

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/362578941>

Iqtisodiy xavfsizlik. Darslik. , Abulkasimov H.P., Mamatov A.A., Mamatov S.A., Saidgazieva S.S.–Toshkent. O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022.–732bet

Book · July 2022

CITATIONS

0

READS

5,373

4 authors, including:

[Hasan Abulkosimov](#)

National University of Uzbekistan

421 PUBLICATIONS 6 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
JAMOAT XAVFSIZLIGI
UNIVERSITETI**

IQTISODIY XAVFSIZLIK

Darslik

Toshkent – 2022

UDK: 3.33.330

KBK – 6/8.65

M - 22

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik institute kengashida muhokama qilingan va ma‘qullangan. 2021 yil 6 iyul kunidagi 1-son bayonnomasi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2021 yil 18 avgustdagi “O‘quv-uslubiy hujjatlarni tasdiqlash, kelishuvga kiritish hamda o‘quv adabiyotlarini nashr etishga tavsiya berish to‘g‘risida”gi 356-son buyrug‘i bilan nashrga tavsiya etilgan.

Mamatov A.A., Abulqosimov H.P., Mamatov S.A., Saidgaziyeva S.Sh. Iqtisodiy xavfsizlik. Darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022.- 731 bet.

Mazkur darslikda iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning nazariy va metodologik asoslari hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini takomillashtirish qonuniyatlari, uning alohida uslublari va instrumentlarini qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Alohida misollar, statistik va ekspert tahlillar asosida mamlakat va uning mintaqalariga tahdidlar hamda tavakkalchilik omillarini aniqlash, iqtisodiy xavfsizlikning asosiy indikatorlarini baholash va ularni tahlikali darajalari bilan mosligini baholash mumkin.

Darslikda “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida aholining ijtimoiy, oziq-ovqat, transport va axborot xavfsizligini ta‘minlash, iqtisodiy xavfsizlikka ta‘sir etuvchi ichki va tashqi tahdidlar, globallashuv jarayonlarini, terrorizmni, xufyona iqtisodiyotni mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga ta‘siri, korrupsiyaga qarshi kurashning nazariy va metodologik asoslarini yoritishga asosiy e‘tibor qaratilgan.

Darslik O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universitetining barcha kursantlari, magistrleri, aspirantlari va iqtisodiyot sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar uchun mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

Urmonov J.J.

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi Universiteti “Iqtisodiy fanlar” kafedrasida boshlig‘i, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, podpolkovnik;

Mamaraximov B.E.

TDIU “Fundamental iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti, iqtisodiyot fanlari nomzodi.

© Mamatov A.A., Abulqosimov H.P., Mamatov S.A., Saidgaziyeva S.Sh., 2022

© O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida bozor munosabatlarini shakllanishi davrida yangi vujudga kelayotgan strategik tavakkalchiliklar ta’sirida iqtisodiy xavfsizlikning nazariy masalalariga qiziqish keskin o‘shib bormoqda. Xavfsizlik ushbu kontekstda hayotiy faoliyatning barcha sohalaridagi o‘zgarishlarni va o‘zaro aloqadorliklarni ifodalovchi integral tavsiflovchi ko‘rsatkich sifatida baholanmoqda. Buning natijasida O‘zbekistonning iqtisodiy xavfsizligi nazariyasi fanlararo har jihatdan rivojlanib bormoqda.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi birinchi navbatda ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, mamlakat xo‘jaligida fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish ko‘lamlari, tashqi iqtisodiy aloqalar tuzilmasi bilan aniqlanadi. Shundan kelib chiqib davlatning iqtisodiy xavfsizligining moddiy asosini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni va fuqarolarni madaniylashgan turmush tarzini ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘lgan ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanganligi tashkil etadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi iqtisodiyotni “rivojlanishi” va “barqarorligi” tushunchalari bilan yaqin bog‘liq bo‘lib hisoblanadi. Milliy xo‘jalikni rivojlanishi – iqtisodiy xavfsizlikning muhim bir komponentlaridan biridir. Agar iqtisodiyot rivojlanmasa, u holda davlatning tashqi va ichki salbiy ta’sirlarga nisbatan qarshiligi keskin kamayadi. Mamlakat milliy xo‘jaligining barqarorligi yagona tizim sifatida uning elementlarini, ular o‘rtasidagi iqtisodiy va tashkiliy aloqalarni mustahkamligini hamda ishonchliligini, tashqi va ichki bosimlarga bardosh bera olishini ifoda etadi. Shu bilan birga, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligining asosiy omillariga: uning geografik

joylashuvi; tabiiy resurslar zaxirasi; sanoat va qishloq xo‘jaligi salohiyati; ijtimoiy-demografik rivojlanish darajasi va yakunida davlat boshqaruvi sifati tashkil etadi.

“O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligi” tushunchasi mazmuni, ya’ni davlat iqtisodiyotining muhim elementlarini majmualari qiyosiy statistik holatda ko‘rish mumkin. Ularga: inson resurslari, texnik ishlab chiqarish, texnologik, oziq-ovqat, yoqilg‘i-energetik, transport, ma’muriy axborot va boshqa elementlardan iborat. Boshqacha aytganda, O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligi – bu nafaqatgina milliy manfaatlarni himoyalanganligi, balki hokimiyat institutlari tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirishda milliy manfaatlarni himoyalash mexanizmlarini yaratishga tayyorligi hamda ushbu sohada ko‘nikmalarga egaligi bilan ifodalanadi.

Darslikda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning nazariy va metodologik asoslari hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini takomillashtirish qonuniyatlari, uning alohida uslublari va instrumentlarini qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Alohida misollar, statistik va ekspert tahlillar asosida mamlakat va uning mintaqalariga tahdidlar hamda tavakkalchilik omillarini aniqlash, iqtisodiy xavfsizlikning asosiy indikatorlarini baholash va ularni tahlikali darajalari bilan mosligini baholash mumkin.

O‘zbekistonda xufyona iqtisodiyotning mazmuni uni namoyon bo‘lish shakllari, korrupsiyaning mohiyati hamda vujudga kelish sabablari, unga qarshi kurash metodlari va usullari keng yoritilgan.

Darslikda keltirilgan materiallarni o‘rgangandan so‘ng kursant quyidagilarni bilishi kerak:

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tamoyillari va usullari; respublika iqtisodiyoti taraqqiyotining xarakterli xususiyatlari; xufyona iqtisodiyot va korrupsiyaga qarshi kurashish yo'llari haqida tasavvurga ega bo'lishi;

- fanning predmeti va obyekti; iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini; iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etadigan ichki va tashqi tahdidlarni; globallasuv jarayonlarini; iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish yo'llarini; mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir etuvchi asosiy omillarning tahlilini amalga oshirish; davlatning makroiqtisodiy funksiyalari; mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va ularni hal etish mexanizmlaridan foydalanish, bozor iqtisodiyotiga o'tishning umumiy strategiyasini nazariy va uslubiy asoslarini bilishi hamda ulardan foydalana olishi;

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning xorij tajribasini qo'llay olish; xufyona iqtisodiyot va korrupsiya natijasida vujudga keladigan tahdidlarning iqtisodiyotga ta'sirini hisob-kitob qilish; aholining turmush darajasiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish va zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga 2020-yil 29-dekabrda qilgan murojaatnomasida "Barchamiz yaxshi bilamizki, bugungi kunda butun insoniyat koronavirus pandemiyasi degan global ofatni boshidan o'tkazmoqda. Bunday ulkan falokat jahon miqyosida so'nggi yuz yilda ro'y bermagan, desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz. Oxirgi ma'lumotlarga ko'ra, dunyoning 191 mamlakatida 81 million kishi koronavirus bilan kasallangan. Ulardan 1 million 765 ming nafari vafot etgan. Pandemiya jahon iqtisodiyoti uchun – shunga e'tibor bering – har oyda qariyb 400 milliard dollar miqdorida zarar

keltirmoqda. Bugungi kunga qadar dunyo bo‘yicha 500 millionta ish o‘rni yo‘qotilgan. Afsuski, bu ofat butun insoniyat qatori xalqimiz uchun ham kutilmagan tashvish va murakkab muammolarni keltirib chiqardi. Buxoro va Sardobada yuz bergan tabiiy va texnogen ofatlar ham el-yurtimizning irodasini yana bir bor sinovdan o‘tkazdi. Xalqimizning bukilmas irodasi, fidokorona mehnati hamda matonati, aholi va davlat organlarining birgalikdagi sa’y-harakatlari tufayli mavjud qiyinchiliklarni mardona yengib o‘tmoqdamiz”¹, -deb ta’kidladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoniga muvofiq, tasdiqlangan Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘shish sur‘atlarini ta’minlash sharoitida 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida quyidagi muhim ustuvor vazifalar belgilangan.

Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘shish sur‘atlarini ta’minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni — 1,6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda «daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar» qatoriga kirish uchun zamin yaratish:

➤ Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va yillik inflatsiya darajasini 2023-yilgacha bosqichma-bosqich **5 foizgacha** pasaytirish.

➤ Davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish va 2023-yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta’minlash.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi// Xalq so‘zi, 2020 yil 30 dekabr.

➤ Har bir tuman byudjetining kamida 5 foizini «Fuqarolar byudjeti» dasturi doirasida aholining takliflari asosida eng dolzarb muammolarni yechishga sarflashni tashkil qilish.

➤ Davlat qarzini boshqarishda yiliga yangi jalb qilingan tashqi qarz miqdori 4,5 milliard AQSh dollaridan oshib ketmasligini ta'minlash¹.

“Iqtisodiy xavfsizlik” fani bo'yicha mazkur darslikni tayyorlashda respublikamiz va xorijning zamonaviy o'quv adabiyotlaridan, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning turli darajalari bo'yicha normativ hujjatlar va aktlardan foydalanilgan. Darslik O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi tomonidan 2019-yil 26-iyuldagi buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv fani dasturiga to'liq mos keladi va O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universitetining barcha kursantlari, magistrleri, aspirantlari va iqtisodiyot sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishlari mumkin.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60 sonli Farmoni// <https://yuz.uz/news>.

I BOB. “IQTISODIY XAVFSIZLIK” FANIGA KIRISH, UNING MOHIYATI VA TARKIBIY ELEMENTLARI

1.1-§. Iqtisodiy xavfsizlik fanining predmeti va vazifalari

Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyot nazariyasi fanining sintetik kategoriyasi bo‘lib, iqtisodiy mustaqillik va qaramlik, barqarorlik hamda bog‘liqlik, iqtisodiy bosim, majburlash, agressiya, iqtisodiy suverenitet va h.k. tushunchalar bilan bog‘liq bo‘lib hisoblanadi. Mamlakat, davlat xavfsizligi, shuningdek, ularning tarkibiy qismlari bo‘lgan hudud, korxonalar (tashkilot), alohida olingan shaxs xavfsizligini ta‘minlash muammosi hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ammo xavfsizlik masalasi insoniyat paydo bo‘lgan barcha davrlarda mavjud bo‘lgan. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiy kategoriya sifatida davlatchilik shakllangan hamda jamiyat o‘z manfaatlarini anglab yetgan davrlardan paydo bo‘la boshlagan.

Iqtisodiy xavfsizlik – zamonaviy fanlardan biri bo‘lib, iqtisodiy xavfsizlik tizimi qonunlari, qonuniyatlari, tamoyillari, omillari va shu bilan birga, tizim elementlari bo‘lgan iqtisodiy xavfsizlikning metodlari hamda mexanizmlarini o‘rganuvchi va tadqiq qiluvchi fan hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlik kategoriyasining mazmunini tushinish uchun “xavfsizlik” tushunchasining mazmunini aniqlash lozim.

“Xavfsizlik” tushunchasi ijtimoiy organizmning hayotiy muhim manfaatlarini, uning tuzilmasini tashqi va ichki negativ omillardan himoyalanganlik holati hamda uni rivojlanish tendensiyasi tushuniladi. Hayotiy muhim manfaatlar – bu yalpi talab bo‘lib, uni qondirilishi davlat va uning hududlarini, jamiyatni, xo‘jalik subyektlarini, shaxsni barqaror mavjud bo‘lishini hamda ularni progressiv rivojlanishini ta‘minlaydi.

Ushbu ta'rif "xavfsizlik" tushunchasi mazmunini to'la ifoda etib, unda obyektga hech qanday tahdid yo'q, uning mustaqilligi, yaxlitligi ta'minlangan va mavjud turli xavf-xatarlardan, tahdidlardan himoyalangan holati deb baholash mumkin. Har qanday obyektning xavfsizligi – bu uning oldida turgan muammolarni hal eta olishi, agarda kutilmagan holatlarda xavf-xatar, tahdidlar paydo bo'lsa, ulardan himoyalinishi va o'zining to'la ishchanlik holatini tiklay olishi tushuniladi.

Xavfsizlikka intilish har qanday biologik tizimlarga xos bo'lgan xususiyat bo'lib hisoblanadi. Biroq faqatgina insonlarga xavf-xatarlarning tavsifini tadqiq etish asosida tahdidlardan himoyalangan, ularni yo'qqa chiqaradigan yo'nalishlarni, kerak bo'lsa, ularni to'la bartaraf etadigan mehnat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan yangi mexanizmlarini tashkil etish orqali mehnat faoliyatining mos shakllari va metodlarini tanlashi mumkin.

Insonlarni xavfsizligini ta'minlash mexanizmi (tahdidlarga bo'lgan munosabat va undan himoyalinish chora-tadbirlari) ijtimoiy va biologik individlarni bir-biridan farqlovchi asosiy mezon bo'lib, jamiyatda xavfsizlikning ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida uning mazmunini ochib beradi. Ijtimoiy tafakkurda xavfsizlikka intilish uni ijtimoiy-iqtisodiy hodisaga aylantiradi. Xavfsizlik asosida mehnat faoliyati yotadi, uning hisobiga jamiyat mavjud bo'ladi, o'zgaradi va rivojlanadi.

Biroq xavfsizlik ijtimoiy, shu bilan birga, iqtisodiy omillarga tayanadi, ya'ni mehnat mahsulotlarini yaratish va uning harakati bilan bog'liq bo'ladi. Xavfsizlikni ta'minlashda ijtimoiy va iqtisodiy omillarning o'zaro bog'liqligi, xavfsizlikni jamiyatda zaruriy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida ifoda etadi. Shu nuqtayi nazardan ham "Iqtisodiy xavfsizlik" fani xavfsizlikni o'rganadi.

Iqtisodiy xavfsizlikning mazmuni bu iqtisodiyotning va hokimiyat institutlarining shunday holatiki, unda milliy manfaatlar, mamlakatning ijtimoiy rivojlanish yo‘nalishlari, tashqi va ichki jarayonlarning noqulay ssenariyda rivojlanishiga qaramasdan, yetarli iqtisodiy hamda mudofaa salohiyatini kafolatlangan tarzda himoyalaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning shunday holatiki, unda jamiyatning butun Yalpi ehtiyojlari qondiriladi, uning iqtisodiy mustaqilligi va barqaror rivojlanishi, taraqqiyoti va jahon iqtisodiyotida munosib o‘rinni, ichki hamda tashqi tahdidlardan ishonchli himoyani ta’minlaydi.

«Iqtisodiy xavfsizlik» tushunchasi, albatta, «bardoshlilik»ni taqozo etadi. Ta’kidlash joizki, iqtisodiy xavfsizlikning aksariyat belgilari «bardoshli» tushunchasiga uyg‘un, zero, iqtisodiyotning iqtisodiy bardoshlilik uning tarkibiy unsurlari, tizim ichidagi vertikal, gorizontal va boshqa aloqalarning mustahkam hamda ishonchliligini, «ichki» va «tashqi» bosimga chidamliligini aks ettiradi (1.2-rasm).

1.2-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik mazmuni

Globalashuv jarayonlarining chuqurlashishi va ishlab chiqarish, oziq-ovqat, energetika, moliya hamda boshqa sohalarda inqiroziy holatlarning kuchayishi va raqobat kurashining tobora shiddatli tus olishi sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratishni talab etmoqda.

Bugungi rivojlanish strategiyalarini tez o'zgarishi, iqtisodiy noaniqlik sharoitida milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash darajasini oshirishda zamon talablaridan kelib chiqib, yangi yondashuvlarga, strategiyalarga zarurat tug'iladi. Masalan, mintaqa darajasida inqiroziy jarayonlarni va xavf-xatarlarni o'z vaqtida bartaraf etilsa, u holda milliy iqtisodiyot darajasida global inqiroziy holatlarni vujudga kelishi tavakkalchiligining oldi olingan bo'ladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning nazariy asoslari va uning amaliy jihatlari to'g'risida chuqur bilimga ega bo'lmay turib, davlat hamda mahalliy hokimiyatlar globalizatsiya jarayonlari sharoitida iqtisodiy, axborot, energetik va boshqa turdagi xavfsizlikni oldini olish hamda funksional vazifalarini samarali ijro etishda, ular bilan bog'liq muammolarni majmuali hal eta olmaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik fanining predmeti globalashuv jarayonlarining chuqurlashuvi va iqtisodiy noaniqlik sharoitida milliy iqtisodiyotda iqtisodiy, axborot, energetik hamda boshqa turdagi xavfsizlikning oldini olish uchun barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ijtimoiy ehtiyojlarni optimal darajada qondirish, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalanganligi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarni o'rganadi.

Iqtisodiy xavfsizlik fanini o'rganishdan maqsad – talabalarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash hamda ichki va tashqi tahdidlar

to'g'risida nazariy tushuncha va amaliy tajribalarni, mustaqil davlatning milliy va iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi strategiyasini ta'minlashning iqtisodiy hamda huquqiy asoslari to'g'risidagi nazariy va amaliy muammolarini tadqiq qilishdan iborat.

Fanning predmeti, uning vazifalarida yanada oydinroq ko'rinadi. Iqtisodiy xavfsizlik fanining vazifasini ikki jihatdan, ya'ni ham amaliy, ham nazariy jihatdan tushuntirish mumkin.

Fanning amaliy vazifasi cheklangan resurslardan samarali foydalanib, ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turlari bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishga qaratiladi. Bu vazifa yaratilgan nazariyalar va ilmiy qarashlarni real amaliy hayotga joriy etib borishni ham o'z ichiga qamrab oladi. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mohiyatini, iqtisodiy qonunlar hamda iqtisodiy tushunchalarning mazmunini yoritib, ilmiy bilish vazifasini ham bajaradi.

Iqtisodiy xavfsizlik fanining qayd etilgan amaliy va nazariy vazifalari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Amaliy iqtisodiyot nazariy bilimga ega bo'lishni, u bilan qurollanish zaruriyatini taqozo etadi. Umuman olganda, bu fan iqtisodiy jarayonlar, voqea va hodisalar sirini bilishda ilmiy qo'llanmadir. Nazariy bilim esa oldindan ko'ra bilish va amaliy harakat yo'lini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Iqtisodiy xavfsizlik vaziyatlarda aniq takliflarni berib, uslubiy vazifani ham bajaradi. Iqtisodiy bilim nazariyalarga ega bo'lish, o'zgarib turuvchi iqtisodiy vaziyatlarda mustaqil samarali qaror qabul qilishni amalga oshirish imkonini beradi.

Iqtisodiy xavfsizlik tamoyillari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy tizimning quyi chegarasini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Mazkur quyi chegaralardan past ko'rsatkichlarda iqtisodiy tizim uchun tahdidlar vujudga keladi, hatto bu tizimning buzilishi, degradatsiyasi yuz beradi. Ushbu quyi chegara va uning miqdoriy o'lchamlarini aniqlash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot va iqtisodiy tizim faoliyatining asosiy sharoitlarini o'rganish va ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aniqlash;

- milliy iqtisodiyotni tanglik va beqarorlikka olib keluvchi omillarni aniqlash;

- turli tanglik, xavfli holatlar yuzaga kelishining tartibi va imkoniyatlarini baholash;

- xavfsizlik va barqarorlikni saqlashga xavf soluvchi tahdidlarning oldini olish yo'llarini aniqlash.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida yirik firma, kompaniyalarda maxsus xizmatlar tashkil qilinadi. Ular bozorni o'rganish, talab va taklifni bashoratlash, ilmiy-texnik taraqqiyotni kuzatish hamda boshqa ishlarni amalga oshiradi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda mahsulot turini muntazam yangilab turish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, xarajatlarni qisqartirish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy xavfsizlik milliy iqtisodiyot darajasida makroiqtisodiy kategoriya va muayyan mamlakat milliy iqtisodiyotini tavsiflaydi. Bozor tizimida xatar borligidan va bundan hatto milliy iqtisodiyot ham xoli bo'lmasligini, undan saqlanish zarurligini bildiradi. Iqtisodiy xavfsizlikning bosh mezonini bu mamlakat ehtiyojlarining uzluksiz ta'minlanishi hisoblanadi, bu birinchidan, imkon boricha o'zini o'z mahsulot va xizmatlari bilan ta'minlashni, ikkinchidan,

mamlakatda ishlab chiqarish mumkin bo'lmagan tovar va xizmatlarni chetdan qulay narxlarda uzluksiz keltirib turishni bildiradi. Aks holda iqtisodiyot izdan chiqadi.

Iqtisodiyot globallashtirilgan, eksport va importning milliy iqtisodiyotga ta'siri kuchaygan sharoitda iqtisodiy xavfsizlikni o'z ishlab chiqarishi bilan ta'minlab bo'lmaydi. Shunday sharoitda eksport-import aloqalarining muntazamligini strategik sherikchilik asosida ta'minlash iqtisodiy xavfsizlikni kafolatlaydi.

Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy subyekti o'zining qonunchilik, ijro va sud organlari, hokimliklar va hududiy mahalliy kengashlari orqali ushbu yo'nalishda faoliyat olib boruvchi davlat bo'lib hisoblanadi.

Davlat mavjud harakatdagi qonunchilik tizimi orqali O'zbekiston Respublikasi hududidagi va chet elda yashovchi har bir fuqarosining xavfsizligini va ularning huquqiy kafolatlarini ta'minlaydi. Bundan tashqari, iqtisodiy xavfsizlikning subyektlari bo'lib fuqarolar, qonunchilikka asoslanib iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda huquq va majmuriyatlarga ega bo'lgan ijtimoiy tashkilotlar va birlashmalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi milliy xavfsizligi subyektlariga o'zining ushbu sohada asosiy funksiyasi bo'lgan davlat bo'lib hisoblanadi. Davlat o'zining qonunchilik, ijro va sud organlari, hokimliklar, funksional va tarmoq vazirliklar, soliq va bojxona qo'mitalari, Oliy Majlis va senatning shunga mos qo'mitalari, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari: banklar, fondlar, sug'urta va pensiya kompaniyalari, iste'molchilar uyushmasi va h.k. tadbirkorlar hamda barcha darajalardagi xo'jalik subyektlari: mahsulot va tovarlar ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar, uy xo'jaliklari va alohida shaxslar bilan hamkorlikdagi faoliyati bo'lib hisoblanadi.

Xavfsizlik obyektlari bo‘lib – xavfsizlikni ta’minlash va boshqarish bo‘yicha subyektlar tomonidan ajratilgan mablag‘lar hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining asosiy xavfsizlik obyektlari: shaxsning huquq va erkinliklari, davlat – uning konstitutsiyaviy tuzimi, suvereniteti va hududiy yaxlitligi bo‘lib hisoblanadi. Xavfsizlik obyektlariga bundan tashqari, moddiy va ijtimoiy sohadagi korxonalar, tashkilotlar hamda uyushmalar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy xavfsizligining obyektlariga davlat, iqtisodiy tizimning asosiy elementlari va davlat bilan birga butun tizim uning tabiiy boyliklari, jamiyat hamda barcha institutlar, turli darajadagi xo‘jalik subyektlari va to‘la hayotiy muhim manfaatlari bilan birga shaxs kiradi.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash va qo‘llab-quvvatlash uchun xavfsizlik sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar ishlab chiqiladi, ushbu sohada davlat hokimiyati organlari faoliyatining asosiy yo‘nalishlari aniqlanadi, xavfsizlikni ta’minlash, nazorat qilish bo‘yicha tashkilotlar tashkil etiladi yoki qayta tashkil etiladi. Shaxs, jamiyat va davlat xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri funksiyalarni amalga oshirish uchun ijro organlari tizimida xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha davlat organlari tashkil etiladi.

1.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikning mazmuni, mohiyati va tarkibiy elementlari

«Iqtisodiy xavfsizlik» tushunchasi milliy iqtisodiyotning boshqaruv organlari leksikasida yangi tushunchadir. Ayni paytda ushbu ibora xorijiy mamlakatlar boshqaruv tizimlari faoliyatida yaxshi tanish bo‘lgan tushunchadir. Iqtisodiy xavfsizlik davlat

milliy xavfsizligining asosiy tashkil etuvchilaridan biridir hamda mamlakatning iqtisodiy ehtiyojlarini kafolatlanishi va uni ta'minlashning yo'llari, vositalari hamda usullariga asos soluvchi qarashlarning yig'indisidir.

Konseptual ko'rinishda iqtisodiy xavfsizlik davlatning iqtisodiy salohiyatining holatidan kelib chiqib iqtisodiy xavfning asosiy omillarini tahliliga asoslangan. Davlat xavfsizligi kuchsiz va samarasiz iqtisodiyotda ta'minlanishi, ayniqsa, globallasuv jarayonidagi ijtimoiy nizolarga to'la jamiyatda mumkin emas, chunki hammasi o'zaro bog'langan va biri ikkinchisini to'ldiradi.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, iqtisodiy xavfsizlik – bu mamlakat, hudud, firma, kompaniyaning iqtisodiy inqirozga uchrash xavfidan himoya qilish bo'yicha ko'radigan chora-tadbirlari majmuidir. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida yirik firma, kompaniyalarda maxsus xizmatlar tashkil qilinadi. Ular bozorni o'rganish, talab va taklifni bashoratlash, ilmiy-texnik taraqqiyotni kuzatish hamda boshqa ishlarni bajaradi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda mahsulot turini muntazam yangilab turish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, xarajatlarni qisqartirish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy xavfsizlik milliy iqtisodiyot darajasida makroiqtisodiy kategoriya va muayyan mamlakat milliy iqtisodiyotini tavsiflaydi, bozor tizimida xatar borligidan va bundan hatto milliy iqtisodiyot ham xoli bo'lmasligini, undan saqlanish zarurligini bildiradi. Iqtisodiy xavfsizlikning bosh

**Globalashuv
jarayonlari natij
asida milliy o'zli
kka xavf
soluvchi
multimadaniyat
kirib keldi.**

mezoni – bu mamlakat ehtiyojlarining uzluksiz ta'minlanishi hisoblanadi, bu, birinchidan, imkon boricha o'zini-o'zi mahsulot va xizmatlari bilan ta'minlashni, ikkinchidan, mamlakatda ishlab chiqarish mumkin bo'lmagan tovar hamda xizmatlarni chetdan qulay narxlarda va uzluksiz import qilishni bildiradi.

Milliy iqtisodiyot darajasida iqtisodiy xavfsizligining oziq-ovqat, yoqilg'i-energetika, eksport kabi muhim yo'nalishlari mavjud. Mamlakat aholisining oziq-ovqatga bo'lgan talabini qondirilishi 80% bo'lganida, mamlakatning energiya omillariga bo'lgan talabning o'z hisobidan 70-80%ga qondirilganda xavfsizlikka erishilgan hisoblanadi. Eksport xavfsizligi mamlakat eksport salohiyatini amalga oshirish imkoniyati bilan belgilanadi.

Eksportning cheklangan turdagi tovarlarga, ayniqsa, jahon bozorida narxi tez-tez o'zgarib turadigan xomashyo va energiya omillariga bog'liq bo'lib qolishi eksport xatarini tug'diradi, narxlar pasaygan paytda eksport tushumidagi yo'qotishlar mamlakat iqtisodiyotiga zarar keltiradi. Iqtisodiyot globallashtirilgan, eksport va importning milliy iqtisodiyotga ta'siri kuchaygan sharoitda iqtisodiy xavfsizlikni o'z ishlab chiqarishi bilan ta'minlab bo'lmaydi. Shunday sharoitda eksport-import aloqalarining muntazamligini strategik sherikchilik asosida ta'minlash iqtisodiy xavfsizlikni kafolatlaydi.

Mamlakatning nafaqat iqtisodiy, shuningdek, siyosiy ahvoriga ham jiddiy xavf tug'diruvchi tahdidlardan biri tashqi qarz muammosidir. Tashqi qarzning yuqori darajadalligining o'ziyoq tashqi siyosat yuritishni shubha ostiga qo'yadi. Mamlakat qarz bergan yirik kreditor mamlakatlarga qaram bo'lib qoladi. Tashqi qarzlarni to'lash uchun mamlakat qarzlardan kreditlarni belgilangan muddatlarda to'lashni kafolatlaydigan ishlab chiqarish loyihalarini moliyalashtirishda foydalanishi hamda yangi

obyektlarni ishlab chiqarilgan mahsulotlar eksportini kengaytirish mumkin.

Tashqi qarz – kredit olish orqali mamlakatning byudjet xarajatlarini moliyaviy qoplash natijasida shakllanadigan mamlakatning qarz summasi. Tashqi qarz mamlakat iqtisodiyoti uchun og‘ir yuk bo‘lib, iqtisodiy konyunkturasing yomonlashuviga olib keladi. Biroq, tashqi qarz iqtisodiyotning o‘shishi uchun rag‘bat vazifasini ham bajarishi mumkin. Bu bilan birga mamlakatning real imkoniyatlarini hisobga olmay, haddan tashqari olingan tashqi qarzlarni mamlakatni inqirozga va suverenitetining yo‘qotilishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun, iqtisodiyot ochiqligi normal holat va obyektiv zaruriyatdir. Biroq, mamlakatning ishlab chiqaruvchi, moliyaviy, bank tizimi va pul aylanishi kabi strategik sohalarni himoyalanganlik darajasini hisobga olgan holda ish ko‘rish lozim. Ochiq iqtisodiyotga o‘tish o‘ta darajadagi proteksionizmdan voz kechishni taqozo etadi. Ammo mamlakatni jahon xo‘jaligiga kirib borishi nuqtayi nazaridan istiqbolli bo‘lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishni himoya qilish, ya‘ni selektiv proteksionizm zarurdir. Bu davrda iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan mamlakatimizda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish bozorlarini, import xomashyo va sanoat mahsulotlari manbalarini diversifikatsiyalash, ko‘plab mamlakatlar bilan yomonlashgan munosabatlar o‘rniga boshqa mamlakatlar bilan bo‘ladigan iliq munosabatlar rivojlantiriladi.

Iqtisodiy xavfsizlik turlarining mohiyatini vujudga kelish sabablarini o‘rganish, milliy manfaatlarga tahdidlarni aniqlash, ularning oldini olish va ulardan muhofazalanish chora-tadbirlari, mexanizmlarini ishlab chiqish hamda vujudga keltirishga imkon beradi. Buning uchun ushbu xavf-xatarlarni va xavfsizlik

darajasini aniqlash, ularning ko'rsatkich mezonlarini o'rganishga zarurat tug'iladi.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy xavfsizligining qonuniy asoslari, xavfsizlikni ta'minlovchi omillar, shuningdek, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash hamda mustahkamlashning muhim sharti hisoblanadi. Tashqi iqtisodiy xavfsizlik – shartnomalar va institutsional tuzilishni amalga oshirish borasidagi barcha xalqaro shartlar majmuasi bo'lib, unda har bir jahon hamjamiyatidagi a'zo davlatning erkin saylash va o'zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqishi, tashqi bosimga uchramasligi, boshqalarni ishiga aralashmasligi, o'zaro manfaatli va o'zaro muvofiqlik asosida jahondagi boshqa davlatlar bilan hamkorligi tushuniladi.

Hozirgi davrdagi globalashuv sharoitida tashqi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun quyidagilar taqozo etiladi:

birinchidan, jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etib, milliy ishlab chiqarish uchun qulay sharoitlar yaratish;

ikkinchidan, jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy, siyosiy noxush hodisalar salbiy oqibatlarining milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirishga erishish. Alohida ta'kidlash joizki, ochiq iqtisodiyot sharoitida tashqi tahdidlar ta'sirini butunlay yo'q qilish, unga barham berish mumkin emas.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi tashqi omillarga quyidagilar kiradi:

1) eksport tarkibidagi xomashyo tovarlarining ustuvorligi, an'anaviy mashinasozlik va harbiy sanoat tovarlar bozorlarining yo'qotilishi;

2) mamlakatning ko‘p turdagi mahsulotlar, shu jumladan, strategik ahamiyatdagi va oziq-ovqat mahsulotlari importiga qaramligi;

3) eksport va valyuta nazoratining yaxshi yo‘lga qo‘yilmaganligi, bojxona chegaralarining ochiqqligi;

4) raqobatga bardoshli eksportni qo‘llab-quvvatlovchi moliyaviy, tashkiliy va axborot infratuzilmalarning rivojlanganligi hamda import tarkibining samarali emasligi;

5) eksport-import operatsiyalariga xizmat ko‘rsatuvchi transport infratuzilmalarining rivoj topmaganligi;

6) ilmiy salohiyat oqimi;

7) kapital oqimi;

8) tashqi qarzlarning o‘shishi;

9) tijorat va iste‘mol mollari bo‘yicha import qaramlikning ortishi;

10) iqtisodiyotning haddan tashqari ochiqqligi;

11) milliy tovarlarni ichki va tashqi bozorlardan siqib chiqarish maqsadida chet el kapitallarini jalb qilish.

Ushbu fikrlarga asoslangan holda “iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasini milliy iqtisodiyot mustaqilligi, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o‘z-o‘zidan takomillashib borishga qodirligini ta‘minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig‘indisi, deb ta‘riflash mumkin.

1.3-§. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va iqtisodiy xavfsizlik masalalari

Jahon amaliyoti va tajribasida mamlakatda iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlagan holda barqaror iqtisodiy o‘shish to‘g‘risida turli ta‘limotlar va uning modellari mavjud.

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlagan holda barqaror iqtisodiy o'sish to'g'risidagi barcha ta'limotlar va modellarni umumlashtirgan holda tahlil etadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir barqaror iqtisodiy o'sish to'g'risidagi ta'limot yoki model iqtisodiyotda to'liq samara berib qo'llanilayotganligini jahon amaliyoti va tajribasida kuzatishning iloji yo'q. Bugungi kunda jahonda har bir mamlakat va uning hukumati barqaror iqtisodiy o'sish yo'lida mamlakatning tabiiy qazilma boyliklari, mehnat resurslarining salohiyati, an'analari va mentalitetidan hamda geografik joylashuvidan kelib chiqib, umumjahon barqaror iqtisodiy o'sish nazariyasi ta'limoti va modellarining taklif hamda tavsiyalaridan foydalanib, mustaqil barqaror iqtisodiy rivojlanish modelini ishlab chiqmoqda.

Jahon bozoridagi iqtisodiy vaziyat murakkablashdi, mamlakatlarda o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tabiati tubdan o'zgardi. Iqtisodiy raqobat nihoyatda kuchayib, tobora keskin va shafqatsiz tus olmoqda. Bunday vaziyatda mamlakatimiz iqtisodiyotining muntazam takomillashib borishini ta'minlaydigan mexanizmlarni joriy etish, barqaror iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liq vazifalarni puxta belgilab olish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zotan, milliy taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo'nalishlaridan biri ham shundan iborat.

Bugungi kunda va yaqin kelajakda mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada rivojlantirish borasida oldimizda qator strategik vazifalar turibdi. Ularning barchasi ustuvor hamiyatga egadir. O'tgan davr mobaynida bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini modernizatsiya qilish, makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash, milliy iqtisodiyotning investitsiyalarga bo'lgan talabini qondirish, bozor munosabatlari subyektlari faoliyatini erkinlashtirish masalalariga alohida e'tibor berildi.

Yangi O‘zbekiston strategiyasi, avvalo, barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlashga qaratilganligini ta’kidlash lozim. Mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanish sur’atlarini jahondagi eng rivojlangan mamlakatlar darajasiga yetkazish va bu sohada islohotlar samarasini yanada oshirish bo‘yicha ba’zi tizimli muammolar saqlanib qolayotganini ham rad qilib bo‘lmaydi. Avvalo, makroiqtisodiy barqarorlik va barqaror iqtisodiy o‘shishga erishish, inflatsiyani pasaytirish va barqarorlik narxlarini ta’minlash, buydjet taqchilligini maqbullashtirish, to‘lov va joriy balanslari maqbulligini ta’minlash, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi shunday istiqbolli dasturlardan biri bo‘lib hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”da makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash unda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur’atlarini saqlab qolish uchun quyidagi vazifalari belgilab olingan:

21-maqсад: Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘shish sur’atlarini ta’minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni – 1,6 baravar va 2030 yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollaridan oshirish hamda “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish uchun zamin yaratish.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va yillik inflatsiya darajasini 2023-yilgacha bosqichma-bosqich 5 foizgacha pasaytirish.

Davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish va 2023-yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta'minlash.

Har bir tuman byudjetining kamida 5 foizini "Fuqarolar byudjeti" dasturi doirasida aholining takliflari asosida eng dozalrb muammolarni yechishga sarflashni tashkil qilish.

Davlat qarzini boshqarishda yiliga yangi jalb qilingan tashqi qarz miqdori 4,5 milliard AQSH dollaridan oshib ketmasligini ta'minlash¹.

Markaziy bank tomonidan belgilanadigan qayta moliyalash stavkasi moliya bozorini tartibga solishning asosiy ko'rsatkichidir. Shu borada, ya'ni moliya bozorlarini va tijorat banklarining investitsiyaviy imkoniyatlarini barqarorlashtirish uchun Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkalarini belgilash tizimini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham harakatlar strategiyasida ushbu sohani yanada rivojlantirish va Markaziy bankning asosiy regulatori bo'lmish, qayta moliyalash stavkasini o'rnatishning xalqaro metodikasidan kelib chiqib, shuningdek, iqtisodiyotning ochiqligi va moliya bozorlarini rivojlanganlik darajasini hisobga olgan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkalarini belgilash tizimini takomillashtirish maqsadga muvofiqligi belgilangan.

Ushbu boradagi to'planib qolgan muammoni bartaraf etish uchun valyutani tartibga solishning ilg'or bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish kun tartibidagi birlamchi masalalardan hisoblanadi. Unda:

- valyuta bozoridagi xorijiy valyutaga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqib, bozor mexanizmini hisobga olgan holda, ichki va tashqi bozorlarda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning

raqobatbardoshligini ta'minlovchi va qo'llab-quvvatlovchi valyuta kursi siyosatini takomillashtirish;

- tadbirkorlik subyektlarining o'z valyuta mablag'larini erkin tasarruf etish huquqini to'liq amalga oshirilishini ta'minlash;

- har qanday manipulyatsiyalarning oldini oladigan mexanizmlarni joriy etgan holda, xorijiy valyutaning birjada erkin muomalada bo'lishini ta'minlash;

- tijorat banklari tomonidan jalb qilingan va o'z resurslari hisobidan xorijiy valyutani tegishli qoidalarga rioya qilgan holda erkin sotish tizimini joriy etish;

- byudjetga qo'shimcha tushumlar, tijorat banklarining joriy kreditlari va O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va Taraqqiyot jamg'armasining mablag'lari hisobiga iqtisodiyotning tayanch tarmoqlarini vaqtinchalik moliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari ko'rish.

Xalqaro globallashtirish jarayonlarining chuqurlashayotganligi mamlakatlarning valyuta siyosatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda va qator mamlakatlarda "golland kasali"ning yuzaga kelishiga turtki bermoqda. "Golland kasalligi" tabiiy resurs manbalarining kashf etilishi natijasida mamlakat sanoatlashuv darajasining pasayib ketishi, mamlakat milliy valyutasining kuchli revalvatsiyalanishi va natijada mamlakat eksport tovarlari raqobatbardoshligining sezilarli darajada pasayishini anglatadi. "Golland kasalligi"ga uchragan mamlakatlarda asosiy eksport tovarlarni ishlab chiqarishga asoslangan qayta ishlash sanoatida keskin pasayish yuz beradi va mamlakatning an'anaviy eksport tushumlari manbai bo'lgan qayta ishlash sanoatiga nisbatan kuchli salbiy ta'sir vujudga keladi. Tabiiy resurslar uchun qulay baholar sharoiti yo'qolgach, mamlakatning kuchsizlangan an'anaviy sanoati orqali iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi ancha og'ir kechadi.

Taraqqiyot strategiyasida ko‘tarilgan yana bir muhim masala bu – soliq ma‘muriyatchiligi sifati va samaradorligini yaxshilashdan iboratdir. 2026-yilga borib tadbirkorlik subyektlariga soliq yuklamasini yalpi ichki mahsulotning 27,5 foizidan 25 foizi darajasiga kamaytirish vazifasi belgilangan. Ushbu masalani hal etish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1) soliq qonunchiligini tanqidiy o‘rganish va tahlil qilish, huquqni qo‘llashda ortiqcha va murakkab normalarni bartaraf etish, soliqqa tortish bazasini hisoblash jarayonini soddalashtirish, yagona bazadan undiriladigan soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni unifikatsiya qilish, shuningdek, soliq qonunchiligi barqarorligini ta‘minlash;

2) soliq yukini, shu jumladan, yakka tartibdagi tadbirkorlardan undiriladigan qat‘iy belgilangan soliq miqdorini, shu jumladan, faoliyat ko‘rsatish (masalan, uzoq va borish qiyin bo‘lgan) joylarini hisobga olgan holda qayta ko‘rib chiqish; yirik korxonalariga bo‘lgan soliq yukini maqbullashtirish hisobiga izchil pasaytirish.

Bugungi globalashuv jarayonlari jadallashayotgan sharoitda mamlakat iqtisodiyotining yuqori sur‘atlarda o‘zgarishiga ta‘sir ko‘rsatadigan sohalardan yana biri bu xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, xalqaro moliya bozori institutlari bilan aloqalarni kengaytirishni talab etadi.

Ustuvor ijtimoiy-iqtisodiy, infratuzilma va boshqa loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan chet el hukumat tashkilotlarining (Xitoy eksport-import banki, Koreya eksport-import banki, EDCF Fondi, Yapon xalqaro hamkorlik agentligi (JICA), Koreya xalqaro hamkorlik agentligi (KOISA), Germaniya xalqaro hamkorlik jamiyati (GIZ), Shveysariya taraqqiyot va hamkorlik agentligi

(SHTHA), Fransiya taraqqiyot agentligi (FTA), Yevropa hamkorlik komissiyalari va hokazo) imtiyozli kredit hamda grant mablag‘larini jalb qilish imkonining yaratilishi muhim ahamiyatga ega.

Harakatlar strategiyasida xususiy mulk huquqi va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta’minlash, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivoji yo‘lidagi barcha to‘siq va cheklovlarni bartaraf etish, unga to‘liq erkinlik berish, “Agar xalq boy bo‘lsa, davlat ham boy va kuchli bo‘ladi” degan tamoyilni amalga oshirish borasidagi tadbirlarga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur yo‘nalish bo‘yicha belgilangan tadbirlardan yana biri – kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat’iy oldini olish hisoblanadi.

Yana bir yo‘nalish– investitsiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga, eng avvalo, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilishdan iborat. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan 26-maqсад:

Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSh dollari, jumladan, 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko‘rishdan iboratdir.

Unga ko‘ra quyidagilar belgilangan: Investitsiyalardan samarali foydalanish hamda eksport hajmlarini oshirish bo‘yicha, “pastdan-yuqoriga” tamoyili asosida, yangi tizimni yo‘lga qo‘yish.

2026 yilgacha Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish strategiyasini amalga oshirish. Davlat-xususiy sheriklik asosida energetika, transport, sog‘liqni saqlash, ta‘lim, ekologiya, kommunal xizmatlar, suv xo‘jaligi va boshqa sohalarga 14 milliard AQSh dollarga teng investitsiya jalb etish.

Respublika hududlari va xorijiy mamlakatlar biznes vakillari o‘rtasida tashqi iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish, jumladan, Sirdaryo viloyatining Xitoy Xalq Respublikasi, Surxondaryo viloyatining Rossiya Federatsiyasi hamda Jizzax viloyatining Hindiston biznes doiralari bilan investitsiya va tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish. Surxondaryo viloyatida “Investorlarga ko‘mak markazi”, Navoiy viloyatida Navoiy kon-metallurgiya kombinati tomonidan “Biznesga ko‘maklashish markazi” va Toshkent shahrida “Ilg‘or loyihalar va injiniring markazi” va har bir tumanda “Innovatsiya va texnologiya markazlari” tashkil qilib, tadbirkorlarga amaliy yordam ko‘rsatish. Toshkent shahrida har yili “Toshkent xalqaro investitsiya forumi”ni o‘tkazib borish¹. Ushbu ustuvor yo‘nalishlarining amalga oshirilishi milliy iqtisodiyotni yanada barqaror rivojlanishiga, iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularning salbiy ta‘sirini yumshatishga imkoniyat yaratadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy xavfsizlikning nazariy asoslarini tushuntirib bering.

2. Iqtisodiy xavfsizlik tushunchasini tushuntirib bering.

3. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyot nazariyasi faninining sintetik kategoriyasi sifatida bog‘liqligini asoslab bering.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘risida”gi 2022 yil 28 yanvardagi PF-60 sonli Farmonining 1-ilovasi.

4. “Tahdid” va “xavfsizlik” tushunchalarining mazmuni va farqini tushuntirib bering.

5. Tahdidlarni turkumlashdagi yondashuvlar.

6. Iqtisodiy xavfsizlikning tarkibiy tuzilmasini aytib bering.

7. Iqtisodiy xavfsizliklarga tahdidlar tuzilmasini yoritib bering.

8. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlari nima.

9. Iqtisodiy xavfsizlik sohasida davlat faoliyatining predmetini asoslab bering.

10. Iqtisodiy xavfsizlikka tizimli yondashuvni yoritib bering.

11. Nima uchun xavfsizlik jamiyat rivojining asosiy manbai bo‘lib hisoblanadi?

12. Samaradorlik va xavfsizlik kategoriyalarining mantiqiy bog‘liqligini tushuntirib bering?

13. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning tashkiliy-uslubiy jihatlarini aytib bering?

14. Iqtisodiy xavfsizlikni qanday baholash mumkin.

15. Iqtisodiy yo‘qotish va zarar nima.

16. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida iqtisodiy xavfsizlik muammolarini qo‘yilishining ahamiyatini so‘zlab bering.

II BOB.O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI IQTISODIY XAVFSIZLIGINING KONSEPTUAL ASOSLARI

2.1-§. Mamlakat iqtisodiyotida milliy manfaatlarni ta’minlash

Iqtisodiyotning globallasuvi sharoitida jahonning geosiyosiy va iqtisodiy maydonida o‘zining mustaqil munosib o‘rnini egallashga harakat qilayotgan O‘zbekiston Respublikasi uchun iqtisodiyotda milliy manfaatlarining samarali tizimini shakllantirish muhim yo‘nalish bo‘lib hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining milliy manfaatlari – bu:

- iqtisodiy, ichki siyosiy, ijtimoiy, xalqaro, axborot, harbiy, chegaraviy, ekologik va boshqa sohalarda shaxs, jamiyat hamda davlatning muvozanatlashgan yalpi manfaatlari;

- shaxs, jamiyat va davlatning muhim obyektiv ehtiyojlarini ta’minlanishi, ularning himoyalanganligi hamda barqaror rivojlanishi;

Shaxsning manfaatlari bu uning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini amalga oshishidan, shaxs xavfsizligini ta’minlanishidan, turmush darajasi hamda sifatini yaxshilanishidan, inson va fuqarolarning jismoniy, ma’naviy hamda intellektual rivojlanishidan tarkib topadi.

Jamiyat manfaatlari suverenitetligi demokratik, huquqiy va ijtimoiy yo‘naltirilgan davlatni tashkil topishida ijtimoiy tenglik va mutanosiblikni vujudga kelishida hamda O‘zbekistonni ma’naviy yangilanishida ifodalanadi.

Davlat manfaatlari bu mustahkam konstitutsion tizimning buzilmasligi, suverenitetligi va hududiy yaxlitligida. Uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligi, qonuniy tartib-qoidalarni ta'minlanganligida va o'zaro tenglik hamda manfaat asosida xalqaro hamkorlikni rivojlanishidan tarkib topadi.

Ta'kidlash lozimki, milliy manfaatlarni ta'minlanishi mamlakatda saylangan hokimiyatning tanlagan siyosiy va iqtisodiy rivojlanish yo'liga bog'liq. Uzoq istiqbolga mo'ljallangan milliy manfaatlarga quyidagilar kiradi:

- mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, konstitutsion tizimning o'zgarmasligi va mustahkamligini, suverenitetligi hamda hududiy yaxlitligini ta'minlash;

- milliy kelishuvni mustahkamlash, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni, demokratik institutlarni rivojlantirish, davlat va fuqarolik jamiyatning o'zaro hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish;

- turmush sifatini oshirish, aholini sog'lik-salomatligini mustahkamlash, mamlakatni barqaror demografik rivojlanishini ta'minlash;

- O'zbek xalqiga xos bo'lgan ma'naviy qadriyatlarni, milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirish;

- Milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini oshirish;

- O'zbekiston Respublikasini jahon iqtisodiyotida munosib o'rnini ta'minlash va uning obro'-e'tiborini oshirish.

Milliy manfaatlar tushunchasi to'g'ridan-to'g'ri milliy xavfsizlik tushunchasi bilan bog'liq. Milliy xavfsizlik bu O'zbekiston Respublikasi suverenitetini ta'minlovchi

hokimiyatning yagona manbai sifatida ko'pmillatli xalqning xavfsizligi tushuniladi. Iqtisodiyot sohasida milliy xavfsizlikni ta'minlash bu jamiyatning asosiy aholi qatlamlarining hayotiy muhim manfaatlarini saqlash va

ARXIV.UZ
*Globallasuv sharoitida milliy
ma'naviyatga qarshi tahdidlar*

ta'minlash tushuniladi. Agar iqtisodiy islohotlar olib borilayotgan mamlakat iqtisodiyoti dinamikasini tahlil qiladigan bo'lsak, u holda xulosa qilish mumkinki, butun bir xalq xo'jaligida, uning alohida mintaqalarida va tarmoqlarida iqtisodiyot sohasida milliy manfaatlarga nisbatan o'zida katta potensial xavf-xatarlarni, tahdidlarni ifoda etgan salbiy tendensiyalarni kuzatish mumkin.

Quyidagi inqiroziy holatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- aholi turmush darajasining pasayishi;
- asosiy fondlarning jismoniy va ma'naviy eskirish darajasining oshishi;
- texnogen turdagi falokatlarning kuchayishi;
- ilmiy-texnik salohiyatning yo'qotilishi;
- mamlakatda takror ishlab chiqarish jarayonini boshqarish darajasi va unga davlat ta'sirining pasayishi.

Mamlakat milliy manfaatlariga tahdidlar iqtisodiyotda takror ishlab chiqarish jarayonining barcha sektorlari va ishlab chiqarishda nomuttanosiblikni keskin kuchayishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi nomuttanosibliklarga quyidagi omillar sabab bo'ladi:

- tizimli yondashuvning mavjud emasligi;
- aniq ifodalanuvchi strategik ustuvorliklar va real sanoat siyosatining mavjud emasligi;

- muvozanatlashgan barcha ishlab chiqarish, taqsimot elementlarining mavjud emasligi.

Iqtisodiyot segmentida milliy manfaatlarining hududiy jihatlari davlatning hududiy siyosati maqsad va vazifalarini amalga oshirish va unda alohida hududlarning umummilliy manfaatlarini ta'minlashdagi o'рни doirasida qarash kerak. Mamlakat iqtisodiyotida milliy manfaatlarni ta'minlash jarayonining kompleks tahlilida mavjud muammolarni hal etishda nointegratsion tavsifga, ya'ni alohida hududlarning iqtisodiy rivojlanish sohasidagi milliy manfaatlarini ham hisobga olish kerak.

Globalashayotgan jahon iqtisodiy maydonida milliy manfaatlarni ta'minlashda umumiy strategik muammolarni hal etishda, o'zini-o'zi iqtisodiy belgilash bilan qo'shilgan. Quyidagi jadvalda milliy manfaatlarni ta'minlashning muhim jihatlari keltirilgan.

2.1- jadval

Milliy manfaatlarni ta'minlashning asosiy jihatlari

Muhim jihatlar turlari	Jihatlarning mazmuni
Tarkibiy- texnologik	Yuqori texnologik, axborot-kompyuter tizimli, yangi energiya manbaalari, turli xildagi materiallardan foydalangan holda birlamchi tabiiy resurslarni chuqur qayta ishlashga asoslangan holda innovatsion-texnologik bazani shakllantirish bilan bog'liq.
Institutsional	Mulk munosabatlarida, davlat tomonidan tartibga solishda va moliya-kredit sohalarida jahon tajribalarining eng yaxshi namunalariga javob beradigan sivilizatsiyalashgan iqtisodiy

	munosabatlarga yo‘naltirilgan.
Milliy -iqtisodiy	O‘zbekiston iqtisodiyoti jahon iqtisodiy munosabatlarda munosib o‘rinni egallashi bilan bog‘liq.
Submilliy va ijtimoiy-iqtisodiy	O‘z asosiga ko‘ra O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi ichki muammolarini hal etishga qaratilgan.

“Iqtisodiyot sohasida milliy xavfsizlikni ta’minlash” kategoriyasi bugungi kunda muhim milliy manfaatlarni ta’minlashda ko‘p hollarda joriy va o‘rta muddatli vaziyatlarga qarab belgilanadi. O‘zbekiston uchun strategik tavsifdagi chora-tadbirlar va bashoratlarni tavsiflash ko‘proq maqsadga muvofiq keladi. Davlatning ijro organlari milliy xavfsizlikni ta’minlash sohasida qarorlar qabul qilishda iqtisodiyotning faoliyatida nafaqat undagi nomutanosibliklarni, balki ushbu nomutanosibliklarni vujudga kelish sabablarini, uning oldini olishga yo‘naltirilgan tadbirlarni ishlab chiqish uchun ham tadqiq etishi lozim.

2.1- rasmda iqtisodiyot sohasida milliy xavfsizlikni aniqlash va uni neytrallash uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish metodologiyasi keltirilgan.

Kelib chiqishiga ko'ra innercion bo'lgan milliy xavfsizlikka taxdid soluvchi negativ xarakterdagi tendensiyalarni ajratish

- uzoq taraqqiyot davrida (Sobiq ittifoq tizimi davridan mustaqillik yillarigacha) O'zbekiston iqtisodiyotida to'plangan takror ishlab chiqarish proprsiyalarini buzilishi nomuvofiqliklar, nomutanosibliklar, ishlab chiqarishdagi uzilishlar natijasi bo'lib hisoblanadi.

Qonunchilik organlari tomomnidan milliy manfaatlariga yo'naltirilgan qonun loyihalarini qabul qilishda (imkoniyat darajasida) yangi nomuvofiqliklar, nomutanosibliklarga yo'l qo'ymaslik va ularni aniqlash.

- Iqtisodiyot va ijtimoiy soxalarda mamlakat milliy manfaatlariga qator potensial taxdidlar borligi haqiqat sifatida isbotlangan (yer to'g'risida qonunchilik, mulkchilik munosabatlarini tartibga solish, armiyani modernizatsiya qilish, uy-joy fondini qayta qurish va h.k.)

Ijro hokimiyati tomonidan milliy manfaatlarni ta'minlashga hech qanday aloqasi bo'lmagan, korrupsion lobbistik guruhlar tomonidan normativ huquqiy qonun ijodkorligida qarorlar qabul qilinshini oldini olish uchun respublika va mahalliy miqyosda ularni chuqur diqqat bilan ekspertizadan o'tkazish.

- Sanoatda ishlab chiqarish munosabatlarini tartibga solish, yolg'on bankrotlik jarayonlari, davlat mulkini sotish, kapitalni chetga chiqishi, renta daromadlarini taqsimlanishi uastidan nazoratni kuchaytirish

2.1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tizimining bazaviy konstruksiyasi.

Xavfsizlik auditi iqtisodiyot sohasida milliy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Chunki milliy xavfsizlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan qabul qiladigan qarorlarimiz davlat tomonidan tartibga solish instrumentlari sifatida "yopiq" rejimga tushib qolish ehtimoli mavjud.

Auditning predmetiga qarab har bir holat bo'yicha dasturi, maqsadi, vazifalari va auditning tuzilishi moslashgan bo'lishi kerak. Xavfsizlik auditning maqsadli tavsifiga ko'ra: iqtisodiyot sohasida xavfsizliklarni vujudga kelishi ehtimoliga ko'ra

iqtisodiyot sohasida davlatning milliy manfaatlari cheklanishi mumkin bo'lgan faoliyat tarmoqlari ochib beriladi; O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishining strategik maqsadlariga mos kelmaydigan, korrupsion-lobbistik qarorlarni qabul qilishda to'siqlarni vujudga keltiradi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish jarayonida milliy manfaatlarni ta'minlashini tartibsiz, tarqoq, konyunkturali tavsifdagi bir martalik nazoratdan, davlat iqtisodiyotini shakllanishi sohasida muhim qarorlarni qabul qilish doimiy, uzluksiz funksional tizimli kuzatishni olib borishga transformatsiyalash lozim. Qisqa va uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiyotga xavf soladigan tahdidlarni, yashirin paritetlarni buzilishi va qabul qilingan qarorlarning ikkilamchi negativ samaralarni aniqlash imkonini beruvchi xavfsizlik auditini doimiy faoliyat yurituvchi ilmiy-metodik ta'minotini yaratish, mamlakatda faoliyat olib borayotgan ilmiy tadqiqot va konsalting jamiyatlar asosida uning tashkiliy-tarkibiy tuzilmasini rivojlantirish.

2.2-rasm. Xavfsizlik auditining obyektlari.

Milliy xavfsizlikning strategik maqsadlari bo'lib mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish hamda iqtisodiy xavfsizlikni

ta'minlash, shaxsni har tomonlama taraqqiyoti uchun shart-sharoitlar yaratish, iqtisodiyotni yangi yuqori texnologik taraqqiyot darajasiga olib chiqish, yalpi ichki mahsulot hajmi bo'yicha jahonda yetakchi davlatlar qatoridan o'rin olish va ichki hamda tashqi tahdidlarga nisbatan ishonchli samarali to'siqni yaratish bo'lib hisoblanadi.

2.2-§. O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizlik omillari

Iqtisodiy xavfsizlik bilan bog'liq muhim tushunchalar quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy suvereniteti – xalqaro majburiyatlarni hisobga olgan holda tashqi va ichki iqtisodiy siyosatni olib borishda davlatning mavjud bo'lgan obyektiv mustaqilligi;

- Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar – iqtisodiyot sohasida O'zbekiston Respublikasining milliy manfaatlariga to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ziyon keltirishi mumkin bo'lgan yalpi shart-sharoitlar va omillar;

- Iqtisodiy xavfsizlikka xavf-xatarlar – biror-bir aniq shart-sharoitlarda ularning bari iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni vujudga keltirishi mumkin;

- Iqtisodiy xavfsizlik sohasida tavakkalchiliklar – iqtisodiy xavfsizlikni amalga oshirish jarayonida O'zbekiston Respublikasi milliy manfaatlariga ziyon keltirishi mumkin;

- Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash – davlat organlari va mahalliy hokimiyat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan jamiyatning fuqorolik institutlari bilan hamkorlikda milliy manfaatlariga bo'lgan tahdidlarga qarshi qaratilgan siyosiy, huquqiy, tashkiliy, ijtimoiy-iqtisodiy, axborot va iqtisodiyot

sohasida hamda boshqa turdagi chora- tadbirlarni amalga oshirishi;

Iqtisodiy xavfsizlik tizimi o'zining tushuncha va kategoriyalariga asoslanib yettita blokdan iborat:

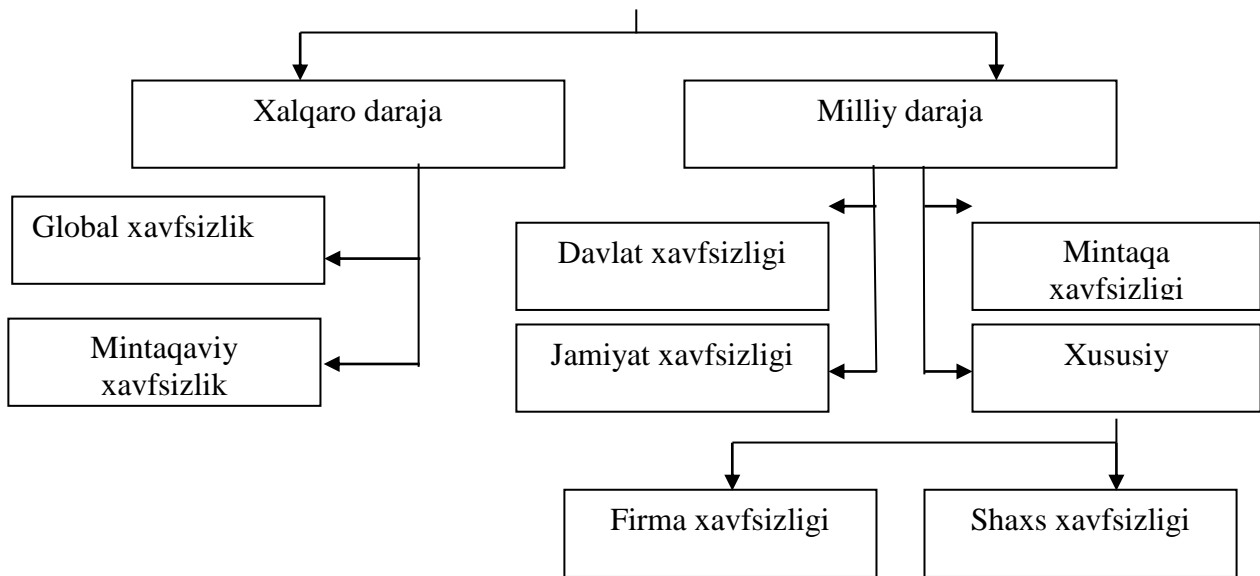
1. Milliy xavfsizlik konsepsiyasi.
2. Iqtisodiyot sohasida O'zbekiston Respublikasining milliy manfaatlari.
3. Iqtisodiyot sohasida tahdidlar.
4. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlari.
5. Iqtisodiy xavfsizlikning tahlikali chegaralari.
6. Iqtisodiy xavfsizlikni tashkil etish.
7. Iqtisodiy xavfsizlik huquqiy ta'minoti.

Iqtisodiy xavfsizlik tuzilmasini uning darajalari (tashkiliy tuzilma) va uning turlari (funktional tuzilma) orqali taqdim etish mumkin:

- 1) xalqaro (global va mintaqaviy);
- 2) milliy;
- 3) mintaqaviy (mamlakat ichida);
- 4) tashkiliy (korxonalar, firma);
- 5) shaxs.

Milliy iqtisodiyotning barqarorligi esa mulkchilikning barcha shakllarini himoya qilish, tadbirkorlik faolligi uchun sharoit va kafolatlarni yaratish, barqarorlikka putur yetkazishi mumkin bo'lgan omillarga (masalan, iqtisodiyotda kriminal tuzilmalar bilan kurash, og'ir ijtimoiy oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan daromadlar taqsimlanishida katta tafovutlarga yo'l qo'ymaslik) to'siq bo'lish imkoniyatlarini bildiradi.

Iqtisodiy xavfsizlik darajalari

2.3-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik darajalari.

1. Daraja. Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning shunday holatiki, unda mamlakatlar xo‘jalik yuritishda milliy va global muammolarni hal etishda o‘zaro manfaatli hamkorlik faoliyatini, xalqaro mehnat taqsimotida ishtiroki erkin tanlov asosida amalga oshadi. Mamlakatlar o‘rtasida maxsus xalqaro tashkilotlar tashkil etilgan bo‘lib, ular yordamida xalqaro xavfsizlik ta‘minlanadi. Masalan, Umumjahon savdo tashkiloti, Xalqaro valyuta fondi, kapitalni, tovar va xizmatlarni erkin harakati bo‘yicha xalqaro kelishuvlar ham muhim rol o‘ynaydi.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik bu har bir davlatning ichki va tashqi tahdidlardan himoya etuvchi xalqaro tizimni barqaror holati sifatida baholash mumkin. Ularga:

- iqtisodiy rivojlanishning erkin yo‘nalishlari;
- xalqaro huquqiy tasdiqlangan harbiy tahdidlardan himoya;
- global iqtisodiy inqirozlarga nisbatan barqarorlik.

Xalqaro xavfsizlikni ta‘minlovchi xalqaro tashkilot sifatida Birlashgan millatlar tashkiloti hisoblanadi.

2. Daraja. Milliy xavfsizlik – bu mavjud kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, barqaror pul muomalasi, tashqi savdoning samarali tarkibiy tuzilmasi, ilmiy salohiyatning yuqori darajasi, aholini yetarli turmush darajasini ta'minlash va jamiyatni kriminallashtirishni oldini oladigan huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratadigan iqtisodiy tizim sifatida tavsiflanadi.

Davlatning xavfsizligi birinchi navbatda ishlab chiqarish kuchlarining holati, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, mamlakat xalq xo'jaligida ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanish ko'lamlari, tashqi iqtisodiy aloqalarning tarkibiy tuzilmasi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham davlatning iqtisodiy xavfsizligining moddiy asosi bo'lib fuqarolarning madaniylashgan turmush tarzi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlovchi kuchlarining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi deb ta'kidlash mumkin.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi iqtisodiyotning “rivojlanish” va “barqarorlik” tushunchalari bilan juda yaqin bog'liq. Milliy xo'jalikni rivojlanishi – iqtisodiy xavfsizlikning komponentlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Agarda iqtisodiyot rivojlanmasa unda davlatning tashqi va ichki noxush salbiy ta'sirlarga nisbatan qarshilik ko'rsatish imkoniyatlari kamayib boradi. Mamlakat milliy xo'jaligining barqarorligi, yagona tizim sifatida uning elementlari o'rtasidagi iqtisodiy va tashkiliy aloqalarni mustahkam va ishonchliligini, tashqi hamda ichki tahdidlarga nisbatan bardoshliligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligining asosiy omillarini: uning geografik joylashuvi; tabiiy resurslar zaxirasi; sanoat va qishloq xo'jalik salohiyati; ijtimoiy-demografik rivojlanish darajasi va yakunida davlat boshqaruvi sifati tashkil qiladi.

3. Daraja. Mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlik.

Mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlik – bu mintaqa iqtisodiyotini barqaror, doimiy rivojlanishi va takomillashuvini hamda tashqi va ichki negativ salbiy ta'sirlarga nisbatan qarshilik ko'rsatish mexanizmiga ega bo'lgan kompleks chora-tadbirlar yig'indisiga aytiladi.

Mintaqa iqtisodiy xavfsizligining ichki tarkibiy tuzilmasidan quyidagi muhim uchta bo'g'inni ajratish mumkin.

1. Iqtisodiy mustaqillik, mintaqaning siyosiy-iqtisodiy jihatdan markazga va boshqa mintaqalar bilan o'zaro bog'liqligi sababli uning mustaqilligi nisbiy tavsifga ega bo'lib hisoblanadi. Ushbu sharoitda iqtisodiy xavfsizlik mahalliy hokimiyatni mintaqa resurslari ustidan qanchalik darajada nazorat eta olish imkoniyatlari (markaz tomonidan berilgan vakolatlar doirasida) bilan belgilanadi. Takror ishlab chiqarishni va mahsulot sifati samaradorligini yuqori rivojlanish darajasi bu mintaqani raqobatbardoshlikda, hududlararo va xalqaro savdoda, kooperatsion aloqalarda hamda ilmiy-texnik yutuqlarni ayirboshlashda tenglar qatorida ishtirok etishni ta'minlay oladi.

2. Mintaqa iqtisodiyotini barqarorligi va bardoshliligi, barcha shakllarda mulkchilikni himoya qilish, tadbirkorlik faolligi uchun ishonchli shart-sharoitlarni hamda kafolatlarni vujudga keltirish (ijtimoiy tahdidlarni keltirib chiqaruvchi daromadlar taqsimotidagi keskin tabaqalanishlarga yo'l qo'yimaslik, iqtisodiyotda kriminal guruhlarga nisbatan qarshi kurash h.k.), iqtisodiyotdagi nobarqarorlikni keltirib chiqaruvchi holatlarni nazorat qilish va to'xtatish.

3. O'z-o'zini rivojlantirish va taraqqiy ettirish qobiliyati – investitsiyalarga hamda innovatsiyalarga nisbatan yaxshi investitsion muhitni yaratish, ishlab chiqarishni doimiy

modernizatsiya qilish, ishchilarning professional, bilim va madaniyat darajasini oshirish.

Tizimni an'anaviy rivojlanishi (yoki degradatsiya) rejali va barqaror iqtisodiy jarayonlar doirasida yaqinlarni lineynilarga nisbatan bog'liqligini yoritishga qaratiladi. Biroq tizimdagi ichki va tashqi tahdidlar sharoitida keskin o'zgarishlar holatida inqirozni yuzaga kelish ehtimoli mavjud. Iqtisodiy xavfsizlik dasturini ishlab chiqishda nisbatan xilma-xil va turli darajadagi xavf-xatarlarga ega bo'lgan, zamonaviy tahdidlar to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lish kerak. Ularning orasidan eng muhimlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: ishlab chiqarishning pasayishi; ilmiy-texnik salohiyatni barbod bo'lishi, iqtisodiyotni dYIndustrializatsiyasi, oziq-ovqat xavfsizligi mustaqilligini ta'minlay olmaslik; ishsizlikning o'sishi va mehnat motivatsiyasining pasayishi; ichki hamda tashqi qarzning o'sishi, iqtisodiyotni kriminallasuvi, aholini mulkiy tabaqalanishuvi; byudjet taqchilligining o'sishi. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligini shakllantiruvchi kompleks chora-tadbirlarda tug'ilayotgan xavf-xatarlar haqida ogohlantirish bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlik pozitsiyasi nuqtayi nazaridan barcha kutilayotgan xavf-xatarlarni hamda ularning iqtisodiy, noiqtisodiy ta'sirini baholash va uni prognoz qilish mumkin, eng muhimi – falokatli pasayish va uning tahlikali chegarasini aniqlash muhimdir. Prognozli-analitik tahlil orqali inqirozni vujudga kelishiga yo'l qo'ymaslik va uning tahlikali chegarani yengib o'tish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish kabi teskari vazifa vujudga keladi.

4. Daraja. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi–xo'jalik subyektining shunday holatiki, unda kapitalni jamg'arilishi va faol moliyalashtirish jarayoni, xo'jalik faoliyatining muhim ko'rsatkichlarining barqaror o'sishi, boshqaruv hamda shu bilan

birga tavakkalchiliklar sifatini yaxshilanishi texnologik va axborot bazasi yangilanishi amalga oshadi.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligida kutilayotgan xavf-xatarlarni ikki turga bo'lish mumkin: (xodimlarining korxonada ishini falokatga olib keluvchi, axborotlarni o'g'irlanishi, hamkorlar bilan bog'liq muammolarda) harakat-harakatsizligi va tashqi (raqobatchilar faoliyatini hamda xususiy shaxslarni kriminallasuvi, hamkorlarni mas'uliyatsizligi va rahbar xodimlarning turli xildagi qonunbuzarliklari). Kutilayotgan xavf-xatarlarga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish korxonada iqtisodiy xavfsizligining umumiy tizimini taqdim etish asosida ushbu turdagi muammolarga qarshi kurashishning samarali metodlarini qo'llash mumkin bo'ladi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning funksional tashkil etuvchilari sifatida moliyaviy, intellektual va kadrlar siyosiy-iqtisodiy, ekologik omillarni tavsiya etish mumkin.

Kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashni samarali tizimini tashkil etish uchun asosiy faoliyati biznesni himoya qilish, korxonada xodimlari va hamkorlari to'g'risida axborotlarni to'plash va saqlash, axborot xavfsizligini ta'minlash, korxonada hududining mulkini qo'riqlash hamda boshqa shunga mos qo'shimcha vazifalarni hal etishga qaratilgan profilaktik tadbirlarni ishlab chiqadigan va ularni joriy etishni amalga oshiradigan ixtisoslashgan tuzilmani tashkil etish zarur.

5. Daraja. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – bu uning konstitutsion huquq va burchlarini ta'minlagan holda, hayotiy faoliyatining shunday holatiki, unda shaxsning muhim manfaatlari iqtisodiy va huquqiy jihatdan himoyalanaadi. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiyotning umumiy holati bilan bog'liqdir.

Inson (shaxs) xavfsizlik tizimi obykti va subykti bo‘lganligi uchun boshqa xavfsizlik tizimlarida, bazaviy tizimni shakllantiruvchi rolini bajaradi. Bundan kelib chiqib, shaxsning iqtisodiy xavfsizligi qolgan xavfsizlik shakllarida xavfsizlik darajasini ta‘minlashning asosiy shartidir. O‘z navbatida, shaxsning xavfsizlik darajasi jamiyatni, davlatni va tabiatni rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Shaxs barcha xavf-xatarlar fokusida turadi, chunki har qanday buzg‘unchi ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, etnik va texnik turdagi xavf-xatarlardan inson aziyat chekadi.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizlik obykti sifatida fuqarolar va jamiyat – potensial ish o‘rinlari, ijtimoiy ta‘minot sohasi, moddiy ishlab chiqarish turadi. Shaxsning iqtisodiy xavfsizlik sohasida davlat faoliyatining predmeti bo‘lib quyidagilar tashkil etadi:

- insonni iqtisodiy xavfsizlik tizimiga ta‘sir etuvchi noxush omillarni tahlili va sintezi;
- davlatning iqtisodiy siyosati va institutsional siljishlarini shunday amalga oshirish kerakki, unda ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning nomukammalliklarini berkitib tursin.

Bugungi jahon hamjamiyatiga ko‘p qutblilik belgilari xosdir. Shu bilan birga, jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan jarayonlar, global raqobatning keskinlashuvi, yangi iqtisodiy o‘shish va siyosiy ta‘sir markazlari tomonidan resurslarni qayta taqsimlash, geosiyosiy nobarqarorliklar bilan birga yuz bermoqda. Xalqaro huquq, harbiy-siyosiy hamda iqtisodiy sohalarda keskin o‘zgarishlar yuz bermoqda.

O‘zbekiston Respublikasi davlatining zamonaviy xavfsizligini baholash maqsadida uning xavfsizlik darajasini belgilovchi omillarni bilish va tushunish lozim. Bunday omillarga:

- O‘zbekistonning geosiyosiy hamda iqtisodiy-geografik holati, shunga bog‘liq holda ishlab chiqarish kuchlarini davlat hududlarida joylashuvi, milliy va xorijiy resurslarga bo‘lgan egalik;

- davlatning iqtisodiy va harbiy-siyosiy qudrati hamda uning strategik ahamiyatliligi va iqtisodiy faoliyat turlariga mos xalqaro iqtisodiy konsepsiyalarda raqobatbardoshlik pozitsiyasi;

- mamlakatning institutsional tizimini iqtisodiy xavfsizlik darajasiga bog‘liq bo‘lgan iqtisodiyot tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirish;

- davlat va aholining xalqaro standartlari darajasida turmush sifatini ta‘minlovchi, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik sohalardagi O‘zbekistonning iqtisodiy siyosati ustuvorliklari;

- iqtisodiy xavfsizlikni taqdim etish maqsadida milliy iqtisodiyot va uning hududlari sohasining strategik ahamiyatliligini hisobga olgan holda mintaqa yalpi ichki mahsulotning hududiy va tarmoq tarkibiy tuzilmasining parametrlari;

- xalqaro savdo tashkiloti tarkibida milliy iqtisodiyotni shakllanish tamoyillarini belgilab beruvchi shart-sharoitlar va ushbularga bog‘liq holda birinchi hamda yuqori tartibdagi moddiy boyliklar, undan tashqari, strategik ahamiyatliligi guruhiga kiritilgan nomoddiy aktivlarning eksport va importining tarkibiy tuzilmasi;

- noaniqlik sharoitida strategik muhim bo‘lgan birinchi va yuqori tartibdagi moddiy boyliklarning iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan hajmda zaxiralarni ta‘minlash. Xuddi shunday holatlar davlatlararo munosabatlarni keskinlashuvi, harbiy ixtiloflarni, terroristik harakatlar, mamlakat ichkarisida va tashqarisida raqobat kurashining keskinlashuvi,

muhim resurslarni yo‘qotilishida, stixiyali ofatlarni va ekologik falokatlarini paydo bo‘lishi sharoitida ham vujudga kelishi mumkin.

Ushbu omillar davlatga nisbatan xavf-xatarlarni keltirishi mumkin. Ular tashqi va ichki omillarga bo‘linadi. Ichki tahdidlarga – bu o‘z-o‘zini saqlash va rivojlantirish imkoniyatini, iqtisodiyotda innovatsion ishlanmalarning yo‘qligi, davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish konsepsiyasining samarasizligi, jamiyatni shakllantirishning nisbatan optimal yo‘llarini izlab topishda va ziddiyatlarni hal etishda manfaatlar o‘rtasidagi balansni topa olmaslik kabilar tashkil etadi. Tashqi tahdidlarga, birinchi navbatda, jahon baholari va tashqi savdoning konyunkturasini o‘zgartiradi, so‘mning kursi, kapital chetga chiqishini uni kirishiga nisbatan yuqori bo‘lsa, davlat qarzlarni shakllanishi, importga qaramlik.

Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy xavf-xatarlari va tahdidlariga quyidagilar kiradi:

- rivojlangan davlatlar tomonidan ustunlikning asosiy omili sifatida texnologiyalarni global raqobat sharoitida foydalanilsa;
- jahon iqtisodiyotida ichki nomunatosibliklarning kuchayishi, alohida mamlakatlar tashqi qarzining o‘sishi va shundan kelib chiqib qator davlatlarning moliyaviy qaramligi;
- O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlariga nisbatan diskreminatsion ta’sirni qo‘llash, xorijiy moliyaviy resurslarga va zamonaviy texnologiyalarga nisbatan cheklovlarni qo‘yilishi;
- O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlar doirasida hamda uning chegaralarida ziddiyatlarning kuchayishi;

- jahon tovar va moliya bozorlarida konyunkturali tebranishlarni kuchayishi;
- O‘zbekistonning qazilma boyliklariga nisbatan jahon talabining tuzilmaviy tarkibini o‘zgarishi va yashil texnologiyalarni rivojlanishi;
- O‘zbekistonning milliy manfaatlariga katta zarar keltirishi mumkin bo‘lgan, savdo va investitsiyaviy munosabat sohalarida davlatlararo iqtisodiy birlashmalarni (O‘zbekistonni ishtirokisiz) faoliyat yuritishi;
- O‘zbekiston moliya va bank tizimini jahon bozorlari tavakkalchiliklariga nisbatan bog‘liqligi, xususan, tizimni axborot ta’minotidagi qaramlik;
- jahonning yetakchi kompaniyalari qatorida O‘zbekiston kompaniyalarining yo‘qligi;
- yomon investitsion muhitning mavjudligi natijasida real ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan investitsiya hajmining pastligi, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda katta xarajatlar, sezilarli darajada ma’muriy to‘siqlar, mulk huquqlari himoyasining samarasizligi;
- O‘zbekiston kompaniyalarini innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishda xorijiy kompaniyalardan orqada qolishi va mamlakat mutaxassislari malakasining pastligi;
- faoliyat yuritayotgan qazilma boylik konlari sonining qisqarishi va yangilarini o‘zlashtirish xarajatlarining yuqoriligi;
- tashqi va ichki sabablarga ko‘ra iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining pasayishi;
- yuqori darajada kriminallashtirish va iqtisodiyot sohasida korrupsiyani kuchayishi;
- xufyona iqtisodiyotning yuqori ulushini saqlanib qolishi;

- aholi daromadlarini tabaqalashuvini kuchayishi;
- inson potentsiali sifatini pasayishi bilan bog‘liq holda ta’lim va tibbiyot sifati pasayishi;
- yuqori malakali kadrlarga nisbatan xalqaro raqobatni kuchayishi;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi mintaqalarini tabaqalanishuvi;
- ekologik xavfsizlik sohasi bo‘yicha ortiqcha talablarni qo‘yilishi, ishlab chiqarish va iste’mol bo‘yicha ekologik standartlarni ta’minlash xarajatlarini o‘sishi.

Ko‘rsatkichlar guruhi	Ko‘rsatkichlar tavsifi
Yalpi ichki mahsulot	<ul style="list-style-type: none"> • Yalpi ichki mahsulotning jismoniy hajmi indeksi • Aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot • Jahon yalpi ichki mahsulotida O‘zbekistonning ulushi • Yalpi ichki mahsulotda asosiy kapitalga investitsiya ulushi • Yalpi ichki mahsulotning energiya sig‘imkorligi
Ishlab chiqarish jarayoni	<ul style="list-style-type: none"> • Asosiy fondlarning eskirish darajasi • Sanoat ishlab chiqarish indeksi • Mehnat unumdorligi indeksi • Asosiy kapitalga investitsiyalarda mashina, uskunalar va transport vositalariga qilingan investitsiyalar ulushi
Pul bozori	<ul style="list-style-type: none"> • Pul massasi indeksi (pul agregatlari M2) • Inflatsiya darajasi • Sof kapitalni chiqishi (kirishi) • O‘zbekiston Respublikasining oltin zaxiralarining import tovarlar hajmiga nisbati
Moliyaviy mustaqillik	<ul style="list-style-type: none"> • Davlatning tashqi qarzi • Davlatning ichki qarzi • Byudjet tanqisligi

Mehnat bozori	<p>Mehnat bozorining zichligi (напряженность)</p> <ul style="list-style-type: none"> • koeffitsiyenti • Daromadlari yashash minimumidan past bo‘lgan aholi ulushi • Mehnatga layoqatli aholida ish haqi hajmi yashash minimumidan past bo‘lgan ishchilar ulushi • Ta’lim darajasi bo‘yicha band bo‘lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha taqsimlanishi
Tashqi iqtisodiy faoliyat	<ul style="list-style-type: none"> • Eksport va importning jismoniy hajmi indeksi va savdo balansi saldosi • Tovarlar va xizmatlar eksportida innovatsion tovarlar va xizmatlar ulushi
Boshqa ko‘rsatkichlar	<ul style="list-style-type: none"> • Iqtisodiy integratsiya darajasi • Chakana savdo oboroti • Iqtisodiyot sohasida jinoyatchilik darajasi • Detsil koeffitsiyenti
Ko‘rsatkichlar guruhi	Ko‘rsatkichlar tavsifi
Yalpi ichki mahsulot	<ul style="list-style-type: none"> • Yalpi ichki mahsulotning jismoniy hajmi indeksi • Aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot • Jahon yalpi ichki mahsulotida O‘zbekistonning ulushi • Yalpi ichki mahsulotda asosiy kapitalga investitsiya ulushi • Yalpi ichki mahsulotning energiya sig‘imkorligi
Ishlab chiqarish jarayoni	<ul style="list-style-type: none"> • Asosiy fondlarning eskirish darajasi • Sanoat ishlab chiqarish indeksi • Mehnat unumdorligi indeksi • Asosiy kapitalga investitsiyalarda mashina, uskunalar va transport vositalariga qilingan investitsiyalar ulushi
Pul bozori	<ul style="list-style-type: none"> • Pul massasi indeksi (pul agregatlari M2) • Inflatsiya darajasi • Sof kapitalning chiqishi (kirishi) • O‘zbekiston Respublikasining oltin zaxiralarini import tovarlar hajmiga nisbati
Moliyaviy	<ul style="list-style-type: none"> • Davlatning tashqi qarzi

mustaqillik	<ul style="list-style-type: none"> • Davlatning ichki qarzi • Byudjet tanqisligi
Mehnat bozori	<ul style="list-style-type: none"> • Mehnat bozorida zichligi (напряженность) koeffitsiyenti • Daromadlari yashash minimumidan past bo'lgan aholi ulushi • Mehnatga layoqatli aholida ish haqi hajmi yashash minimumidan past bo'lgan ishchilar ulushi • Ta'lim darajasi bo'yicha band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi
Tashqi iqtisodiy faoliyat	<ul style="list-style-type: none"> • Eksport va importning jismoniy hajmi indeksi va savdo balansi saldosi • Tovarlar va xizmatlar eksportida innovatsion tovarlar va xizmatlar ulushi
Boshqa ko'rsatkichlar	<ul style="list-style-type: none"> • Iqtisodiy integratsiya darajasi • Chakana savdo oboroti • Iqtisodiyot sohasida jinoyatchilik darajasi • Detsil koeffitsiyenti

O'zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari sifatida quyidagilar keltirilgan:

1. Pul massasi indeksi (pul agregatlari M2).
2. Inflatsiya darajasi.
3. Sof kapitalning chiqishi va (kirishi).
4. Aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot.
5. Jahon yalpi ichki mahsulotida O'zbekistonning ulushi.
6. Yalpi ichki mahsulotning jismoniy hajmi indeksi.
7. Yalpi ichki mahsulotda asosiy kapitalga investitsiya ulushi.
8. Yalpi ichki mahsulotning energiya sig'inkorligi.
9. Yalpi ichki mahsulotda yuqori texnologik tovarlar va xizmatlar ulushi.

10. Asosiy kapitalga investitsiyalarda mashina, uskunalar va transport vositalariga qilingin investitsiyalar ulushi.
11. Asosiy fondlarning eskirish darajasi.
12. Sanoat ishlab chiqarish indeksi.
13. Mehnat unumdorligi indeksi.
14. Inflatsiya darajasi.
15. O‘zbekiston Respublikasining oltin zaxiralarini import tovarlar hajmiga nisbati.
16. Davlatning tashqi qarzi.
17. Davlatning ichki qarzi .
18. Eksport va importning jismoniy hajmi indeksi va savdo balansi saldosi.
19. Tovarlar va xizmatlar eksportida innovatsion tovarlar va xizmatlar ulushi.
20. Ta’lim darajasi bo‘yicha band bo‘lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha taqsimlanishi.
21. Iqtisodiy integratsiya darajasi.
22. Chakana savdo aylanmasi.
23. Iqtisodiyot sohasida jinoyatchilik darajasi.
24. Detsil koeffitsiyenti.
25. Iqtisodiyot sohasida jinoyatchilik darajasi.
26. Mehnatga layoqatli aholida ish haqi hajmi yashash minimumidan past bo‘lgan ishchilar ulushi.
27. Import tarkibida oziq-ovqat tovarlari ulushi.
28. Umumiy aholi sonida mehnat resurslarining ulushi.

Iqtisodiyot ko‘rsatkichlari bilan iqtisodiy xavfsizlikning tahlikali chegara ko‘rsatkichlarini qiyoslash asosida uning holatini baholash va tahdidlarni bartaraf etishning kompleks chora-tadbirlarini ishlab chiqish mumkin.

Shunday qilib, iqtisodiy xavfsizlik bu iqtisodiyotning shunday holatiki, unda barqaror iqtisodiy o'sishga erishiladi, ijtimoiy ehtiyojlar qondiriladi, samarali boshqaruv, milliy iqtisodiyotning o'ziga xos belgilaridan biriga aylanadi. Iqtisodiy xavfsizlik ikki tashkil etuvchidan iborat: ichki va tashqi. Ichki tashkil etuvchilarga mamlakatda yuz bershida mumkin bo'lgan, kutilayotgan tahdidlar va stixiyalarga nisbatan iqtisodiyotni, jamiyat va davlat institutlarining barqarorligi bilan ifodalanadi. Tashqi tashkil etuvchilarga, xorijiy iqtisodiy yoki siyosiy subyektlar manbai bo'lib, kutilmagan yoki ular tomonidan rejalashtirilgan tahdidlar bo'lib hisoblanadi.

2.3-§. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlik tizimi

Bugungi kunda jahon xo'jaligida globallashtirish jarayonlarini kuchayishi bilan tavsiflanadi. Har bir mamlakat global iqtisodiy tizimning subyekti sifatida jahon tizimiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini istadi. Barcha, ya'ni ishlab chiqarish omillarini jadallashtirgan samarali ayirboshlanishi bu ijobiy momentlardir, biroq shu bilan birga, salbiy tomonlar mamlakatning tashqi bozorga qaramligi kuchayib bormoqda. Globallashtirish sharoitida barcha mamlakatlarda iqtisodiy vaziyat bir xil emas. Uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi mamlakatni qay darajada jahon hamjamiyati nazorati ostida ekanligini belgilab beradi. O'zbekiston bunday holatdan ozod etilgan emas, balki aksincha jahon hamjamiyatiga integratsiya davlatga qator muammolarni vujudga keltirganini ko'rish mumkin.

Iqtisodiyotni internatsionallashtirish sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash muammosi O'zbekistonning iqtisodiy

siyosatini ishlab chiqishning asosiy jihati bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy muammolarni hal etish faqatgina iqtisodiy xavfsizlik talablaridan kelib chiqqan holda iqtisodiy munosabatlar sohasida to'g'ri va maqsadga muvofiq holda huquqiy mexanizmning faoliyatini to'g'ri tashkil etishga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik tizimining bosh vazifasi – shaxs, jamiyat va davlatning manfaatlaridagi mavjud ziddiyatlarni samarali boshqara olish qobiliyatidir.

Samarali boshqarish uchun ushbu tizimning elementlarini tizimlashtirish kerak, ularga to'g'ri baho berish uchun ularni o'rganish va mikro hamda makro darajada iqtisodiyotning holatini tahlilini o'tkazish va tahdidlarni oldini olish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim.

O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizlik tizimining yo'nalishlarini aniqlash uchun, ularni qismlarga, elementlarga bo'lish kerak. Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy elementlari bo'lib quyidagilardan iborat:

1. Energetik xavfsizlik. Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlash borasida energetik sektorining salohiyatini mustahkamlash va tabiiy energiya resurslaridan yuqori darajada samarali foydalanishni yo'lga qo'yish, mamlakat energetika siyosatining asosiy maqsadi hisoblanadi. Energetik xavfsizlik mamlakat aholisini, jamiyat, davlat, iqtisodiyot tarmoq va sohalarining yoqilg'i hamda enegriya resurslari bilan ishonchli ta'minlanishi borasida yuzaga keluvchi xavf-xatarlardan himoyalanganlik darajasidir. Ushbu xavf-xatarlar tashqi (geosiyosiy, makroiqtisodiy, konyunkturaviy) omillar va shu bilan bir qatorda mamlakat energetika sektorining holati va faoliyat ko'rsatishi bilan belgilanadi. Mamlakatning energetika

xavfsizligini mamlakat fuqarolari, jamiyat, davlat va iqtisodiyot tarmoqlarining arzon va zaruriy sifatga ega bo'lgan yoqilg'i-energetika resurslariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laqonli ravishda qondirish borasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillardan, shu bilan bir qatorda, yoqilg'i-energiya ta'minotidagi uzilishlardan himoyalanganlik darajasi sifatida baholashimiz mumkin.

2. Oziq-ovqat va xomashyo xavfsizligi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli miqdorda ta'minlash, ocharchilik yuz berishining oldini olish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari hamisha har qanday mamlakatda muhim hayotiy muammo hisoblangan. Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisini asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi, mustaqil ta'minlashga qodirligini ifodalaydi. Shuningdek, oziq-ovqat importiga o'ta bog'liqlikdan xalos bo'lganligini anglatadi. Ta'kidlash joizki, oziq-ovqat xavfsizligi faqat ichki o'zini o'zi to'liq oziq-ovqat mahsulotlari ta'minlash bilan cheklanmaydi. Buning uchun oziq-ovqat importi ham e'tiborga olinadi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash borasidagi siyosatida, asosan, o'zining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va ichki sotish bozorlarini rivojlantirishga, qisman, chet ellardan oziq-ovqat mahsulotlarini import qilish asosida aholini oziq-ovqatga bo'lgan maqbul darajadagi ehtiyojini qondirish ko'zda tutiladi.

3. Texnik-ishlab chiqarish xavfsizligi o'ziga mamlakatga tashqi iqtisodiy xatoliklar va ichki tanazzullar bo'lganda ularning negativ ta'sirini oldini olish va shu bilan birga kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni barqarorligini taxminlashga, davlatning ijtimoiy va mudofaa talabini qondirishga qaratilgan.

4. Transport xavfsizligi. Transport aholi va moddiy ishlab chiqarishning yuk va yo‘lovchi tashish borasidagi ehtiyojlarini qondiradi, mamlakat hududlarini tutashtiradi, tovar, mahsulot va xizmatlarning ishlab chiqaruvchilari bilan iste’molchilarni o‘zaro bog‘lovchi o‘ziga xos ko‘prik hisoblanadi. Bunday o‘zaro bog‘lovchi o‘ziga xos aloqalarsiz bozor va bozor munosabatlarining mavjudligi ham amri mahol. Aynan shu sababli, mamlakat transport majmuidagi buzilishlar mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash borasida jiddiy salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Mamlakatimizda transport va transport kommunikatsiyalari sohasini rivojlantirish, yuk va yo‘lovchi tashishlarning yuqori darajadagi xavfsizligini ta‘minlash, transport sohasidagi boshqaruv tizimini takomillashtirish, soha uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

5. Boshqaruv xavfsizligi bu menejerlar uchun boshqarish zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikmalar yig‘indisidir. Ushbu ko‘nikma va bilimlar ikki guruhga bo‘linadi:

A) muammolarni samarali hal qilishga qaratilgan boshqaruv siklini amalga oshirish, istiqbolli maqsadlarni aniqlash, o‘z ish joyini va qo‘l ostidagi xodimlarning ishini samarali rejalashtirish, yordamchi o‘rinbosarlarga aniq vazifalarni qo‘yish, xodimlar qo‘nimsizligini to‘xtatish, mehnat rejimi va shart-sharoitlariga rioya qilish;

B) kommunikativ funksiyalar – bu insonlar va yordamchi o‘rinbosarlar bilan muloqot qilishni bilish, hamkorlar, turli korxonalar va davlat tuzilmalari bilan ishbilarmonlik aloqalarini o‘rnatish, hamsuhbatning fikrini eshitishni bilish, o‘zining emotsiyalarini nazorat qila olishi, yaxshi yozma va og‘zaki notiqlikka ega bo‘lish. Bugungi kunda jahonda iqtisodiy

xavfsizlikka eng katta ta'sir etuvchi bu boshqaruv salohiyati va boshqaruv samaradorligi bilan aniqlanadi.

6. Iqtisodiy o'sish va davlat iqtisodiy xavfsizligining barqarorligi faqatgina mamlakatda milliy xo'jalikni investitsion rivojlanish tipida amalga oshishi mumkin. Shundan kelib chiqib davlatning investitsion xavfsizlik muammosi vujudga keladi. Investitsion xavfsizlikning asosiy tashkil etuvchilari sifatida uning ikkita tavsifi ko'riladi: investitsion tavakkalchilik va investitsion salohiyat. Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, O'zbekistonda bugungi kunda katta investitsion salohiyat mavjud, biroq uni amalga oshirishga investitsion tavakkalchilik to'siq bo'lib turibdi.

7. Demografik xavfsizlik – milliy xavfsizlikning boshqa iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ekologik, axborot, huquqiy turlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Demografik xavfsizlik konstitutsion qonunchilik asosida kafolatlangan shaxs, jamiyat va davlat turli xildagi ichki hamda tashqi tahdidlardan himoyalangan.

8. Ekologik xavfsizlik:

A). bu tadbirlar, jarayonlar, harakatlar, holatlar bo'lib, ular hech qachon tabiat muhitiga, odamlarga va barcha insoniyatga sezilarli katta zarar olib kelmaydi;

B). jahon hududiy maydonida ekologik mutanosiblikni taxminlaydigan kompleks harakatlar;

D). atrof-muhitning o'iga xos xususiyatlari yig'indisi bo'lib, biosferaga mumkin bo'lgan darajadagi yuklamani hamda ijtimoiy va iqtisodiy omillarni hisobga olgan holda, keyingi avlodga antropogen turdagi salbiy ta'sirlarni oldi olingan va bartaraf etilgan holda insonlarning hayotiy faoliyatini to'la ta'minlash.

Ekologik xavfsizlik nafaqatgina milliy, balki transmilliy xavfsizlikni ta'minlashning muhim bir tashkil etuvchisi bo'lib hisoblanadi. U inson sog'lig'iga xavfsiz bo'lgan tashqi muhitga

bo'lgan huquqlarni belgilaydi hamda texnogen faoliyat asosida tabiiy resurslardan foydalanish shart-sharoitlarini ta'minlaydi va tartibga soladi. Ekologik xavfsizlik barcha ierarxik darajalarda geografik va ekologik tizimni tavsiflaydi.

9. Axborot xavfsizligi. Axborot xavfsizligi deb, axborotlarni yo'qotish va o'zgartirishga yo'naltirilgan tabiiy yoki sun'iy xossalari tasodifiy va kutilmagan ta'sirlardan hamda ushbu axborotni saqlovchi, uzatuvchi uskuna va tizimlarni himoyalanganligiga aytiladi. Boshqacha aytganda, axborot xavfsizligini ta'minlovchi va boshqaruvchi texnologiyalar to'plami, standartlar va boshqaruv usullari bo'lib hisoblanadi. Axborotning himoyasi deb, boshqarish va ishlab chiqarish faoliyatining axborot xavfsizligini ta'minlovchi va tashkilot axborot zaxiralarining yaxlitligi, ishonchliligi, foydalanish osonligi va maxfiyligini ta'minlovchi qat'iy reglamentlangan dinamik texnologik jarayonga aytiladi. Axborotlarga nisbatan xavf-xatarlar tasnifi xavfsizlik siyosatining eng asosiy vazifalaridan biri himoya tizimida potensial xavfli joylarni qidirib topish va ularni bartaraf etish hisoblanadi.

10. Texnologik xavfsizlik bu ishlab chiqarish faoliyatida yoki yangi texnologiyalarni joriy etishda, davlatning suveritetini, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini va milliy xavfsizligini ta'minlash maqsadida texnologik taraqqiyot darajasini oshirish orqali jamiyat, shaxs va davlatning muhim manfaatlarini qabul qilingan chora-tadbirlar asosida tashqi va ichki tahdidlardan himoyalanganlik holati bo'lib hisoblanadi.

Texnologik xavfsizlikni ta'minlash bu quyidagilarni belgilab beradi:

- xalqaro mehnat taqsimoti sharoitida mamlakatning texnologik mustaqilligi;

- ta'lim, sanoat, davlat ilmiy-texnik siyosatni umumiyligi;
- fan va texnikani ustuvor sohalarini amalga oshirish;
- sanoatni qayta qurish;
- milliy texnologik bazani qayta qurish;
- texnologik rivojlanishni va uning axborot ta'minotini boshqarish.

11. Moliyaviy xavfsizlik – milliy manfaatlarni hisobga olgan holda mustaqil moliyaviy siyosatni olib borish, davlat vazifalarini hal etish uchun kerakli hajmda moliyaviy oqimlarni shakllantirish. Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy sharti bu ijtimoiy-siyosiy tizimga moliyaviy inqirozlar ta'sirini oldini olish, kapitalni chetga chiqib ketishini, milliy byudjet resurslarini taqsimlashda ixtiloflarni oldini olish, xorijiy investorlar resurslarini jalb etish bo'lib hisoblanadi.

2.4-rasm. Mamlakat iqtisodiy xavfsizlik tizimi.

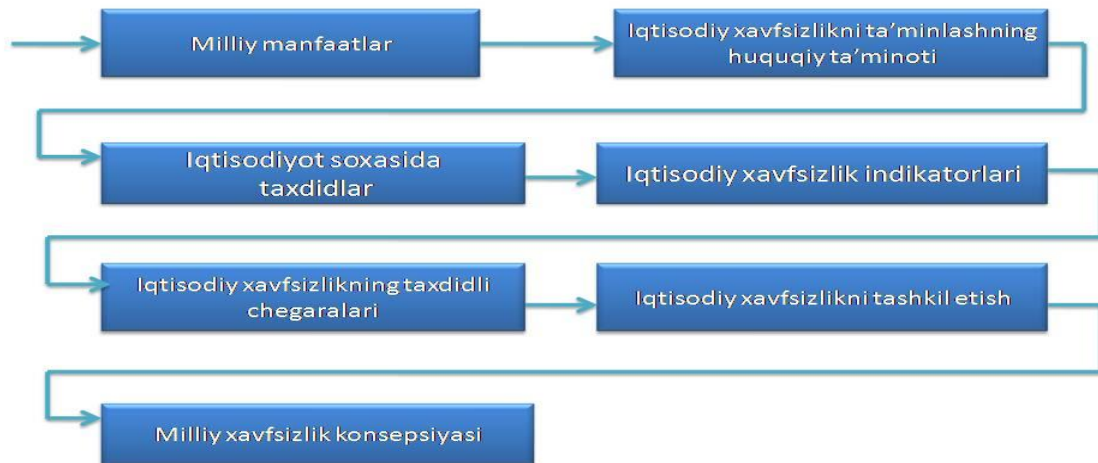
Iqtisodiy xavfsizlik mexanizmi – bu yagona bir butun tizim bo'lib, uning yordamida moddiy boyliklarni yaxshilash uchun ishlab chiqarishning turli iste'mol, taqsimot, ayriboshlash va iste'mol sohalarida ijtimoiy munosabatlar shakllantiriladi. Iqtisodiy xavfsizlik tizimining umumiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- maqsadga yoʻnaltirilganlik;
- qarama-qarshilik;
- tartibga solinishi;
- oʻz-oʻzini rivojlantirish qobiliyati, mustaqilligi;
- inersionligi;
- barqarorligi;
- moslashuvchanligi.

Oʻzbekiston Respublikasining bugungi kundagi taraqqiyoti darajasi holatidan kelib chiqib bir qator oʻziga xos belgilarni ajratib koʻrsatish mumkin:

- tarixiy rivojlanishning ustuvorligi;
- tashqi taʼsirga nisbatan metinligi;
- ekologik tizimni himoyalanganligi;
- xavfsizlik obyektlarini taqsimlanganligi;
- xavfsizlikni taʼminlashda foydalaniladigan iqtisodiy metodlar va ishlanmalarning ilmiyligi;
- tartibga solishni ustuvorligi va uni tashkil etishda turli shakllarini qoʻllanishi hamda axborot taʼminotini rivojlanishi.

Bularning barchasi iqtisodiy xavfsizlikni chuqur tadqiq etishga, baholashga keyinchalik uning turli muammolarni hal etishda mustahkam bazani shakllantiradi. Iqtisodiy xavfsizlik tizimini qurish jarayoni asosiy mezon va tushunchalarga koʻra yettita blokdan iborat.

2.5-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik tizimi tuzilmasi.

Davlat iqtisodiy xavfsizlik tizimini shakllantirish va uni tahlili doirasida vaziyatlarni aniqlash, xavfsizlik chora-tadbirlarini ishlab chiqish, normativ qonun hujjatlarning ekspertizasini o‘tkazish, O‘zbekistonning iqtisodiy xavfsizligiga bog‘liq davlat qarorlarini ishlab chiqish kerak.

2.4-§. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari va uning strategik maqsadlari

O‘zbekiston Respublikasining xavfsizlik asoslari ijro va qonunchilik apparati tomonidan, qonunlar, Prezident farmonlari, qarorlari, Hukumat va Oliy Majlisning normativ-huquqiy hujjatlarida ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Iqtisodiy xavfsizlikning strategik maqsadi iqtisodiy xavf-xatar va tavakkalchiliklar bartaraf etishga qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy va normativ-huquqiy chora-tadbirlardan iborat konsepsiya ko‘rinishidagi iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha ishlanmalar sifatini oshirish mexanizmidir.

Iqtisodiy xavfsizlikni rivojlantirish strategiyasining mazmuni bu iqtisodiyotning rivojlanishini shunday ta'minlashga aytiladiki, unda shaxsni yashashi va rivojlanishi uchun munosib sharoitlar, jamiyatni ijtimoiy iqtisodiy, harbiy-siyosiy barqarorligi, mamlakatni yaxlitligi, tashqi va ichki tahdidlarga nisbatan samarali qarshilik qilishi, milliy byudjet resurslarini taqsimotida, xorijiy investorlar resurslarini jalb etishda ixtiloflarni oldini olish tizimi vujudga keladi.

Davlat strategiyasini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasining umumiy xavfsizlik strategiyasi maqsadlariga erishishning zaruriy shartini ta'minlashi kerak. Xususan, quyidagilar ta'minlanishi kerak:

- inson va fuqoroning huquqlarini, mamlakatda ijtimoiy tinchlikni va jamiyatda ijtimoiy osoyishtalikni kafolatlovchi turmush darajasi sifatini oshirish;
- milliy manfaatlardan kelib chiqib ichki siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni samarali hal etish;
- milliy manfaatlarga bog'liq bo'lgan jahondagi jarayonlarga faol ta'sir etish;
- jahon xo'jalik aloqalariga teng huquqli integratsiyasi sharoitida mehnat taqsimoti, davlatni barqaror rivojlantirish;
- xorijiy davlatlardan va ularning uyushmalaridan O'zbekistonni iqtisodiy faoliyatning muhim masalalarida tahlikali qaramlikka yo'l qo'ymaslik.

Strategiyada iqtisodiy xavfsizlikda kutilishi mumkin bo'lgan tahdidlarini aniqlash va mamlakatni iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimida birlamchi ahamiyat kasb etadigan, ularning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishga katta

e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, quyidagi omillardan kelib chiqib, jamiyatni va xo'jalik faoliyatini kriminallashtirishni kamaytirishga harakat qilingan:

- ishsizlikning o'sishi, chunki statistikaga ko'ra jamiyatdagi tartib buzilishlarning asosiy qismini doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;

- davlat boshqaruv organlarining ma'lum bir guruh xodimlari uyushgan jinoyatchi guruhlariga qo'shilishi natijasida, kriminal kuchlarni ishlab chiqarishni boshqarish jarayonining ma'lum bir qismiga egalik qiladi va turli hokimiyat boshqaruv tuzilmalariga kirib boradi;

- davlat nazorat tizimini pasayishi natijasida ichki moliyaviy bozorlarda, xususan, xususiylashtirish, eksport-import operatsiyalarda, savdo sohalarida jinoyatchi guruhlar faoliyati kuchayadi.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy jarayonlarga samarali ta'sir etish va tartibga solish uchun iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni oldini olish maqsadida kompleks chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqilgan. Ular bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy tizimida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning bazaviy asosi sifatida foydalaniladi.

1. Monitoring – bu davlatning iqtisodiy xavfsizligi dinamika ko'rsatkichlarini operativ axborot-analitik kuzatish tizimi. Bu tizim iqtisodiyotni o'tish davrida tarmoqlararo proporsiyalarning buzilishi mavjudligi, resurslarni keskin tanqisligi (birinchi navbatda, moliyaviy) ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni nobarqarorligi jarayonlarida juda katta ahamiyat kasb etadi. Bu yakuniy natijada axborotlarning sifati va uni olish tezkorligi, kompleksligi, chuqur tahlil etilganligi obyektini to'la egallash shakllariga qo'yilgan talablarni kuchayishiga olib keldi.

Shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlariga ichki va tashqi tahdidlarni belgilab beruvchi omillarni monitoring qilish uchun, birinchi navbatda, O‘zbekiston Respublikasining tashkiliy-axborot bazasini shakllantirish zarur bo‘lib hisoblanadi.

2. O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik mezonlari va ko‘rsatkichlarni shakllantirish (tahlikali chegaralar va ko‘rsatkichlari). Respublika strategiyasini amalga oshirish maqsadida iqtisodiyotdagi vaziyat haqida ma‘lumot beruvchi miqdor va sifat ko‘rsatkichlar ishlab chiqiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar doirasidan chetga chiqish iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni olib keladi. Ularning asosida mamlakat iqtisodiyotini himoya qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar va iqtisodiy siyosatni amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqiladi.

3. Ma‘lum rejali konsepsiyalarni ishlab chiqish. Iqtisodiy rivojlanishning tahlikali chegaralarining kutilgan parametrlaridan og‘ish va real ko‘rsatkichlardan chetga chiqish aniqlanganda, mamlakatni xavf-xatar zonasidan chiqarish, tahdidlarning kelib chiqishini oldini olish uchun, davlatning kompleks chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqiladi.

Strategiyaning asosiy vazifasi milliy iqtisodiyotning barqarorligini ta‘minlash, mulkning barcha shakllarini himoya qilish, tadbirkorlik faolligini oshirish kafolatlari va shart-sharoitlarini yaratish, kriminal jinoyatchi tuzilmalarga qarshi kurash, ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi daromadlar taqsimotida katta farqlarni, uzilishlarni vujudga keltirmaslik, resurs xomashyo, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va moliyaviy sohalarda inqiroziy jarayonlarni shakllanishiga hamda aholi turmush sifati darajasini pasayishiga yo‘l qo‘ymaslik.

O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasida istiqbolda iqtisodiyotning

barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan potensial xavf-xatar va tahdidlar tahlil qilingan. Konsepsiya iqtisodiy siyosatni amalga oshirish yo'nalishlari bo'lib xizmat qiladigan O'zbekiston Respublikasini o'rtacha va uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning maqsadlari, ustuvorliklari hamda vazifalarini belgilaydi va asoslaydi.

Bunda, maqsadlar sifatida konsepsiyada jadal va barqaror o'sish sharoitlarida respublika har bir fuqarosining sog'lom va samarali hayotini ta'minlaydigan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish, yer, suv va energetika resurslaridan ularni kelajak avlodning foydalanishi uchun saqlab qolgan holda samarali foydalanish, ekologik muammolarni hal etish, Orol dengizining ekologik inqirozi oqibatlarini bartaraf etish, atrof-muhitni yaxshilash ko'rib chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash mexanizmi bir qator funksiyalarni o'z ichiga oladi. Ularga:

1. **Himoyalovchi** – mamlakatni yetarli darajada resurs salohiyati mavjudligi sababli iqtisodiyotni tashqi va ichki tahdidlardan himoya qilish. Ushbu funksiya samarali faoliyat yuritishi uchun mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy resurslaridan samarali foydalanish, kadrlar va boshqaruv resurslar darajasini oshirish, tashqi tavakkalchiliklar darajasini pasaytirish.

2. **Tartibga soluvchi** – tahdidlarni oldini olishning ikki varianti mavjud, “yuqoridan pastga” va “pastdan yuqoriga”. Birinchi variant mavjud bozor munosabatlarini va davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini takomillashtirishni rivojlantirishga asoslanadi. Ikkinchi variant bozorni tartibga solishni ichki xo'jalik mexanizmiga va o'z-o'zini tartibga solish mexanizmiga asoslanadi. Bunda, birinchi navbatda,

raqobat va baho darajasiga bog‘liq bo‘lgan xo‘jalik subyektlarining ichki va tashqi muhiti hamda bozorning asosiy tavsifi muhim rolni o‘ynaydi. Bozor iqtisodiyotning muvozanatli holatini raqobat va bahoning optimal nisbatini belgilab beradi.

3. **Innovatsion iqtisodiyotda** mavjud bo‘lgan va ushbu vaqtda amal qilayotgan tahdidlarni yengib o‘tish uchun innovatsion qarorlar va chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda undan foydalanish.

4. **Ogohlantiruvchi** – iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda uni bashorat qilish, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda kelayotgan tashqi va ichki xavf-xatarlarni, tavakkalchiliklarni, tahlikali vaziyatlarni ogohlantirish, oldini olish, bartaraf etish tavakkalchiliklarni sifatli bashoratlash va unga qarshi samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun aniq, o‘z vaqtida, mukammal sifatli axborot kerak bo‘ladi. Shuning uchun ham iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning ogohlantiruvchi funksiyasi axborotga asoslanadi.

5. **Ijtimoiy –shaxsni**, jamiyatni va davlatni rivojlantirish hisobiga mamlakat aholisini yuqori turmush darajasi sifatiga erishish.

Shunday qilib, O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi va uning himoyalovchi choralari bugungi kun talablariga mos bo‘lib bormoqda. Ular mamlakatda bugungi kunda mavjud muammolarga yaqinlashgan. Davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi – bu davlatni iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmi va kategoriyalaridir hamda o‘zaro bog‘liq va bir-biri bilan hamkorlikda bo‘lishi kerak. Bir tomondan, iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi bu uning strategik maqsadlarini ifodalab, tartibga solishda makroiqtisodiy konsepsiyaning sifatini belgilab, iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismini tashkil etadi. Boshqa

tomondan, kutilayotgan iqtisodiyot holatini miqdoriy parametrlarini baholovchi, iqtisodiy siyosat metodlarini tanlashda cheklovlarni belgilovchi, ya'ni ulardan foydalanish natijasida mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikka bo'lgan tahdidlar darajasini pasayishga olib kelsin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik strategiyasining maqsadini aytib bering.
2. Bugungi kunda iqtisodiy fanda "xavfsizlik", "barqarorlik", "rivojlanish" kategoriyalarning o'zaro bog'liqligini qanday tushuntirish mumkin?
3. Dunyoda iqtisodiy xavfsizligining bugungi kunda qanday ustuvorliklari mavjud?
4. Iqtisodiy xavfsizlik tizimida mezonlar va ko'rsatkichlar qanday qilib amalga oshadi?
5. Davlatning iqtisodiy xavfsizlik tushunchasining mohiyati va uning tuzilmasini aytib bering.
6. Demografik xavfsizlik nima?
7. Sanoat xavfsizligi nima?
8. Innovatsion va investitsion xavfsizlik nima?
9. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik omillarini sanab o'ting.
10. Moliyaviy xavfsizlik nima?

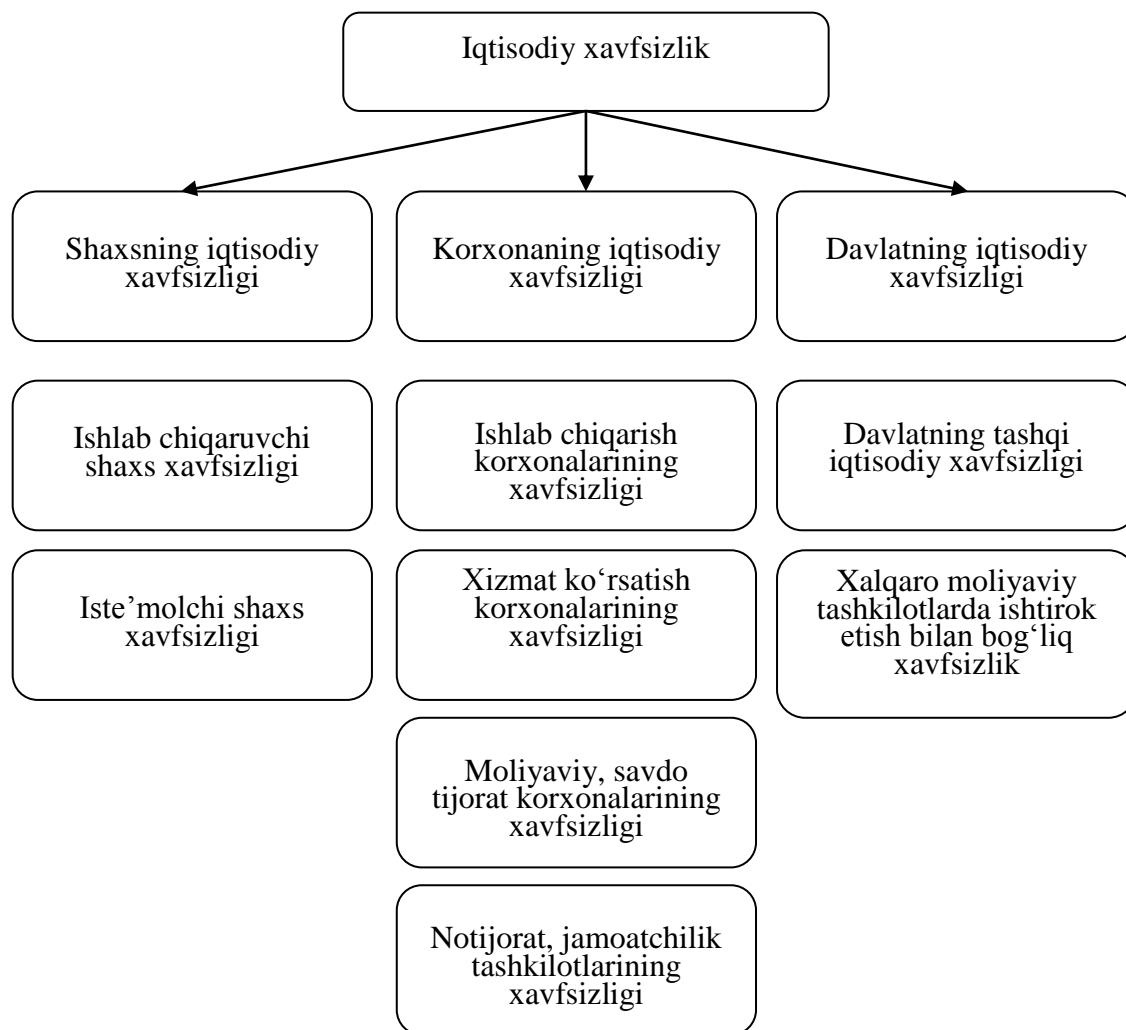
III BOB. IQTISODIY XAVFSIZLIK SHAKLLARI VA ASOSIY KO‘RSATKICHLARI

3.1-§. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari. Shaxs, korxonona va davlatning iqtisodiy xavfsizligi

Makroiqtisodiy kategoriya sifatida iqtisodiy xavfsizlik muayyan mamlakat milliy iqtisodiyotini tavsiflaydi. Bozor tizimida xatar borligidan, bundan hatto milliy iqtisodiyot ham xoli bo‘lmasligini va undan saqlanish zarurligini bildiradi. Iqtisodiy xavfsizlikning bosh mezonini – bu mamlakat ehtiyojlarini uzluksiz ta‘minlanishi hisoblanadi. Bu, birinchidan, milliy iqtisodiyotni mahsulot va xizmatlari bilan to‘la ta‘minlashni, ikkinchidan, mamlakatda ishlab chiqarish mumkin bo‘lmagan tovar va xizmatlarni chetdan qulay narxlarda hamda uzluksiz import qilishni bildiradi. Aks holda iqtisodiyot izdan chiqadi.

Iqtisodiy xavfsizlik subyekti – bu iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi munosabatlar ishtirokchisi bo‘lib, ularning faol harakatlari obyektning iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash, ya‘ni himoyalanganlik holatini yoki doimiy va samarali faoliyat olib borishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Iqtisodiy xavfsizlik subyekti quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

- shaxsning iqtisodiy xavfsizligi;
- korxonaning(firma) iqtisodiy xavfsizligi;
- davlatning iqtisodiy xavfsizligi.

3.1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik shakllari.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – bu uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini tiklash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda va mehnat layoqatini yo'qotganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlari bilan ifodalaydi.

Bunda shaxsning bozor iqtisodiyotida iste'molchi va ishchi, xizmatchi, tadbirkor sifatidagi ijtimoiy-iqtisodiy huquq hamda erkinliklarining, manfaatlarining himoyalangani, kafolatlangani nuqtayi nazaridan iqtisodiy xavfsizlikni ikki turga ajratish mumkin.

Korxonalarining (firma) iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda ularni ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat

hamda notijorat va jamoatchilik tashkilotlari sifatida faoliyat yuritishi nuqtayi nazaridan turkumlash maqsadga muvofiq. Korxonaning (firma) ixtisosligiga ko'ra xavfsizligini ta'minlash xususiyatlari ham turlicha bo'lishi tabiiydir.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi uning mamlakat ichki muammolari va tashqi iqtisodiy faoliyati hamda xalqaro moliyaviy tashkilot va uyushmalarda ishtirok etish bilan bog'liq xavf-xatarlar nuqtayi nazaridan tahlil etiladi.

Iqtisodiy xavfsizlik asosida barqarorlikka o'xshash bo'lgan muhit tashkil etuvchilar yotadi — bu material, inshootning, uni yangi sifat holatiga, ya'ni tarkib yoki tuzum o'zgarishiga keltiradigan, zarur yo'naltirilgan qonuniy o'zgarishidir. Rivojlanishsiz iqtisodiy taraqqiyot bo'lishi mumkin emas. Barqarorlik – bu jamiyatning favquloddagi holatlarda ham o'z manfaatlarini qoniqtirish qobiliyati, holatni tiklash imkoniyatidir. Asosiy iqtisodiy xavfsizlik tahdidlari – mamlakatning iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jarayon bo'lib, mamlakat, jamiyat va shaxs iqtisodiy manfaatlarini chegaralaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismiga kirganligi uchun milliy xavfsizlikning tashkil etilishi va shakllanishi bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilishi lozim. Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi va uning moddiy asosi hisoblanadi. Shuning uchun, iqtisodiy xavfsizlik mamlakat milliy xavfsizlik genezisi va shakllanishiga doir masalalar qatorida o'rganilib chiqilishi darkor. Umuman, iqtisodiy xavfsizlik asosiy paradigmasini quyidagi elementlar tashkil etadi:

- xalqaro munosabatlar tizimiga o'tish, ya'ni ishchi kuchi konsepsiyasidan manfaatlar konsepsiyasiga qarab;

- iqtisodiy xavfsizlikning bir-biriga qarshi tipdagi g‘oyalar va tuzilmalardan xalqaro iqtisodiy hamkorlik va xalqaro munosabatlarga asoslangan model tomon harakatlanishi;

- hudud daxlsizligini ta’minlash tamoyiliga qo‘shimcha qilib mintaqqa, korxonaga, oilaga hamda shaxs iqtisodiy xavfsizligi tamoyilini kiritish;

- iqtisodiy sohadagi tahdidlar majmuali xususiyatga ega bo‘lib, avvalo, YAIMning sezilarli darajada qisqarishi, investitsion va innovatsion faoliyat hamda ilmiy-texnikaviy salohiyatning pasayishi, qishloq xo‘jaligi sektoridagi inqiroz, yoqilg‘i xomashyosi va energetik komponentlarni eksporti sur‘atining oshishi, importda esa birlamchi va iste’mol mollarinig o‘sishi kuzatiladi.

Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatida esa quyidagi masalalar muhim o‘rin tutadi:

- milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuviga qulay sharoit tashkil etish;

- milliy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlari sotish bozorlarining kengayishi;

- MDH davlatlari bilan yagona iqtisodiy hudud barpo etish;

- milliy ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish;

- barqaror kredit-moliyaviy siyosatini tashkil etish, boshqa davlatlardan tashqi kredit olishni kamaytirish orqali ularga bog‘lanib qolishni oldini olish;

- chet el banklari, sug‘urta va investitsion kompaniyalarni boshqarishda davlatning rolini oshirish.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyidagi darajalari mavjud:

xalqaro (global va mintaqaviy);

milliy;

lokal (mintaqaviy yoki mamlakat ichidagi tarmoqlar);
xususiy (korxonalar va shaxs).

xalqaro iqtisodiy xavfsizlik — shartnomalar va institutsional tuzilishni amalga oshirish borasidagi barcha xalqaro shartlar majmuasi bo‘lib, unda har bir jahon hamjamiyatidagi a‘zo davlatning erkin saylash va o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqishi, tashqi bosimga uchramasligi, boshqalarning ishiga aralashmasligi, o‘zaro manfaatli va muvofiqlik asosida jahondagi boshqa davlatlar bilan hamkorligi tavsiflanadi.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik taraqqiyot modellarning bog‘lanib qolishini, shuningdek, har bir xalqning o‘z yo‘lini tanlash huquqini tan olish, manfaatlari hurmat qilinishi orqali iqtisodiy va siyosiy qaramlikni rad etadi. Mamlakatning nafaqat iqtisodiy, shuningdek, siyosiy ahvoliga ham jiddiy xavf tug‘diruvchi tahdidlardan biri tashqi qarz muammosidir.

3.2-§. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi holati mezon va ko‘rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Makro va mikro darajada iqtisodiy xavfsizlikka bo‘ladigan tahdidlarni tahlil qilish va bashoratlashda iqtisodiy xavfsizlikning mingdan ziyod ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi. Biroq ularning ichida 19 ta indikatoridan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaniladi. Bu indikatorlar iqtisodiyotning real va moliyaviy sektorlarida hamda ijtimoiy sohada iqtisodiy xavfsizlikning muhim jihatlarini ifodalaydi. 19 ta indikatorning xususiyatlaridan biri ularning o‘zaro bog‘liqligidir.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezon va ko‘rsatkichlari asosida iqtisodiy tizimning amal qilishidagi tahlikali chegaralar

belgilanadi. Ko'rsatkichlar tahlikali chegaralar sifatida qabul qilingan birliklardan chekingan holatlarda tizim izchil rivojlanishga bo'lgan qobiliyatini, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini yo'qotib boradi, transmilliy korporatsiyalarning ekspansiyasi obyektiga aylanib qoladi, milliy boyliklarning talon-toroj qilinishi, xufyona iqtisodiyot va korrupsiya miqyoslarining kengayishidan zarar ko'radi.

Davlat siyosatini ishlab chiqishda iqtisodiyotni nafaqat sifat, balki xavflardan xoli bo'lgan tarzda rivojlanish chegaralarini son jihatdan ham belgilashi talab etiladi. Demak, mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik holatining sustlashishiga ma'lum bir chegara doirasida yo'l qo'yilishi mumkin. Iqtisodiy xavfsizlik uchun ko'rsatkichlarning o'zi emas, ularning chegaraviy miqdori muhim ahamiyatga ega. Shu chegaralarga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarishning turli elementlarini normal taraqqiy etishiga to'sqinlik qiladi. Iqtisodiy xavfsizlikda negativ, buzuvchi jarayonlarning shakllanishiga olib keladi. Iqtisodiy xavfsizlikning miqdoriy ko'rsatkichlari bo'yicha milliy manfaatlarni ta'minlash maqsadida ko'rsatkichlarning eng quyi yoki yuqori chegaralari aniqlanadi.

Hokimiyat institutlari tomonidan amalga oshiriladigan iqtisodiy xavfsizlik siyosati ko'rsatkichlarning barchasini me'yorida saqlab turishga qaratilishi kerak. Iqtisodiy xavfsizlikning bir chegaraviy ko'rsatkichi boshqa shunday ko'rsatkichning yomonlashuvi hisobiga ta'minlanishi mumkin emas. Davlat har bir aniq holatda xavfsizlik va iqtisodiy samaradorlikning uyg'unlashuvini ta'minlashga harakat qilishi kerak bo'ladi. Ayni paytda qisqa davr oralig'ida foyda keltirishi, strategik jihatdan esa umuman foydasiz bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezonlari – iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy holatni baholash hisoblanadi. U quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- resurs salohiyati va uni rivojlantirish imkoniyatlarini baholash;
- resurs, kapital, mehnatdan samarali foydalanish darajasini yetakchi mamlakatlar darajasiga va shuningdek, ichki hamda tashqi tavsifga ega bo‘lgan tahdidlar minimumni tashkil etgandagi darajasiga muvofiqligini baholash;
- iqtisodiyotning raqobatbardoshligini baholash;
- hududiy sarhadlarni va iqtisodiy makonning yaxlitligini baholash;
- suverenitet va mustaqillikni, tashqi tahdidlarga qarshi turish imkoniyatlarini baholash;
- ijtimoiy barqarorlikni va ziddiyatlarning oldini olish va hal etish imkoniyatlarini baholash.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun uning indikatorlari monitoringini tashkil etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Monitoring iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarini aniqlash, tahlil etish va ularning o‘zgarish tendensiyalari hamda istiqbolini aniqlash imkonini beradi.

Mutaxassislarning fikricha, mezonlar biror-bir harakatni amalga oshirish uchun yo‘llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas. Uni amalga oshirishda jamiyat bazisini qayta tashkil etish, resurs va ishlab chiqarish salohiyatini qayta yaxshilash, yangi bozor institutlarini, xo‘jalik yuritish dastaklarini, boshqarish tizimini yaratishga muvofiq bosqichma-bosqich harakat qilish

zarur bo‘ladi. Iqtisodiy xavfsizlikning quyidagi ko‘rsatkichlari mavjud:

- Yalpi ichki mahsulot (Yalpi hududiy mahsulot);
- inflatsiya darajasi;
- davlat byudjeti kamomadi;
- ichki qarz darajasi;
- tashqi qarz darajasi;
- ishsizlik darajasi;
- turmush darajasi va sifati;
- oltin valyuta zaxiralari;
- xufyona iqtisodiyot ko‘lami;
- ekologik holat.

Yuqoridagi ko‘rsatkichlardan tashqari yana bir qator ko‘rsatkichlar ham mavjud. Masalan, aholi daromadlari, chakana narxlar miqdori, uy-joy bilan ta‘minlanganlik, hududning mamlakat yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, hududning to‘lov balansi, eksport-import savdosi va boshqalar.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligini turli xil usullar yordamida baholash mumkin, ammo biz ularni bir necha guruhlar shaklida ifodalaymiz:

1) asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni kuzatish va ularning eng yuqori ko‘rsatkichlari bilan taqqoslash;

2) hududlarni tahdid darajasi bo‘yicha saralashda ekspert baholash usuli;

3) asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar va ularning dinamikasi asosida mamlakatning iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini baholash;

4) yo‘qotishlar sonini aniqlash orqali xavfsizlikka tahdidning oqibatlarini baholashda iqtisodiy vositalardan foydalanish;

5) amaliy matematikaning usullari, xususan, ko‘p qirrali statistik tahlil;

6) aralash baholash usullari.

Iqtisodiy xavfsizlik mezonlari real statistik ko‘rsatkichlar asosida hisoblanib, ular yordamida mamlakat iqtisodiyotining holati, uning barqaror rivojlanishini ta‘minlash orqali baholanadi.

Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari – bu iqtisodiy sohadagi hodisalar va tendensiyalarni (dinamikalarni) to‘liq aks ettiruvchi mamlakat iqtisodiy rivojlanishining real statistik ko‘rsatkichlari.

Ko‘rsatkichlar muhim iqtisodiy vazifani bajaradi, ular mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi darajasini tahlil qilishga yordam beradi. Iqtisodiy xavfsizlik tahlilini o‘tkazishda indikatorlarni bloklarga ajratish tavsiya etiladi, ularning har biri alohida ko‘rsatkichlar to‘plami bilan tavsiflanadi.

Ko‘rsatkichlar tizimi iqtisodiy xavfsizlikning miqdoriy va tendensiyalarini baholash uchun imkoniyat yaratadi. Umuman, iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari blokka bo‘lish orqali tahlil qilinadi va bloklar bo‘yicha xavfsizlik holati aniqlanadi.

Birinchi blokda iqtisodiy xavfsizlikning barcha koeffitsiyentlari stimulator ko‘rsatkichlari (rag‘batlantiruvchi) va stimulatorni yo‘q qiluvchi (rag‘batlantirishni pasaytiruvchi) ko‘rsatkichlarga bo‘linadi.

Rag‘batlantiruvchi ko‘rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlik koeffitsiyentiga ogohlantiruvchi (ijobiy) ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, asosiy kapitalga investitsiyalar, innovatsiyalarni moliyalashtirish, ish bilan band bo‘lganlar soni va boshqalar.

Rag‘batlantirishni pasaytiruvchi ko‘rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlik darajasini pasaytirishiga sabab bo‘ladi. Masalan,

debitorlik va kreditorlik qarzlari, asosiy vositalarning eskirishi, ish haqi bo'yicha qarzidorlik va boshqalar.

Ikkinchi blok ko'rsatkichlariga taqqoslash, baholash va bashorat qilish ko'rsatgichlari kiradi. V.K.Senchagovga ko'ra, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining chegaraviy qiymatlari bo'lgan iqtisodiy xavfsizlikni tahlil qilish va prognozlashning indikatsion tizimini yaratish kerak (jami uning ishida davlatning iqtisodiy xavfsizligining turli sohalarini tavsiflovchi 150 ga yaqin ko'rsatkichlardan foydalanilgan). Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining amaldagi va prognoz qilingan ko'rsatkichlarini taqqoslash mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish yo'nalishini, hayotni ta'minlashning asosiy tizimlarining holatini ko'rsatadi.

Uchinchi blokda indikatorlarning (ayniqsa, YaIM) eng yuqori darajasini aniqlash uchun asosiy asos sifatida ijtimoiy ko'rsatkichlar guruhidan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu uslub mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va davlat byudjeti loyihalarining qisqa va uzoq muddatli prognozlarini baholashda qo'llaniladi.

To'rtinchi blok ko'rsatkichlar tashqi iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq. Davlatning iqtisodiy xavfsizligini belgilab, V.K.Senchagov eksport tarkibiga alohida e'tibor qaratdi va tayyor mahsulotni ko'paytirish va minerallar eksportini kamaytirish zarurligini ta'kidladi. Alohida e'tibor Davlatning iqtisodiy xavfsizligi to'lov balansi va mamlakatning holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga beriladi, ularning 4 tasi asosiy ko'rsatkichlar tarkibiga kiradi: tashqi qarz; davlat qarzigacha xizmat ko'rsatish xarajatlari ulushi; valyuta zaxiralarining hajmi va tashqi qarz bo'yicha to'lovlarning yillik eksport hajmiga nisbati.

Ishonchlilikning ajralmas ko'rsatkichini baholash jarayonida, muayyan o'ziga xos guruhlar hisoblab chiqiladi:

- siyosiy xavflarni baholash - 25%;
- qarz ko'rsatkichi - 10%;
- iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi - 25%;
- muddati o'tgan va qayta tuzilgan qarz ko'rsatkichlari - 10%;
- mamlakatning kredit reytingi - 10%;
- bank kreditidan foydalanish imkoniyati - 5%;
- qisqa muddatli moliyalashtirish imkoniyatlari - 5%;
- kapital bozorida kapitalni jalb qilish imkoniyati - 5%;
- o'g'irlash foizi - 5%.
- har bir indikator ballarda ma'lum shkala bo'yicha ham baholanadi.

Beshinchi blok ko'rsatkichlarga bozorga tovar yoki xizmatlar bilan kirishda uni bozor (iste'molchi) qabul qilishi bo'yicha ham baholashga qaratilgan. Bular:

- 1) tabiiy dushmanlik;
- 2) o'zaro dushmanlik, ya'ni savdo faoliyatiga javobning namoyon bo'lishi va uning bevosita va uzoq muddatli natijalari va oqibatlari;
- 3) uyushgan adovat (savdo biznesining yangi ishtirokchisining faoliyatini rivojlantirish uchun bozorning adovati raqobat bilan bog'liq bo'lgan bilvosita adovat sifatida boshlangan, ishlab chiqilgan va tartibga solingan hollarda).

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari tizimi quyidagi muhim ko'rsatkichlardan iborat bo'lishi mumkin, ular iqtisodiy xavfsizlikning 6 mezonida aniqlanadi:

- 1) investitsion xavfsizlik ko'rsatkichi. Xalqaro tajribaga ko'ra, mamlakatning barqaror iqtisodiy o'sishi uchun ma'lum vaqt ichida yillik investitsiyalar YaIMning 19-25% darajasida bo'lishi kerak;

2) davlatning ichki va tashqi qarzlari hajmi – bu davlat tomonidan belgilangan muddatda, mos ravishda, ichki va tashqi kredit bozorlarida to‘lanmagan kreditlar hajmidir.

$$L_{dis}(L_{dfs}) = \frac{D_i(D_f)}{GDP} * 100\%$$

Bu yerda L – davlatning uzoq muddatli kreditlar bo‘yicha darajasi, L_{dis} – ichki qarzlari, L_{dfs} – tashqi qarzlari, GDP – mamlakat YaIMi.

3) byudjet xarajatlari uning daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan davlat byudjeti taqchilligi. Har bir aniq yil uchun byudjet taqchilligi darajasi defitsitning yillik YaIMga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$L_{bds} = \frac{BD}{GDP} * 100\%$$

bu yerda BD – byudjet taqchilligining hajmi;

YaIM - yillik YaIM darajasi;

4) ma’lum bir yilda iqtisodiyotni pullash darajasi M3 yig‘indisi (MS M3) bo‘yicha pul massasining YaIMning yillik hajmiga nisbati sifatida hisoblanadi.

$$L_{ms} = \frac{MSM3}{GDP} * 100\%$$

5) bank kreditlarining qiymati qarz oluvchi tomonidan uning kreditidan foydalanish uchun tijorat bankiga to‘lanadigan yillik foizlar bilan belgilanadi;

6) mamlakat bankining xalqaro zaxiralari. Boshqa valyutalarga nisbatan uning ayirboshlash kursining barqarorligi bilan belgilanadigan milliy valyutaning tashqi barqarorligi ko‘p jihatdan mamlakat bankining xalqaro zaxiralari darajasiga bog‘liq.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ko'rsatkichlarning barcha majmuasi qabul qilingan chegaralar doirasida bo'lgan va bir chegaraviy ko'rsatkich boshqa bir chegaraviy ko'rsatkichning yomonlashuvi hisobiga yaxshilanmagan taqdirdagina xavfsizlikning eng yuqori darajasiga erishiladi. Xavfsizlik ko'rsatkichlari bilan ularning tahlikali chegara miqdorlari o'rtasidagi bog'liqlik dinamikada o'rganilishi zarur.

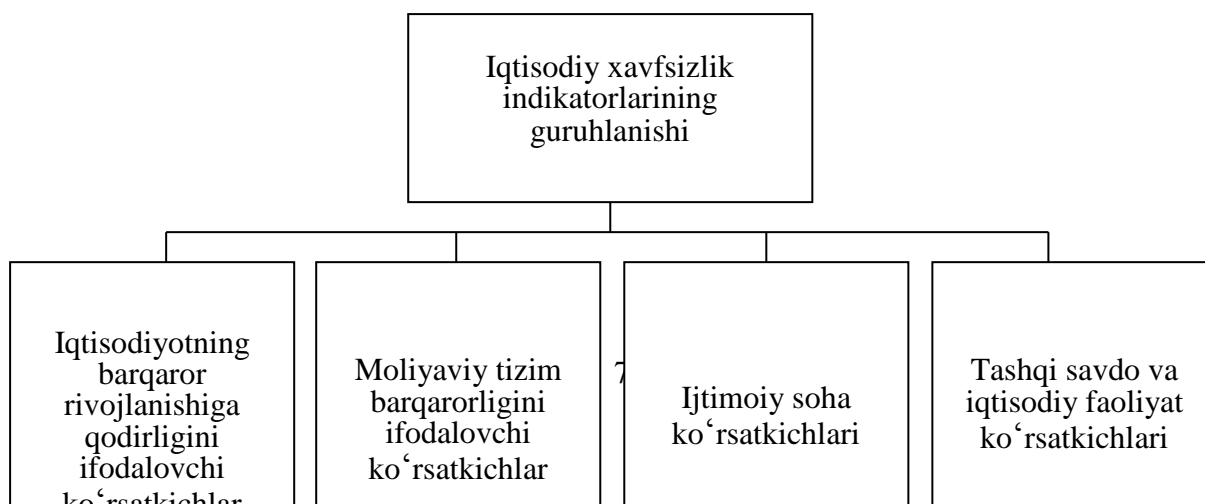
Iqtisodiy xavfsizlikning tahlikali chegarasiga oid indikatorlar 50 ta ko'rsatkichni o'z ichiga olgan bo'lib, ular to'rt guruhga ajratilib turkumlangan: iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga qodirligini ifodalovchi ko'rsatkichlar; moliyaviy tizim barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar; ijtimoiy soha ko'rsatkichlari; tashqi savdo va iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari.

Birinchi guruh ko'rsatkichlariga yalpi ichki mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarishi hajmi hamda uning tarkibi, mashinasozlik mahsulotlari hajmida yangi turdagi mahsulotlar ulushi, mudofaa va fan uchun xarajatlar ulushi kabi ko'rsatkichlar kiradi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlariga esa davlat byudjeti kamomadi, davlat qarzi, pul muomalasi, o'zaro hisob-kitob va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlar kiradi.

Uchinchi guruh aholi daromadlari darajasi, aholining mulkiy jihatdan tabaqalanishi, ishsizlik kabilarni o'z ichiga oladi.

To'rtinchi guruh ko'rsatkichlariga esa mamlakat ichki iste'molida importning ulushi va milliy ishlab chiqarish hajmida eksportning ulushi kabi indikatorlar kiradi.

3.2-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlarining guruhlanishi.

Xo‘jalik yuritishning istalgan sohasida – ishlab chiqarish, tashqi savdo, ilmiy-texnikaviy hamkorlik va boshqalarda, barcha mamlakatlar uchun xavfsizlikning ma’lum chegaralari mavjud bo‘lib, ularni ilmiy asoslangan me’yorlar asosida aniqlash mumkin. Ayni paytda ayrim olingan mamlakatda mavjud bo‘lgan vaziyatga to‘liq baho beruvchi universal ko‘rsatkich mavjud emas. Chunki iqtisodiy xavfsizlik ko‘p omillar ta’sirida bo‘ladigan hodisa hisoblanib, u milliy ishlab chiqarishning uzluksiz o‘zgarib turuvchi ichki va tashqi sharoitlarining yig‘indisini aks ettiradi.

Iqtisodiyot holati va uning xavfsizligi uchta indikator, ya’ni iste’mol narxlari, milliy valyuta kursi va aholining pul daromadlari bilan belgilanadi. Mana shu uchta indikator iqtisodiy

xavfsizlikning boshqa indikatorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ular iqtisodiy xavfsizlik vositasi sifatida xizmat qiladi. Bunday ko'rsatkichlar davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasidagi vazifalarini amalga oshirish vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

3.3-§. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining tahlikali chegaralari

Iqtisodiy xavfsizlik tamoyillari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy tizimning quyi chegarasini ifodalovchi ko'rsatkichlar qo'llanadi. Mazkur quyi chegaralardan past ko'rsatkichlarda iqtisodiy tizim uchun tahdidlar vujudga keladi, hatto bu tizimning buzilishi, degradatsiyasi yuz bera boshlaydi. Ushbu quyi chegara va uning miqdoriy o'lchamlarini aniqlash, belgilash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot va iqtisodiy tizim faoliyatining asosiy sharoitlarini o'rganish va ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aniqlash;
- milliy iqtisodiyotni tanglik va beqarorlikka olib keluvchi omillarni aniqlash;
- turli tanglik, xavfli holatlar yuzaga kelishining tartibi va imkoniyatlarini baholash;
- xavfsizlik va barqarorlikni saqlashga xavf soluvchi tahdidlarning oldini olish yo'llarini aniqlash.

Chegara ko'rsatkichlari – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarning miqdor jihatdan ifodalanishidir. Mazkur ko'rsatkichlar tizimli tahlil, prognoz va ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirishning muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiyot sohasida asosiy ustuvorlik aholining turmush darajasini yuksaltirish bo'lganligi bois YAIM hajmi va u bilan bog'liq

ko'rsatkichlarning quyi chegaraviy miqdorlarini belgilashda aynan shu ko'rsatkichlar asos sifatida olinishi kerak.

3.1-jadval

Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning quyi chegarasi
YaIMga nisbatan investitsiyalar hajmi, foizda	25
Ilmiy tadqiqot ishlanmalari uchun xarajatlar, YaIMga nisbatan foizda	2
Yashash minimumidan past daromad darajasiga ega bo'lgan aholi ulushi, foizda	7
Aholining umr ko'rish uzunligi	70
Detsil koeffitsiyenti	8
Jinoyatchilik darajasi har 100 ming kishiga	5000
Inflatsiya darajasi, foizda	20
Tashqi qarz, YaIMga nisbatan foizda	25
Davlat byudjeti kamomadi	5
Pul massasi M2, YaIMga nisbatan foizda	50
Ichki iste'molda umumiy importning ulushi, shu jumladan, oziq -ovqat mahsulotlari	30 25
Xalqaro mehnat tashkiloti uslubiyotiga ko'ra, ishsizlik darajasi, foizda	7

Jahon tajribasidan ma'lumki, ijtimoiy sohada tahdidlar minimal darajada bo'lishi uchun yashash minimumidan past daromadga ega bo'lgan aholi ulushi 7-10 foizni tashkil etishi, boy va kambag'allar daromadlari o'rtasidagi tafovut esa sakkiz martadan oshmasligi kerak.

Bir guruh olimlar iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy miqdorlarini belgilashda BMT tomonidan 1990-yilda qabul qilingan inson rivojlanish indeksini taklif etadilar. Mazkur indeks ijtimoiy taraqqiyotning eng aniq umumlashgan ko'rsatkichi

(mezoni) bo‘lib hisoblanadi. Inson taraqqiyoti indeksi – bu dunyoning turli mintaqalari va mamlakatlarida insonning, jamiyatning to‘laqonli a‘zosi sifatida taraqqiy etishini tavsiflovchi yig‘ma ko‘rsatkich hisoblanadi. Inson taraqqiyoti indeksi har yili BMTning Taraqqiyot dasturi mutaxassisleri va mustaqil xalqaro guruh bilan birgalikda xalqaro tashkilotlar va milliy institutlarning statistik ma‘lumotlaridan foydalangan holda hisoblab chiqiladi. Inson salohiyatining rivojlanish konsepsiyasi BMT Taraqqiyot dasturining o‘ziga xos intellektual mahsuloti hisoblanadi. 1990-yilda BMTning Taraqqiyot dasturi dunyo mamlakatlarining ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotiga baho bergan holda birinchi ma‘ruzasini e‘lon qildi. Mazkur ma‘ruzada inson taraqqiyoti tushunchasiga ta‘rif beriladi. Unga ko‘ra, inson taraqqiyoti – tanlash imkoniyatlarining kengayib borish jarayon, deb qaraladi. Tanlovning eng muhim elementlari bo‘lib, uzoq va sog‘lom hayot kechirish, zaruriy ta‘lim darajasiga ega bo‘lish hamda moddiy jihatdan to‘liq ta‘minlanganlik hisoblanadi. Siyosiy erkinlik, inson huquqlarini yetarlicha kafolatlanganligi, o‘z-o‘zini namoyon qilish va shu kabilar tanlovning qo‘shimcha elementlari hisoblanadi. Inson taraqqiyoti to‘g‘risidagi keyingi ma‘ruzalarda “Inson taraqqiyoti” tushunchasi birmuncha to‘ldiriladi. Mutaxassislar inson taraqqiyotida ijtimoiy adolat, inson huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish tamoyillari muhim o‘rin tutadi, deb hisoblaydilar. Ularning ta‘rifiga ko‘ra, inson taraqqiyoti – bu insonlarning uzoq, sog‘lom va mazmunli hayot kechirishlari borasida tanlov imkoniyatlarining kengayib borishi va shu asnoda insonlarning globallashib borayotgan jamiyatda barqaror rivojlanish hamda ijtimoiy adolat mezonlarini ta‘minlashda faol ishtiroki hamdir.

Mazkur ta'rifga ko'ra, inson taraqqiyoti uch tashkil etuvchini o'z ichiga oladi. Bularning birinchisi farovonlik, ikkinchisi huquq va imkoniyatlarning kengayishi, uchinchi esa ijtimoiy adolatlilikdir.

Inson taraqqiyoti indeksi bilan bir qatorda ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik jihatidan qayta hisoblangan inson taraqqiyoti indeksi, gender tengsizligi indeksi va ko'p qirrali qashshoqlik indeksidan ham foydalaniladi. Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy miqdorlari uchta guruhga ajratib ko'rsatiladi:

birinchi guruhga ishlab chiqarish sohasi, uning tashqi dunyoga minimal darajada bog'liqlik sharoitida faoliyat yuritish qobiliyatini kiritadilar. Ushbu guruhga quyidagi chegaraviy miqdorlar kiritilgan:

- YaIM umumiy hajmi - "katta yettilik" bo'yicha o'rtacha indikatorning 75 foiz miqdorida;
- aholi jon boshiga YaIM hajmi - "katta yettilik" bo'yicha o'rtacha indikatorning 50 foiz miqdorida;
- dunyo bo'yicha o'rtacha indikatorning 100 foiz miqdorida;
- sanoat mahsuloti ishlab chiqarishi umumiy hajmida qayta ishlash sanoati ulushi - 70 foiz;
- YaIMda investitsiyalar ulushi - 25 foiz;
- sanoat ishlab chiqarishida mashinasozlik ulushi - 20 foiz;
- aholining ichki iste'molida import ulushi - 30 foiz, shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari - 25 foiz;
- mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmida yangi mahsulotlar ulushi - 6 foiz.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlari tarkibiga aholi turmush darajasi va sifati bilan bog'liq chegaraviy miqdorlar kiritilgan:

- aholining umumiy sonida yashash minimumidan past daromadga ega bo'lgan fuqarolar ulushi - 7 foiz;

- umr koʻrish uzunligi - 70 yosh;

- boy va kambagʻallar daromadlari oʻrtasidagi tafovut - 8 marta;

- ishsizlik darajasi - 7 foiz.

Uchinchi guruh koʻrsatkichlari moliyaviy holat bilan bogʻliq boʻlib, ular quyidagilardan iborat:

- YaIMga nisbatan ichki qarz miqdori - 30 foiz;

- YaIMga nisbatan tashqi qarz miqdori - 25 foiz;

- YaIMga nisbatan byudjet tanqisligi - 5 foizgacha;

- naqd xorijiy valyuta hajmining naqd milliy valyuta hajmiga nisbati 25 foiz;

- YaIMga nisbatan pul massasi (M2) - 50 foiz.

Mutaxassislarning fikriga koʻra, chegaraviy koʻrsatkichlarning bir xil miqdorini belgilab qoʻyish uslubiy jihatdan uncha toʻgʻri boʻlmaydi. Masalan, birinchi guruh koʻrsatkichlarida keltirilganidek, investitsiyalar ulushi YaIMga nisbatan hisoblaganda 25 foizdan kam boʻlgan holatda iqtisodiyotga tahdid yuzaga keladi. Lekin ayni paytda, investitsiyalar ulushi 40 foiz boʻlganida ham tahdid yuzaga kelishi mumkin. Farq shundaki, birinchi holatda mehnat quollarining moddiy va maʼnaviy jihatdan eskirishi natijasi sifatida tahdid yuzaga kelsa, ikkinchi holat aholi turmush darajasi va sifatining pasayib ketishiga olib kelishi mumkin. Shundan kelib chiqib, iqtisodiy xavfsizlikning ayrim chegaraviy miqdorlarini qatʼiy qilib emas, balki maʼlum doira chegarasida belgilash maqsadga muvofiq boʻladi.

3.2-jadval

Iqtisodiy xavfsizlikning quyi va yuqori tahlikali chegaralari

	Quyi va yuqori tahlikali chegara	
Ko'rsatkichlar	Mazmuni	darajasi %
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	16
Ishsizlik darajasi	Iqtisodiy faol aholiga nisbatan, foiz(yuqori chegara)	8
Monetizatsiya darajasi	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	25
Tashqi qarz	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	40
Ichki qarz	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	30
Tashqi qarzlarni bo'yicha to'lovlar	To'lovlarning yillik eksport hajmiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	25
Mudofaaga xarajatlar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	3
Fuqarolik fanlariga xarajatlar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	1,5
Innovatsion mahsulotlar	Sanoat mahsulotlari umumiy hajmiga nisbatan, foiz (quyi chegara)	15
Sanoat ishlab chiqarishda mashinasozlik va metallni qayta ishlash	Sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi, foiz (quyi chegara)	25
Davlat byudjeti tanqisligi	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	3,0
Davlat qarzini qoplash xarajatlari	Davlat byudjeti xarajatlari hajmiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	20
Yashash minimumidan past darajada daromad oluvchi aholi	Aholi umumiy sonidagi ulushi, foiz (yuqori chegara)	7,0
Aholi daromadlari bo'yicha tabaqalanishi	Detsil koeffitsiyenti (yuqori chegara)	8,0

Jahon miqyosida qabul qilingan iqtisodiy xavfsizlikning quyi va yuqori tahlikali chegaralari 2-jadvalda keltirilgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng iqtisodiy rivojlanishning o‘zbek modelini amalga oshirilishi oqibatida qisqa vaqt ichida chuqur tanglikdan chiqishga erishdi va 1996-yildan boshlab iqtisodiy o‘shish tendensiyalariga ega bo‘ldi. 1996-2003 yillarda O‘zbekiston iqtisodiyoti o‘rtacha 4% yillik o‘shish sur‘atlarida rivojlangan bo‘lsa, 2004-yildan boshlab, qulay ishbilarmonlik muhitini yaratishga, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashga qaratilgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishni amalga oshirish natijasida, yiliga o‘rtacha 7-9% darajasidagi barqaror va yuqori o‘shish tendensiyasiga ega bo‘ldi. Keyingi 10 yilda (2007-2020-y.) YAIM 2,7 barobardan ziyodga o‘sdi.

Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya 2020-yilda 1991-yilga nisbatan 5,2 martaga, 2000-yilga nisbatan 5,7 martaga o‘sdi. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning YaIMdagi ulushi 2020-yilda 29,4%ni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich 2000-yilda 22,9%ni, 2010-yilda 24,6%ni tashkil etgan edi. Demak, bu ko‘rsatkich quyi tahlikali darajadan ancha yuqoridir. Davlat byudjeti 2005-yildan boshlab profitsit bilan bajarilishiga erishildi. Davlatning tashqi va ichki qarzlari darajasi tahlikali xavf chegarasidan ancha pastdir. Inflatsiya 5-6% darajasida barqarorlashdi. Ishsizlik darajasi iqtisodiy faol aholiga nisbatan 5-6% da bo‘lib, tahlikali yuqori darajadan ancha kam bo‘lishi ta‘minlandi. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o‘zgartirishga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishi natijasida 1995-2020-yillarda YaIM tarkibida qishloq xo‘jaligining ulushi 32,4% dan qisqardi, sanoatning ulushi esa 27,8% dan 32,9%ga, xizmat ko‘rsatish sohasining ulushi esa 39,8%dan 49,5%ga o‘sdi.

2020-yilda koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy iqtisodiy inqirozining iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatganligi tufayli YaIM o'sishi 2019-yildagi 5,8 % va 2018-yildagi 5,4 % ga nisbatan 1,6 % gacha sekinlashdi. 2020-yilda aholi jon boshiga YaIM hajmi 2019-yil bilan taqqoslaganda real baholarda 0,3 % ga kamaydi. Aholi jon boshiga YaIM o'sishi 2019-yilda 3,8 % va 2018-yilda 3,6 % ni tashkil etgan. Sanoat ishlab chiqarishi 100,7 % ga, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulot (xizmat) lari 103,0%ga, xizmatlar 102,3%ga, qurilish ishlari 109,1%ga, chakana savdo aylanmasi 103,2%ga o'sdi. Ammo asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 8,2%ga, Yuk aylanmasi 4,8%ga, tashqi savdo aylanmasi 13.1%ga, eksport 13,3%ga qisqardi. Tashqi savdo aylanmasi passiv saldosi -6043 mln AQSH dollarini tashkil etdi. Inflatsiya 111,1% ga o'sdi. Bu esa iqtisodiy xavfsizlikka jiddiy tahdidlar vujudga kelganidan dalolat beradi. Shu boisdan pandemiyaning salbiy oqibatlarini tezroq bartaraf etish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rishni taqozo etadi.

3.3-jadval

O'zbekiston Respublikasining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari o'sish sur'ati (o'tgan yilga nisbatan %da)¹

	2010	2016	2017	2018	2019	2020
Yalpi ichki mahsulot	108,5	107,8	104,5	105,4	105,6	101,6
Sanoat mahsuloti	108,3	106,2	105,2	110,8	106,6	100,7
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulot (xizmat) lari	106,8	106,6	101,2	100,3	102,5	103,0
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	109,2	107,7	107,1	118,1	133,9	91,8

¹ O'zbekiston Respublikai ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2010-2020 yillar statistik to'plamlari ma'lumotlari asosida tuzilgan

Qurilish ishlari	105,1	110,2	106,0	114,3	119,0	109,1
Yuk aylanmasi (mln. t/km)	110,3	105,0	102,5	105,7	102,2	95,2
Yo'lovchi aylanmasi (mln. yo'lovchi/km)	106,3	104,6	103,3	102,4	102,7	83,3
Xizmatlar, jami	112,5	109,3	108,9	105,5	105,1	102,3
Chakana savdo tovar aylanmasi	113,6	114,4	102,4	105,5	107,9	103,2
Tashqi savdo aylanmasi	104,7	97,5	111,0	127,3	126,2	86,9
Eksport	110,6	97,4	114,9	113,5	128,0	86,6
Import	97,2	97,7	107,2	139,6	124,9	87,2
Iste'mol narxlari indeksi (o'tgan yilning dekabr oyiga nisbatan, %.)	107,3	105,7	111,4	114,3	115,2	111,1

Xavfsizlikni, shu jumladan, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalambor, uning siyosiy, tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda konsepsiya ishlab chiqiladi. Uni ishlab chiqish esa iqtisodiyot holatini obyektiv baholashga hamda uning rivojlanish tamoyili va tendensiyalarini bashorat qilishga asoslanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi holatini doimiy monitoringini olib borish, unga bo'lgan tahdidlarni tahlil qilish va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari va indikatorlari asosida diagnostikasini amalga oshirish birlamchi muhim vazifalardan biridir. Buning uchun iqtisodiy xavfsizlikni belgilovchi vaziyat va holatlardagi sabab-oqibatlarini aniqlash uchun ilmiy analitik markazni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni saqlash va mustahkamlashga mas'ul, javobgar davlat organlari, tashkilot va muassasalar hamda ularning vazifalari belgilanadi.

Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasida iqtisodiyotda ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi va dinamikasi, iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradorligi, iqtisodiyotning ochiqligi, intellektual salohiyatning holati, innovatsion darajasi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish darajasi, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tendensiyalarining istiqbolli bashoratlari va ularning asosiy ustuvorliklari o'z ifodasini topishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy xavfsizlik subyektlari nuqtayi nazaridan qanday shakllarda namoyon bo'ladi?
2. Iqtisodiy xavfsizlikning ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyati bo'yicha namoyon bo'lish shakllari qanday?
3. Iste'mol nuqtayi nazaridan iqtisodiy xavfsizlik qanday shakllarda namoyon bo'ladi?
4. Ijtimoiy xavfsizlik shakllari nimalarda namoyon bo'ladi? Ularning ahamiyatini tushuntirib bering.
5. Iqtisodiy xavfsizlikning transport-kommunikatsiya sohasidagi shakli qanday ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega?
6. Iqtisodiy xavfsizlik qanday ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi?
7. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasi deganda nimani tushunasiz?
8. Iqtisodiy xavfsizlik tushunchasining mohiyatini ochib bering.
9. Iqtisodiy xavfsizlik tizimining tuzilmasi qanday?
10. Iqtisodiy xavfsizlik tizimida milliy manfaatlarning o'rni.
11. Iqtisodiy xavfsizlikni baholashning mezonlari nima?
12. Umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni sanab o'ting. Ular nimani tavsiflab beradi?

13. Yalpi ichki mahsulot qanday hisoblanadi?

14. Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy tahdidlari va indikatorlarini sanab bering.

15. Soʻmning kursi, baho dinamikasi va inflatsiyaning iqtisodiy xavfsizlikni taʼminlashdagi oʻrniga baho bering.

16. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegaralari nima?

17. Mamlakatning asosiy iqtisodiy xavfsizlik indikatorlarining quyi tahlikali chegaralarini aytib bering.

18. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlari va mezonlari nimalardan tashkil topadi?

19. Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy koʻrsatkichlari haqida batafsil tushuncha bering.

IV BOB. IQTISODIY XAVFSIZLIKKA TAHDIDLAR

4.1-§. Iqtisodiy manfaatlar va tahdidlar

Insonning faoliyatga olib keluvchi motivatsiya, ma'lum harakatlarni amalga oshirish uchun uni uyg'otuvchi, harakatlantiruvchi kuchlar yig'indisi sifatida tushuniladi. Bu kuchlar insonning o'zida va uning tashqarisida joylashgan bo'lib, uni anglagan yoki anglamagan holda ayrim harakatlarni qilishga majbur etadi. Bunda alohida kuchlar va inson harakati o'rtasida juda murakkab o'zaro munosabat tizimi turadi, natijada har bir inson bir xil kuchlar ta'siri ostidagi bir xil harakatlarga turlicha munosabat va ta'sir bildiradilar.

A.Maslou inson ehtiyojlarining murakkabligi va ularning motivatsiyaga ta'sirini aniqladi. Uning fikricha, inson ehtiyojlarini beshta asosiy toifaga bo'lish mumkin. Uning zamondoshi, Garvard universiteti ruhshunos olimi Murrey Maslouning fikriga asoslanib, ehtiyojlarning ierarxiyasini shakllantirdi.

Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi qat'iy tuzilmaga ega. Uning fikricha, quyi darajadagi ehtiyojlar insonning xulqiga yuqori darajadagi ehtiyojlardan avval ta'sir etadi va ularning qondirilishi keyingi darajadagi ehtiyoj motivatsiyasini keltirib chiqaradi. Har bir aniq paytda inson shu vaqtda uning uchun muhim bo'lgan va kuchli sezayotgan ehtiyojini qondirishga intiladi. Keyingi darajadagi ehtiyoj inson xulqida kuchli omilga aylanishi uchun quyi darajadagi ehtiyoj qondirilgan bo'lishi kerak.

Inson o'z ehtiyojlari va ularni qondirish zarurligini anglaganda manfaat yuzaga keladi. Manfaat esa mehnatga, faoliyatga undovchi motivatsiyani vujudga keltiradi. Iqtisodiy manfaatlarni ro'yobga chiqarishning ichki va tashqi shart-sharoitlari mavjud bo'lib, ichki sharoitlarga shaxsning rivojlanishi,

konstitutsion tuzumning mustahkamlanishi, mamlakat hududlarining yaxlitligi va bo‘linmasligini ta‘minlash hamda xo‘jalik va boshqa faoliyatlar: favqulodda vaziyatlar, tabiiy ofatlar, falokatlar ta‘sirida vujudga keladigan noxush ekologik holatlardan kishilar salomatligini saqlash kiradi. Tashqi sharoitlarga esa sherikchilik va o‘zaro hamkorlik asosida xalqaro aloqalarning samarali tizimini shakllantirish va rivojlantirish, tashqi agressiyalarni qaytarish imkoniyatlarini ta‘minlash, o‘zining iqtisodiy, harbiy-siyosiy, intellektual salohiyatiga mos ravishda xalqaro hamjamiyatda o‘ziga munosib o‘ringa ega bo‘lish kiradi. Ushbu iqtisodiy manfaatlarning ro‘yobga chiqishiga to‘sqinlik qiluvchi turli-tuman tahdidlar, xavf-xatarlardan himoya qilish davlat zimmasiga yuklatilgan.

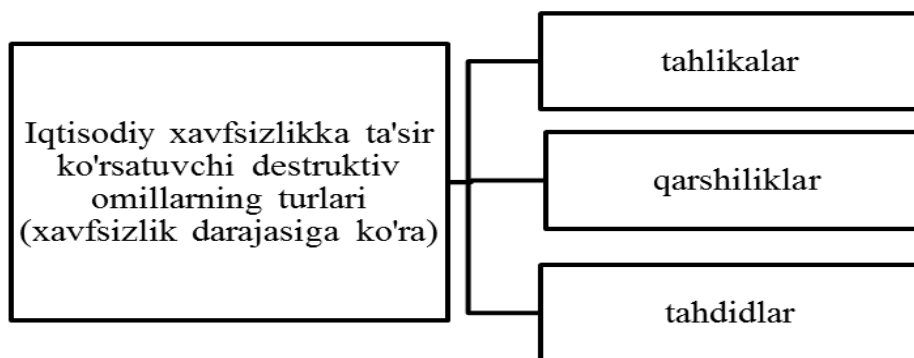
✔ Iqtisodiy manfaatlarga tahdidlar ularning ta‘sirida vujudga keladigan noxush va salbiy oqibatlar bilan bog‘liq ravishda qaralib, xavf-xatar manbai sifatida izohlanadi.

Xavf va tahdidlarni quyidagi belgilari bo‘yicha guruhlariga ajratish mumkin:

- ta‘sir ko‘rsatish obyektlariga nisbatan – tashqi va ichki;
- xavfsizlik sohalari bo‘yicha (ekologik, iqtisodiy, siyosiy, harbiy va h.k.);
- makon yoki ko‘lamiga ko‘ra (global, xalqaro, mintaqaviy, milliy, mahalliy va h.k.);
- namoyon bo‘lish uslubi va shakllariga ko‘ra (bayonot, kelajakda xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan va himoya choralari ko‘rilishini talab qiluvchi shart-sharoitlar majmui, aniq harakatlar va h.k.);
- manbalari va harakatlantiruvchi kuchlariga ko‘ra (tabiiy, inson faoliyati bilan bog‘liq va h.k.);

- ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab (qaltis ish, tahlika, xavf hamda tahdid) va boshqalar.

Iqtisodiy xavfsizlik tizimli ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab destruktiv omillarning ta'siri ostida shakllanadi. Bugungi kunda iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etuvchi destruktiv omillarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

4.1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikning destruktiv omillari.

Tahlikalar, qarshiliklar va tahdidlarga turli darajalar sifatida qaraladi.

Qaltis ish (risk) – odatda, xavfsizlik subyektlarining bevosita faoliyati natijasida vujudga keladigan noqulay va ko'ngilsiz vaziyatlarni anglatuvchi xavfning eng kichik ko'rinishi – turi hisoblanadi. U doimo qandaydir ehtimollikdir.

✓ Xavf - xatar – bu salbiy ta'sirning obyektiv holda mavjud bo'lish imkoniyati bo'lib, uning natijasida holatni yomonlashtiruvchi biror-bir zarar hamda taraqqiyotga xalal beruvchi dinamika va parametrlar yuzaga kelishi mumkin.

Xavf- xatarning manbai o'zida yomon niyatlarni, zarar keltiruvchi xossalarga, destruktiv xususiyatlarni yashirin holda saqlagan va muayyan shart-sharoitlarda yuzaga chiqaradigan

sharoit va omillar hisoblanadi. Boshqacha aytganda, xavf-xatar shaxsga, iqtisodiy yoki tabiiy tizimga nisbatan zarar keltirishi, tashkillashtirishga putur yetkazish yoki uni to'liq yo'q qilib yuborishgacha boradigan, barqarorlikni buzib tashlashi mumkin bo'lgan real yoki potensial (salohiyatli) kuch va omillarning mavjudligi hamda ta'sirini ko'zda tutadi.

Xavf-xatar har xil shakllar va turlarda, xususan, maqsadga yo'naltirilgan g'animlik xatti-harakatlari, odamlarning hayot faoliyatiga tahdid soladigan xatolarning, mas'uliyatsiz xatti-harakatlarning oqibati, tahlika, tabiat va jamiyatga zarar keltiruvchi ofatlar hamda boshqalar sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu atamalar qatorida tahlika xavf-xatarining eng quyi darajasi hisoblanadi, uning ortida qarshilik turadi, tahdidlar esa xavfsizlikning eng yuqori darajasidir.

Tahlika – ro'y berishi mumkin bo'lgan xatar yoki xavf-xatarni tug'dirishga qodir bo'lgan holatning ehtimollik imkoniyatidir. Tahlika yo'qotishlarning, zarar, ziyon va boshqalarning ro'y berishi mumkinligini anglatadi. Qarshilik – kurashga, bahslashishga kirishish istagi, uydirma xatti-harakatlar yoki bosim o'tkazish vositasi, talabidir.

Tahdid – xavfning eng oliy darajasi bo'lib, unda nafaqat yaqqol niyat, balki xavfsizlik obyektiga bevosita ziyon yetkazish qobiliyati va tayyorgarlik namoyon bo'ladi. Tahdid – zarar keltirish niyati, xavf-xatar imkoniyatini amalga oshirish jarayonida dolzarblashgan shaklidir. Tahdid – bu bevosita xavf-xatar bo'lib, uning manbai ko'proq yoki kamroq darajada aniqlangan bo'lishi mumkin. Tahdid kimga qarshi yo'naltirilgan bo'lsa, shularning unga tez munosabat bildirishini (reaksiya qilishini) talab qiladi.

Zarar – tizimning tub mohiyatini belgilovchi xususiyatlar hamda tizim mavjudligining shart-sharoitlari o‘zgarishi natijasida barqarorligi yoki chidamliligining susayishi hisoblanadi.

Bardoshlilik (chidamlilik) – tizimning turli vayronkor omillar ta’siriga qaramasdan, ko‘ngilsiz oqibatlarining kamaytirilishini keltirib chiqaruvchi aks ta’sir choralarni ishga solish yo‘li bilan yoki ko‘ngilsiz tashqi ta’sirlarga nisbatan tabiiy qarshilik natijasida o‘zining asosiy xususiyatlarini saqlab qolish qobiliyatidir.

Barqarorlik– tizimga nisbatan sezilarli salbiy ta’sirlarning mavjud emasligi yoki uzoq muddat mobaynida bunday ta’sirlarga nisbatan uning bardoshliliigi ta’minlanishi natijasida muayyan vaqt davomida tizimning muhim xususiyatlari saqlanib qolish holati.

Tahdid obyektlariga – tahdid manbai ta’sir etishi mumkin bo‘lgan tashkiliy tuzilmalar, jismoniy va yuridik shaxslar, xo‘jalik subyekting moddiy va nomoddiy aktivlarining hisob birliklari (texnik va infratuzilma obyektlari, ko‘chmas mulk obyektlari, tovar va moddiy boyliklar, naqd pullar qimmatbaho qog‘ozlar, hujjatlashtirilgan majburiyatlar, axborot resurslar va h.k.) kiradi.

Tahdid predmeti – tavakkalchilik hodisasi natijasida sarflanadigan (yo‘qotiladigan) xo‘jalik subyekting resurslari (ijtimoiy-iqtisodiy tizimi) bo‘lib hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar g‘oyat o‘zgaruvchan, diversifikatsiyalangan va eng muhimi har doim ham oldindan aniqlash mumkin emas. Chunki tabiiy muhitning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish holati omillarining kompozitsiyasi doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Shu boisdan qulay vaziyatda, iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni ta’riflashda milliy manfaatlarni kamroq yoki ko‘proq darajada to‘liq tushunishda yuz berishi mumkin bo‘lgan tahdidlarni keltirib

chiqaradigan, oldindan aytib bo‘lmaydigan omillarni hisobga olish zarur.

Agar tahlikalar qarshilikka, qarshiliklar esa tahdidlarga aylanayotgan bo‘lsa, bu so‘zsiz ravishda iqtisodiy xavfsizlik tizimidagi jiddiy buzilishlarning belgisidir. Bu holatni dastlab oddiy misolda ko‘rsatamiz. Har qanday, hatto juda tajribali haydovchi ham avtomobilning ruliga o‘tirib, katta yo‘lga chiqar ekan, o‘zining shaxsiy xavfsizligini va o‘z yo‘lovchilarining xavfsizligini muayyan tahlikaga qo‘yadi. O‘rnatilgan harakat tezligini oshirayotgan haydovchi xavf-xatarni yuqoriroq darajaga, ya’ni qarshilik darajasiga o‘tkazadi. Agar u mast holda rulga o‘tirsas yoki mashinani yo‘l harakati qoidalaridagi belgilarga e’tibor bermasa, bu o‘zining shaxsiy xavfsizligiga ham, yo‘lovchilarning xavfsizligiga ham tahdid bo‘lib hisoblanadi.

Xavfsizlik darajalarining xuddi shunday ierarxiyasi piyodalar uchun ham mavjud. Agar inson ko‘chani piyodalar o‘tadigan yo‘lak bo‘ylab svetoforning qizil chirog‘ida kesib o‘tsa, bu qarshilik; agar mashinalar oqimida mumkin bo‘lmagan joyidan kesib o‘tsa, bu endi tahdid hisoblanadi.

Tahdidlarni milliy yoki xalqaro xavfsizlikning har qanday muammosiga nisbatan qo‘llanilishi mumkin. Masalan, transmilliy terrorizm (xususan, tolibonlarning harakati) – bu inson qo‘li bilan yaratilgan, faqat Amerika hamda sovet maxsus xizmati faoliyatining mahsuli bo‘lib, u biroz nazoratning bo‘shashtirilishi oqibatidir.

Iqtisodiy xavfsizlik siyosatining eng muhim komponenti tahdidlarni qarshilikka, qarshiliklarni tahlikaga aylanish texnologiyalarini o‘zlashtirish va ularni oqilona qo‘llay bilishdan iboratdir.

Tahdidlar iqtisodiy manfaatlarga, ularning o'zgarishlariga, o'zgarib borayotgan sharoitlarda ularga tuzatishlar kiritishga, yangi ustuvorliklar va vazifalarni belgilashga ta'sir o'tkazishga qodir bo'ladi. Ichki va tashqi tahdidlarning ta'siri ostida o'zgartirish uchun tuzatishlar kiritilgan iqtisodiy manfaatlar jamiyat va shaxsning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha samarali qarorlarni qabul qilish nuqtayi nazaridan davlatga, mamlakat iqtisodiyotiga, tegishli tuzilmalarga va hokimiyat organlariga ta'sir o'tkazadi. Agar barcha darajalarda qabul qilinayotgan qarorlar haqiqatan ham konstruktiv xususiyatga ega bo'lsa, ushbu qarorlarni ro'yobga chiqarishning ishonchli mexanizmi joriy etiladi va bu mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashda ijobiy aks etadi.

Keyingi o'rinlarda biz xavf-xatarlarning barcha darajalari – tahlika, qarshilik va tahdidlarni ko'zda tutgan holda "tahdid" atamasini ishlatamiz. Iqtisodiy xavfsizlik uchun eng ahamiyatli tahdidlarni aniqlash yetarlicha murakkab masaladir. Tahdidlarning nazariyada yetarlicha tadqiq etilmaganligi ularni amalda tahlil qilish va neytrallashtirishning murakkabligi izohlanadi. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni ko'rib chiqish chog'ida zaiflikdan farqlay bilish, zarur hollarda tadqiqotchilar zaiflik va tahdidlarning tabiati garchi har xil bo'lsa-da, ularni bir-biriga tenglashtirib qo'yadilar.

Mazkur muammolarni oziq-ovqat xavfsizligi misolida ham ko'rib chiqish mumkin. Oziq-ovqat mahsulotlari importiga qaramlik agrosanoat majmuasining zaifligi va inqiroz holatida ekanligidan dalolat beradi, lekin oziq-ovqat mahsulotlari jahon bozoridan erkin holda xarid qilinsa, tahdid to'g'risida gapirishga hojat qolmaydi. Agar bu shart bajarilmasa yoki uni buzishning real imkoniyatlari mavjud bo'lsa, (masalan, embargo, sanksiyalar, jahon bozoridagi kamyob, mamlakatimiz importyorlarida zarur

mablagʻlarning yoʻqligi), tahdidlar sifatida agrosanoat majmuasining zaifligi emas, balki aynan sanab oʻtilgan omillar chiqadi.

Xuddi shu narsa xomashyo va texnologiyalar bozoriga kirish xavfsizligining koʻpgina muammolariga tegishlidir: tahdidni milliy iqtisodiyotda tegishli ishlab chiqarishlarning mavjud emasligi (xalqaro bozorga qaramlik), balki tegishli mahsulot va texnologiyalarni sotib olishga xalal berishga qodir boʻlgan omillar (masalan, sanksiyalar) keltirib chiqaradi. Bu albatta zaifliklarga eʼtibor berishga kerak emasligini anglatmaydi (aynan shular tizimni tahdidlar uchun ochiq qilib qoʻyadi), ammo ularni tahdidlar bilan tenglashtirish kerak emas.

Tahdid jamiyat, davlat va ularning subyektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga hamda manfaatlarini roʻyobga chiqarishga toʻsqinlik qiluvchi, ziyon-zahmat keltiruvchi, xavf-xatar tugʻdiruvchi omillar, shart-sharoit va voqealikalarni ifodalaydi. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar gʻoyat oʻzgaruvchan, diversifikatsiyalangan va eng muhimi har doim ham oldindan aytish mumkin emas, chunki tabiiy muhitning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish holati omillarining kompozitsiyasi doimiy ravishda oʻzgarib turadi. Shu boisdan qulay vaziyatda, iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni taʼriflashda milliy manfaatlarini kamroq yoki koʻproq darajada toʻliq tushunishda yuz berishi mumkin boʻlgan tahdidlarni keltirib chiqaradigan, oldindan aytib boʻlmaydigan omillarni hisobga olish zarur. Tadqiqotchilarning koʻpchiligi tahdidlarni tasniflash va umumlashtirishga urunadilar tasniflash koʻplab maʼlumotlarga moʻljall olish yengilroq boʻlishi uchun kerak.

Oʻzbekiston Respublikasida jamiyat va uning har bir fuqarosining xavfsizligiga, yangilanish va taraqqiyot yoʻliga,

jahon hamjamiyatiga qo‘shilish yo‘liga solinayotgan tahdidlarni quyidagi guruhlariga ajratib, tahlil qilish mumkin. Barcha tahdidlar u yoki bu belgiga (tahdidlarning manbaiga, turiga va boshqalarga) ko‘ra guruhlariga bo‘linadi va bu quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan.

Tahdidlar kelib chiqishiga ko‘ra fuqarolarning konstitutsion huquqlariga, erkinliklariga, barqaror turmush darajasi va sifatiga, fuqarolik jamiyatini rivojlanishiga, davlat suverinitetiga, hududiy yaxlitligiga, mudofaasiga va davlat xavfsizligiga to‘g‘ridan-to‘g‘i yoki bilvosita yo‘llar orqali zarar, talofat keltirish imkoniyatlariga aytiladi.

4.1-jadval

Tahdidlarning tasniflanishi

Tasniflash belgisi	Tahdidlarning asosiy turlari
Tahdidlarning obyektga nisbatan joylashuvi	Ichki va tashqi
Yuzaga kelish sohasi	Huquqiy, harbiy-siyosiy, iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy
Obyektning miqyosi	Korxonalar va shaxslarning iqtisodiy xavfsizligiga bo‘lgan xalqaro, milliy
Mavjud bo‘lish vaqti	Dolzarb va salohiyatli(potensial)
Ro‘y berishlar soni	Doimiy va tasodifiy
Muqarrarlik darajasi	Oshkora va yashirin
Ro‘yobga chiqish ehtimoli	Real va potensial
Bashorat qilish imkoniyati	Bashorat qilish mumkin va bashorat qilib bo‘lmaydigan
Obyektga ta’siri	Aktiv va passiv
Oqibatlari	Umumiy va lokal
Kutilayotgan zararining miqdori	Halokatli, ahamiyatli darajada qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan
Inson faoliyatiga munosabati	Obyektiv va subyektiv

Tahdid obyektlariga – tahdid manbai ta’sir etishi mumkin bo‘lgan tashkiliy tuzilmalar, jismoniy va yuridik shaxslar, xo‘jalik

subyektining moddiy va nomoddiy aktivlarining hisob birliklari (texnik va infratuzilma obyektlari, ko‘chmas mulk obyektlari, tovar va moddiy boyliklar, naqd pullar qimmatbaho qog‘ozlar, hujjatlashtirilgan majburiyatlar, axborot resurslar va h.k.) kiradi.

Tahdid predmeti – tavakkalchilik hodisasi natijasida sarflanadigan (yo‘qotiladigan) xo‘jalik subyektining resurslari (ijtimoiy-iqtisodiy tizimi) bo‘lib hisoblanadi.

Iqtisodiy sohada tahdidlarning manbai bo‘lib, davlat va jamiyat taraqqiyotiga bog‘liq bo‘lgan, individual va korporativ manfaatlar emas, balki umumjamiyat manfaatlari bo‘lgan davlatning iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishga tahdid soluvchi yuridik va jismoniy shaxslar bo‘lib hisoblanadi. Xavfsizlikka tahdid shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlariga xavf-xatar soluvchi yalpi shart-sharoitlar va omillar yig‘indisiga aytiladi.

4.2-jadval

Iqtisodiy xavfsizlikka har xil turdagi tahdidlarning o‘zaro bog‘liqligi

Manbalari	Tahdidlar tavsifi	
	Ichki	Tashqi
Iqtisodiy manbalar	Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy va institutsional kamchiliklar bilan shartlangan inqirozli holatlar	Tashqi (savdo, moliyaviy) inqirozlarning milliy iqtisodiyotga ta’siri
Siyosiy manbalar	Hokimiyat organlari tomonidan iqtisodiy tizimning barqarorligiga putur yetkazuvchi tadbirlarning amalga oshirilishi; ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlarning ta’siri	Siyosiy bosim o‘tkazish maqsadida tashqi iqtisodiy sanksiyalar qo‘llanilishida xorijiy davlatlar iqtisodiy siyosatining salbiy ta’sirlari

Iqtisodiy xavfsizlikka bo‘ladigan tahdidlar – mamlakatdagi iqtisodiy holatga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan, shaxs, jamiyat,

davlatning iqtisodiy manfaatlarini cheklab qo'yadigan, milliy qadriyatlar va hayot tarziga xavf soladigan hodisa hamda jarayonlardir. Xavfsizlikka tahdidlar tizimi sabab – oqibat bog'lanishlarining dinamik tizimidan iborat bo'lib, ko'p sonli konturlar, aks aloqalarga egadir. Ularning mavjudligi xavfsizlikka bo'lgan biror-bir aniq tahdidning ro'yobga chiqish natijalarini ahamiyatli darajada kuchaytirishi mumkin. Mazkur xususiyat davlatda ko'p sonli lokal tahdidlarning mavjudligi va ularni o'zaro ta'sirlashuvi oqibatida tez ko'payadigan inqirozli vaziyatlar bilan tavsiflanadigan taraqqiyotining hozirgi zamon bosqichida yorqin namoyon bo'ladi. Bunday o'zaro ta'sirlashuv namunasi 4.2-jadvalda keltirilgan.

Xavfsizlikka tahdidlarning ularning o'zaro ta'sirlashuvi va dinamik rivojida ko'rib chiqilgan tasniflash iqtisodiy xavfsizlikni har qanday darajada, ya'ni davlat, mintaqa yoki alohida olingan korxonada miqyosida ta'minlash masalalarini hal etishga majmuaviy, tizimli yondashish to'g'risidagi xulosaga olib keladi.

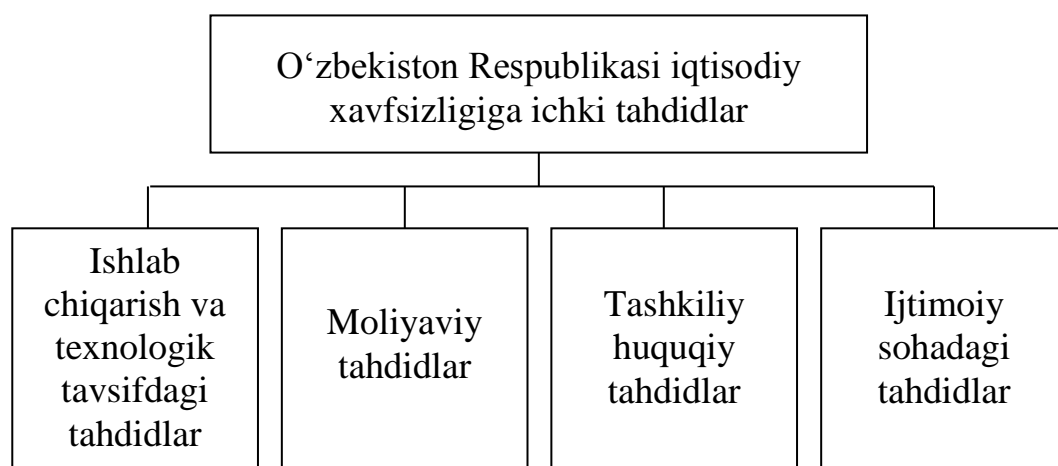
Iqtisodiy rivojlanishning muayyan bosqichidagi tahdid turlarining yuqorida ko'rib chiqilgan tasnifi doimiy bo'lmagan va aniq bir vaziyatga tahdidlarning tavsifi va darajalariga bog'liq bo'lgan katta o'zgarishlarni boshidan kechirishi mumkin bo'lgan aniq bir ustuvorliklarni ajratib ko'rsatishi mumkin. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, ularni aniqlash hamda eng ahamiyatli tasniflarni ajratib ko'rsatish borasida yagona xulosa yo'q.

4.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi tahdidlar

Iqtisodiy tahdidlar umumlashtirilgan holda ichki va tashqi tahdidlarga ajratilib o'rganiladi. Iqtisodiy tahdidlar mamlakat

iqtisodiyoti rivojiga, jamiyat, davlat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar, fuqarolarning iqtisodiy manfaatlariga bevosita xavf tug‘diradi. Bu tahdidlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishni izdan chiqarib, aholining turmush darajasini pasayib ketishiga olib keladi, jamiyat hayotida tanglik holatlarini keltirib chiqaradi, ijtimoiy barqarorlikka putur yetkazadi.

Ichki tahdidlar jumlasiga mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishga qodir emasligi, taraqqiyotda innovatsion asoslarning zaifligi, qarama-qarshiliklar va ijtimoiy ziddiyatlarni hal etishda manfaatlar balansiga erisha olmaslik kabilar kiritiladi. O‘zbekiston Respublikasida barcha ichki tahdidlar quyidagi to‘rtta yirik blokka bo‘linadi.

4.2-rasm. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlikka ta’sir etuvchi ichki tahdidlar.

Jahon narxlari va tashqi savdodagi o‘zgarishlar, kirib kelayotgan kapital (xorijiy investitsiyalar) hajmidan mamlakatdan chiqib ketayotgan kapital hajmining ortib ketishi, tashqi qarz miqdorining kattalashib ketishi, importga bog‘lanib qolish,

eksport tarkibida xomashyo mahsulotlari ulushining oshib ketishi tashqi tahdidlar qatoriga kiradi.

Agar mamlakat ichidagi tahdidlarning oldi olinmasa, ular bartaraf etilmasa, ichki tahdidlar iqtisodiyotni tashqi tahdidlarga sezuvchan qilib qo'yadi. Ichki tahdidlar davlatni iqtisodiy va moliyaviy jihatdan zaiflashtirib, harbiy sohada tahdidlarni kuchayishiga olib keladi. Davlatning iqtisodiy jihatdan zaif bo'lishi mamlakatni xalqaro moliyaviy tashkilotlarga qaram bo'lib qolishiga olib keladi. Bunda davlatning byudjet mablag'lari ijtimoiy majburiyatlarni bajarishga, masalan, byudjet sohasi xodimlariga ish haqi to'lash, pensiya, nafaqalar berishga ham yetmay qolishi mumkin. Ichki tahdidlar milliy tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan ichki talabni qondira olmaslik natijasida iqtisodiyotni importga, tashqi bozor konyunkturasiga bog'liqligini kuchaytirib qo'yadi. Davlatning ichki tahdidlarga qarshi turish qobiliyatining sust bo'lishligi uni samarali tashqi siyosat olib borishdan mahrum qilib qo'yadi va milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlay olmaydi, raqobatbardosh mahsulotlar eksportini rag'batlantirib, yangi tovar bozorlarini egallay olmaydi.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi ichki omillarga quyidagilar kiradi:

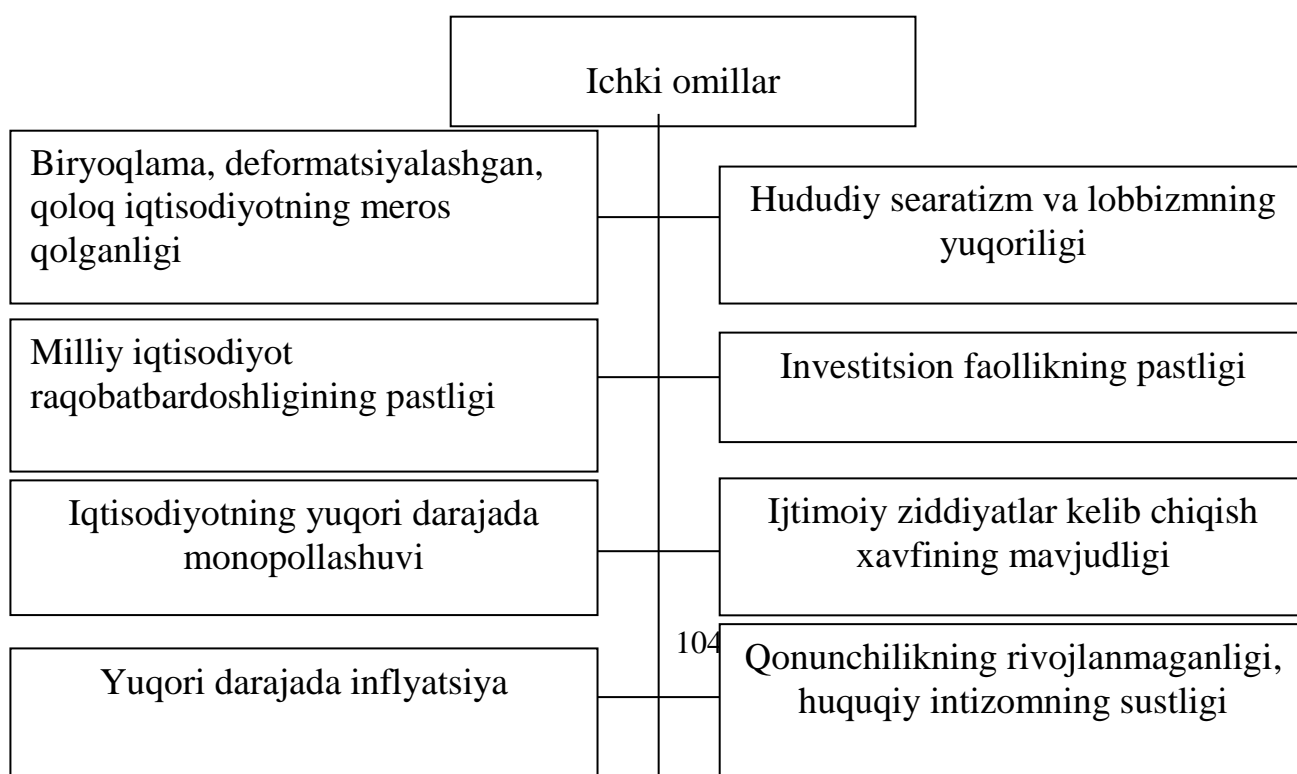
- ilgari tizimdan biryoqlama, tarkibi deformatsiyalashgan iqtisodiyotning meros qolganligi;

- ko'pchilik tarmoqlarning qoloq texnologik bazaga, yuqori energiya va resurs sig'imiga egaligi sababli milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining pastligi;

- iqtisodiyotning yuqori darajada monopollashuvi;

- yuqori darajadagi inflatsiya;

- infratuzilma obyektlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi va mustahkam emasligi;
- mineral xomashyo bazalarining kam o'rganilganligi va xo'jalik oborotiga tortilish imkoniyatlarining yetarli emasligi;
- mamlakat ilmiy-texnika salohiyatining yomonlashuvi, fan-texnika rivojlanishining ayrim yo'nalishlarida ilg'or o'rinlarning boy berilishi, boshqa faoliyat sohalarida intellektual mehnat obro'sining (prestijining) tushib ketishi;
- ichki bozorlardan chet el firmalari tomonidan vatanimizdagi tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarining, shu jumladan, iste'mol tovarlarining siqib chiqarilishi;
- hududiy separatizm tendensiyasi va boshqarish qarorlarini qabul qilishda tarmoq lobbizmining yuqori darajadaliigi;
- investitsion faollikning pastligi;
- kapital xarajatlar o'rniga joriy xarajatlarni afzal ko'rish;
- sotsial konflikt (ziddiyat)larning kelib chiqish xavfining mavjudligi. Bunday ijtimoiy ziddiyatlar mehnatga haq to'lash mexanizmining takomillashmaganligi, ishsizlik darajasining yuqoriligi, aholi o'rtasidagi tabaqalanishning keskinlashib ketishi, aholi bilim darajasi va sifatining pasayishi tufayli vujudga keladi;

4.3-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi ichki omillar.

- qonunchilikning rivojlanmaganligi, bir qancha iqtisodiy subyektarning ichki va tashqi bozorda monopol holatda ekanligi va g'ayriqonuniy faoliyat ko'rsatishi hamda ularning huquqiy intizomlarining pastligi;

- iqtisodiyot subyektarining moliyaviy va shartnomaviy intizomlarining pastligi;
- iqtisodiyotning kriminallasuvi va uni boshqarishda korrupsiyaning kuchayishi;
- daromadlarni yashirish va soliq to‘lashdan qochish hollarining ko‘payishi;
- moliyaviy mablag‘larni chet ellarga noqonuniy tarzda o‘tkazish (4.3- rasm.)

Tahdid ichki omillari, o‘z navbatda, ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) iqtisodiy tizimning siklik rivojlanish qonuniyatlariga bog‘liq tahdid omillari;
- 2) siklik rivojlanish qonuniyatlariga bog‘liq bo‘lmagan omillar.

Birinchi guruh omillari harakati oqibatida ma’lum sharoitlarda makroiqtisodiyot darajasida salbiy oqibatlar kelib chiqib, davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid qilishi mumkin.

Ikkinchi guruh omillari harakati esa uzoq muddatli davrda xo‘jalik tizimi muhim elementlarining takror ishlab chiqarilishi sharoitida to‘plangan noxush tendensiyalar tufayli yuzaga keladi. Bu noxush tendensiyalar quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- mamlakatning ishlab chiqarish, innovatsion va ilmiy-texnikaviy salohiyatdan foydalanish darajasi va samaradorligi;
- xo‘jalik yuritish va boshqarishning iqtisodiy munosabatlari;
- ijtimoiy soha;
- atrof-muhit holati;
- mamlakat hududlaridagi ahvol.

Iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichida tanglik holati chuqurlashib, ishlab chiqarish keskin qisqarib ketdi. Bunday holatning o‘ziyoq iqtisodiy xavf tug‘dirdi. Chunki ishlab

chiqarishning qisqarishi, ichki bozorda tovar va xizmatlar miqdorining kamayib ketishi oqibatida ularning o'rniga xorij tovarlari, ayniqsa, arzon, sifatsiz tovarlar kirib keldi. Ichki bozordan siqib chiqarilgan milliy tovarlarning o'rnini tiklash nihoyatda og'ir bo'ldi.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi tashqi omillarga quyidagilar kiradi:

1) eksport tarkibida xomashyo tovarlarining ustuvorligi, an'anaviy mashinasozlik va harbiy sanoat tovarlari bozorlarining yo'qotilishi;

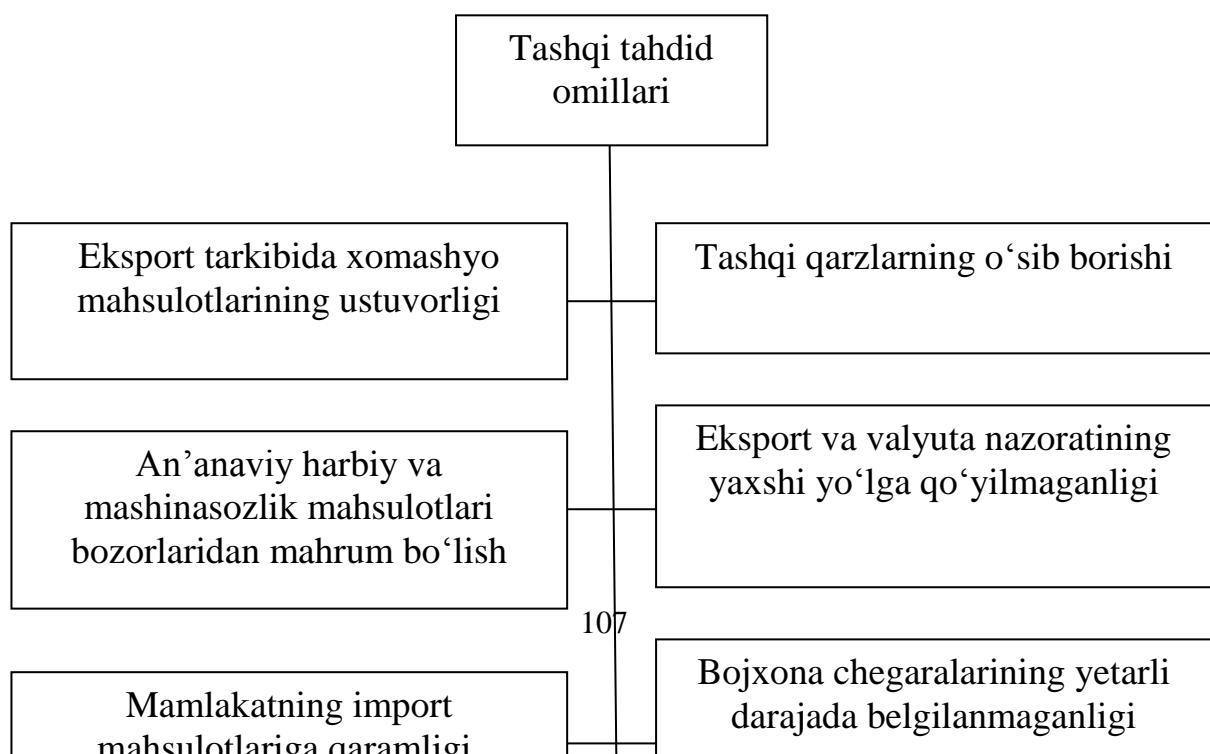
2) mamlakatning ko'p turdagi mahsulotlar, shu jumladan, strategik ahamiyatdagi va oziq-ovqat mahsulotlari importiga qaramligi, bog'liqligi;

3) tashqi qarzlarning o'sib borishi;

4) eksport va valyuta nazoratining yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, bojxona chegaralarining yopiq emasligi;

5) raqobatga bardoshli eksportni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy, tashkiliy va axborot infratuzilmalarning rivojlanmaganligi hamda import tarkibining ratsional emasligi;

6) eksport-import operatsiyalariga xizmat ko'rsatuvchi transport infratuzilmalarining rivoj topmaganligi (4.4-rasm).

4.4-rasm.Iqtisodiy xavfsizlikka tashqi tahdid omillari tarkibi.

Eksport tovarlariga narxlarning keskin pasayib ketishi yoki aksincha, import tovarlariga narxlarning keskin ko'tarilib ketishi tashqi bozorga g'oyatda bog'liq bo'lgan iqtisodiyot uchun o'ta xavfli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasida asosiy tahdidlar rasmiy holda ta'riflangan. Mudofaa doktrinasiga muvofiq tahdidlar ularning sabablari vujudga keladigan joyga, ya'ni mamlakat iqtisodiyotida yoki undan tashqarida paydo bo'lishiga qarab ichki va tashqi tahdidlarga bo'linadi. Xavfsizlik obyektlariga ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash O'zbekiston

Respublikasi xavfsizlik kengashining asosiy vazifalaridan biridir. Milliy iqtisodiy xavfsizlikka ichki tahdidlarning manbalari mamlakat hududida, tashqi tahdidlarning manbalari esa davlat chegaralaridan tashqarida joylashgan. Iqtisodiy ichki tahdidlar mazkur mamlakat holati, mamlakatdagi siyosiy jarayonlarning tavsifi, iqtisodiy yo‘naltirilganlik darajasi, mamlakatda tabiiy resurslarning mavjudligi yoki mavjud emasligi va shu kabilar bilan shartlangan. Bular jumlasiga o‘z-o‘zini saqlab qolish va o‘z-o‘zini taraqqiyotda innovatsion muqaddimaning zaifligi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning samarasizligi, jamiyatni rivojlantirishning og‘riqsiz kechadigan yo‘llarni izlab topish uchun qarama-qarshiliklarni ijtimoiy nizolarni yengib o‘tishda manfaatlarining oqilona balansi (muvozanati)ni topishini uddalay olmaslik kabilar kiradi.

Yuqorida keltirilgan ichki tahdidlar orasida iqtisodiyot tarkibining deformatsiyalashuvining kuchayishi iqtisodiyotga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan tahdidlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Mamlakatda iqtisodiy o‘shishni ta’minlash uchun birinchi navbatda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish kerak bo‘ladi. Bunday o‘zgarishlarning mazmuni ishlab chiqarish bilan talab tarkibi o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlashda ifodalanadi. Shuni hisobga olgan holda O‘zbekistonda olib borilgan islohotlar davomida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga alohida e’tibor berilmoqda. Ayniqsa, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini rivojlantirish, real sektor korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash kabi masalalar birinchi navbatda hal etiladigan vazifalar sifatida Harakatlar strategiyasidan o‘rin olgan.

Mamlakatda investitsion va innovatsion faollikning susayishi ham jiddiy tahdidlardan bo‘lib hisoblanadi. Respublikada

iqtisodiyotga boʻladigan bunday tahdidni oldini olish maqsadida faol investitsiya siyosati olib borildi. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, uning raqobatdoshligini keskin oshirish, eksport salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan muhim ustuvor loyihalarni amalga oshirish boʻyicha Dastur ishlab chiqildi. Bu loyihalar yoqilgʻi-energetika, kimyo, neft-gazni qayta ishlash, metallurgiya tarmoqlariga, yengil va toʻqimachilik sanoati, qurilish materiallari sanoati, mashinasozlik va boshqa sohalarga tegishlidir.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarni yaratish, amalda faoliyat yuritayotgan texnika hamda texnologiyalarni yangilash, ularni qoʻllab-quvvatlash investitsion jarayonlarni toʻgʻri va samarali amalga oshirishga bogʻliq. Shu boisdan ham, Oʻzbekiston Respublikasi davlat rahbari tomonidan ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Buning uchun markazlashgan, markazlashmagan jamgʻarmalar mablagʻlari, xorijiy investitsiyalar va kreditlarni oʻzlashtirishga hamda ulardan samarali foydalanish masalalariga urgʻu berilmoqda.

Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturida 2017-yilda sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini oʻrtacha 8 foizga qisqartirish va raqobatdoshligini oshirishni nazarda tutuvchi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilab berilgan. Shu jumladan, maʼnan va jismonan eskirgan uskunalarni yangilash hamda modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishda

energiya samaradorligini oshirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Tashqi tahdidlar savdo borasida jahon bozorida o'zaro ta'sirlashuvi sheriklar bo'lishi mamlakatning siyosiy va iqtisodiy sohadagi qarshi kurashi, global iqtisodiy va boshqa muammolarning keskinlashuvi bilan shartlangan. Ular jumlasiga jahon narxlari va tashqi savdoning konyunkturasidagi o'zgarishlar, so'm kursidagi keskin tebranish, kapital chiqib ketishidan ko'ra, kirib kelishidan ortiqcligi; katta miqdordagi davlat qarzi va korporativ qarznig oshib ketishi, importga haddan tashqari qaramlik, xomashyo tovarlarini ortiqcha eksport qilish kiradi.

Tashqi omillar ichki omillar ta'sirini kuchaytirishi yoki zaiflashtirishi mumkin va aksincha. Chunonchi, tashqi omillarning uzoq vaqt ta'sir ko'rsatish yoki o'zaro ta'sirlashuv turlarining kengayishi O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlardagi iqtisodiy o'sishining raqobatbardoshlik va fuqarolar farovonligining o'sish sur'atlaridan ortda qolishiga olib keladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlashning aniq va ahamiyatli yo'llarini asoslab berish va uni ta'minlovchi kuchlarni aniqlash uchun eng muhim bo'lgan zamonaviy tahdidlarni ajratib ko'rsatish g'oyat muhimdir. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi butun tizimning amaliy xatti-harakatini tashkillashtirish, rejalashtirish va amalga oshirishning asosi tahdid konsepsiyasini tahlil qilish, ichki va tashqi xatar hamda tahdidlarning inqirozli vaziyatlarini hamda boshqa nojo'ya omillarning real va potensial (salohiyatli) tavsiflarni baholashdan iborat. Real va potensial tahdidlar tizimi doimiy bo'lmaydi va bunday tahdidlar paydo bo'lishi hamda yo'qolib ketishi, ko'payib va kamayib borishi mumkin, bunda ularning iqtisodiy xavfsizlik ahamiyati ham o'zgarib boradi.

Har xil tarixiy davrlarda milliy xavfsizlikka boʻlgan tahdidlarning turli komponentlari nisbiy ahamiyati oʻzgarib boradi. Xususan, hozirda tashqi harbiy agressiyaning imkoniyati Oʻzbekiston Respublikasi uchun ichki ijtimoiy-siyosiy barqarorlikdan, iqtisodiy inqirozdan, ekologik va texnologik faoliyatlardan koʻra kamroq xavf soladi. Shundan kelib chiqqan holda, Oʻzbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik vazifalari ustuvorliklarini quydagicha belgilab chiqish lozim:

Birinchi oʻrinda – ichki siyosat va ijtimoiy vazifalar – shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish, demokratik jamiyat va davlat asoslarini qurish turadi.

Ikkinchi oʻrinda – erkin va samarali iqtisodiy rivojlanishni taʼminlash, fuqarolarni farovonligini oshirishdir.

Uchinchi oʻrinda – tashqaridan boʻladigan tahdidlardan, mustaqilligimiz, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasida erishilgan gʻalabalarimizni himoya qilish zarurati, yaʼni tashqi tajovuzlarni toʻxtatib turish va milliy hududimizdan tashqarida hayotiy zarur manfaatlarni taʼminlash turadi.

Shunday qilib, hozirgi vaqtda Oʻzbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga boʻlgan bosh tahdidlar ichki sohada joylashgan va ijtimoiy-iqtisodiy, etnik, ekologik va boshqa mazmundagi ichki muammolar bilan belgilanadi. Oʻzbekiston Respublikasi davlati uchun eng katta xavf-xatarni ichki tahdidlar tashkil etadi. Bu quydagi omillarning amal qilishi bilan izohlanadi:

- Ichki tahdidlar mamlakat iqtisodiy va ayniqsa, moliyaviy kuch-quvvatini zaiflashtirib, armiyani yangi tahdidlarini inobatga olgan holda saqlab turishga va modernizatsiyalashga xalal beradi.

- Tashqi qarzlarni oʻsishi davlatning iqtisodiy zaifligiga olib keladi. Tashqi qarzlar nafaqat byudjet tanqisligi muammosini hal

eta olmaydi, balki tashqi qarzlarga xizmat ko'rsatishga sarflanadigan xarajatlarning ko'payishiga olib keladi.

- Ichki tahdidlar, mamlakat ichida tovar ishlab chiqarishning ichki talabini qondirishga qodir emasligi iqtisodiyotning importga, tashqi bozorning tovar va moliyaviy sigmentlariga xos konyunkturasiga va birinchi navbatda, oziq-ovqat, mashina va uskunalari, xalqaro kreditlar borasidagi qaramlikka olib keladi.

- Davlat ichki tahdidlarini bartaraf eta olmasa, faol tashqi siyosat olib borishdan, mamlakat ichidagi tovar ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishdan, raqobatbardosh mahsulotlar eksportiga ko'maklashishdan, yangi tovar bozorlarini egallashidan mahrum bo'ladi.

- Zaiflashib qolgan iqtisodiyot va nochor moliyaviy tizim sharoitida davlat xalqaro moliyaviy tashkilotlarga ta'sir o'tkazish imkoniyatini yo'qotadi.

4.3-§. Globallashuv jarayonlarining mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri

XX asrning oxirgi choragida jahon hamjamiyatining iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalardagi rivojlanishi globallashuv jarayonlari ta'sirida amalga oshdi. Globallashuvning iqtisodiy mazmuni va mohiyati birinchi navbatda xo'jalik taraqqiyotining manbalari, omillari hamda shakllari bilan bog'liqdir. Bu yerda gap sarmoyalar, texnologiyalar, ishchi kuchi, intellektual hamda moliyaviy resurslar, boshqaruv va boshqalar to'g'risida ketmoqda. Ushbu jarayonlar xalqaro savdo va investitsiya hajmlarining o'sishi, jahon moliya bozorlari va ishchi kuchi bozorlarining misli ko'rilmagan tarzdagi diversifikatsiyasi, jahon xo'jalik aloqalarida transmilliy korporatsiyalar rolining oshishi, global raqobatning keskinlashuvida namoyon bo'lmoqda.

Globallashuv iqtisodiy taraqqiyotning industrial bosqichidan postindustrial bosqichiga o'tish davrining mahsuli bo'lib hisoblanadi. Demak, globallashuv jahon hamjamiyatining bugungi kundagi taraqqiyoti bosqichini ifodalovchi jarayondir. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 1995-yildayoq dunyo aholisining 90 foizi globallashuv jarayonlariga tortilgan.

“Globallashuv” iborasi birinchi marta 1983-yilda T. Levitt tomonidan qo'llangan. U “ko'pmillatli yirik korporatsiyalar tomonidan ishlab chiqarilgan alohida mahsulotlar bozorlarining qo'shib ketish hodisasini” globallashuv iborasi bilan ifodalagan¹. Bugungi zamonaviy dunyo qiyofasini o'zaro uyg'unlik va teng huquqlilikning barqarorligini belgilab beruvchi sivilizatsiyalar hamda madaniyatlarning ayri holda mavjud bo'lishi tarzida tasavvur qila olmaymiz. Bu jarayonda turli madaniyatlar hamda sivilizatsiyalarning global tarzda ta'sirlashuvi sharoitida o'ziga xos jihatlarga ega bo'lgan madaniyatlar hamda sivilizatsiyalarning global ahamiyati ortib boradi. Mana shunday bir sharoitda mahalliy madaniyat va sivilizatsiyalarning o'ziga xosligini saqlab qolish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

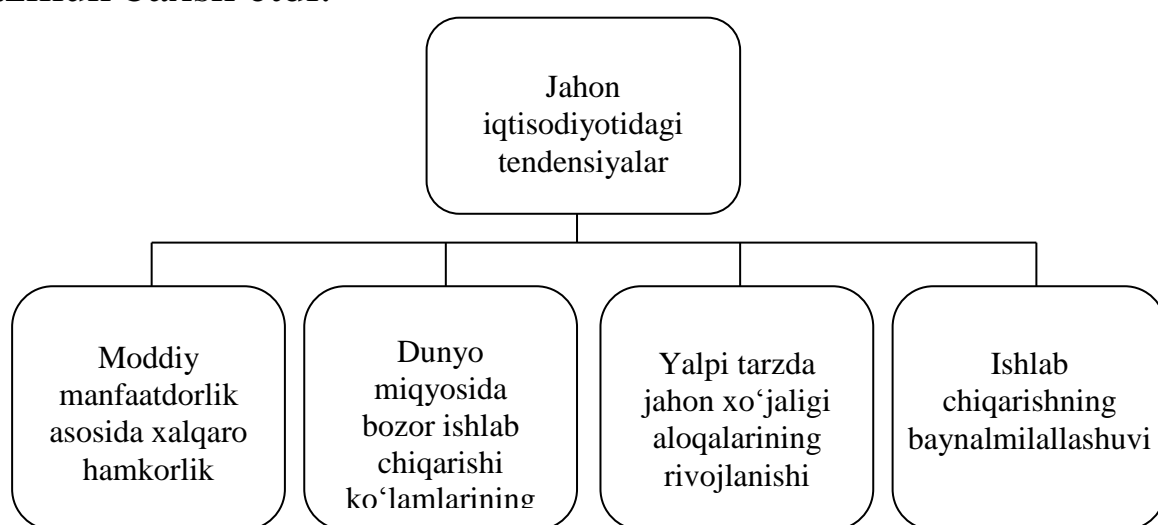
Globallashuv – baynalmilallashuvning eng yangi bosqichi bo'lib, unda dunyo xo'jaligi yagona iqtisodiy organizmga aylana boshlaydi. Mamlakatlararo tovar va xizmatlar, kapital va axborot oqimlarining, xalqaro miqyosda mehnat resurslari harakatchanligining keskin o'sib borishi globallashuvning xarakterli xususiyatlaridan biridir.

Keyingi davrlarda ishlab chiqarishning milliy bozorlarga emas, ko'proq dunyo bozorlariga yo'naltirilganligi dunyo iqtisodiyoti globallashuvining hozirgi bosqichini

¹ Г.Ф.Фейгин. Развитие национальнѹх экономик в условиях глобализации: историко-экономический аспект. Ф Известия Санкт-Петербургского университета.. №2, 2009, s.14

harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib hisoblanadi. Globallashuv jarayonlarining mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligiga ta’siri masalalarini o‘rganishda “iqtisodiy globallashuv” muammosiga ko‘proq ahamiyat berish kerak bo‘ladi.

Transmilliy korporatsiyalarning o‘sib borishi, ya’ni ishlab chiqarishning integratsiyalashuvi, xalqaro miqyoslarda pul ko‘rinishidagi kapitalning turli shakllarda harakat qilishi “iqtisodiy globallashuv” tushunchasiga sifat jihatdan yangi mazmun baxsh etdi.

4.5-rasm. Dunyo iqtisodiyotida kuzatilayotgan tendensiyalar.

Ayni paytda jahon bozori, xalqaro xo‘jalik munosabatlari va institutlari milliy xo‘jalik tizimlarining oddiy davomi, ularning yig‘indisi emas, balki ulardan tubdan farq qiluvchi tashkiliy tuzilma bo‘lib hisoblanadi. Iqtisodiy globallashuv bir qator xususiyatlarga ega:

Birinchi, keyingi yillarda dunyoda sodir bo‘lgan siyosiy o‘zgarishlar natijasida jahon xo‘jaligining universallasuvi, bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan iqtisodiy makonning kengayishi.

Ikkinchi, kapital harakatining erkinlashuvi hamda moliya tizimlari va valyuta nazoratini tartibga solishning qiyinlashuvi. Ushbu jarayonlarning ta’siri natijasida xalqaro savdo hajmlari,

mamlakatlar o'rtasida moliyaviy va sarmoya oqimlari bir necha barobar oshib bormoqda.

Uchinchidan, milliy xo'jaliklarning iqtisodiy jihatdan ochiqligining ortib borishi. Bunday holat dunyoda iste'mol qilinayotgan tovar va xizmatlarning o'rta hisobda deyarli yarmi to'la yoki qisman iste'mol qilinayotgan mamlakatlardan tashqarida ishlab chiqarilishini ifoda etadi.

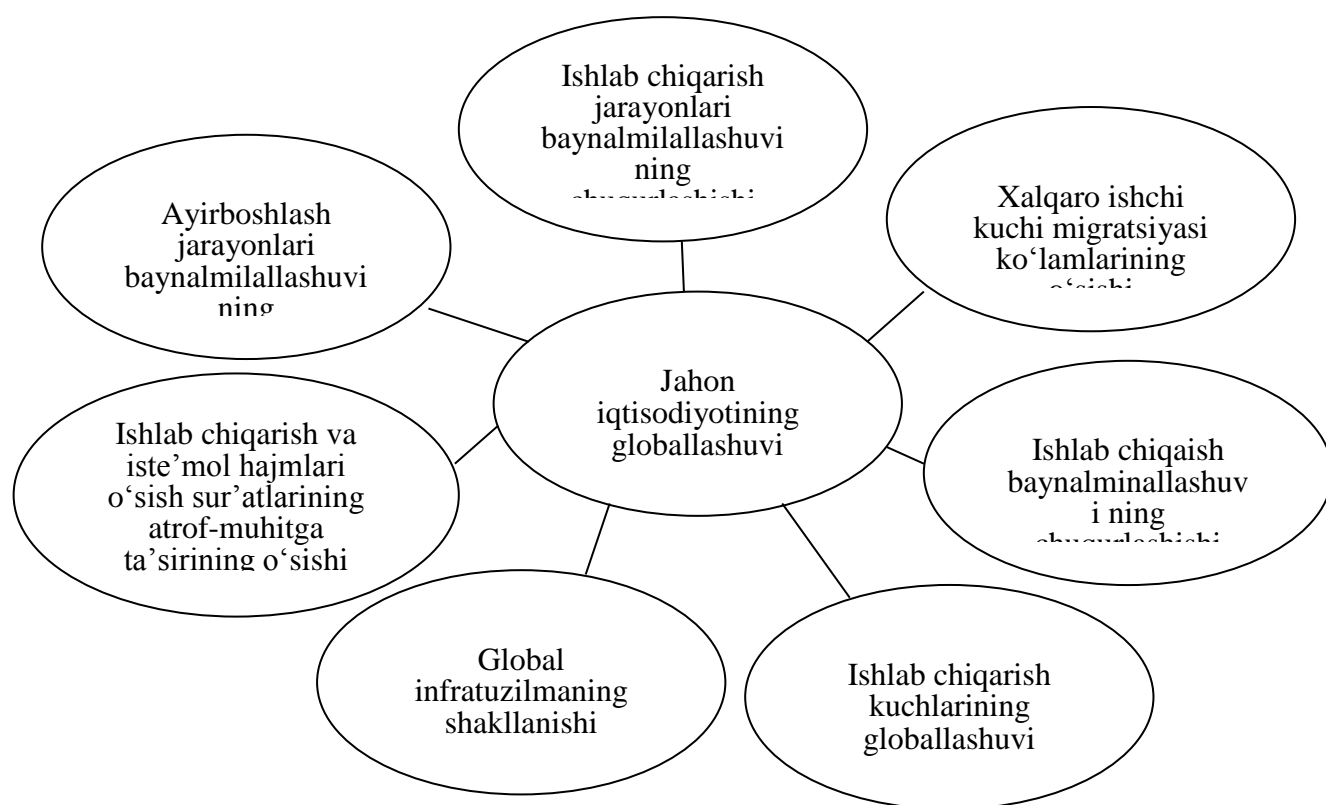
To'rtinchidan, ishsizlikka va mamlakatlarning ish bilan bandlikning barqaror yuqori darajasini ta'minlash qobiliyatiga ta'siri bilan bog'liqdir. Hozirgi kunda ilm talab qiladigan va yuqori texnologiyali tarmoqlar yuqori malakali, lekin kam miqdorda ishchi kuchi talab etadi. Keyingi yillarda mehnat, material va energiya talab etadigan tarmoqlarda band bo'lgan past va o'rtacha malakaga ega bo'lgan xodimlar soni qisqarib bormoqda. Ularning bir qismi xizmat ko'rsatish sektorlariga o'tmoqda, lekin katta qismi ishsizlar qatoridan joy olmoqda.

Beshinchidan, iqtisodiy jarayonlarning global muammolar, jumladan, resurslarning cheklanganligi, demografik vaziyatning va oziq-ovqat muammolarining keskinlashuvi, rivojlangan mamlakatlar bilan qoloq mamlakatlar orasidagi texnologik hamda intellektual salohiyatdagi tafovutning chuqurlashuvi, daromadlar bo'yicha tabaqalashuvning kuchayishi, ekologik muammolarning keskinlashuvi bilan bog'liqligidir.

Globalashuv tarafdorlari ushbu jarayonda ishtirok etadigan barcha mamlakatlar undan foyda ko'radi, degan fikrni bildiradilar. Biroq real hayotda global munosabatlarning ustunliklaridan asosan rivojlangan mamlakatlar manfaat ko'rmoqda.

Globalashuv ma'lum ma'noda iqtisodiyotning qutblashuvini kuchaytiradi. Mashhur venger iqtisodchisi M.Shimaining hisob-kitoblariga ko'ra, 1995-yilda jahon YAIMning 80 foizi dunyo

aholisining 14,5 foizi yashaydigan 24 mamlakat tomonidan, 15 foizi dunyo aholisining 31,5 foizi to‘g‘ri keladigan 63 mamlakat tomonidan o‘zlashtirilgan. Jahon YAIMning bor yo‘g‘i 5 foizi dunyo aholisining yarmidan ko‘pi, ya‘ni 55,5 foizi istiqomat qiladigan 45 mamlakat tomonidan o‘zlashtirilgan¹. 2005-yilda dunyo bo‘yicha olingan daromadning bor yo‘g‘i 39 foizi dunyo aholisining 84 foizi yashaydigan jon boshiga eng past va o‘rtacha daromadli mamlakatlar ulushiga to‘g‘ri kelgan. MDH hissasiga jahon Yalpi ichki mahsulotning bor-yo‘g‘i 4,1% to‘g‘ri keladi, YI mamlakatlarning ulushi esa 24%ni tashkil etadi.

4.6-rasm. Dunyo iqtisodiyotining globallashuvi.

Globallashuv sharoitida mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligi – ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, hozircha uning yagona talqini qabul qilinmagan. Taraqqiyotning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish va tashqi iqtisodiy aloqalar jadallik bilan chuqurlashib, milliy iqtisodiyotlarning baynalmilallashuvi kuchayib bormoqda.

¹ Internet ma'lumotlari

Bunday sharoitda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash nafaqat mamlakat darajasida, balki mintaqa darajasida ham eng muhim masalalardan biriga aylanib boradi. Globallashuv dunyo hamjamiyati ishtirokchilari uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan bir vaqtda, milliy iqtisodiyotlar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan xavf-xatar va tahdidlarni ham vujudga keltiradi. Globallashuv jarayonlari kuchayib borgan sari bunday tahdidlar miqyosi kengayib, ularni bashorat qilish va bartaraf etish qiyinlashib boradi. Bir paytning o'zida ham dunyo hamjamiyatiga, ham alohida olingan aniq mamlakatga tahdid soladigan yangi global xavf-xatarlar vujudga keladi.

Shuning uchun ham mamlakat iqtisodiy xavfsizligini keng xalqaro hamkorliksiz ta'minlash mumkin emas. Chunki yuzaga kelayotgan muammolarni faqat milliy vosita va mexanizmlar yordamida hal etib bo'lmaydi. Shu bois "milliy iqtisodiy xavfsizlik" va "xalqaro iqtisodiy xavfsizlik" kabi tushunchalar o'rtasida aloqadorlik kuchayib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash milliy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti sifatida qaraladi.

Globallashuv mamlakatlar iqtisodiyotini tashqi omillar ta'siriga ochiq qilib qo'yadi. Masalan, XX asr 70-yillarining o'rtalarida OPEK a'zolarining xatti-harakatlari natijasida neft mahsulotlariga jahon narxlari oshib ketdi. Jahon miqyosida energiya iste'molining muntazam o'sib borganligi va energiya resurslarining cheklanganligi sharoitida ko'p mamlakatlar oldida energetika xavfsizligini ta'minlash muammosi dolzarb bo'lib qoldi.

XX asr 70-yillarining boshlarida Bretton-Vuds xalqaro valyuta tizimining parokandalikka yuz tutganligi va 1976-yilda Yamayka kelishuvlari asosida "suzuvchi" valyuta kurslariga

o‘tilganligi, rivojlangan mamlakatlar tomonidan kapital harakatlari ustidan nazoratni sekin-asta susaytirilganligidan dalolat beradi.

O‘tgan asrning 80-90-yillarida Lotin Amerikasi va Janubi-sharqiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida sodir bo‘lgan hamda jahon moliya bozorlarida halokatga olib kelgan inqirozlar natijasida moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash zaruriyati paydo bo‘ldi.

Yer yuzi aholisi sonining ko‘payib borishi, buning natijasida xomashyo va mahsulotlarga bo‘lgan talabning oshishi va natijada chiqindilarning katta miqdorda to‘planib borishi atrof-muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsata boshladi. Bu jarayonlar global xarakterga ega bo‘lganligi bois, dunyo miqyosida tahdidga aylanib, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash zaruriyatini keltirib chiqardi.

O‘zbekiston Respublikasida va jahonning ayrim mamlakatlarida hamda mintaqaviy guruhlarida iqtisodiy o‘shish sur‘atlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, tadqiq qilinayotgan davrda jahon iqtisodiyoti o‘rtacha yillik 3,5% o‘shishni tashkil etmoqda. Xususan, jahon xo‘jaligining iqtisodiy o‘shish sur‘atlari 2012-yilda 3,5 foizga, 2014-yilda 3,4 foizga, 2016-yilda 3,1 foizga, 2018-yilda 3,1 foizga o‘sgan bo‘lsa, 2020-yilda bu ko‘rsatkich 3,2 foizni tashkil etmoqda. Shuningdek, tashkilotning prognoz ma‘lumotlariga ko‘ra jahon xo‘jaligining iqtisodiy o‘shish sur‘atlari 2021-yilda 3,5 foizni 2022-yilda 3,9 foizni tashkil etishi ko‘zda tutilgan.

Tadqiq etilayotgan davrda jahon iqtisodiyotida rivojlangan davlatlarda iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining pasayishi va aksincha, rivojlanayotgan davlatlarda ayniqsa, Hindiston va Xitoyda o‘shish sur‘atlarini yuqori darajada ekanligi bilan tavsiflanadi. Natijada Hindiston YAIM 2018-yilga kelib, 2000-yilga nisbatan 303,1% ga,

Xitoy YAIM 412,3%ga o'sdi. Buning asosiy omili bo'lib tadqiq etilayotgan davrda globalizatsiyaning ta'siri natijasida jahon mamlakatlari guruhleri bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni taqsimlanishida rivojlangan davlatlar ulushi 2005-2007-yillarda 66%dan 2020-yilga kelib 41%ga tushib qolganligi va aksincha rivojlanayotgan davlatlarning ulushi 30%dan 55%gacha o'sganligi bilan baholash mumkin.

Tadqiq etilayotgan davrda jahon iqtisodiyotining muhim mintaqaviy guruhleri bo'lgan rivojlangan, rivojlanayotgan va MDH davlatlarining iqtisodiy ko'rsatkichlariga nisbatan O'zbekiston Respublikasi YAIM hajmini yuqori sur'atlarda o'sish tendensiyasiga ega ekanligi bilan tavsiflanadi. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, COVID-19 pandemiyasi va u yuzaga keltirgan inqiroz butun jahon ishlab chiqarishida 9 trillion AQSH dollariga teng yo'qotishlarga, 500 milliondan ortiq ish o'rinlarining qisqarishiga sabab bo'ldi. Afsuski, ushbu salbiy holat mamlakatimizni ham chetlab o'tgani yo'q¹. Xalqaro valyuta fondi ekspertlarining hisob-kitoblariga ko'ra rivojlangan mamlakatlarning YaIM o'sish sur'ati 2021-yilda 5,1% ni 2022-yilda esa 3,6% ni tashkil etishi prognoz qilinmoqda. Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlarning YaIM 2021-yilda 6,7% ga, 2022-yilda esa 5% ga o'sishi kutilmoqda².

Ekologik jihatdan sof texnologiyalarni ishlab chiqarishga tezkor joriy etish, iqlim o'zgarishlarining salbiy oqibatlari va uni keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish tadbirlarini moliyalashtirishni qo'llab-quvvatlash va rivojlanish maqsadida

¹. <https://xs.uz/uzkr/post/iqtisodij-erkinlik-va-ochiqlik-orqali-khalqaro-etirof-va-khalq-farovonligini-taminlash-sari>

² МВФ улучшил прогноз роста ВВП РФ в 2021 году до 3,8%//<https://www.interfax.ru/business/759744>

rasmiy ko‘mak ko‘rsatish, soliq va soliqqa tortish borasida xalqaro hamkorlikni mustahkamlash va noqonuniy moliyaviy oqimlarga qarshi kurashish, xalqaro moliyaviy xavfzilikni ta‘minlash, qochoqlar va migrantlar bilan bog‘liq muammolarni hal etish borasida xalqaro hamkorlik aloqalarini kuchaytirish talab etiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy xavfsizlikka ta‘sir etuvchi ichki va tashqi tahdidlar nimalardan iborat?

2. Globallashuvning namoyon bo‘lish xususiyatlari haqida tushuncha bering.

3. So‘nggi yillarda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida qanday o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda?

4. Globallashuv sharoitida O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy siyosati ustuvorliklari qanday?

5. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash va sanoat tarmoqlarining raqobatdoshligini oshirish bo‘yicha mamlakatimizda amalga oshirilayotgan kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida o‘z fikringizni bildiring?

6. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari va mamlakatimizda amalga oshirilayotgan Harakatlar strategiyasining mushtarakligi nimalarda ko‘rinadi?

7. Harakatlar strategiyasini amalga oshirishda dunyoning yetakchi davlatlari tajribasini o‘rganishning ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz?

8. Iqtisodiy manfaatning mohiyati nimada? Ular qanday shakllarda namoyon bo‘ladi?

9. Iqtisodiy manfaatlarga tahdidlar deganda nimani tushunasiz? Ular qanday vujudga keladi?

10. Kriminal iqtisodiy tahdidlar qanday turlardan iborat?

11. Tashqi omillar.

12. Eksport tarkibida xomashyo mahsulotlarining ustuvorligi.

13. Tashqi qarzlarning o'sib borishi.

14. Iqtisodiy tahdidlar qanday turlardan iborat?

15. Ichki tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo'ladi? Ular qanday xavf tug'diradi?

16. Tashqi tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo'ladi?

17. Tahdidlarning o'zaro bog'liqligi nimalarda ko'rinadi va ularning oldini olish uchun nima qilish kerak?

18. O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidning qanday ichki va tashqi omillari mavjud?

V BOB. MAMLAKATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MEXANIZMI

5.1-§. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional mexanizmining mazmuni, tamoyillari va o'ziga xos jihatlari

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash– barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy manfaat nuqtayi nazaridan muttasil tarzda o‘zaro aloqada bo‘lishni, shuningdek, katta mablag‘ talab etuvchi va doimiy ravishda amalga oshiriluvchi ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini shakllantirish borasida tizimli yondashuv iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning zaruriy sharti hisoblanadi. Mazkur yondashuvga muvofiq iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmining barcha tarkibiy elementlari yaxlitlikda, o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganiladi. Ayni paytda tizimning har bir elementi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ishonchlilik darajasini oshishiga xizmat qiluvchi o‘ziga xos jarayonlari bilan ajralib turadi.

Xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishning turli bosqichlarida barpo qilinuvchi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional mexanizmi bunday mexanizmning muhim tashkil etuvchisi hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning institutsional mexanizmini qarab chiqishdan avval, xavfsizlik institutlari tushunchasiga aniqlik kiritib olishimiz talab etiladi:

- Institutlar – bu har qanday jamiyatda o‘zaro aloqalarning amalga oshirilishini belgilab beruvchi rasmiy yoki norasmiy qoidalar va me’yorlar tizimi;
- Institutlar – har qanday jamiyatdagi o‘ziga xos “o‘yin qoidalari”;

- Institutlar – bu insonlar o‘zlarining kundalik hayotlarida amal qilib yashaydigan tafakkur tarzi;
- Institutlar– bu o‘tmishda sodir bo‘lgan jarayonlarning natijasi.

Individga ta’sir ko‘rsatishi nuqtayi nazaridan barcha institutlarni rasmiy va norasmiy institutlarga ajratish mumkin. Norasmiy institutlar insonlarning jamiyatda o‘zlarini tutishlari va xatti-harakatlariga nisbatan qat’iy cheklovlar o‘rnatmaydi, aksincha, insonlarning jamiyatda yashashlarini imkon darajasida yengillashtirishga xizmat qiladi. Norasmiy qoidalarga amal qilmaslik qat’iy jazolanmasada, aksariyat hollarda bunday norasmiy qoidalarga amal qilmaslik jamiyat a’zolari tomonidan ma’qullanmaydi. O‘z navbatida, ularning buzilishi yetarlicha qattiq jazolanishiga sabab bo‘luvchi qoidalarni rasmiy institutlar sifatida qabul qilishimiz mumkin bo‘ladi.

Rasmiy institut norasmiy institutning o‘ziga xos davomi sifatida qaraladi. Jamiyatda mavjud o‘zini tutishning yozilmagan qonun-qoidalari, tarkib topgan urf-odatlar va an’analardan tobora murakkab jarayonlarga o‘tib borganimiz sari jamiyatda qat’iy qonun-qoidalar shakllanib, individlarning xatti-harakatlari va qonun-qoidalar rasmiy ko‘rinish ola boshlaydi. Bunda ko‘pincha rasmiy institutlar norasmiy qoidalar asosida vujudga keladi.

Rasmiy institut – bu shunday institutki, unga ko‘ra jamiyat hayotini tartibga solish borasidagi barcha xatti-harakatlar, qoidalar, qonunlar va me’yoriy hujjatlar, rasman tasdiqlangan ko‘rsatmalar, yo‘riqnomalar, qoidalar, reglament, nizomlar va shu kabilar asosida tartibga solinadi. Davlat, armiya, sud, oila, maktab va boshqalar rasmiy ijtimoiy institutlar hisoblanadi. Rasman qat’iy belgilangan salbiy va ijobiy sanksiyalar asosida mazkur institutlar o‘zlarining boshqaruv va nazorat funksiyalarini amalga

oshiradilar. Iqtisodiy rivojlanishning institutsional tuzilmasi– iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini tashkil etuvchi o'zaro bog'liq bo'lgan institutlar (rasmiy va norasmiy munosabatlar)ning yig'indisidan iboratdir.

Mazkur qoidalarning yaxlitligi ierarxik ko'rinishda ifodalangan bo'lib, bunda qoidalarning eng boshida mamlakat konstitutsiyasi, so'ngra qonun hujjatlari va qonunlar to'plami, davlat organlari hamda mahalliy hokimiyat idoralarining qaror va ko'rsatmalari turadi, ierarxik munosabatlarning asosini esa individual bitimlar tashkil etadi. Mazkur ierarxiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, rasmiy qoidalarni o'zgartirish shunchalik katta xarajatlarni talab etadi.

Institutsional mexanizm iqtisodiyotda yuz berayotgan o'zgarishlarning o'ziga xos in'ikosi hisoblangani holda, rasmiy va norasmiy institutlarni harakatga keltiradi, xo'jalik yurituvchi subyektlar va agentlarning xatti-harakatlarini tartibga soladi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional mexanizmini avvaldan shakllangan institutlar harakatga keltiradi va mazkur institutlar jamiyatda belgilangan tartib va qoidalarga amal qilinishi ustidan nazorat o'rnatadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro ta'sirlashuvi jarayonida qabul qilingan tartib va qoidalardan ma'lum darajada chetga chiqish holatlari kuzatiladi. Mazkur holatlar institutsional mexanizmning samarasizligi, shuningdek, mavjud tartib va qoidalar doirasida samaradorligi yuqori bo'lgan norasmiy institutlarning mavjudligi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli, institutsional mexanizmni qayta ko'rib chiqish va moslashtirish talab etiladi. Ushbu jarayonda mazkur mexanizmning xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro xatti-harakatlariga qay tarzda ta'sir ko'rsatishi baholanadi. Tahlil

davomida oʻrnatilgan institutsional mexanizm doirasida legitim, rasmiy va norasmiy tartib va qoidalar birdek oʻrganiladi. Tahlil natijasida eng samarali institutlar saralab olinadi. Soʻngra, eng samarali deb topilgan norasmiy institutlar rasmiylashtiriladi, ogʻishlar bartaraf etiladi va xoʻjalik yurituvchi subyektlarning oʻzaro munosabatlari doirasiga rasmiy institutlarni joriy etish amaliyoti sifatida interiorizatsiya jarayonlari amalga oshiriladi.

Institutsional mexanizm oʻzining bir qator jihatlari bilan ajralib turadi:

- xoʻjalik yurituvchi subyektlar va agentlar oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlashtirishda muhim oʻrin tutadi;

- xoʻjalik yuritish mexanizmi doirasida rivojlanadi va uning oʻzgarishi xoʻjalik yuritish mexanizmining transformatsiyasi tufayli yuz beradi;

- xoʻjalik aloqalari doirasida iqtisodiy subyektlar va agentlarning oʻzaro munosabatlarini tartibga solishga va belgilashga yoʻnaltirilgan;

- uning yordamida xoʻjalik yuritish mexanizmining barqarorligini taʼminlash va uning samaradorligini oshirishga erishiladi;

- xoʻjalik yuritish mexanizmining boshqa tarkibiy tashkil etuvchilariga nisbatan oʻzining birmuncha konservativligi bilan ajralib turadi;

- xoʻjalik yuritish mexanizmi doirasida umumiy maqsadlarga erishish uchun subyektlarning individual manfaatlarini tizimlashtirishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi;

- mazkur mexanizm orqali subyektlarning umum qabul qilingan meʼyorlar va qoidalardan chetga chiqishlari tartibga solinadi va moʻtadillashtiriladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional mexanizmini iqtisodiy xavf-xatarlarni bartaraf etishga qaratilgan tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy tavsifga ega bo'lgan chora-tadbirlar tizimi sifatida ifodalash mumkin. Bunday chora-tadbirlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi xavf-xatarlarni aniqlash, ularni bashoratlash va kelgusida mazkur xatarlarning oldini olish maqsadida o'tkaziluvchi iqtisodiy vaziyatning har tomonlama va haqqoniy monitoringi;

- bunday chegaraviy ko'rsatkichlarga amal qilmaslik kelgusida turli xil nizolar va beqaror vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkinligini e'tibordan chetda qoldirmagan holda ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning chegaraviy qiymatlarini aniqlashtirish. Chegaraviy qiymatlar (ko'rsatkichlar) – bu iqtisodiy manfaatlar nuqtayi nazaridan xo'jalik faoliyatida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegaraviy nisbatlarning raqamlarda ifodalanuvchi miqdoriy indikatorlari hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlarga amal qilmaslik takror ishlab chiqarish jarayonining turli ishtirokchilarini iqtisodiy jihatdan bir tekis rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgani holda, kelgusida mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga ham katta salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin:

- davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasida ichki va tashqi tahdidlarni aniqlashtirish va ularni bartaraf etish borasidagi faoliyati.

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida quyidagilarni ta'minlash tavsiya etiladi:

1. Milliy manfaatlar; iqtisodiy siyosatning (strategik, uzoq muddatli, qisqa muddatli) ustuvorliklari, maqsad va vazifalari.
2. Tahdid va xavf-xatarlar (ichki, tashqi).

3. Indikatorlar (ko'rsatkichlardan farqli o'laroq, ular xabar berish funksiyasini bajaradi).

4. Chegaraviy qiymatlar (iqtisodiyotning xavfsiz holatini xavfli holatdan ajratib turadi).

5. Chegaraviy qiymatlar bilan indikatorlarning amaldagi va istiqbolli ko'rsatkichlarini taqqoslash asosida xavfsizlikni baholash.

6. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash strategiya va konsepsiyasi.

7. Tashkiliy-boshqaruv bloki.

Mamlakatimizda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning Davlat strategiyasiga muvofiq, chegaraviy qiymatlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiyotning tashqi omillarning ta'siridan qat'i nazar kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish jarayonlarini ta'min etish. Bu o'z navbatida, kundalik hayotda va shuningdek, ekstremal vaziyatlarda ham davlatning mavjud bo'lishi uchun mamlakatda ishlab chiqarishning muhim hayotiy tarmoq hamda sohalarini rivojlantirish imkoniyatlarini ko'zda tutadi. Strategik resurslar ustidan samarali davlat nazoratini o'rnatish, ularning mamlakat hududidan ortiqcha miqdorlarda olib chiqib ketishining oldini olish, mamlakatning milliy manfaatlarini har qanday vaziyatda ham faol himoya qila olish mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

2. Aholi turmush darajasini yaxshilash va uni bir maromda ushlab turish. Davlatning ijtimoiy-siyosiy jihatdan barqarorligini ta'minlash nuqtayi nazaridan qashshoqlik, aholi daromadlarining tabaqalanishi va ishsizlik ko'rsatkichlari qiymatining belgilangan chegaralardan oshib ketishiga yo'l qo'ymaslik.

3. Investitsion faollikni oshirish maqsadida tegishli moliyaviy shart-sharoitlarni yaratish, milliy valyuta, moliya va bank tizimining barqarorligini ta'minlash.

4. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi bozorlarga chiqishiga keng imkoniyatlar yaratib beruvchi tashqi savdoning maqbul tuzilmasini yaratish. Qo'shni va yaqin xorij davlatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga alohida e'tibor qaratish.

5. Mamlakatning ilmiy salohiyatini saqlab qolish va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning strategik yo'nalishlarida mamlakat xavfsizligini ta'minlashga yo'naltirilgan milliy ilmiy tadqiqot muassasalari va oliy o'quv yurtlarining har tomonlama rivojlanishiga ko'mak ko'rsatish.

6. Ishlab chiqarishning ixtisoslashuvini hisobga olgan holda umummilliy bozorlarning amalda bo'lishi va turli xil separastik tendensiyalarning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi va umumdavlat manfaatlariga rioya etilishini ta'min etuvchi yagona iqtisodiy makonni saqlab qolish va xalqaro doirada keng ko'lamli iqtisodiy aloqalarni amalga oshishiga keng imkoniyatlar yaratib berish.

7. Jamiyat hayotining turli jabhalari va shuningdek, xo'jalik va moliyaviy faoliyat yuritish soha va tarmoqlarining kriminallashtirishini oldini olish maqsadida qulay iqtisodiy va huquqiy shart-sharoitlarni yaratish.

8. Turli iqtisodiy vaziyatlarda bozor iqtisodiyotining me'yorda amal qilishini kafolatlash maqsadida davlatning iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishning zaruriy chegaralarini aniqlashtirish va ta'minlash.

Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasi mohiyatini aniqlashtirishda

birmuncha qo‘l keladi va mazkur tushunchani har bir jihatini inobatga olgan holda o‘rganish imkonini beradi. Chegaraviy qiymatlar iqtisodiyot sohalari bo‘yicha mamlakatning milliy manfaatlari doirasidan kelib chiqqan holda tasniflanadi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash institutsional mexanizmining mohiyati uning funksiyalarida namoyon bo‘ladi. Institutsional mexanizm quyidagi funksiyalarni bajaradi va ular iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmiga to‘laligicha bog‘liq. Ularga:

1) hamkorlikda faoliyatni yo‘lga qo‘yish maqsadida umumiy normalar va statuslar asosida agentlarni bitta subyektga integratsiyalashuvini ta‘minlash;

2) qoida va me‘yorlar talablariga qo‘shiluvchi yoki inkor etuvchilarga qarab subyektlarni va shuningdek turli institutlarning agentlarini tabaqalashtirish;

3) belgilangan talablar asosida institut subyektlari va agentlarining o‘zaro aloqalarini reglamentlash;

4) yangi talablarning kundalik real voqelikka aylanishini amalga oshirish;

5) kundalik odatga aylangan innovatsiyalarning takror ishlab chiqarilishini ta‘minlash;

6) turli institutlarga mansub bo‘lgan subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish va ular o‘rtasida subordinatsiyani ta‘minlash;

7) subyekt va agentlarni qabul qilingan qoidalar va shuningdek opportunistik xulq-atvorlari to‘g‘risida xabardor qilish;

8) institut tomonidan belgilangan talablarga rioya etuvchi va uni inkor etuvchi subyektlar faoliyatini tartibga solish;

9) me'yor, qoida, kelishuv va shakllangan tartiblarga rioya qilinishini nazorat qilish.

Institutsional mexanizm amalda bo'lishining asosiy qoidalari tamoyillar deb yuritiladi va bunday tamoyillariga quyidagilar kiritiladi:

- mamlakat qonunchiligi normalari va tizimning amalda bo'lishini belgilab beruvchi qoidalarga rioya qilish;

- turli sohalarda faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlari iqtisodiy manfaatlarining muvozanatini ta'minlash;

- iqtisodiy xavfsizlikka tahdid va unga qarshi kurashish borasidagi tadbirlarga ustuvorlik berish;

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning resurs asosini yaratish va uni mustahkamlash;

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional mexanizmini boshqarishda markazlashgan va markazlashmagan yondashuvlardan foydalanish hamda ularni joriy etish borasida nazorat o'rnatish;

- ijtimoiy xo'jalikning boshqa sohalarida xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari bilan institutsional mexanizmning o'zaro uyg'unligini ta'minlash;

- iqtisodiy, huquqiy, siyosiy va shu kabi turli tavsifga ega bo'lgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda tizimli yondashuvga asoslanish.

Yuqorida tilga olib o'tilgan mexanizmning tarkibiy jihatlarini aniqlashtirgan holda, birinchi navbatda, iqtisodiy xavfsizlikning obyektlari bo'lgan individlar, shaxslar, yaxlit holda jamiyat, uni tashkil etuvchi ijtimoiy guruhlar va aholi qatlamlari, jamoat birlashmalari, yuridik va jismoniy shaxslar shuningdek, tegishli davlat idoralari hamda tashkilotlari sifatida davlatga e'tibor qaratish talab etiladi. Ma'lumki, umumiy holatda jamiyat va har

bir shaxs manfaatlari bir-biri bilan o‘zaro uzviy bog‘liqdir, shu sababli huquqiy himoya obykti sanaluvchi asosiy ijtimoiy manfaatlar va ijtimoiy munosabatlar har bir ishtirokchining hayotiy manfaatlari yaxlit bir butunligini tashkil etadi. Bunda nafaqat xususiy va ommaviy manfaatlarning turlichaligi, balki ularning alohida turlari o‘rtasida ham bir qator ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmini tashkil etuvchi barcha elementlarning o‘zaro hamkorlikda bo‘lishini inkor etmagan holda, shuni alohida ta‘kidlash lozimki, aynan iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash mexanizmidagi tarkibiy beqarorlik mazkur mexanizmning samarali faoliyat ko‘rsatishi borasida jiddiy kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli ham, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy manfaatlarini o‘zaro muvofiqlashtirish iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash institutsional mexanizmining samarali faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlashda eng birinchi vazifa hisoblanadi.

Davlat iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmida asosiy muvofiqlashtiruvchi vazifasini bajarganligi bois, yuqorida tilga olib o‘tilgan ziddiyatlar va qarama-qarshiliklarni bartaraf etishda davlatning o‘rniga alohida e‘tibor qaratiladi. O‘z manfaatlari yo‘lida harakatlanuvchi davlatga qarashli bo‘lmagan nodavlat subyektlari institutsional mexanizmning yuqori darajadagi funksiyalari (masalan, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash strategiyasini ishlab chiqish)ni uddalay olmaydilar, mazkur institutsional mexanizmning bir qator funksiyalarini tor doiralardagina amalga oshira oladilar xolos.

Bugungi kunda mamlakatda bozor munosabatlarini erkinlashtirish, davlatning boshqaruvchilik funksiyalarini qayta ko‘rib chiqishga qaratilgan keng ko‘lamli ma‘muriy islohotlar

amalga oshirilayotgan bir sharoitda, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash sohasida davlat va nodavlat tuzilmalarning uzviy hamkorligi talab etiladi. Aynan shu maqsadda keyingi paytda ma'muriy islohotlarni amalga oshirish konsepsiyasi, "O'zbekiston Respublikasining Jamoatchilik nazorati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining davlat-xususiy sherikchlik to'g'risida"gi Qonunlari va qator Prezident farmonlari va qarorlari qabul qilindi.

5.2-§.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning shakllari

Bugungi kundagi vaziyatni tahlil qilish asosida dunyoning ilg'or mamlakatlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning namoyon bo'lish shakliga ko'ra ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

- 1) shakl va ko'rinishlarni rivojlanish tendensiyalari;
- 2) davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash usullarining rivojlanishi borasidagi tendensiyalar.

Birinchi guruhga boshqa faoliyat turlariga nisbatan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasida davlat boshqaruv organlarining xatti-harakatlari va chora-tadbirlariga ustuvor ahamiyat berilishi bilan bog'liq bo'lgan tendensiyalar kiradi.

Ikkinchi guruhga milliy loyihalarni amalga oshirish samaradorligi iqtisodiyotning samarali faoliyat ko'rsatishiga tobora bog'liq bo'lib qolayotganligi, iqtisodiyotning raqobatbardoshlik darajasining ortishi yoki zaiflashishiga bog'liq holda milliy xo'jalikning hayotiy muhim sohalarini qo'llab-quvvatlashning zarurligi, dunyoning turli mamlakatlari bilan iqtisodiy integratsiya aloqalarining kuchayishi.

Murakkab ochiq iqtisodiy tizimlar rivojlanishining qonun va qonuniyatlari amal qilish mexanizmi asosida mazkur

tendensiyalarni o'rganish mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning quyidagi qonuniyatlarini aniqlashtirish imkonini berdi:

- iqtisodiyotning samarali amal qilishi, birinchi navbatda, uning resurs ta'minotiga bog'liqdir. Milliy iqtisodiyot infratuzilmasining rivojlanishi, uning milliy iqtisodiyotning o'zga soha va tarmoqlari, jahon xo'jaligining boshqa milliy xo'jalik sektorlari bilan o'zaro aloqalarining kuchayib borishi asnosida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning mavjud shakllarining tadrijiy taraqqiy etishi bilan bir qatorda, uni ta'minlashning yangi shakllari ham vujudga kela boshlaydi;

- mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning samaradorligi ko'rilayotgan chora-tadbirlarning natijaviyligiga va maxsus ajratilgan resurslardan qay tariqa foydalanilishiga bog'liqdir. Raqobatchilarning milliy iqtisodiyotga ko'rsatayotgan ta'siri, xo'jalikning boshqa milliy iqtisodiyotlar bilan o'zaro aloqalarga kirishishi, davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasida amalga oshirayotgan maqsadli o'zgartirishlari, bularning barchasi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning mavjud shakl va yondashuvlarining takomillashuviga, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning istiqbolli usullarining paydo bo'lishiga turtki beradi. Xatti-harakatlarning ushbu tizimi maxsus ajratilgan kuch va resurslardan amalda samarali foydalanilishi, maxsus chora-tadbirlarning yuqori saviyada tashkil etilishi bilan ajralib turadi;

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligi va bu borada ajratilayotgan kuch va resurslardan maqsadli foydalanilishi ko'p jihatdan maxsus tashkiliy tuzilma faoliyatining yo'lga qo'yilganligiga bog'liqdir. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash shakl va usullarini takomillashtirish iqtisodiy

xavfsizlikni ta'minlashning bunday shakl va usullarini hayotga to'laqonli joriy eta olish imkonini beruvchi maxsus tashkiliy tuzilma barpo etilishini ko'zda tutadi;

- mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash samaradorligi qarshi tomonning iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatishiga bog'liqdir. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishda qarshi tomonning milliy iqtisodiyot soha va tarmoqlariga, ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar darajasiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'siri atroflicha tahlil qilinadi va bu borada tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqiladi;

- iqtisodiy ko'rsatkichlar mamlakat iqtisodiyotining boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o'zaro aloqalari ko'lami va tavsifiga ko'ra ko'p jihatdan bog'liqdir.

Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida milliy xo'jalikning makroiqtisodiy muhit bilan o'zaro uyg'unlikda rivojlanishi ta'min etiladi. Bu esa iqtisodiyotning amalda bo'lishi uchun qulay shart-sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etadi. Mazkur shart-sharoitlar quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

- ierarxik bo'ysunish tartibida iqtisodiy tizimlar bilan o'zaro aloqalarga kirishish chog'ida ichki iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash;

- bir-biriga bo'ysunmaydigan iqtisodiy tizimlar o'rtasida o'zaro hamkorlikdagi xatti-harakatlarni amalga oshirishda ikkala tomon uchun ham manfaatli bo'lgan hamkorlik aloqalarini o'rnatish;

- raqobatchi davlatlar iqtisodiy tizimi amal qilishining izdan chiqishi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan qonuniyatlar mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosiy shakllarini aniqlashtirish imkonini beradi:

- iqtisodiy patronaj;
- iqtisodiy kooperatsiya;
- iqtisodiy qarama-

qarshilik.

Iqtisodiy patronaj (lotincha, patronus-homiy, qadimgi Rimda huquq va erkinliklari o‘z qo‘lida

bo‘lmagan yoki kambag‘al fuqarolarning boy odamlarga mutlaq qaramligini ifoda etuvchi homiylikning alohida ko‘rinishi amalda bo‘lgan)– agar alohida tizimlar yaxlit bir butun tizim sifatida qaralsa, mamlakat iqtisodiyotida alohida ahamiyatga ega bo‘lgan iqtisodiy tizimlarning ichki xavfsizligini ta‘min etadi. Iqtisodiy patronaj doirasida global boshqarish tizimiga kiruvchi har bir boshqarish, ishlab chiqarish va shu kabi tizimlarning iqtisodiy nuqtayi nazardan xavfsiz amal qilishi ta‘min etiladi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning mazkur shaklini qo‘llab-quvvatlashning asosiy sababi shundaki, milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish har bir davlatning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunda davlat, eng avvalo, faoliyatining buzilishi yoki to‘xtab qolishi mamlakat taqdiriga, uning iqtisodiyotiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan milliy iqtisodiyotning eng muhim hayotiy tarmoq sohalari qo‘llab-quvvatlashga e‘tibor qaratadi.

Milliy xo‘jalikning favqulodda muhim tarmoqlari iqtisodiyotini tashkil etish va boshqarish bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishning o‘ziga xosligini belgilab beradi. Iqtisodiyotning mazkur sektorlarini davlat tomonidan boshqarishning shakl va usullari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi istiqbollari respublikaning har bir tuman va viloyat imkoniyatlaridan umumdavlat va hududiy manfaatlarida oqilona foydalana olishga bog‘liq.

1) buyurtmachi monopoliyasining mavjudligi (aksariyat hollarda davlatning o'zi buyurtmachi hisoblanadi);

2) mahsulotlarning sifat va texnik tavsiflariga alohida talablar qo'yiladi. Mahsulotlar uchun sig'implilik, texnologiya darajasining yuksakligi kabi jihatlar muhim sanalsa, mazkur sohalarda amalga oshiriluvchi investitsion loyihalar uchun esa uzoq muddatlilik va kapital sig'implilik kabilar muhim sanaladi;

3) strategik ahamiyatga ega bo'lgan xomashyo materiallar zaxirasini yaratish, safarbar etiluvchi quvvatlarni bir maromda ushlab turishga doimiy ehtiyoj mavjud;

4) texnologiyalarni uzatishni cheklash, ishlab chiqarishlarni va olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarni takrorlash, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida piramidal aloqalarning vujudga kelishiga olib keluvchi ish tartibi, kooperatsiya va ixtisoslashuv jarayonlarining o'ziga xos jihatlari;

5) tarmoq korxonalarining jahon bozoriga chiqish borasida ma'lum cheklov va qiyinchiliklarga duch kelishi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning navbatdagi shakli iqtisodiy kooperatsiya hisoblanadi. Iqtisodiy kooperatsiya bir-biriga bo'ysunmaydigan turli iqtisodiy tizimlarning o'zaro hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish orqali mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Iqtisodiy kooperatsiya jarayonida milliy xo'jaliklar bilan turli mamlakatlarning iqtisodiy tizimlari, xorijiy va xalqaro tashkilotlar o'rtasida iqtisodiy resurslarni o'zaro ayriboshlash borasida hamkorlik aloqalari yo'lga qo'yiladi.

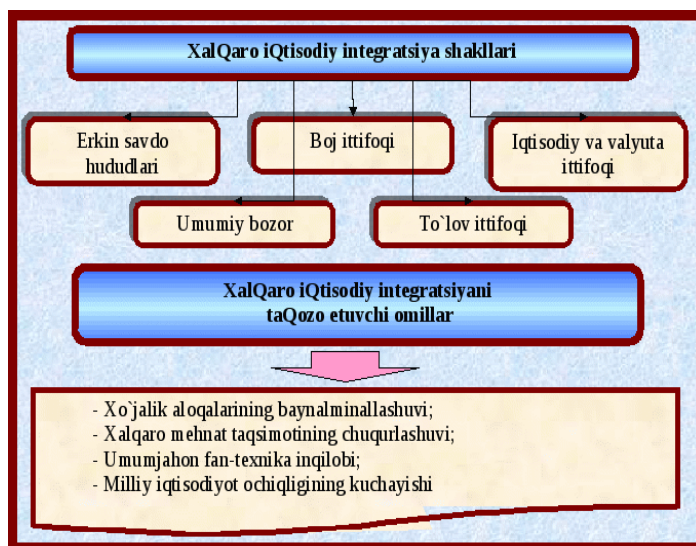
Iqtisodiy kooperatsiya – bu faoliyat samaradorligini oshirish maqsadida turli milliy xo‘jaliklarning hamkorlikdagi tuzilmalarga birlashishini taqozo etuvchi obyektiv zaruriyat hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashning mazkur shaklini yanada takomillashtirish va rivojlantirish milliy iqtisodiyot doirasida tovar va xizmatlar ishlab chiqarish samaradorligini ta‘minlash nuqtayi nazaridan har doim ham yetarli bo‘lmasligi bilan izohlanadi.

Iqtisodiy kooperatsiya quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

1) fuqarolik va harbiy ahamiyatga ega bo‘lgan iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalarining xo‘jalik hamda ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan savdo qilish. Quyidagilar savdo aloqalarining asosiy maqsadi hisoblanadi: tovar ishlab chiqaruvchilar va eksportchi korxonalarining foydasini oshirish; eksportchi-mamlakat tashqi savdo balansini yaxshilash; ommaviy ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish hisobiga mahsulot tannarxini pasaytirish va import qiluvchi mamlakat ishlab chiqaruvchilari va xaridorlari tomonidan ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun sarflangan xarajatlarni qisman yoki to‘lig‘icha qoplash; xo‘jalik yurituvchi subyektlarning safarbarlik tayyorgarligini oshirish;

2) rivojlanayotgan mamlakatlarga ularning iqtisodiyotlarini mustahkamlash maqsadida moliyaviy va moddiy ko‘mak ko‘rsatish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga oluvchi iqtisodiy ko‘mak ko‘rsatish. Iqtisodiy yordam alohida mamlakatlar hukumatlari yoki xususiy institutlar (tijorat banklari) o‘rtasidagi o‘zaro ikki tomonlama kelishuvlar va shu bilan bir qatorda jahon banki hamda boshqa xalqaro tashkilotlar bilan ko‘p tomonlama kelishuvlar asosida ko‘rsatiladi. Iqtisodiy yordam

ko‘mak qabul qiluvchi mamlakatlarga xorijiy valyutalar oqimining ko‘payishini va mamlakat ichki jamg‘armalar hajmining ortishini ta‘min etishi bilan bir qatorda ko‘mak qabul qiluvchi mamlakatlarga yangi

texnika-texnologiyalar, bilimlar va boshqaruv usullaridan foydalanish imkoniyatini beradi.

Quyidagilar iqtisodiy ko‘mak ko‘rsatishning asosiy maqsadlari hisoblanadi:

- ittifoqchi yoki sheriklarning iqtisodiy yoki harbiy salohiyatini oshirish;
- rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy yoki siyosiy jihatdan qaramligining ortishi;
- davlat va uning hokimiyat tuzilmalarida o‘z ta‘sir doirasini kengaytirish va chuqurlashtirish;
- mintaqada muhim strategik joylashuv o‘rniga ega bo‘lgan davlatlarning harbiy-siyosiy xatti-harakatlarini moddiy yoki moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash.

Xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishning turli sohalarida mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotiga asoslanuvchi iqtisodiy integratsiya iqtisodiy kooperatsiyaning oliy ko‘rinishi hisoblanadi. Iqtisodiy integratsiya quyidagi ko‘rinishlarda amalga oshadi:

- mahsulot ishlab chiqarish, standartlashtirish va ishlanmalar, mehnat vositalarini modernizatsiyalash hamda ta‘mirlash sohasida o‘zaro hamkorlik qilish va uyushmalar tuzish;

- hamkorlikda iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirish;
- hamkorlikda kadrlar tayyorlash va shu kabilar.

Bir-biriga qarama-qarshi tomonlarning o‘zaro raqobat kurashida mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning asosiy shakli bo‘lib, qarshi iqtisodiy kurash hisoblanadi. Bunda qarshi kurashuvchi tomonlar harbiy kuch va salohiyatdan foydalanmagan holda, zarur iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirish, iqtisodiy faoliyat olib borishning resurs bazasini kengaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish hisobiga mahsulotlar bozorida va ishlab chiqarish sohasida ustunlikni qo‘lga kiritishga harakat qiladilar. Qarshi kurashuvchi tomonlar o‘zaro kurashda ustunlikka intilar ekanlar, bunda turli usul va vositalardan foydalanadilar. Bu usul va vositalar sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: sanoat va texnologik shpionaj; eksport-import tashkilotlari, ishlab chiqarish obyektlarida jossuslik va razvedka ishlarini amalga oshirish; strategik ahamiyatga ega bo‘lgan mahsulotlar, xomashyo resurslari, tovar va xizmatlar bozorida ekspansiyani amalga oshirish; strategik ahamiyatga ega bo‘lgan mahsulotlar, strategik xomashyo, oziq-ovqat, valyuta va shu kabilarga nisbatan eksport yoki import borasida embargo joriy etish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash shakli sifatida iqtisodiy qarama-qarshilik – bu milliy xo‘jalikni himoya qilish va qarama-qarshi kurashuvchi tomonlarning iqtisodiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatishning turli usul va vositalaridan foydalangan holda davlatlar, ularning bloklari va koalitsiyalari yoki boshqa raqobatchilar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni hal etishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimidir.

Bu borada iqtisodiy qarama-qarshilik davlatlararo (davlatlar ichidagi yoki koalitsiyalar o'rtasida) kurashning quyidagi o'ziga xos sohalarini qamrab oladi:

1) qarama-qarshi tomonlarning xo'jalik faoliyati sohasi;
2) qarama-qarshi kurashuvchi tomonlarning siyosiy maqsadlariga bo'ysundirilgan iqtisodiy kurash usullari va yo'nalishlari;

3) transport, sanoat, moliya va boshqa shu kabi xo'jalik tizimlari, obyektlari va ularning himoyasiga ta'sir ko'rsatish.

Agar tomonlarning o'zaro iqtisodiy qarama-qarshiligi urushga tayyorgarlik ko'rish yoki uni amalga oshirish maqsadida

olib borilsa, u holda mazkur qarama-qarshilik harbiy-iqtisodiy sohada qarama-qarshilik ko'rinishini oladi. Iqtisodiy-harbiy qarama-qarshilik uchun quyidagi jihatlar xos:

- mustaqil bo'lsada, qarama-qarshi tomonlar qarshi tomonning xo'jalik faoliyati sohalariga turli yo'llar va vositalar bilan aralashadi;

- harbiy sohada ta'sirni kuchaytirish, harbiy tayyorgarlikni oshirish va harbiy mashg'ulotlar yo'nalishini qarshi tomonga yo'naltirish;

- harbiy va fuqarolik ishlab chiqarishlari o'rtasidagi nisbatlarni harbiy soha tomonga ko'proq burish. Harbiy harakatlar aniq bo'lib qolgan paytda, butun mamlakat iqtisodiyoti harbiy ishlab chiqarishga yo'naltirilishi mumkin;

- harbiy-iqtisodiy qarama-qarshilik harbiy kurashlar dinamikasi bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi;

- harbiy harakatlarni olib borish uchun sarflanuvchi resurslar iste’molining ortishi qarshi kurashuvchi tomonlar iqtisodiyotining “harbiy yo‘l”ga tushirilganligini va uning qanchalik chuqurlashganligini ko‘rsatadi, harbiy ishlab chiqarish tuzilmasi va hajmini belgilab beradi.

Quyidagilar iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan qarama-qarshi kurashuvchi tomonlarning asosiy maqsadlari hisoblanadi:

- qarama-qarshi tomonning xo‘jalik faoliyati sohalarini qisqartirish (ishlab chiqarish va mahsulot sotib olish hajmini oshirish yoki kamaytirish, iqtisodiyotning mobilizatsion tayyorgarlik darajasini oshirish va shu kabilar);

- sanoat hududlari, ishlab chiqarish obyektlari, transport va boshqa xo‘jalik maydonlarini yo‘q qilish (egallab olish, buzib tashlash) yoki himoya qilish.

Iqtisodiy qarama-qarshilik borasida o‘zaro kurashuvchi tomonlarning kurash strategiyalari, odatda, quyidagi maqsadlarga bo‘ysundirilgan bo‘ladi:

- 1) strategik xomashyo, oziq-ovqat, qurol-yarog‘ va harbiy texnika eskporti (importi) hajmlarini oshirish yoki kamaytirish;

- 2) qarz va kreditlar berish yoki olish;

- 3) xomashyo va boshqa resurslarning strategik zaxiralarini yaratish;

- 4) qarama-qarshi tomonlarning iqtisodiyotini beqarorlashtirish;

- 5) asosiy ishlab chiqarishlar, transport kommunikatsiyalarini zaxiralash;

6) ittifoqchi davlatlar va neytral mamlakatlarning ishlab chiqarish quvvatlari, xomashyo va boshqa resurslaridan keng foydalanish.

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotini har tomonlama taraqqiy ettirish, uning jahon xo‘jaligidagi raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash maqsadida yuqorida tilga olib o‘tilgan iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning turli usul va vositalaridan keng foydalanish talab etiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmi” va “iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash mexanizmi” kategoriyalari o‘rtasida qanday o‘xshashlik va tafovutlar mavjud?

2. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmining mazmunini tushuntirib bering.

3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmi tuzilmasi qanday?

4. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmi qanday tamoyillarga asoslanadi?

5. O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmi qanday o‘ziga xosliklarga ega?

6. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning institutsional mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarini tushuntirib bering?

7. Globallashuv jarayonlari mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga qay tariqa ta‘sir ko‘rsatadi?

8. Bugungi kunda O‘zbekistonning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soluvchi asosiy xavf-xatarlar nimalardan iborat?

VI BOB. SHAXSNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI

6.1-§.Shaxsning erkinliklari va iqtisodiy mustaqilligi

“Iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasi davlat, korxonalar, jamiyat, shaxsga nisbatan qo‘llanilishi bilan bir qatorda, mazkur tushunchani yuqorida tilga olib o‘tilgan har bir subyekt nuqtayi nazaridan ham qarab chiqish mumkin. Ayni paytda ulardan har birining holati yaxlit tarzda milliy xavfsizlikni shakllantiradi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, shaxs iqtisodiy xavfsizlikning birmuncha yirik subyektlari bo‘lgan korxonalar, xo‘jalik yurituvchi subyektlar, jamiyat va davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda katta ahamiyat kasb etadi. Shaxs bir paytning o‘zida xavfsizlik sohasining ham obyekti ham subyekti bo‘lgani holda, xavfsizlik sohasining barcha tizimlarida mavjud bo‘ladi va tizim tashkil etuvchi vazifasini bajaradi. Shundan kelib chiqqan holda, shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash, iqtisodiy xavfsizlikning barcha bosqichlarida muhim o‘rin tutadi, ammo shuni ta’kidlash lozimki, shaxsning iqtisodiy xavfsizligi o‘z navbatida, jamiyat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar, davlat va ekologik vaziyatga chambarchas bog‘liqdir.

Hozirgi globallashtirish va o‘zaro integratsiyalashuv sharoitida raqobat kurashi tobora kuchayib borayotgan bir davrda har qanday mamlakatning kelajakdagi rivoji, eng avvalo, insonlarda mujassamlashgan intellektual salohiyatni saqlash, ko‘paytirish, undan tijorat yo‘lida foydalanishga bog‘liq ekanligini hech kim rad etmaydi. Oliy ma’lumotga ega, ilimli, malakali va katta amaliy tajriba sohibi bo‘lgan insonlarga jamiyatning texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan modernizatsiyalash darajasini

oshirish, yangi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish sohasini shakllantirishi, jadallashtirishi mumkin.

Demak, taraqqiyotga intilgan har qanday jamiyat bu holatni tushunib yetishi va albatta, insonni e'zozlashi, uni turli xavf-xatar, xurujlardan asrashi, avaylashi, himoya qilishi lozim. Bu o'ta murakkab vazifani davlat o'z zimmasiga olishi, har bir insonning, mamlakat xalqining xavfsiz, osuda hayot kechirishini ta'minlashi va bu ish uning muqaddas vazifasi ekanligini tushunib yetmog'i lozim. Davlatni aql-idrok bilan boshqarish, – mutafakkir Abu Nasr Forobiy aytganidek, – xalq boshiga tushgan xavf-xatarni kamaytirish va bartaraf etishdan iboratdir. Bu hikmatli so'zlar, bugungi kunda, davlatlarda amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosatning muhim shioriga aylanishi lozim.

Tahlillarimiz shundan dalolat bermoqdaki, uzoq yillar davomida barcha mamlakatlarda turli ichki muammolar,

kelishmovchiliklar, nomutanosibliklar, inson huquqlarining buzilishi, zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatlar sonining ortishi, terrorizmning kuchayishi, narkotik hamda psixotrop moddalar iste'molining ko'payishi, korrupsiya, byurokratiya, turli kasalliklarning tarqalishi, atrof-muhitning ifloslanish holatlari kuchayib, ularning inson xavfsizligi va salomatligiga tahdidi ortib bormoqda.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda shaxsning o'rni qonunchilikda ham o'z ifodasini topgan. O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi

SHAXS TUSHUNCHASI

- Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo'lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyatning a'zosini ifodalashga xizmat qiladi.

qonuni¹ da shaxs teng huquqli subyekt sifatida e'tirof etilgani holda, quyidagi asosiy qoidalar belgilab qo'yilgan:

- Xavfsizlik – shaxs, jamiyat va davlatning har qanday ichki va tashqi xatarlardan himoyalanganlik holati;

- hayotiy muhim ehtiyojlar – shaxs, jamiyat va davlatning barqaror rivojlanishi va kamol topishiga xizmat qiluvchi ehtiyojlarning umumiyligi;

- xavfsizlikka tahdidlar – davlat, jamiyat va shaxsning muhim hayotiy manfaatlariga tahdid soluvchi omillar va shart-sharoitlarning umumiyligi;

- tahdidlarning ichki va tashqi manbalaridan kelib chiquvchi xavfsizlikning real va potensial xavfi ichki va tashqi xavfsizlikni ta'minlash borasidagi faoliyatning mazmunini belgilab beradi.

Xavfsizlik masalalarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlari mazkur sohada shaxsning o'ri va ahamiyatini hisobga olgan holda shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib beradi. Xususan, O'zbekiston milliy xavfsizligini ta'minlash strategiyasida uzoq muddatli istiqbolga ega, ushbu xizmatning milliy xavfsizlikni ta'minlashning milliy ustuvorliklari belgilab berilgan bo'lib, ular orasida quyidagilar alohida o'rin tutadi:

- millatlararo totuvlik, siyosiy va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, demokratik institutlarni rivojlantirish, davlat idoralari va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish;

- mamlakatning demografik jihatdan barqaror rivojlanishini ta'minlash, aholi salomatligini mustahkamlash, turmush sifati va darajasini oshirish;

¹ O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonun 2017-yil 3-yanvar O'RQ-419 son.

- boy milliy an'analar va qadriyatlarni saqlab qolish va ularni yanada keng yoyish.

Xalq manfaatlarini ro'yobga chiqarishga quyidagi strategik milliy ustuvorliklarni amalga oshirish orqali erishiladi:

- mamlakat mudofaasini mustahkamlash;
- davlat va jamoat xavfsizligi;
- mamlakat fuqarolarining turmush darajasini yaxshilash;
- iqtisodiy o'sish;
- fan, ta'lim va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash;
- sog'liqni saqlash;
- madaniyat;
- tirik tizimlar ekologiyasi va tabiatdan oqilona foydalanish;
- teng huquqli strategik sherikchilik va strategik barqarorlik.

Yuqorida sanab o'tilgan milliy manfaatlar va ustuvorliklardan kelib chiqqan holda, shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi bir qator omillar va shart-sharoitlarni aniqlashtirish mumkin. O'z navbatida, shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida quyidagi asosiy maqsadli yo'nalishlarni belgilab olish mumkin bo'ladi:

- moliyaviy-iqtisodiy xavfsizlik;
- oziq-ovqat xavfsizligi;
- axborot xavfsizligi;
- mehnat xavfsizligi (bandlikni ta'minlash va xodimlarning haq-huquqlarini himoya qilish muammolari);
- ekologik xavfsizlik;
- ta'lim va madaniyat sohasida xavfsizlik;
- tibbiy xizmat ko'rsatish sohasida xavfsizlik va boshqalar.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlar orasida iqtisodiy omillar

asosiylaridan biri hisoblanadi. Buning yaqqol tasdig‘i shundan iboratki, iqtisodiy omillar shart-sharoitlarsiz jamiyat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va davlatning yaxlit tarzda taraqqiyotini rag‘batlantiruvchi, shaxsning har tomonlama rivojlanishi va kamol topishiga xizmat qiluvchi umumiy ehtiyojlarni qondirmasdan turib, shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va ehtiyojlarini ta‘min etib bo‘lmaydi.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun tegishli shart-sharoitlarning mavjudligi, inson manfaatlari va ehtiyojlari qondirilishining turli xavf-xatar va tahdidlardan himoyalanganligi, ijtimoiy barqarorlik, ta‘lim va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan erkin foydalana olish imkoniyatlarining ta‘min etilishi, fuqarolarning qonuniy haq-huquqlarini kafolatlanganligi sifatida tushuntirishimiz mumkin.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat Dasturining ikkinchi yo‘nalishida Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini ta‘minlash borasida fuqarolarining xususiy mulkka bo‘lgan huquqlarini amalga oshirish kafolatlarini mustahkamlash masalalari ham nazarda tutilgan edi.

“2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ning inson qadrini ulug‘lashga yo‘naltirilgan ijtimoiy himoya siyosati bo‘yicha belgilangan vazifalar doirasida:

2026-yilga qadar ehtiyojmand aholi ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam bilan to‘liq qamrab olish;

Quyidagilarni nazarda tutuvchi aholini ijtimoiy himoya qilish milliy strategiyasi loyahasini Vazirlar Mahkamasiga kiritish:

- ijtimoiy himoya sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish;
- ijtimoiy sugʻurta tizimini yaratish, jumladan, ijtimoiy sugʻurta jamgʻarmasini tashkil etish;
- kam taʼminlangan oilalarga ijtimoiy yordam va xizmatlarni ijtimoiy shartnoma asosida taqdim etish;
- “Ijtimoiy himoya yagona reestri” axborot tizimida yordamga muhtoj ayollar, yoshlar va nogironligi boʻlgan shaxslar boʻyicha alohida maʼlumotlar bazasini yaratish, jumladan, “Temir daftar”, “Yoshlar daftari” va “Ayollar daftari”ni “Ijtimoiy himoya yagona reestri” bilan integratsiya qilish va boshqa shu kabi muhim vazifalar belgilangan.

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida “Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan Oʻzbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat isteʼmolchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan babbaravar muhofaza etilishini kafolatlaydi” – deb belgilangan.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi tizimini shakllantirishda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati muhim oʻrin tutadi, shu bois, shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga bevosita taʼsir koʻrsatuvchi mamlakatning ijtimoiy sohadagi iqtisodiy xavfsizligini taʼminlash masalalariga katta urgʻu beriladi. Shuni alohida qayd etib oʻtish kerakki, shaxsning iqtisodiy xavfsizligini taʼminlash borasida bugungi kunda turli-tuman tahdidlarning kuchayib borishi sharoitida har bir inson kundalik hayotda duch kelishi mumkin boʻlgan xavf-xatarlar va ularning darajasini kamaytirish yoki

ularga hayoti davomida duch kelmaslik uchun nimalar qilish lozimligini bilmog‘i lozim.

6.2-§.Shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar

Ijtimoiy soha nafaqat iqtisodiy, balki milliy xavfsizlikni ta‘minlashda ham muhim o‘rin tutadi, zero, ijtimoiy soha orqali shaxs, oila va shu bilan bir qatorda alohida ijtimoiy guruhlar hamda yaxlit tarzda jamiyatning manfaatlari va ehtiyojlari qondiriladi. Aynan shu joyda shaxs va davlat, shaxs va korxonalar o‘rtasidagi turli-tuman ijtimoiy munosabatlarning mustahkamligi va o‘zaro hamohangligi jiddiy sinovdan o‘tadi. Aholi daromadlari va aholi iste‘molining keskin tabaqalanishi, daromadlari yashash minimumidan past bo‘lgan insonlar sonining mutlaq va nisbiy o‘sishi natijasida kambag‘allikning ortishi mamlakatning barqaror rivojlanishi hamda xavfsizligiga katta salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Kam sonli boylar va kam ta‘minlangan fuqarolar sonining ko‘pligini ifoda etuvchi jamiyatning mulkiy jihatdan tabaqalanishi ijtimoiy sohada mamlakatning xavfsizligiga katta tahdid tug‘diradi. Aholining daromad va mulk jihatdan tabaqalanishi barcha mamlakatlar uchun xos bo‘lgan holat hisoblansada, mazkur tabaqalanish darajasi va turli aholi guruhlari daromadlarining o‘zgarish amplitudasi haddan ziyod ortib ketmasligi lozim. Dunyo tajribasi shundan dalolat beradiki, agar 10 foiz yuqori daromadga ega bo‘lganlar bilan 10 foiz past daromadga ega bo‘lganlarning daromadlari o‘rtasidagi farq 1:10 (birmuncha taraqqiy etgan Yevropa mamlakatlarida bu ko‘rsatkich 1:6-8 ni tashkil etadi)dan oshsa, u holda jamiyat ijtimoiy beqarorlik zonasiga kirib boradi. Rasmiy statistik ma‘lumotlarga ko‘ra mazkur nisbat

O‘zbekistonda 1:8 ni, ayrim shaharlar va hududlar bo‘yicha esa bundan ham ko‘proqni tashkil etadi.

Mamlakatda istiqomat qiluvchi fuqarolarning turmush darajasi va sifatining pastligi bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar jamiyatda ijtimoiy nizolar va zo‘riqishlarni keltirib chiqaradi. O‘zbekistonda bozor munosabatlari joriy etilishining dastlabki davrlarida aholi daromadlari o‘rtasida tabaqalanishning keskin kuchayishi asnosida jamiyatda ijtimoiy nizolar xavfining kelib chiqishi yanada kuchaydi.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga tashqi tahdidlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur‘atlarining jamiyat ehtiyojlari o‘shishiga nisbatan orqada qolishi, siklik o‘zgarishlar, bozor konyunkturasidagi tebranishlar, iqtisodiy inqirozlar, ishsizlik va inflatsiya darajasining boshqarib bo‘lmaydigan darajalarda o‘shishi, hududlar rivojlanishidagi nomutanosiblikning kuchayishi, tabiiy yoki inson, kapital resurslarining yetarli emasligi, ijtimoiy sohalar, shu jumladan, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohalar rivojlanishining past darajadaliigi, mamlakatda ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yomonlashuvi, tabiiy muhitning yomonlashuvi, tabiiy ofatlar, favqulodda vaziyatlar hamda jahon iqtisodiyotidagi inqirozli vaziyatlar, mamlakat tashqi qarzining haddan tashqari o‘shib ketishi sababli ham vujudga kelishi mumkin.

Iqtisodiy sohada inson shaxsiga nisbatan tajovuz reketda, tovlamachilik va firibgarlikda o‘z ifodasini topadi. Shaxsning xavfsizligiga nisbatan jinoiy mazmunga ega tahdidlar mamlakatda kriminallasuv, uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaning kuchayishi orqali vujudga keladi.

Shaxsning o‘ziga bog‘liq bo‘lgan tahdidlar ichki tahdidlar hisoblanadi. Bu turdagi tahdidlarga shaxsning o‘z oldiga noto‘g‘ri maqsadlar qo‘yganligi; bilim va kasb-malaka darajasining pastligi

yoki yoʻqligi; kam haq toʻlanadigan ishlarda ishlashi; raqobat kurashida sinishi, bozori kasod boʻlishi; daromadi kam boʻla turib bolalari koʻp boʻlishi; tugʻma nogironlik; insonning jismoniy va aqliy imkoniyatlarining cheklanganligi; qariganligi va kasalliklari hamda travmalar sababli mehnat qobiliyatini vaqtinchalik va butunlay yoʻqotganligi; boquvchisidan ayrilib qolishi; insonning qatʼiyatsizlik, sabrsizlik, jizzakilik, shoshqaloqlik, chidamsizlik, dangasalik, passivlik va boshqa shu kabi shaxsiy xususiyatlari; insonning yomon xulq va odatlar (axloqsizlik, ichkilikbozlik, qimorbozlik va nosogʻlom hayot tarzi)ga moyillik; omadsizlik kiradi. Bugungi kunda mamlakatda 12-15 foiz aholi kambagʻal hisoblanadi, agar maʼlumotlarni yanada aniqroq hisob-kitob qilsak, bu koʻrsatkich undan ham yuqori boʻlishi mumkin.

6.1-jadval

Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga ichki va tashqi tahdidlar¹

Tashqi tahdidlar	Ichki tahdidlar
mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish surʼatlarining jamiyat ehtiyojlari oʻsishiga nisbatan orqada qolishi	shaxsning oʻz oldiga notoʻgʻri maqsadlarni qoʻyishi
bozor konyunkturasidagi tebranishlar, siklik oʻzgarishlar, iqtisodiy inqirozlar	bilim va kasb-malaka darajasining pastligi yoki yoʻqligi
Aholining ish bilan bandlik darajasining pastligi, ishsizlik va inflatsiyaning boshqarib boʻlmaydigan darajalarda oʻsishi	kam haq toʻlanadigan ishlarda ishlashi
	ishsiz boʻlib qolishi
ijtimoiy sohalar, shu jumladan, taʼlim va sogʻliqni saqlash sohalar rivojlanishining past darajadaliigi	Mehnat salohiyatining pastligi, ishchi kuchi raqobatbardoshligining pastligi yoki yoʻqligi,
	raqobat kurashida sinishi, bozori kasod boʻlishi

¹ Abulqosimov M.H.tomonidan tuzilgan. Qarang: Abulqosimov M.H. Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar va ularning oldini olish yoʻllari. // Iqtisod va moliya. 2017. 12-son. 22-bet.

mamlakatda ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yomonlashuvi	daromadi kam bo‘la turib bolalari va boqimandalarining ko‘p bo‘lishi
tabiiy muhitning yomonlashuvi, tabiiy ofatlar, favqulodda vaziyatlar	tug‘ma nogironlik, insonning jismoniy va aqliy imkoniyatlarining cheklanganligi
tabiiy yoki inson, kapital resurslarining yetarli emasligi	boquvchisidan ayrilib qolishi
mamlakatda kriminallasuv, uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaning kuchayishi	qariganligi va kasalliklari hamda travmalar sababli mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yoki butunlay yo‘qotganligi
mamlakat tashqi qarzlarning haddan tashqari ortib ketishi	insonning qat’iyatsizlik, sabrsizlik, chidamsizlik, dangasalik, passivlik kabi salbiy shaxsiy xususiyatlari
jahon iqtisodiyotidagi inqirozli vaziyatlar	insonning yomon xulq va odatlar(axloqsizlik, ichkilikbozlik, qimorbozlik va nosog‘lom hayot tarzi)ga moyilligi
turli davlatlar o‘rtasida nizo, ziddiyat, qarama-qarshiliklarning kuchayishi	Omadsizlik

O‘rta sinfning ulushi bo‘yicha ham turlicha baholashlar mavjud. G‘arb mamlakatlarida o‘rta sinf vakillariga mansublikni baholashda shaxsning ma’lumoti, shug‘ullanadigan aqliy va jismoniy faoliyati, daromadi kabi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Mazkur yondashuvdan foydalansak, bugungi kunda katta yoshdagi mamlakat aholisining 40 foizini o‘rta sinfga mansub deb hisoblashimiz mumkin. Ammo mazkur yondashuv O‘zbekiston uchun unchalik ham qo‘l kelavermaydi. Xususan, bugungi kunda O‘zbekistonda oliy ma’lumotga ega va u yoki bu faoliyat bilan shug‘ullanayotgan shaxs o‘zini o‘rta sinfga mansub deb hisoblasada, uning daromadlari o‘ta past darajada. Shuni inobatga olgan holda, bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida

fuqarolarining 40-45 foizi oʻrta sinfga mansub boʻlsa, 5 foiz aholini boylar qatlamiga qoʻshishimiz mumkin.

Jamiyat aholisining bunday ijtimoiy tarkibi, shu bilan bir qatorda, uy-joy bilan taʼminlanish, sifatli taʼlim, tibbiy va madaniy xizmatlardan foydalanish borasidagi keskin tafovutlar mamlakatda aholi oʻrtasida jiddiy noroziliklarni keltirib chiqaradi.

Mamlakatda qishloq feldsherlik punktlarini tugatish va oʻquvchilar soni kam boʻlgan maktablarni optimallashtirish asnosida koʻplab aholi punktlarida istiqomat qiluvchi aholi oʻrtasida norozilik kayfiyatining kuchayishiga olib keldi. Transport vositalari bilan taʼminlanish darajasining pastligi, mahalliy yoʻllar ahvolining yomonligi aholini tez va sifatli tibbiy xizmatlardan foydalanishiga katta salbiy taʼsir koʻrsatadi. Bunday muammolarning yanada kuchayishi koʻpchilik holatlarda oʻz vaqtida tibbiy yordam koʻrsatish imkoniyatining yoʻqligi bois fuqarolarning oʻlimiga olib kelishi koʻp kuzatilgan. Muammolarning bunday surunkali va jiddiy tus olishi mazkur muammolarni hal etish borasida maqsadli davlat siyosatini amalga oshirishga va bugungi kunda mamlakatda yosh mutaxassislarning uzoq aholi yashash manzillarida taʼlim, sogʻliqni saqlash sohasida oʻz mehnat faoliyatlarini olib borishlarini ragʻbatlantirish maqsadida turli dasturlar ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda. Lekin koʻrilayotgan chora-tadbirlarga qaramasdan mazkur muammolar hanuz oʻzining toʻliq yechimini topayotgani yoʻq.

Shaxs nuqtayi nazaridan maqbul iqtisodiy xavfsizlik darajasini taʼminlash borasidagi jiddiy muammolardan yana biri – bu aholini uy-joy bilan taʼminlash darajasining pastligi hisoblanadi. Bu koʻrsatkich uzoq yillar davomida asosiy eʼtiborni uy-joy qurishga emas, balki ishlab chiqarishni rivojlantirishga katta eʼtibor qaratgan. Ijtimoiy uy-joy olish uchun yillar davomida

navbatda turganlar oilalar sonining ko'pligi mamlakat uchun tahdid hisoblanadi. Keyingi yillar davomida uy-joy olish uchun navbatda turgan oilalarning soni kamaymagan va bunday oilalar umumiy oilalar sonining 5 foizini tashkil qiladi.

Bugungi kunda hukumat fuqarolar tomonidan o'z va qarz mablag'lari evaziga uy-joy sotib olishlarini rag'batlantirish siyosatini amalga oshirmoqda, bu uzoq muddatli masala sifatida o'rinli bo'lsa, lekin uy-joyga ehtiyojmandlarning aksariyat qismini kam ta'minlanganlar ekanligini inobatga olsak, masalani yechimini topish uchun boshqacha yo'l tutish lozimligi ayon bo'ladi. 2017-2018-yillarda mamlakat ipoteka bozorida kuchli siljish yuz berishi natijasida yangi uy-joylar qurilishi keskin o'sdi. Biroq uy-joy fondining eskirganligi, ko'pchilik turar joylar avariya holatida ekanligi bois, aholining uy-joy bilan ta'minlanishida aytarli o'zgarish yuz bermadi. Ipoteka bozori imkoniyatlaridan aksariyat hollarda daromadi yetarli bo'lgan fuqarolar foydalanganlarini kuzatish mumkin. 2018-yilda mamlakat hukumati tomonidan ipoteka bozoriga katta e'tibor qaratilishi mamlakat uy-joy qurilishini keskin oshirish imkonini beruvchi kuchli qurilish sanoati majmuiga egaligini ko'rsatdi. Bu o'rinda bitta muammo bor u ham bo'lsa, aholi daromadlari darajasining pastligidir.

O'zbekistonda davlatning milliy, iqtisodiy, axborot, harbiy xavfsizligini ta'minlash ustuvor vazifa etib belgilab kelingan, bu yo'nalishda tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqilib, amalga oshirilgan. Ammo xalqning, alohida shaxsning xavfsizligini ta'minlash, davlat xavfsizligini ta'minlash tizimida e'tibordan chetda qolgan yoki unga bu tizimning bir kichik elementi sifatida jiddiy e'tibor qaratilmagan. Inson xavfsizligini ta'minlashning bugungi taraqqiyot mazmuniga mos yangi strategik

Konsepsiyasini ishlab chiqish va hayotga joriy etish davr talabidir. Xususan, mamlakatimizdan norasmiy yo‘l bilan xorijga ketayotgan mehnat migrantlari – O‘zbekiston fuqarolarining taqdiri bilan uzoq yillar davomida hech kim, hech qanday idora, tashkilot amalda shug‘ullanmadi. Oqibatda, xorijga ketgan hamyurtlarimizdan 20-30 foizining hayoti katta xavf-xatar ostida bo‘ldi, 3-5 foiz hamyurtlarimiz esa turli sabablar bilan, himoyasizligi oqibatida hayotdan ko‘z yumdi, “odam savdosi”ning qurboni bo‘ldi. Uzoq yillar davomida bunday holatga “panja ortidan” qarab kelindi. Bu borada, o‘tgan 2017-yilgacha tegishli choralar ko‘rilmadi, xorijdagi hamyurtlarimizning xavfsizligini ta‘minlash choralari ishlab chiqilmadi.

Migrantlar masalasi hukumatning diqqat markazida bo‘lishi, bu borada tegishli tadqiqotlar o‘tkazilishi lozim. Xorijdagi O‘zbekiston fuqarosining yashash joyi, faoliyatining turi, oilaviy ahvoli, ijtimoiy himoyalanganlik darajasi, daromadlari xususidagi ma‘lumotlar tegishli davlat idoralarida mavjud bo‘lishi kerak. Xorijdagi har bir fuqaromiz to‘g‘risida “ma‘lumotlar banki”ni yaratish va uning asosida odamlarimiz bilan doimiy aloqada bo‘lib turish kerak. Bu borada sharoit taqozo etsa, xalqaro normalar doirasida migrantlar ishi bo‘yicha ba‘zi majburlov choralari ham joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, inson xavfsizligini ta‘minlash davlatning uzoq muddatga hamda yaqin kelajakka belgilagan vazifalaridan, milliy hamda xalqaro xavfsizlikni ta‘minlash borasidagi amaliy ishlaridan kelib chiqishi lozim. Inson xavfsizligini ta‘minlash milliy xavfsizlikni ta‘minlash darajasida, u bilan bir qatorda bo‘lishi zarur.

Uchinchidan, inson xavfsizligini ta'minlash masalasi inson huquqlari, demokratiya, taraqqiyot borasida amalga oshiriladigan tadbirlar bilan uzviy bog'liq holda olib borilishi lozim.

To'rtinchidan, inson xavfsizligiga bo'layotgan tahdid, xavf, chaqiriqlar, bugungi kunda juda murakkab tus olganligini inobatga olish va har bir shaxs xavfsizligini ta'minlashda, bu ishda tashabbuskor bo'lishda jamiyatdagi barcha kuchlar — davlat boshqaruv organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlari, xalqaro nufuzli tashkilotlar mas'ul bo'lishlari lozim. Sababi, inson xavfsizligiga bo'layotgan tahdidlar nafaqat milliy, balki xalqaro, global ahamiyatga ega va ularni bartaraf etish davlatlarning ko'p tomonlama hamkorligini taqozo etadi. Bu hamkorlik natijasida esa samarali qarorlarni ishlab chiqish, qabul qilish, hayotga joriy etish imkoni tug'iladi.

Beshinchidan, inson xavfsizligi Konsepsiyasini ishlab chiqishda bu ishga aloqador idoralarning tizimli hamkorligini ta'minlash maqsadga muvofiqdir.

Oltinchidan, inson xavfsizligini ta'minlash va uni yangi bosqichga ko'tarishda nodavlat-notijorat tashkilotlarining roli juda muhim. NNTlar inson xavfsizligini ta'minlashda davlatning yaqin hamkori bo'lishi darkor.

Ijtimoiy sohada mamlakat xavfsizligiga tahdid soluvchi jiddiy muammolardan yana biri – bu ishsizlikdir. Ishsizlik mamlakat uchun nisbatan yangi fenomen hisoblansada, mamlakatning mehnat resurslari ortiqcha bo'lgan hududlari va hududlar o'rtasida mehnat kuchlarining taqsimlanishida nomutanosiblik mavjud.

O'zbekistonda rasmiy ishsizlik darajasi uncha katta bo'lmasa-da, 2018- yilda iqtisodiy faol aholining 9,7 foizini tashkil etgan, biroq uning amaldagi ko'lami va darajasi sezilarli

darajada yuqoridir. O‘zbekistonda yashirin ishsizlik darajasining amaldagi ko‘rsatkichlari 20-23 foizni, mamlakatning ayrim hududlarida esa bundan ham yuqoriroqni tashkil etadi. Ishsizlik darajasining o‘ssishi kambag‘allik muammosini yanada chigallashtirgani va jamiyatdagi ijtimoiy beqarorlikni kuchaytirgani holda, shaxs va davlatning iqtisodiy xavfsizligiga jiddiy xavf tug‘diradi.

6.3-§. Shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash yo‘llari

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – shaxsning ijtimoiy himoyalanganligi va ijtimoiy rivojlanishini ta‘minlashga, hayotiy manfaatlarining kafolatli himoyalanganlik holati sifatida tafsiflanadi. Har bir inson uchun shaxsiy iqtisodiy xavfsizlik muvaffaqiyatga erishishning hamda jamiyatdagi barqarorlik va ijtimoiy-iqtisodiy farovonlikning muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- qonuniylik;
- shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlari mutanosibligiga rioya qilish;
- xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha shaxs, jamiyat va davlatning o‘zaro mas‘uliyatli bo‘lishi;
- xalqaro xavfsizlik tizimlari bilan integratsiyalashuv.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligi obyektlari shaxsning o‘zi, uning iqtisodiy manfaatlari sohasidagi huquq va burchlari hisoblanadi. Shaxs iqtisodiy xavfsizligi subyektlarini shaxs, jamiyat va davlat tashkil etadi.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligining ikki asosiy turi mavjud bo‘lib, ulardan birinchisi shaxsning faolligiga, uning o‘z bilimi, kasb,

malakasini oshirib borishiga, kamolotga yetish uchun bo‘lgan intilishiga asoslanadi. Shaxs iqtisodiy xavfsizligining ikkinchi turi esa uning oilasi, jamiyat va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishiga asoslanadi.

Inson xavfsizligiga tahdidlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur‘atlarining jamiyat ehtiyojlari o‘shishiga nisbatan orqada qolishi, siklik o‘zgarishlar, bozor konyunkturasiidagi tebranishlar, iqtisodiy inqirozlar, hududlar rivojlanishidagi nomutanosiblikning kuchayishi, tabiiy yoki inson, kapital resurslarining yetarli emasligi, jamiyatda urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi, tashqi tabiiy atrof-muhitning zararlanishi yoki yomonlashuvi hamda ma’lum ijtimoiy harakatlar tufayli vujudga keladi.

Tahdidlar, shuningdek, turli davlatlar hamda ular bilan hamkorlik qiluvchi siyosiy va ijtimoiy hamkorlik kuchlari o‘rtasidagi nizo, ziddiyat, qarama-

qarshiliklarning kuchayishi sababli ham vujudga kelishi mumkin.

Tahdidlar tarkibida shaxsga tajovuz, zo‘ravonlik alohida xususiyatga ega. Ijtimoiy jihatdan zo‘ravonlik inson shaxsini kamsitish, diskriminatsiya qilish, uning erkinligi va huquqlarini cheklash orqali shaxsning hayoti va iqtisodiy faoliyatiga tahdid solishda namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy sohada inson shaxsiga nisbatan tajovuz reketda, tovlamachilik va firibgarlikda o‘z ifodasini topadi.

Shaxs va oila iqtisodiy ahvolining yomonlashuvi uning o‘z oldiga noto‘g‘ri maqsadlar qo‘yganligi, bilim, kasb-malaka darajasining pastligi tufayli kam haq to‘lanadigan ishlarda

ishlaganligi sababli, raqobat kurashida sinishi, bozori kasod bo'lishi, ishsiz bo'lib qolganligi, uzoq vaqt ish topa olmasligi yoki daromadi kam bo'la turib bolalari ko'p bo'lishi, qariganligi va turli kasalliklar hamda shikast olganligi sababli mehnat qobiliyatini vaqtinchalik va butunlay yo'qotganligi, boquvchisidan ayrilib qolishi yoki omadsizlik tufayli sodir bo'ladi.

Shaxsning xavfsizligini ta'minlashda davlatning ijtimoiy siyosati muhim rol o'ynaydi. Davlatning ijtimoiy siyosati, uni amalga oshirish mexanizmlari odamlarning mehnatdagi faolligini va tadbirkorligini o'stirish uchun shart-sharoitlar yaratishga qaratilishi lozim. Ushbu vazifalarni amalga oshirish maqsadida

O'zbekistonda davlatning ijtimoiy siyosati quyidagilarga qaratilgan:

- fuqarolarning erkin iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat, kasb-korlik turlarini hamda sohalarini erkin tanlash kabi konstitutsiyaviy huquqlarini ta'minlashga;

- mehnat motivatsiyasining kuchli mexanizmini kiritish, aholining iqtisodiy faolligini oshirish uchun sharoitlar yaratishga;

- aholini maqsadli va manzilli ijtimoiy himoya qilish hamda kam ta'minlangan guruhlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga;

- ta'lim, ijtimoiy sug'urta, sog'liqni saqlash tizimlarini isloh qilish yo'li bilan aholining ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan zarur kafolatni ta'minlashga.

Shuningdek, davlat ijtimoiy siyosati aholining daromad va mulkka egalik darajasi bo'yicha keskin tabaqalashuvining oldini

olish hamda aholining to'lov talablarini keng miqdorda qondirish va uning o'sishini ta'minlash chora-tadbirlarini amalga oshiradi.

Shaxsning moliyaviy-iqtisodiy jihatdan xavfsizligini ta'minlash ko'plab omillarga bog'liq bo'lgani holda, ularni shaxsning turli tahdid va xavf-xatarlarning shakllanishiga ta'siri nuqtayi nazaridan ham tasniflashimiz mumkin. Umumiy iqtisodiy jarayonlarning yuz berishi bilan bog'liq holda vujudga keluvchi omillar, shu bilan bir qatorda, shaxsning bevosita xatti-harakatlari natijasida paydo bo'luvchi xavf-xatarlar darajasini pasaytirish insonlarning bevosita xatti-harakatlariga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Shaxsning moliyaviy-iqtisodiy xavfsizligi borasidagi tahdidlarning birinchi guruhiga quyidagilar mansub:

- inflatsiya;
- pensiya ta'minoti muammolari;
- iqtisodiyotning dollarlashuvi;
- bank tizimida beqarorliklarning vujudga kelish xavfi;
- aholining haddan tashqari ko'p kreditlanishi va boshqalar.

Inflatsiya moddiy ishlab chiqarish sohasiga katta zarar keltirgani holda, jiddiy ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Pensiya ta'minotidagi muammolar aholining yetarlicha moliyaviy ta'minlanmasligiga va ularning kundalik ehtiyojlarini talab darajasida qondira olmasliklariga olib keladi. Iqtisodiyotning dollarlashuvi, valyuta va fond bozorining yuqori darajadagi, aholi jamg'armalari qadrsizlanishi xavfini kuchaytiradi. Bank tizimida kuzatilayotgan beqarorlashtiruvchi omillar ham omonatchilar tomonidan banklarga qo'yilgan omonatlarning yo'qotilish xavfini vujudga keltiradi. Aholining haddan ziyod kreditlanishi ham, istiqbolda qarzdorlarning o'z qarz majburiyatlarini bajara olmaslik xavfini paydo qiladi. Bugungi kunda O'zbekiston fuqarolarining bank kreditlari bo'yicha qarzdorligi o'sib bormoqda. Olinayotgan

har to'rtta qarzdani biri avvalgi olingan qarzni yopishga sarflanayotganligi aniqlangan. Bugungi kunda kambag'al oilalar o'z mehnatlari orqali ishlab topgan daromadlarining katta qismini bank kreditlarini to'lashga sarflamoqdalar.

Tahdidlarning ikkinchi guruhiga insonning bevosita o'zi ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar kiritilgan:

- moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi va shaxsiy jamg'armalarni himoya qilish borasida yetarlicha malaka va tajribaning yo'qligi;

- qarz olishda o'ylab ish tutmaslik;

- samarasiz investitsiyalar;

- moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda shoshma-shosharlik qilish;

- qonunlarni bilmaslik va hokazolar.

Moliyaviy savodxonlik va shaxsning investitsiyaviy siyosati shaxs hayotining moliyaviy-iqtisodiy asosini tashkil etadi. Moliyaviy-iqtisodiy asoslar qanchalik mustahkam bo'lsa, shaxs shuncha o'z ehtiyojlarini yuqori darajada qondira olish va o'zining farovon kelajagini ta'min eta olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bugungi kunda moliyaviy mustaqillik muhim o'rin tutishini inobatga olsak, fuqarolarning moliyaviy savodxonlik darajasini oshirish qanchalik muhim ekanligini ilg'ash qiyin emas. Buning uchun shaxsiy moliyaviy xarajatlarni rejalashtirish, ularning doimiy hisobini yuritib borish, bank va boshqa moliyaviy institutlarning xizmatlarini o'rganish, investitsiyalarni diversifikatsiyalash tamoyilidan amaliyotda foydalanish, iqtisodiy axborotlar, tahliliy maqolalar va sharhlar bilan tanishib borish talab etiladi.

Shaxsning temir yo'llardagi xavfsizligi o'z ichiga ko'plab jihatlarni qamrab oluvchi, shubhasiz keng qamrovli tushuncha

hisoblanadi. Mazkur holatni sinchkovlik bilan o'rganish uchun, eng avvalo, shaxs o'z hayotining u yoki bu davrida huquqiy nuqtayi nazardan kim va qanday maqomda ishtirok etishiga oydinlik kiritib olishimiz lozim. Bunga bog'liq holda temir yo'llarda shaxsning xavfsizligi yoki uning turli xavf-xatarlardan himoyalanganligini ta'minlashga juda ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, shaxs temir yo'l transporti obyektlarida bo'lgani va uning xizmatlaridan foydalangani holda, u:

- temir yo'l transporti xodimi;
- yuk qabul qiluvchi;
- yo'lovchi va yoki boshqalar sifatida ishtirok etishi mumkin.

Temir yo'l transporti xodimi sifatida shaxs uchun birinchi navbatda uning xavfsizligini ta'minlash nuqtayi nazaridan shaxsning mehnat huquqlarining himoyalanganligi muhim o'rin tutadi. Yuk qabul qiluvchi uchun esa jismoniy shaxs hamda yuridik shaxsning vakili sifatida u bilan transport kompaniyasi o'rtasida yuk tashish xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomalarning o'z vaqtida to'la-to'kis bajarilishini ta'minlash alohida ahamiyat kasb etadi. Oddiy yo'lovchi yoki tasodifan temir yo'l transporti obyektlarida bo'lib qolgan shaxs uchun birinchi navbatda uning hayot xavfsizligi va turli jinoiy unsurlarning qurboniga aylanib qolmasligini ta'minlash muhim hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlari ular tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishga, mulkning daxlsizligiga, shartnomaning erkinligiga, xususiy ishlarga biror-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligiga, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishini, buzilgan huquqlar tiklanishini, ularning sud orqali himoya qilinishini ta'minlash zarurligiga

asoslanadi. Fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar va bu huquqlarini o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar. Ular shartnoma asosida o'z huquq va burchlarini belgilashda va qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday

shartnoma shartlarini aniqlashda erkindirlar. Tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'lar O'zbekiston Respublikasining butun hududida erkin harakatda bo'ladi. Xavfsizlikni ta'minlash, insonlarning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish, tabiatni hamda madaniy boyliklarni muhofaza qilish uchun zarur bo'lsa, tovarlar va xizmatlar harakatda bo'lishini cheklash qonun hujjatlariga muvofiq joriy etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining, mansabdor shaxslarning, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. Har qanday manfaatdor shaxs buzilgan yoki nizolashayotgan huquqi yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun qonunda belgilangan tartibda sudga murojaat qilishga haqli.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini

kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4850-son¹, 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmonlarining qabul qilinishi² mamlakatimizda sud-huquq tizimini yanada demokratlashtirish va erkinlashtirishda, fuqarolarning odil sudlovga to'sqinliksiz erishishini ta'minlashni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tardi. Mazkur farmonlarda belgilangan chora-tadbirlar o'z navbatida "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" hamda "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" Davlat dasturida o'z aksini topdi.

Fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini hamda u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo'ladilar. Shaxsiy nomulkiy munosabatlar va mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlar, agar qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki bu munosabatlarning mohiyatidan o'zgacha hol anglashilmasa, fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Taraqqiyot strategiyasining **adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish** deb nomlangan to'rtinchi yo'nalishida 53-maqсад Aholi uchun majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash, ehtiyojmand qatlamlarning ijtimoiy

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4850-son Farmoni.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 6-son, 70-modda.

himoyasini kuchaytirish. Aholining muhtoj qismini zamonaviy protez-ortopediya buyumlari va rehabilitatsiya vositalari bilan ta'minlash darajasini 60 foizga yetkazishdan iborat etib belgilangan. Shuningdek, unda majburiy ijtimoiy kafolatlar bo'yicha qonunchilikni tizimlashtirish va takomillashtirish, belgilangan ijtimoiy himoyaning qat'iy ta'minlanishini nazorat qilish, majburiy ijtimoiy kafolatlardan, shu jumladan, ijtimoiy himoya turlaridan foydalanish imkoniyatini sohani raqamlashtirish hisobiga kengaytirish, ushbu jarayoniga ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini joriy qilish vazifalari belgilangan.

Fuqarolik qonun hujjatlari Fuqarolik kodeksi, fuqarolik munosabatlarini tartibga soluvchi boshqa qonunlar hamda qonun osti hujjatlaridan iborat. Vazirliklar, idoralar va boshqa davlat organlari ushbu Kodeksda, boshqa qonunlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va doirada fuqarolik munosabatlarini tartibga soluvchi hujjatlar chiqarishlari mumkin.

Fuqarolik qonun hujjati amalga kiritilgunga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha bu qonun hujjati u amalga kiritilganidan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi. Fuqarolarning mamlakat fuqarolik qonunchiligiga bo'ysunmasligi shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida jiddiy xavf-xatarlarni vujudga keltiradi.

O'zbekiston fuqarosi xoh havo, xoh temir yo'l transporti yo'lovchisi bo'lmasin, uning xavfsizligini ta'minlashda kriminalogik, jinoyat qurboni bo'lib qolmasligini ifoda etuvchi viktimologik jihatlarga birinchi navbatda e'tibor qaratish talab etiladi.

Viktimologiya kriminalogiyaning jinoyat qurbonining xususiyatlari va xulq-atvorini, uning jinoyat sodir etilgan vaqtda va u sodir qilingandan keyin jinoyatchi bilan bo'lgan

munosabatlari, o‘zaro aloqalarini o‘rganadigan mustaqil yo‘nalishi hisoblanadi. Shu sababdan ham, jinoiy xulqning sabablari o‘rganilayotganida uning viktimologik jihatlariga e‘tibor berish kerak. Viktimologiya jinoiy xulqni jabrlanuvchining jinoyat qurboniga aylanishi uchun shart-sharoit yaratgan xususiyatlarini o‘rganish asosida tadqiq etadi. Viktim xulq ehtiyotsizlik, tavakkalchilikning natijasi bo‘lib, jabrlanuvchining o‘ziga xavf tug‘diradi va kriminogen vaziyatni vujudga keltirishi mumkin, ayrim hollarda esa jinoyatning sodir etilishiga imkon yaratadi. Olib borilayotgan tadqiqotlarning natijalari va jinoyatlar statistikasi huquqqa xilof qilmishlarning jinoyat qurbonining xulq-atvori bilan bevosita aloqadorlikda, xususan, ular jabrlanuvchilar ahvolininig xususiyatlari (mast holdaligi), sog‘lig‘i darajasi (eshitish, ko‘rish qobiliyatining pastligi), ruhiy holati, o‘zining shaxsi, sha’ni, qadr-qimmatining xavfsizligi va mulkining saqlanishiga beparvolarcha munosabatda bo‘lish; o‘ziga nisbatan sodir etilgan jinoyat haqida huquqni muhofaza qilish organlarini xabardor etishni istamasligi; qonunga xilof bo‘lgan bitimlar tuzish va h.k. bilan bog‘liqlikda sodir etilishini ko‘rsatadi. Viktimologik tadqiqot ikkita asosiy: jinoyat (maxsus) va jinoyatchilik (umumiy)ning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish darajasida olib boriladi.

Davlat shaxs xavfsizligini ta‘minlash va baholash uchun jamiyatda ijtimoiy beqarorlikni vujudga keltirishi mumkin bo‘lgan tahdidlarning oldini olish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

- iqtisodiyotni rivojlantirish va erkinlashtirish, iqtisodiy faoliyat va tanlash erkinliklarini vujudga keltirish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda iste‘molchilar manfaatlari va huquqlarini himoya qilish;

- fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy erkinliklari va huquqlarini ta‘minlashning samarali mexanizmlarini vujudga keltirish;

- jamiyatda aholining tor doirada nihoyatda boy-badavlat va kelajagiga ishonchini yo‘qotgan nihoyatda kambag‘al kishilarga ajralishi, ularning daromadlari o‘rtasida farqning kattalashib borishiga yo‘l qo‘ymaslik;

- ijtimoiy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan darajada ishsizlik o‘rishining oldini olish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandligini o‘stirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- kambag‘allik va qashshoqlik muammosini keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan darajada aholi turmush darajasining keskin pasayib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik, kam ta‘minlangan aholini kuchli ijtimoiy himoya qilish mexanizmini vujudga keltirish;

- tashkiliy jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi kurashish, narkomaniya va boshqa ijtimoiy illatlarning o‘rishi uchun sharoit vujudga kelishining oldini olish.

O‘zbekistonda ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishi kambag‘allikka qarshi kurash hisoblanadi. Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz sharoitida, 2020-yilning yanvar-

iyun oylarida 2020-yilning yanvar iyun oylarida, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasining mehnat bozoriga salbiy ta'sirini yumashatish maqsadida mehnat organlari tomonidan 588,2 ming (30 yoshgacha bo'lganlar 159,9 ming va ayollar 229,4 ming) ishsiz va band bo'lmagan aholiga xizmatlar ko'rsatildi. Xususan, 501,1 ming nafari doimiy ish o'rinlariga ishga joylaytirish va jamoat ishlariga jalb qilish orqali bandligi ta'minlandi, 15 ming nafar ishsizlar kasb-hunarga o'qitildi, 27,0 ming nafar ishsiz shaxslarga Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan 10,1 milliard so'm ishsizlik nafaqasi to'lab berildi. Shuningdek, Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan ajratiladigan subsidiyalar hisobiga 24,8 ming nafar fuqaro shaxsiy tomorqalarida, 15 ming nafar fuqaro qishloq xo'jaligi, tikuvchilik va hunarmandchilik kooperativlarida a'zo sifatida biriktirilib, band qilingan, 3 ming nafar fuqaro tadbirkorlikka jalb etilgan, 256 ta ish beruvchiga mehnat organlari yo'llanmasi bilan ishga olingan 2,3 ming nafar ishsizlarning kasbiy malakasini oshirganligi va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini ishga olganligi uchun moddiy ko'mak ajratilgan¹.

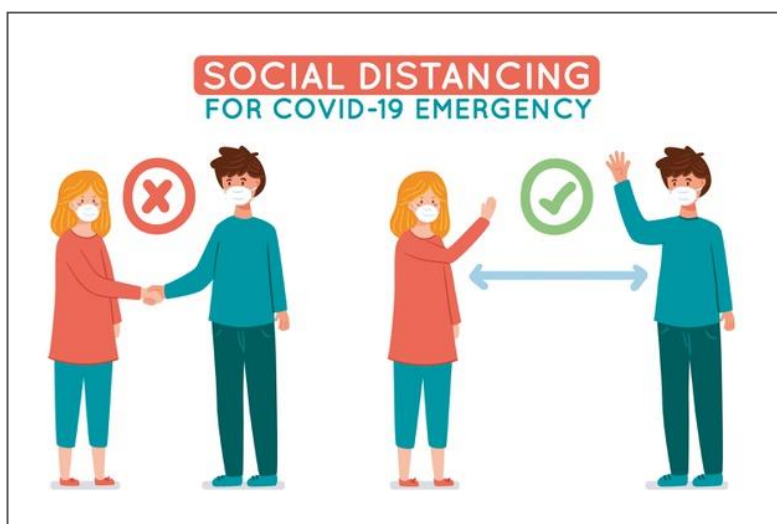
O'zbekistonda inqiroz davrida yordamga muhtoj aholi qatlamiga (koronavirus pandemiyasi tufayli ishlay olmayotgan oilalar, chet eldan qaytgan va xorijga ishlashga qaytib keta olmagan migrant ishchilar, yolg'iz yashovchi qariyalar) e'tibor qaratish orqali ularni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy nafaqa va moddiy yordamlar ajratilishi oshirishga qaratilgan choralar ko'rildi. Jumladan, oilalarning ijtimoiy nafaqa olishga muhtojligini baholash tartib-taomillari soddalashtirildi. 2020-yilning mart oyida nafaqa va moddiy yordam oluvchilar soni 10 foizga oshirilishi sababli ularning soni 596 mingtadan 655

¹ O'zbekistonda yanvar-iyun oylarida ishsizlik darajasi 13,2 foizni tashkil etdi//<https://daryo.uz/>.

mingtaga oshdi. Keyinchalik, nafaqalar va moddiy yordam tayinlanishi avtomatik tarzda uzaytirilishi, adresatlardan tegishli arizalar yangidan berilishi talab etilmasligi belgilanganligi natijasida, nafaqa oluvchilar soni 719 mingtagacha oshirildi; 2020-yilning may oyida e'lon qilingan aholini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha navbatdagi choralarga ko'ra, qo'shimcha 220 mlrd.so'm miqdoridagi mablag'lar ajratilishi hisobiga nafaqa va moddiy yordam oluvchilar soni qo'shimcha yana 10 foizga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida ta'kidlaganlaridek, qisqa

muddatda Toshkent shahri va hududlarda barcha sharoitlarga ega bo'lgan qariyb 30 ming o'rinli davolash maskanlari tashkil etildi. Ular zarur dori-darmon, himoya va eng zamonaviy diagnostika

vositalari bilan ta'minlandi. Pandemiya qarshi kurashish uchun 200 mingdan ziyod tibbiyot xodimi, jumladan, chet ellik 150 nafar yuqori malakali shifokor va mutaxassislar jalb etildi. Xorijdan 600 mingdan ortiq vatandoshlarimiz yurtimizga olib kelindi. Chet elda qiyin ahvolga tushib qolgan 100 mingga yaqin fuqarolarimizga zarur yordamlar ko'rsatildi. Pandemiya oqibatlarini yumshatish va bartaraf etish uchun davlat tomonidan jami 82 trillion so'mlik kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, Inqirozga qarshi jamg'arma tashkil etilib, koronavirusga qarshi kurashish, aholi va korxonalarini qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq tadbirlarga

byudjetdan 16 trillion soʻmdan ortiq mablagʻ yoʻnaltirildi. Shuningdek, davlat korxonalariga va 500 mingdan ziyod tadbirkorlik subyekti hamda qariyb 8 million fuqaroga jami 66 trillion soʻmlik soliq imtiyozlari, kredit muddatlarini uzaytirish va moliyaviy qoʻllab-quvvatlash boʻyicha amaliy yordamlar berildi. “Saxovat va koʻmak” umumxalq harakati doirasida fidoyi va olijanob vatandoshlarimizning faol ishtirokida 800 mingdan ziyod ehtiyojmand oilalarga 1 trillion soʻmdan ortiq moddiy yordam koʻrsatildi¹.

Endilikda, shaxs iqtisodiy xavfsizligini taʼminlash nafaqat davlat boshqaruvi organlari, hukumat, fuqarolik jamiyati institutlari, jamoat va nodavlat-notijorat tashkilotlarining birgalikdagi saʼy-harakatlarigagina, balki har bir fuqaroning oʻziga ham bogʻliqdir. Shaxs manfaatlari va xavfsizligiga tahdidlarga munosabatda insonning ruhiy holatini faollik, bagʻrikenglik (tolerantlik), chidamlilik kabi qobiliyat va sifatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Muxtasar aytganda, Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasida qayd etilgan inson hayotini yaxshilashga, uning turmush tarzini yuqori bosqichga koʻtarishga qaratilgan, xususan, ish haqi, pensiya va nafaqalar miqdorini bosqichma-bosqich oshirish, aholi bandligini taʼminlash masalasini samarali hal etish, fuqarolarni zamonaviy va arzon uy-joylar bilan taʼminlash, uy-joy va kommunal xoʻjaligini, ijtimoiy infratuzilma obyektlarini modernizatsiya qilish, aholini ijtimoiy himoya qilish va sogʻliqni saqlash tizimini yanada takomillashtirish tadbirlari ham inson xavfsizligini taʼminlash Konsepsiyasida oʻz ifodasini topishi lozim.

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr.// Xalq soʻzi, 2020 yil 30 dekabr.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Hozirgi zamon sharoitida shaxsning qanday salohiyati va imkoniyatlari mavjud?
2. Shaxsning iqtisodiy erkinliklari nimalarda namoyon bo‘ladi?
3. Shaxs bilan davlat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va aloqadorlik nimalarda namoyon bo‘ladi? Bu bog‘liqlikning qanday chegaralari bor?
4. Shaxsning hayotiy manfaatlariga qanday iqtisodiy tahdidlar xavf soladi?
5. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi deganda nimani tushunasiz?
6. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini qanday ta‘minlash mumkin?
7. Shaxsning iqtisodiy jihatdan himoyalanihini davlat qanday ta‘minlaydi?
8. Shaxsga nisbatan iqtisodiy shantaj va terrorizmga qarshi qanday choralar ko‘rish mumkin?
9. Iqtisodiyotni dollarlashuvi shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga qanday tahdid soladi?
10. Ishsizlik darajasining o‘sishi jamiyatdagi ijtimoiy beqarorlikni kuchaytirgani holda, shaxs va davlatning iqtisodiy xavfsizligiga qanday xavf tug‘diradi.
11. Kambag‘allik muammosi shaxs va davlatning iqtisodiy xavfsizligiga qanday xavf tug‘diradi.
12. Viktimologiya qanday o‘zaro aloqalarini o‘rganadigan mustaqil yo‘nalishi hisoblanadi.

VII BOB. KORXONA (FIRMA)NING VA TADBIRKORLIK FAOLIYATINING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

7.1-§. Korxonaning iqtisodiy manfaatlari va uning iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi

Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash ishlab chiqarishni tashkil etishning butunlay yangi tizimi hisoblanadi. Iqtisodiyot subyektlari orasida milliy iqtisodiyot rivojlanishining muhim dastagi bo'lgan korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash alohida ahamiyatga ega.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi deganda, uning ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish salohiyatini hamda kadrlarni faol va nafaol iqtisodiy tahdidlardan, masalan, davlatning samarasiz ilmiy-sanoat siyosatidan yoki tashqi muhitda yuzaga kelgan tahdidlardan himoyalanganligi tushuniladi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi jamiyatda iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy barqarorlik buzilganda, ayniqsa, dolzarb bo'ladi. Ishlab chiqarish xo'jaligi faoliyati deganda, korxonaning bo'linmalari va ishlovchilarining tashqi muhit, o'zaro bir-biri bilan munosabatlarida korxonada aktivlari va passivlarining o'zgarishiga olib keladigan yoki salohiyatli holda olib kelishga qodir bo'lgan barcha xatti-harakatlarni tushunishi lozim. Bunda korxonalar davlat organlari, boshqa korxonalar va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan turli munosabatlarga kirishadilar, tovar - moddiy boyliklardan foydalangan holda doimiy ravishda o'zgarib turadigan bozor sharoitida va raqobat muhitida ishlaydilar. Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha masalalarni hal etishda sanab o'tilgan barcha omillarni inobatga olish zarur.

Eng umumiy holda iqtisodiy xavfsizlik deganda korxonaning mavjud tashqi sharoitlarda va ularning ma'lum bir chegaralarda o'zgarishlarida o'z maqsadlariga erishish uchun normal holda faoliyat ko'rsatishga qodir bo'lishi bilan tavsivflanadigan holati tushuniladi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'rif berilganda ko'p hollarda "tahdid" atamasidan foydalaniladi, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi deganda esa uning ilmiy-texnikaviy, texnologik, ishlab chiqarish va kadrlar salohiyatini aktiv yoki passiv tahdidlardan himoya qilinganligini tushunish tavsiya etiladi.

"Tahdid" atamasini ham har xil talqin qilish mumkin. Tahdid – bu voqealarning shunday rivoji, harakat (harakatsizliklar) bo'lib, uning natijasida korxonaning normal faoliyat ko'rsatishining buzilishi va o'z maqsadlariga erisha olmasligi, jumladan, istalgan turdagi zararining keltirilishi ehtimoli oshadi yoki buning uchun sharoit yaratiladi.

7.1 - jadval

Tahdidlarni tasniflanishi

<u>№</u>	<u>Tasniflash belgilari</u>	<u>Tahdidning nomi</u>
<u>1</u>	Vujudga kelish manbalari	Ichki va tashqi
<u>2</u>	Amalga oshirish ehtimoli	Real va potensial (salohiyatli)
3	Hujum qilish obyekti	Axborot, xodimlar, moliya, tovar-moddiy boyliklar, ishchanlik borasidagi obro' - e'tibor va boshqalar
4	Bashorat qilish imkonining mavjudligi	Bashorat qilinadigan, bashorat qilib bo'lmaydigan
5	Ko'rilishi mumkin bo'lgan zararining miqdori	Halokatli, ahamiyatli darajada, qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan

Tahdidning turlari g'oyatda kengdir. Ular turlicha kelib chiqishga va yo'nalishga ega bo'ladi. Bu borada ularni turli xil

tasniflash belgilaridan foydalangan holda turkumlash qabul qilingan. Eng keng tarqalgani tahdidlarning 7.1 - jadvalda keltirilgan tasniflanishi hisoblanadi.

Biror-bir universal metod yoki usullardan foydalangan holda turli-tuman tahdidlarga mavaffaqiyatli qarshi turish mumkin emas. Faqat turli xil metodlarni oqilona uyg'unlashtirgan va ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalangan holda korxonada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashi mumkin.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uzluksiz jarayon bo'lib, unda vujudga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni oldini olish vazifasi qo'yiladi. Buni amalga oshirish uchun korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasi bo'lishi talab etiladi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasi deganda, korxonada ish faoliyatini amalga oshirishda uning xavfsizligini yetarli darajada ta'minlashga qaratilgan eng muhim qaror va chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasining uchta asosiy turi ajratib ko'rsatiladi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizlik borasidagi strategiyasini puxta ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirish milliy iqtisodiyotning eng muhim dastagi bo'lgan korxonalarning barqaror o'sishi va rivojlanishi uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Korxonada (firma) faoliyatining asosiy maqsadi foyda (daromad) olish hisoblanadi. Shuningdek, korxonada o'z oldiga ishlab chiqarishni kengaytirish, personalning kasbiy mahoratini oshirish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari asosida mehnatni tashkil etishni takomillashtirish, ishlab chiqarilayotgan va taklif etilayotgan mahsulotning iste'molchilarini, mijozlarini va insofli

sherik, hamkorlarning sonini ko‘paytirishni ham maqsad qilib oladi.

Korxonaning iqtisodiy manfaatlari, turli ehtiyojlar mavjud sharoitda talabni qondirish, yashash va rivojlanish uchun raqobat kurashi kuchaygan sharoitda himoya qilinadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashda — xo‘jalik subyektining moliyaviy barqarorligini tahlil qilishda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

7.1-rasm. Korxonona iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash strategiyasi turlari.

- korxonaning o‘z mablag‘lari bilan ta‘minlanish koeffitsiyenti, korxonona aylanma aktivlarining umumiy aktivlar summasiga nisbati;
- joriy likvidlik ko‘rsatkichi;
- o‘z kapitalining rentabelligi;
- umumiy to‘lovga qodirlik ko‘rsatkichi, aktivlar bozor qiymatining xo‘jalik subyektining barcha majburiyatlariga nisbati;

- kapitallashtirish koeffitsiyenti, bozor qiymatidagi o‘z kapitalining qarz mablag‘larining balans qiymatiga nisbati;
- menejment koeffitsiyenti, sotishdan olingan pul tushumining joriy majburiyatlar miqdoriga nisbati.

Xavfsizlik tizimi o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- korxonada obyektlarini, boshqaruvchi rahbarlarning shaxsiy daxlsizligini hamda pul mablag‘larini saqlash uchun qo‘riqchi-qorovullik xizmatini tashkil etish;
- korxonaning informatsion jihatdan himoyalaniishini ta‘minlaydigan analitik xizmatni tashkil etish. Uning vazifalari ichida razvedka va kontrrazvedka bilan shug‘ullanishni tashkil etish uchun strategik muhim subyektlar bilan ishlash.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun uning xavfsizligiga tahdid soladigan

xavf-xatarlarni bilish kerak bo‘ladi. Buning uchun korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ifodalaydigan parametrlarni o‘rganish va ularni tahlil qilish kerak bo‘ladi.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash beshta elementni o‘z ichiga oladi:

- birinchi – iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning tarkibi va xarakterini hamda ularning ta‘sir yo‘nalishini aniqlash;
- ikkinchi – iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning ta‘siri natijasida yuzaga keladigan zararlarni baholash;

- uchinchi – iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir ko'rsatadigan tahdidlarni muhimligi va vujudga kelish vaqti bo'yicha guruhlarga ajratish;

- to'rtinchi – u yoki bu tahdidlarga nisbatan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash strategiya variantini shakllantirish va tanlash;

- beshinchi – iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha aniq belgilangan chora - tadbirlarni aniqlash va amalga oshirish.

Korxonada iqtisodiy xavfsizlikni keskinlashuviga olib keladigan omillarga quyidagilar kiradi:

- korxonaning raqobatbardoshlik ko'rsatkichining pastligi;
- korxonada uchun investitsiya muhitining yaxshi emasligi;
- korxonaning moliyaviy faoliyatini barqaror emasligi;
- davlatning o'z ehtiyojlari uchun kerak bo'ladigan mahsulotlarning haqini to'lash borasida qobiliyatsizligi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini miqdor va sifat jihatdan tavsiflaydigan indikatorlarga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish dinamikasi;
- ishlab chiqarish korxonasining tarmoq va mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmidagi ulushi;
- ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushurishning amaldagi darajasi;
- ishlab chiqarish jarayonining barqarorligi;
- ishlab chiqarishning rentabellik darajasi;
- aylanma mablag'larni moliyalashtirish uchun o'z manbalari bilan ta'minlanganlik;
- muddati o'tgan qarzdorlik (debitorlik, kreditorlik);
- ishlab chiqarishning fond (kapital) qaytimi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlarining yangilanish sur'atlari;

- innovatsion faollikning darajasi.

7.2-§. Korxonada iqtisodiy xavfsizligiga tashqi va ichki tahdidlar

Korxonada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ishlarni tashkillashtirishda ichki va tashqi tahdidlardan tarkib topishini ko'zda tutish lozim. Ichki tahdidlarga korxonaning ichki tarkibiy tuzilishini va korxonadagi o'zaro munosabatlarni hamda o'zining iqtisodiy xavfsizligini eng yuqori darajada tashkillashtira olish qobiliyati tushuniladi.

Tashqi tahdidlarga korxonaning tashqi muhit bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarini iqtisodiy xavfsizlikni eng yuqori darajada ta'minlay olish qobiliyati tushuniladi. Bunday bo'linish yetarlicha shartlidir, chunki ikkala tarkibiy qism bir-biri bilan bog'liq.

Shunga qaramasdan ichki tarkibiy qism birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi ko'pchilik tomonidan tan olingan bo'lib, u korxonaning tashkil topishi bosqichida shakllanadi. Korxonani tashkil etishning har bir bosqichida turli tarkibiy birliklarning va ularning rahbarlarining huquqlari va majburiyatlari hamda ularning o'zaro ta'sirlashuvi belgilab qo'yiladiki, mazkur bosqichga tegishli bo'lgan tahdidlar va ziddiyatlarning vujudga kelishi tayin. Bunda bosqichlarning har biri o'zidan keyingi bosqichni belgilab beradi.

Korxonani tashkil etishda olti bosqich ajratib ko'rsatiladi va ularga mos holda korxonada iqtisodiy xavfsizlikning olti darajasini shakllantiradi:

1. Yuridik shaxsni ta'sis etish, ya'ni rasmiylashtirish va ro'yxatdan o'tkazish bosqichida korxonada iqtisodiy xavfsizlikning mulkiy (aksonerlik) darajasi shakllantiriladi. Bu qoida bo'yicha korxonalarni tashkil etishda qatnashadigan bir necha

ishtirokchilardan biri ko‘p hollarda davlat bo‘lishi mumkinligi bilan bog‘liq.

2. Korxonada ishlovchilarga rahbarlik qiluvchi tarkibini shakllantirishda hokimiyat borasida turli xil vakolatlarga ega bo‘lgan shaxslar o‘rtasida obyektiv ziddiyatlar mavjud bo‘lishi tufayli korxonada iqtisodiy xavfsizlikning oliy rahbariyat darajasi yuzaga keladi.

3. Korxonaning tashkiliy tuzilmasi va boshqaruv tizimining darajasi ularni tashkil etishda, xodimlarni ishga olishda hamda ularni motivatsiyalash uslublarini aniqlashda shakllanadi.

4. Biznes – jarayonlarni shakllantirish darajasi korxonada faoliyatining sxemasini yaratishda, ya’ni biznes rejalarni, texnologik harakatlarni ishlab chiqarishda, hujjat aylanishini tashkil etishda, barcha turdagi hisoblar (buxgalteriya, soliq, boshqaruv hisobi)ni yuritishda shakllanadi.

5. Joriy ishlab chiqarish – xo‘jalik faoliyati (IXF) darajasi undan oldingi daraja bilan aniqlanadi va shu jarayonda uzluksiz shakllanib boradi.

6. Ishlab chiqarish, xo‘jalik faoliyati natijalarining hisobini yuritish, nazorat va tahlil qilish darajasi korxonaning hisobotlarini tuzishda va boshqaruv qarorlarni qabul qilishda shakllanadi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini yaratish bosqichida asos qilib olingan va yuqorida keltirilgan darajalar faoliyat ko‘rsatayotgan har bir korxonada uchun xosdir. Bunda yuqoriroq turadigan darajalar ustuvor ahamiyatga ega bo‘ladi. Bu shuni anglatadiki, yuqoriroq darajadagi xavfsizlik ta’minlanmasa, pastroq darajadagi korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha barcha tadbirlarning samarasi pasayib ketadi.

Korxonaning ishlab chiqarish – xo‘jalik faoliyatida uning uchta asosiy bosqichlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- muayyan davrdagi faoliyatini rejalashtirish;
- shu davrdagi ishlab chiqarish;
- xo‘jalik faoliyatining yakunlari va natijalarini tahlil qilish.

Ishlab chiqarish – xo‘jalik faoliyatining yuqorida keltirilgan natijalari uzluksiz takrorlanib turadi. Shuni ta’kidlash joizki, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash nuqtayi nazaridan qaralganda eng muhimi rejalashtirish (siklning birinchi fazasi) va natijalarini tahlil qilish (siklning uchinchi fazasi) hisoblanadi, chunki eng samaralisi tahdidlar bilan kurashish emas, balki ularning oldini olishdir.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir ko‘rsatadigan ichki tahdidlar asosan ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi:

- asosiy kapitalni eskirgan elementlarining ommaviy tarzda ishdan chiqishi, ular o‘rning to‘ldirilmasligi va buning natijasida ishlab chiqarish salohiyatini yo‘qotilishi;

- texnik va texnologik jihatdan qurollanishning orqada qolishi;

- ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi;

- korxonada tashmachilik, o‘g‘irlik va boshqa noxush hodisalarning mavjud bo‘lishi;

- korxonaning personalining xatolari (“inson omili”);

- raqobatchilarning axborot olish uchun korxonaning personalidan foydalanishi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- tovarlar bozorida o'z o'rnini yo'qotish, ya'ni o'z tovarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan foyda bilan sotish imkoniyatining yo'qligi;

- mamlakatda moliyaviy holatning salbiy tomonga o'zgarishi;

- fond bozorida korxonada aksiyalari narxlarining pasayib ketishi, ya'ni korxonaning kapitallashuv darajasining pasayishi;

- xaridorlar va buyurtmachilar tomonidan to'lov intizomiga rioya qilinmasligi;

- nohalol raqobatchilar va kontragentlar;

- kriminal raqobat;

- sanoat shpionaji;

- davlatning jinoyatchilikni oldini olish, odil sudlovni amalga oshirish va shuningdek, iqtisodiy siyosatni amalga oshirish borasidagi chora-tadbirlarining zaif jihatlari;

- kompyuter texnologiyalaridan foydalanish sohasidagi jinoyatlar;

- yangi mahsulot ishlab chiqarish va uni ishlab chiqarishga joriy etish.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan tahdidlarni bartaraf etish uchun bir qator vazifalarni amalga oshirish kerak bo'ladi. Korxonada xodimlarining yuqori malakaga ega bo'lishlarini ta'minlash, xodimlarning yuqori intellektual salohiyatga ega bo'lishlariga erishish, korxonaning texnik va texnologik jihatdan mustaqilligini ta'minlash, yuqori raqobatbardoshligiga erishish, korxonani boshqarishda yuqori samaradorlikka erishish, korxonada faoliyatining yetarli ekologik darajasini ta'minlash, korxonaning huquqiy himoyalanganligini,

korxonaning axborot muhiti himoyasini ta'minlash, korxonaxodimlarining xavfsizligini ta'minlash kabilar shular jumlasidandir.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning quyidagi asosiy yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- korxonaning ekologik xavfsizligini umumstrategik rejalashtirish va prognozlash;
- korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini strategik rejalashtirish;
- korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taktik jihatdan rejalashtirish;
- korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini operativ boshqarish.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini aniqlashda muhim uslublardan biri SWOT tahlili bo'lib hisoblanadi. SWOT-tahlil korxonaning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashdan boshlanadi. Tahlilda asosan quyidagi kuchli va kuchsiz faktorlar ko'pincha inobatga olinadi:

1. Kompaniyaning obro'si.
2. Ishlab chiqarayotgan mahsuloti yoki xizmat ko'rsatish sifati.
3. Bozordagi ulishi.
4. Narx siyosati.

5. Logistika.
6. Savdo agentlarining sifati.
7. Geografik qamrovi.
8. Yangiliklarni tatbiq etish.
9. Moliyaviy mustahkamlik.
10. Kadrlar siyosati.
11. Texnika bilan ta'minlanganlik darajasi.
12. Belgilangan vaqtda buyurtmalarni bajara olish imkoniyati.
13. Kompaniyaning bozor va iste'molchilar talabiga egiluvchanlik.
14. Mahsulot assortimenti va nomenklaturasi.
15. Resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi.
16. Iste'molchilar talabini tahlili.

Sanab o'tilgan omillar ko'pincha marketing tahlilida ishlatilsa ham ular asosida kompaniyaning "iqtisodiy xavfsizlik" darajasini aniqlash mumkin. Imkoniyatlar va xavf-xatarlar ko'pincha tashqi ta'sir elementlari hisoblanadi. Korxonalar ularga ta'sir eta olmaydigan omillardir:

- 1) mamlakatdagi va jahondagi iqtisodiy vaziyat.
- 2) demografik holat.
- 3) siyosiy ta'sir.
- 4) texnik va texnologik taraqqiyot.
- 5) raqobatchilar.
- 6) qonunlar.
- 7) madaniy omillar.
- 8) ijtimoiy omillar.

Misol uchun SWOT-tahlil usulini ishlab chiqarish korxonasi "Yog'-moy kombinati"ga qo'llagan holda "iqtisodiy xavfsizlik" darajasini bilish mumkin. Tahlilda "Yog'-moy kombinati"ning

biznes rejasi, iqtisodiy-moliyaviy ko‘rsatkichlari, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimenti, ishlab chiqarish resurslari, xomashyo bilan ta‘minlanishi va boshqa omillar inobatga olinadi. “Yog‘-moy kombinati” ning ichki muhit va kombinat faoliyat yuritayotgan biznes muhiti tahlili quyudagi xulosalarni berdi:

1. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, oziq-ovqat sanoati rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan barcha resurs va imkoniyatga egaligi.

2. O‘tgan yillar mobaynida O‘zbekiston aholisi va ish haqining oshganligi hamda yog‘-moy mahsulotlari ishlab chiqarish bozori tahlili, sifatli mahsulotlarga bo‘lgan talabni oshganligini ko‘rsatmoqda.

3. Yangi innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etish, mavjudlarini modernizatsiya qilish.

4. Biznesni rivojlantirish va moliyalashtirish uchun investitsion muhitning ijobiyligi.

	Kuchli tomonlari	Kuchsiz tomonlari
	Imkoniyatlar "O" — OPPORTUNITIES	Xavf-xatar "T" — THREATS
T A S H Q I M U H I T	1. O‘sib borayotgan bozor. 2. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishni davlat tomonidan qo‘llab - quvvatlanishi. 3. O‘zbekistonga qo‘shni bo‘lgan respublika bozorlarini egallash imkoniyatining mavjudligi. 4. Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish sohasida yangi texnologiyalar rivojlanishi. 5. O‘zbekistonda investitsion	Mahalliy xomashyoning yetarli emasligi. Yuqori raqobatning paydo bo‘lishi va rivojlanishi. Noan‘anaviy texnologiyalarni rivojlanishi; Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish talablarini o‘zgarishi. Innovatsion va yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq qilishda normativ hujjatlar va standartlarning yo‘qligi.

	<p>muhitning yaxshiligi, investitsion kapitallarni olib kirish imkoniyatlarini yuqoriligi.</p> <p>6. Noan'anaviy ekinlar ekish uchun tabiiy iqlim sharoitning mavjudligi.</p> <p>7. Yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirilayotganligi.</p>	<p>Noqulay ob-havo sharoitida paxta xomashyosining hosildorligini kamayishi.</p> <p>Bozor konyunkturasining tez o'zgarishi.</p>
	<p>Ustunliklar "S" — STRENGTH</p>	<p>Kamchiliklar "W" — WEAKNESS</p>
<p>I CH K I M U H I T</p>	<p>1) Mahalliy bozorda yetakchiligi;</p> <p>2) Hammaga ma'lum brendga egaligi.</p> <p>3) Yuqori malakali mutaxassislarning mavjudligi va tajriba ko'nikmasining yuqoriligi.</p> <p>4) Ishlab chiqarish jarayoni xomashyodan to tayyor mahsulotgacha bo'lgan jarayon liniyalashtirilganligi va chiqindisiz ishlab chiqarish imkoniyatining mavjudligi.</p> <p>5) Kadrlarni tayyorlashda Toshkent kimyo-texnologiyalari instituti va Toshkent davlat texnika universiteti bilan hamkorlikda ishlashi.</p> <p>6) Kombinatda ISO standartlarining tatbiq etilganligi.</p> <p>7) Kombinatda ijtimoiy muhitni yaxshilash va ishchilarni qo'llab-quvvatlash uchun ijtimoiy dasturning ishlab chiqilganligi.</p> <p>8) Ichki monitoring tizimining mavjudligi.</p> <p>9) Ko'p yillik xorijiy</p>	<p>Ishlab chiqarish dastgohlarining yemirilish darajasi o'rtacha 65 % ga yetganligi.</p> <p>Paxta ekin maydonlarining qisqarganligi xomashyo taqchilligini yuzaga keltirishi oqibatida ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish imkoniyatini kamayishi.</p> <p>Noan'anaviy urug'larni qayta ishlash texnologiyasining yo'qligi.</p> <p>Kombinatda innovatsiya bilan shug'ullanish imkoniyatining kamligi.</p>

hamkorlarga ega ekanligi. 10) Marketing tizimining yaxshi rivojlanganligi.	
--	--

5. Korxonada kadrlar siyosatini rivojlantirib borish orqali, boshqaruv va ishlab chiqarish personalini o‘qitish, mutaxassislik tajribalarini oshirish.

6. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda xalqaro ISO sifat menejmenti sertifikatlarini tatbiq qilish.

Jadvalda SWOT - tahlilidan kelib chiqib “Yog‘-moy kombinati” ning ichki va tashqi muhit, kuchli va kuchsiz tomonlari keltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasida 2021-yil boshida faoliyat yuritayotgan korxonalar va tashkilotlar soni 475197 tani tashkil etdi. Yangi tashkil etilgan korxonalar va tashkilotlar 93311 tani tashkil etdi. 2020-yilning yanvar-noyabr oylarida iqtisodiyot tarmoqlarida korxonalar va tashkilotlar tomonidan 40511,5 mlrd. so‘m miqdorida yakuniy moliyaviy natija olindi. 2020-yilning shu davriga nisbatan solishtirilganda foyda 37,2 % ga ko‘paygan. 2020-yilda 2019-yilning shu davriga nisbatan solishtirganda, foydaning asosiy o‘sishi “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” DK (7705,1mlrd.so‘m), “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJ (2815,5 mlrd. so‘m), “O‘zbekneftegaz” AJ (891,9 mlrd.so‘m), “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ (720,9 mlrd.so‘m), “O‘zsanoatqurilishmateriallari” uyushmasi (628,9 mlrd. so‘m), “Hududiy elektr tarmoqlari”AJ (404,4 mlrd.so‘m), “O‘zdonmahsulot”AK (162,7 mlrd. so‘m)ga to‘g‘ri keladi.

Foydaning pasayishi “O‘zavtosanoat” AJ – 1650,7 mlrd. so‘mga, “Uzbekistan Airports” AJ – 1112,5 mlrd. so‘mga, “Uzbekistan Airways” AJ – 1031,1 mlrd. so‘mga, “Issiqlik elektr stansiyalari” AJ – 672,0 mlrd. so‘mga, “O‘ztransgaz” AJ – 337,7 mlrd. so‘mga, Yog‘-moy sanoati korxonalarini uyushmasi – 115,5

mlrd. soʻmga, “Oʻzbekiston metallurgiya kombinati” AJ – 107,5 mlrd. soʻmga, “Oʻzmaxsusmontajqurilish” AK – 75,9 mlrd. soʻmga, Uy-joy kommunal xizmat koʻrsatish vazirligida – 63,2 mlrd. soʻmga kuzatilgan.

Hududlar kesimida foydaning asosiy qismi Navoiy viloyati 20495,1 mlrd. soʻm (jami foydaning 50,6 % i), Toshkent viloyati – 8729,9 mlrd. soʻm (21,5 %), Toshkent shahri – 4634,8 mlrd.soʻm (11,4 %), Qoraqalpogʻiston Respublikasi – 4480,6 mlrd.soʻm (11,1 %), Andijon viloyati – 1906,4 mlrd. soʻm (4,7 %) va Fargʻona viloyatiga – 870,9 (2,1 %) toʻgʻri keladi.

Zararning asosiy qismi “Oʻztransgaz” AJ – 1991,4 mlrd. soʻm, shuningdek, “Issiqlik elektr stansiyalari” AJ – 1798,4 mlrd.soʻm, “Uzbekistan Airways” AJ – 1001,5 mlrd. soʻm, Uy-joy kommunal xizmat koʻrsatish vazirligi – 537,0 mlrd. soʻm, “Uzbekistan Airports” AJ - 393,3 mlrd. soʻm, “Oʻzbekiston temir yoʻllari” AJ – 277,5 mlrd.soʻm korxonalariga toʻgʻri keladi. Zararlarning asosiy qismi quyidagi tarmoqlarga toʻgʻri keldi: tashish va saqlash – 3765,4 mlrd. soʻm (jami zararning 37,5 % i), Elektr, gaz, bugʻ bilan taʼminlash va havoni konditsiyalash – 2643,0 mlrd. soʻm (26,3 %).

2020-yilning 1-dekabr holatiga koʻra, debitor qarzdorlikning umumiy hajmi 120541,3 mlrd. soʻmni tashkil qildi, shundan muddati oʻtgani – 1758,9 mlrd. soʻm yoki jami qarzdorlikning 1,5 % i. Muddati oʻtgan debitor qarzdorlik 2019- yilning 1-dekabriga nisbatan solishtirilganda 88,5 % ga kamaygan, jami debitor qarzdorlikdagi ulushi 15,0 punktga qisqargan. 2020-yil 1-dekabr holatiga koʻra, kreditor qarzdorlikning umumiy hajmi 130315,0 mlrd. soʻm, shundan muddati oʻtgani – 2656,0 mlrd. soʻm yoki jami kreditor qarzdorlikning 2,0 % ini tashkil etdi. Muddati oʻtgan kreditor qarzdorlik 2019-yilning 1-dekabriga nisbatan

solishtirilganda 71,8 % ga qisqardi, jami kreditor qarzdorlikdagi ulushi 6,8 punktga kamaygan.

7.3-§. Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tamoyillari

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqishda tahdidlar sonining ko'pligi hamda ularning turli yo'nalishlarga ega ekanligini hisobga olish zarur. Bu borada korxonada iqtisodiy xavfsizligining quyidagi tarkibiy qismlari ajratib ko'rsatiladi:

1. Intellektual (kadrlarga tegishli) tarkibiy qism. U korxonaning intellektual salohiyatini, xodimlar bilan, birinchi galda ularning intellektual jihatdan bilimdonligini oshirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan ishlar hisobidan saqlab qolish va rivojlantirishni ko'zda tutadi.

2. Moliyaviy tarkibiy qism – ularni ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish hisobidan korxonaning eng yuqori darajadagi to'lov qobiliyatini ta'minlash bo'yicha ishlar yig'indisini ko'zda tutadi.

3. Texnik-texnologik tarkibiy qism – o'z tarkibiga quyidagi ishlar majmuining bajarilishini ko'zda tutadi:

- turdosh mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha texnologiyalar bozorini tahlil qilish;
- o'zlarida mavjud texnologiyalarni takomillashtirish bo'yicha ichki zaxiralarni ochib berish yuzasidan tahlil qilish;
- korxonada taraqqiyotining texnologik strategiyasini ishlab chiqarish;
- korxonaning ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati jarayonida texnologik rivojlanish rejasini tezkorlik bilan (operativ) amalga oshirish;

- taklif etilayotgan tadbirlarning iqtisodiy samaradorligini hisoblab chiqish, korxonani texnik va texnologik rivojlantirish bo'yicha asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ularni ro'yobga chiqarishdan olingan natijalarni tahlil qilish.

4.Siyosiy-huquqiy tarkibiy qism – korxonaning siyosiy-huquqiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

5.Axborotli tarkibiy qism – axborotlarni to'plash va tahlil qilishni, rivojlanish tamoyillarini hamda korxonaning konfidensial (yashirin) ma'lumotlarni himoya qilishni qamrab oladi.

6.Ekologik tarkibiy qism – tabiiy va texnogen tavsifdagi favqulodda hodisalar oqibatida vujudga keladigan ichki va tashqi tahdidlardan korxonani himoya qilish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

7.Kuch borasidagi tarkibiy qism quyidagilarni ta'minlashga qaratilgan:

- ishlovchilarning jismoniy xavfsizligi;
- korxonaning mulkining saqlab qolinishi;
- axborot xavfsizligining kuch borasidagi jihatlari (masalan, sanoat shpionajidan himoya qilish).

Iqtisodiy xavfsizligi sanab o'tilgan korxonaning har bir tarkibiy qismini ta'minlash ishlari bo'yicha tegishli xizmatlari: iqtisodiy, moliyaviy, texnik va texnologik, yuridik, ekologik xizmatlarning ishlovchilari bajaradilar.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligining kuchga oid tarkibiy qismini ta'minlash uchun qoida bo'yicha maxsus bo'linma, ya'ni xavfsizlik xizmati tashkil etiladi, u o'z ishini korxonadagi barcha boshqa bo'linmalar bilan o'zaro uzviy ta'sirlashuvda amalga oshiradi. Bu kuchga oid tarkibiy qismning ayrim jihatlari korxonada iqtisodiy xavfsizligining boshqa tarkibiy qismlarida ham ishtirok etishi bilan bog'liqdir.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligining intellektual (kadrlarga oid) tarkibiy qismi. Korxonada iqtisodiy xavfsizligining intellektual tarkibiy qismini ta'minlash maqsadida xodimlar bilan ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini, ularning o'zaro ta'sirlashuvi va o'zaro bir-biriga bog'liqligini, har xil omillarning miqdoriga ta'sirini o'rganish bo'yicha ishlarni muntazam ravishda o'tkazish lozim. Sanoat korxonasining iqtisodiyoti qator ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadiki, ularni bilmasdan turib na samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish, na ularning bajarilishini tashkillashtirish mumkin bo'ladi. Ushbu tizimda korxonaning ishlab chiqarish dasturini tavsiflovchi ko'rsatkichlar muhim o'rin tutadi. U bir oy, kvartal, yarim yil, to'qqiz oy, bir yildagi mahsulot ishlab chiqarish rejasidan iborat bo'ladi. Ishlab chiqarish dasturini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlarga quydagilar kiradi: tovar mahsulot; sotilgan mahsulot; mahsulotni sotishdan tushgan tushum.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligining moliyaviy tarkibiy qismi. Korxonada ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijalarini foydaga tegishli ko'rsatkichlar tavsiflaydi. Soliq kodeksiga binoan soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foyda miqdori – barcha turdagi faoliyatlardan olingan daromad bilan ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi, ya'ni

barcha faoliyat turidan keladigan moliyaviy natija sifatida shakllanadi.

Korxonani iqtisodiy xavfsizligining moliyaviy tarkibiy qismini ta'minlash uchun har bir hisobot davri tugagandan so'ng (har chorakda o'sib boruvchi yakun bilan) korxonaning moliyaviy natijalari, moliyaviy holati va ishchanligini tahlil qilishi lozim. Korxonaning moliyaviy natijalari tahlili quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- soliqqa tortiladigan foydaning dinamikasini umumiy baholash;
- sotuvdan kelgan foydani (mahsulotni sotishdan kelgan foydani) omilli tahlil qilish;
- boshqa moliyaviy operatsiyalardan (boshqa faoliyat turlaridan) olingan moliyaviy natijalarni tahlil qilish;
- sof foydaning sarflanishini tahlil qilish;
- rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilish.

Korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilish jarayonida korxonaning quyidagilarni amalga oshiradi:

- korxonaning mol-mulki tarkibi va tuzilishining dinamikasini tahlil qilish (balansning aktiv qismi);
- moliyaviy resurslar manbalarining tarkibi va tuzilishini tahlil qilish (balansning passiv qismi);
- moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish;
- to'lov qobiliyati va likvidlik darajasini tahlil qilish.

Korxonaning ishchanlik muhitini tahlil qilish quyidagilarni ko'zda tutadi:

- ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilish;
- iqtisodiy o'sishining barqarorligini tahlil qilish.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligining axborotli tarkibiy qismi.

Axborot – bu biror narsa to‘g‘risidagi ma’lumotlar bo‘lib, to‘plash, saqlash va ishlov berish obyekti hioblanadi. Sanoat korxonasi borasida bu – ishlab chiqarish – xo‘jalik faoliyati (IXF)ning barcha tomonlari to‘g‘risidagi ma’lumotlardir.

Ular korxonaning har xil xizmatlari tomonidan shakllantiriladi. Mazkur ma’lumotlarni tahlil qilish asosida operativ (tezkor) va istiqbolli tavsifdagi boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Korxonani uning axborot muhitidan tashqarida tasavvur qilib bo‘lmaydi va korxonaning iqtisodiy xavfsizligining axborotli tarkibiy qismini ta’minlash zaruratini oldindan belgilab beradi.

Korxonaning axborot xavfsizligini ta’minlash tizimi ikki vazifani, ya’ni axborot xavfsizligini va axborotni himoya qilishni ta’minlashi lozim. Axborot xavfsizligi – bu axborot muhitining himoyalanganlik holatidir. Axborotni himoya qilish – bu o‘sha holatga erishishga qaratilgan faoliyat, ya’ni jarayon hisoblanadi, masalan, axborotlarni korxonadan chetga chiqib ketishining oldini oladigan ishlar majmuini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Korxonalarning axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha ishlar bir martalik yoki biror vaqt davom etadigan tavsifga ega bo‘lmaydi. U uzluksiz tartibda bajarilishi lozim.

Shunday qilib, korxonalarining axborot xavfsizligi – bu korxonalarining me'yorida faoliyat ko'rsatishi va bir tekis rivojlanishini ta'minlovchi axborot muhitining himoyalanganlik holatiga erishish bo'yicha amaldagi qonunchilikda ruxsat etilgan kuch va vositalardan foydalangan holda ularning barcha bo'linmalari va shaxslarning maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir. Korxonalarining axborot xavfsizligini tashkil etishda va uning faoliyat ko'rsatish jarayonida qo'llab turuvchi infratuzilmaning, ya'ni korxonaning hayot kechirishini ta'minlovchi tizimlar (elektr, issiqlik, suv bilan ta'minlash)ning hamda xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning normal ishlashini ta'minlanishi kerak.

Korxonalarining axborot xavfsizligi tizimini tashkil etishda yashirin axborot bilan ishlashni tashkillashtirish markaziy o'rin tutadi. Konfidensial axborot – bu foydalanuvchilarning ularga

foydalanuvchilarning ularga kirish huquqida cheklovlar bor bo'lgan axborotdir, chunki ularda davlat, xizmat yoki tijorat siri mavjud bo'ladi.

Davlat siriga rioya qilish bo'yicha munosabatda O'zbekiston Respublikasining "Davlat siri to'g'risida" qonuni bilan tartibga solinadi. Xizmat va tijorat siri O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va "Tijorat siri to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solish predmeti hisoblanadi.

Mazkur qonunga muvofiq holda tijorat siri – bu egasiga mavjud bo'lgan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan holatlarda daromadlarni ko'paytirish o'zini oqlamaydigan xarajatlarga yo'l qo'ymaslik, tovarlar, ishlar, xizmatlar bozorida mavqYIni saqlab

qolish yoki boshqa tijorat manfaatiga ega bo'lish imkonini beradigan konfidensial axborotdir.

Tijorat sirini tashkil etuvchi axborot – uchinchi shaxslarga ma'lum bo'lmaganligi hamda qonuniy asosda unga kirish

taqiqlanganligi va bunday axborotning egasiga nisbatan tijorat siri tartibi joriy etilganligi tufayli real yoki potensial qiymatga ega bo'lgan ilmiy-texnikaviy, texnologik, ishlab chiqarish, moliyaviy-iqtisodiy yoki boshqa axborot (jumladan, ishlab chiqarish sirini tashkil etuvchi, nou - xau)lardir.

Tijorat siri tartibi – bu tijorat sirini tashkil etuvchi axborot egasining konfidensialligini saqlash bo'yicha qabul qiladigan huquqiy, tashkiliy, texnik choralaridir. Qonunda ko'rsatilishicha, tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumot ro'yxati – korxonada rahbari tomonidan belgilab qo'yiladi. U buyruq bilan rasmiylashtiriladi. Mazkur buyruqda uni bajarish bo'yicha chora-tadbirlar majmui belgilanadi. Buyruqni bajarish uchun javobgarlik qoida bo'yicha korxonaning xavfsizlik xizmatiga yuklatiladi.

Tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar ro'yxatini shakllantirishda mehnat qonunning tarkibida tijorat siri rejimi o'rnatilishi mumkin bo'lmagan ma'lumotlar ro'yxati inobatga olinishi zarur. Xususan, bunga quyidagi ma'lumotlar kiradi:

- korxonada ishlovchilarning soni va tarkibi to'g'risida;
- ishlovchilar mehnatiga haq to'lash tizimi to'g'risida;
- mehnat sharoiti to'g'risida, jumladan, mehnatni muhofaza qilish to'g'risida;

- ishlab chiqarishda jarohat olish va kasbiy kasalliklar to‘g‘risida;
- bo‘sh ish joylarining mavjudligi to‘g‘risida ;
- ish haqi va boshqa ijtimoiy to‘lovlarni to‘lash bo‘yicha qarzdorlik to‘g‘risida.

Tijorat sirini saqlovchi ma‘lumotlar ro‘yxatiga qonunda belgilangan shu kabi va boshqa ma‘lumotlarni kiritishi, korxonada rahbariyati tomonidan ularni fosh qilganlik uchun jazolash qonunga xilof hisoblanadi. Korxonada tijorat siri rejimini amalga oshirish uchun quyidagi majburiy xatti-harakatlarni amalga oshirish zarur:

- o‘zining mehnat majburiyatlarini bajarish uchun konfidensial axborotlarga kirishi zarur bo‘lgan har bir ishlovchining tijorat sirini tashkil etuvchi axborotlar ro‘yxati bilan bunga imzo chekkan holda tanishtirish;
- har bir ishlovchini imzo chekkan holda tijorat siri rejimi uni buzganligi uchun javobgarlik choralari bilan tanishtirish;
- har bir ishlovchiga o‘rnatilgan tijorat siri rejimiga rioya qilishi uchun sharoit yaratish.

Sanab o‘tilgan chora-tadbirlarga qo‘shimcha ravishda har bir ishlovchiga tijorat sirini saqlash to‘g‘risida eslatma berilishi zarur bo‘lib, unda tijorat sirini saqlovchi hujjatlar bilan ishlashda, jumladan, tegishli hujjatlarni yo‘qotganda, ishlovchi ta‘tilga chiqqanda, xizmat safariga ketganda, ishdan bo‘shaganda uning majburiyatlarini aks ettirish lozim. Mehnat qonuniga muvofiq mehnat majburiyatlarini bajarishda unga ma‘lum bo‘lgan konfidensial axborotni fosh qilganligi uchun aybdor bo‘lgan ishlovchi, korxonaga keltirilgan zararni qoplashi lozim, undan tashqari, konfidensial axborotni ataylab yoki ehtiyotsizlik

oqibatida fosh etgan ishlovchiga uning xatti-harakatlarida jinoyat mavjud bo'lmagan hollarda intizomiy jazo beriladi.

Korxonalarining axborot xavfsizligini ta'minlash maqsadida shtat jadvalida axborot xavfsizligi bo'yicha mutaxassis lavozimi ko'zda tutilishi yoki axborot xavfsizligi xizmati tashkil etilishi mumkin. Bu masalalarni hal qilish, xizmat tashkil etilgan taqdirda esa uni tarkibi va soni ko'p o'lchamga, ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyati turlariga hamda axborotlarning konfidensiallik darajasiga bog'liq bo'ladi. Barcha hollarda ular axborotlarni himoya qilish bo'yicha hamma vazifalarni hal qilinishini ta'minlashi kerak. Uning eng muhim vazifalari quydagilardir:

- korxonada axborotni himoya qilish bo'yicha ishlarni tashkillashtirishni muvofiqlashtirish;

- axborotlarni chiqib ketishi mumkin bo'lgan kanallarini aniqlash maqsadida ishlab chiqarishni to'plash va ishlov berish texnologiyasini tadqiq etish;

- axborot xavfsizligi siyosatini va uni amalga oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;

- korxonalarda axborotlarni himoya qilishni ta'minlovchi me'yoriy hujjatlar loyihasini ishlab chiqish;

- tahdidlarni aniqlash va zararsizlantirish;

- axborot xavfsizligiga daxldor bo'lgan voqea – hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, ro'yxatga olish, ishlov berish va saqlash;

- barcha ishlovchilarda korxonaning axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha talablarni bajarish zarurligini tushunishini shakllantirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish salohiyati qanday.

2.Korxonada iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar nimalardan iborat?

3.Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan ichki va tashqi tahdidlarga baho bering.

4.Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka katta e'tibor qaratilayotganligining sabablarini ko'rsating.

5.Mamlakatimizda biznes muhitini yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan ishlar to'g'risida gapirib bering.

6.Iqtisodiyotda davlatning ulushini qisqartirishning asosiy yo'llari va vositalarini sharhlab bering.

7.Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlarini ko'rsating.

8.Korxonaning iqtisodiy manfaatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

9.Korxonada faoliyatiga qanday noaniqliklar, risklar ta'sir ko'rsatadi?

10. Korxonada faoliyatining xavfsizligi qanday aniqlanadi?

11. Sanoat-iqtisodiy ayg'oqchilik nima va u korxonada faoliyatiga qanday xavf soladi?

VIII BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI IQTISODIY XAVFSIZLIKNING IJTIMOIIY INDIKATORI SIFATIDA

8.1-§. Ijtimoiy sohadagi tahdidlarni tizimlashtirish va baholash

Ijtimoiy xavfsizlik ko'p qirrali kategoriya bo'lib, uni o'rganish davomida keng qamrovli turli-tuman qarama-qarshi fikrlar vujudga kelgan. Ijtimoiy xavfsizlik masalalarini sotsiologlar, psixologlar, pedagoglar, iqtisodchilar va huquqshunoslar tomonidan keng o'rganilib kelinmoqda.

Insonlar, ularning hayotiy qiziqishlari va ehtiyojlari, jamoalar va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, ijtimoiylashuv tizimlari (ta'lim, tarbiya, madaniyat, kundalik hayot) va insonning hayotiy faoliyatini ta'minlash tizimlari (sog'liqni saqlash, savdo, ta'minot) ijtimoiy xavfsizlikning obyekti sanaladi.

Ijtimoiy xavfsizlikni baholash mezonlari quyidagilardan tashkil topgan:

- 1) shaxsning huquq va erkinliklari;
- 2) xususiy mulk institutining daxlsizligi;
- 3) ijtimoiy jarayonlarning barcha ishtirokchilari uchun qonunlarning universalligi va ustuvorligi;
- 4) millatning madaniy o'ziga xosligi;
- 5) shaxsning bitta ijtimoiy ta'minot tizimidan boshqa ijtimoiy ta'minot tizimiga mustaqil o'tish imkoniyati.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni beshta katta blok asosida tizimlashtirish mumkin:

- 1) aholining pul daromadlari darajasi bilan bog'liq tahdidlar;
- 2) demografik vaziyat bilan bog'liq tahdidlar;
- 3) bandlik sohasidagi tahdidlar, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan hollarda;

4) ijtimoiy nafaqalar miqdori va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralari bilan bog‘liq tahdidlar;

5) sog‘liqni saqlash, ta‘lim, madaniyat va kommunal sohada yuzaga keladigan jarayonlar tufayli kelib chiqadigan tahdidlar.

Ijtimoiy sohada iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning birinchi bloki aholining real pul daromadlari (ish haqi va boshqa to‘lovlar) darajasining pasayishi bilan bog‘liq bo‘lgan tahdidlarni o‘z ichiga oladi. Aholining pul daromadlari dinamikasi ko‘rsatkichini yashash tannarxi bilan taqqoslash, ushbu mablag‘larning zarur ehtiyojlarni qondirish uchun mosligini aniqlashga imkon beradi. Bu ijtimoiy sohadagi hozirgi kunga xos dolzarb tahdidlardan biri – jamiyatning kam sonli boylar va kam ta‘minlangan fuqarolar

doirasining kengayishi xavfini o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy sohada iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning ikkinchi bloki mamlakatdagi demografik tahdidlarni o‘z ichiga oladi. Tabiiy kamayish tufayli doimiy aholi

sonining kamayishi (tug‘ilishning kamayishi va o‘limning ko‘payishi), migratsiya, qarish, umr ko‘rishning pasayishi kabilar mazkur blokda asosiy tahdidlar sifatida ko‘riladi. Iqtisodiy faol aholi sonining kamayishi va ularning reproduktiv salomatligining yomonlashishi yana bir jiddiy salbiy jihat hisoblanadi. Bu yerda muhim baholovchi ko‘rsatkichlardan biri 1 nafar ayolga tug‘ilish sonining nisbati bo‘lib, bu populatsiyaning o‘shish ehtimolini baholashga imkon beradi.

Ijtimoiy sohaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning uchinchi bloki bandlik sohasidagi muammolardir. Bunga munosib maosh va ishsizlik darajasi yuqori bo‘lgan bir paytda ish

o‘rinlarining yetishmasligi mehnat bozoridagi tahdidlarga kiradi. Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) tavsiyasiga ko‘ra, ishga joylashmagan va hozirda faol ish izlashda bo‘lgan iqtisodiy aholi ishsiz sifatida e‘tirof etiladi. Ishsizlikning ko‘payishi mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. XMT uslubi bo‘yicha hisoblanuvchi ishsizlik ko‘rsatkichi mehnat bozoridagi vaziyatni obyektiv baholash mezonini hisoblanadi.

Tahdidlarning to‘rtinchi bloki – aholini turli xil ijtimoiy imtiyozlar va qiyin hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan fuqarolarni qo‘llab-quvvatlash choralari kafolatlaydigan davlat tuzilmalarini moliyalashtirish bilan bog‘liq tahdidlardir. Davlat byudjetining davlat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy majburiyatlarini bajarish uchun nazarda tutilgan moddalarini bajarmaslik yoki to‘liq bajarmaslik bilan bog‘liq tahdidlar ham bu borada muhim sanaladi. Shuningdek, O‘zbekistonda majburiy ijtimoiy sug‘urta tizimining moliyaviy barqarorligi, ya‘ni ijtimoiy byudjetdan tashqari jamg‘armalar byudjetlari bajarilishida ham nomutanosibliklar mavjud.

Beshinchi blok – sog‘liqni saqlash, ta‘lim, madaniyat va uy-joy kommunal xo‘jaligidagi salbiy jarayonlar natijasida kelib chiqadigan tahdidlardir. Bunday tahdidlar ko‘pchilik aholi uchun yuqori texnologiyali tibbiy, sifatli ta‘lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatining yo‘qligi, uy-joy qurilishining kamayishi, uy-joy kommunal xo‘jaligi bino va inshootlarining eskirishi, uy-joy kommunal xizmatlariga to‘lovlarning oshishi bilan izohlanadi. Bunday vaziyatlarda aholining aksariyati hayotiy xizmatlardan to‘la-to‘kis foydalana olmaydilar. Baholash uchun biz har bir kishiga to‘g‘ri keluvchi uy-joy maydoni ko‘rsatkichidan foydalanadi.

Xalqaro tajribaga muvofiq, jamiyatda barqarorlikni ta'minlashning muhim mezonlaridan biri – bu jamiyatda ta'sir doirasi katta bo'lgan o'rta sinfni yaratishdir. Agar jamiyatda barcha mulkdorlarning 85 foizi o'rta sinf vakillariga to'g'ri kelsa, boylar va kambag'allar birgalikda 15 foizni tashkil qilsagina, ushbu shartni bajarish mumkin bo'ladi. Yuqori va kam haq to'lanadigan ishchilar o'rtasidagi daromad nisbati ham muhim ahamiyatga ega. Bu nisbat odatda 1:10 dan oshib ketmasligi shart. Ushbu nisbatlarning har qanday o'zgarishi jamiyatda ijtimoiy keskinlikning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Jamiyatni modernizatsiyalash – bu jamiyat hayotining turli jihatlariga ta'sir qiluvchi ko'p qirrali hodisa hisoblanadi. Agar modernizatsiya mehnat unumdorligini oshirish, insonlar hayotini osonlashtiruvchi yangi texnologiyalarni joriy etish nuqtayi nazaridan qaralsa, mashinasozlik, robototexnika, raqamli iqtisodiyot sohalarida yangi texnologiyalarni joriy etish, axborot texnologiyalari doirasini kengaytirish kabilarni o'zida aks ettiradi. Ular bugungi kun insonning hayotini yaxshilash uchun xizmat qilishi lozim. Jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida ba'zi bir kasblar keraksiz bo'lib borsa, ba'zi bir yangi kasblar paydo bo'la boshlaydi. Texnik modernizatsiyalash davlat va jamiyatning ijtimoiy tuzilmasiga katta ta'sir qiladi. Texnik modernizatsiyalash jamiyatda tarkib topgan urf-odatlar, axloqiy me'yorlar va uning madaniyatiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi.

Bugungi kunda texnik modernizatsiyalash ijtimoiy modernizatsiyalashning o'ziga xos katalizatoriga aylanib ulgurdi. Agar texnik modernizatsiyalash konstruktiv tavsifga ega bo'lsa, uning oqibatida yuzaga chiquvchi ijtimoiy modernizatsiyalashni baholash har doim ham o'rinli bo'lavermaydi.

Ijtimoiy xavfsizligini tavsiflovchi bir qator chegaraviy ko'rsatkichlar va ularning qiymatlari mavjud. Ular quyidagi jadvalda keltirilgan.

Texnokratik jamiyatdan axborotlashgan jamiyatga o'tish davrida ma'lum bir xavflar paydo bo'ladi, chunki insonlarning tor guruhi ijtimoiy ongni shakllantirishni nazorat qila boshlaydilar va ular tezda axborotlashgan jamiyatning kibor a'zolariga aylanadilar. Aksariyat insonlar axborot texnologiyalaridan to'liq foydalana olmaydilar, bu esa ular ma'lum ziddiyatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

8.1-jadval

Ijtimoiy soha iqtisodiy xavfsizligi indikatorlari

Ko'rsatkichlar	Chegaraviy qiymat
Pensiya va mehnatga qobiliyatli yoshdagi insonlarning nisbati	0,4 dan ko'p emas
Sog'liqni saqlash, ta'lim va madaniy tadbirlar uchun xarajatlar, YAIMga nisbatan %	15 dan kam emas
Jami aholi tarkibida yashash minimumidan kam daromadga ega bo'lganlar ulushi,%	6 dan ko'p emas
O'rtacha pensiyaning o'rtacha ish haqiga nisbati,%	40 dan kam emas
Fondlar koeffitsiyenti (10 % yuqori daromadli aholi daromadlarining 10 % past daromad oluvchi aholi daromadlariga nisbati), marta	7 dan ko'p emas
O'rtacha aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi aholi pul daromadlarining yashash minimumiga nisbati, marta	3,5dan kam emas
XMT uslubiyotiga ko'ra ishsizlik darajasi,%	4 dan ko'p emas
Bir kishiga to'g'ri keluvchi yashash maydoni, m ²	25 dan kam emas
Djini koeffitsiyenti	0,3 dan ko'p emas
Jinoyatchilik darajasi (har 100000 ming kishiga to'g'ri keluvchi ro'yxatga olingan jinoyatlar soni)	1000 dan ko'p emas
Tibbiyot tavsiyasiga ko'ra bir sutkada iste'mol	3000 dan kam

qilinishi lozim bo'lgan kilokaloriya	emas
Spirтли ichimlik iste'mol qilish (aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi alkogol mahsuloti, litr)	8 dan ko'p emas
Giyohvand moddalar iste'mol qiluvchi insonlar ulushi, %	3,5dan ko'p emas
O'z joniga qasd qilish (har 100000 aholiga)	20 dan ko'p emas
Ruhiy buzilishlarning tarqalishi (har 1000 kishiga)	360 dan ko'p emas

jinoyatchilik, alkogolizm, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqalarni cheklash orqali namoyon bo'ladi. Bunday hodisalarning oldini olish uchun jamiyat albatta katta xarajatlarni amalga oshirishi talab etiladi.

Eng muhim ijtimoiy muammolar qatoriga aholining turmush darajasi va sifatini oshirish, qashshoqlikka barham berish, aholi daromadlarini ko'paytirish, bandlik, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizligini ta'minlash, nogironlar va kam ta'minlangan fuqarolar va ularning oilalarini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solish kabilar kiradi.

8.2-§. Demografik sohadagi tahdidlar. Demografik jarayonlarni baholash usullari va xavfsizlik ko'rsatkichlari tizimi

Demografik xavfsizlik davlat va jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning demografik xavf-xatarlardan himoyalanganlik holati, bunda ularning milliy demografik manfaatlarga muvofiq rivojlanishi ta'minlanadi. Davlat va jamiyatning demografik manfaatlari aholini takror ishlab chiqarishni o'ziga oladi, uning asosiy o'ziga xos belgilari quyidagilardan iborat: depopulatsiyaning mavjud emasligi, ota-ona avlodlarining to'liq o'rnini bosishga yo'naltirilgan ongli ravishda tartibga solinadigan

tugʻilish miqdori, barqaror pasayib borayotgan oʻlim soni va umr koʻrish uzunligining oshishi, aholining yosh-jinsiy tarkibi, maqbul ichki va tashqi migratsion jarayonlar, farzandlarga boʻlgan ehtiyojni amalga oshirish, ularni tarbiyalash uchun eng qulay hisoblangan ijtimoiy institut sifatida oilani mustahkamlash.

Shaxsning demografik manfaatlari sogʻlom va uzoq umr koʻrishni, farzandlarga boʻlgan shaxsiy ehtiyojlarning toʻliq amalga oshirilishini, hududiy koʻchib yurishlar erkinligini taʼminlovchi sharoitlarning shakllantirilishidir. Shunday qilib, demografik xavfsizlik—bu populatsiyaning oʻz yosh-jinsiy va etnik parametrlarida mavjud boʻlishi hamda rivojlanishi, davlatning yaxlitligini, mustaqilligini, suverenitetini taʼminlash va mavjud geosiyosiy maqomini saqlab turishdan iborat milliy manfaatlar bilan bogʻliqligini aniqlash.

Demografik xavfsizlikni ichki va tashqi turlariga boʻlish mumkin.

Ichki demografik xavfsizlik quyidagi omillar bilan belgilanadi: omon qolish, odamsiz qolish, naslning buzilishi, qirilib yoʻq boʻlish, oʻzini-oʻzi saqlab qolish, oʻzi uchun yetarli takror barpo boʻlish, demografik rivojlanish, demografik inqiroz, depopulatsiya va h.k. Bu yerda asosiy xavf-xatar – uzoq davom etadigan va chuqur depopulatsiya oqibatida qirilib yoʻq boʻlish, uning taʼrifiga faqat aholi tabiiy harakatining tavsiflari kiradi: tugʻilish miqdori va oʻlim soni.

Aholi sonining tabiiy kamayishi immigratsiya hisobidan qoplanadigan oʻrin bosuvchi migratsiya populatsiyaning saqlab qolinishiga emas, balki etnik-madaniy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaruvchi oʻzgarishiga olib keladi. Mazkur holatda muayyan vaqt oʻtgach mamlakat aholisining etnik va genetik qiyofasi tubdan oʻzgaradi.

Tashqi demografik xavfsizlik – hududning seraholiligi, uning chegaralarini qo‘riqlash, mudofaa salohiyatini saqlab turish, iqtisodiyotni o‘z mehnat resurslari bilan ta‘minlash kabi davlatning barcha geosiyosiy manfaatlariga mos kelishi lozim bo‘lgan inson (ko‘chiriladigan, safarbar etiladigan, mehnat) resurslari majmuini shakllantirish.

Davlat uch hokimiyat timsolida demografik xavfsizlikning asosiy subyekti hisoblanadi. Ijro etuvchi hokimiyatning vakolatlari: ushbu sohadagi davlat siyosatini belgilab beradi; demografik xavfsizlik konsepsiyasi (doktrinasi, dasturi)ni ishlab chiqib, tasdiqlaydi va moliyalanishini ta‘minlaydi; davlat boshqaruvi organlarining mazkur sohadagi faoliyatini nazorat qiladi; aholi va demografik

xavfsizlik sohasidagi qonun hujjatlarining takomillashtirilishini ta‘minlaydi; ushbu sohada hukumatlararo hamkorlikni rivojlantiradi; boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Demografik xavfsizlik konsepsiyasi normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilangan muddatda ishlab chiqiladi. Demografik xavfsizlik konsepsiyasida quyidagilar aks ettirilishi kerak:

1. O‘tgan davrda demografik rivojlanish va demografik siyosatni baholash hamda demografik vaziyatni tavsiflash.
2. Real va potensial demografik xavf-xatarlar.
3. Konsepsiyada belgilangan davr uchun mo‘ljallangan demografik xavfsizlik dasturlarning asosiy yo‘nalishlari.

4. Fuqarolarning reproduktiv huquqlarini muhofaza qilish va ta'minlash hamda ularning reproduktiv ehtiyojlarini shakllantirish sohasidagi davlat siyosati.

5. Sog'liqni saqlash sohasidagi o'zgarishlar, shu jumladan, aholiga sifatli tibbiy xizmat ko'rsatilishiga erishish uchun sog'liqni saqlashni takomillashtirish; ayniqsa, mehnatga layoqatli yoshda bevaqt va oldini olish mumkin bo'lgan o'lim sonini kamaytirish zaxiralarini amalga oshirish hisobidan aholi umr ko'rishning uzunligini oshirish; salomatlik uchun zararli bo'lgan odatlarning oldini olish va ularga barham berish, birinchi navbatda, xavf-xatar darajasi yuqori bo'lgan guruhlar o'rtasida ruhiy kasalliklar, alkogolizm va narkomaniya profilaktikasi; kasalliklar profilaktikasi va sog'liqni mustahkamlash haqidagi bilimlarni shakllantirish, tarqatishga doir ma'rifiy va ta'lim faoliyatini takomillashtirish.

6. Oilaga, keksalarga nisbatan davlat siyosati.

7. Turmush darajasi va sifati sohasida davlat siyosati, shu jumladan: mehnatga layoqatli aholining munosib turmush darajasini o'zi ta'minlashi uchun sharoitlar yaratish; fuqarolarni keksalikda, mehnat layoqatini yo'qotganda, kasal bo'lganida, ishsiz qolganida va boshqa kritik vaziyatlarda ijtimoiy ta'minlash; sog'lom kun kechirish muhitini ta'minlovchi sharoitlarni yaratish; barcha fuqarolarga ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, san'at, sport xizmatlarining qulayligini ta'minlash.

8. Migratsiya siyosati.

9. Xalqaro hamkorlik, shu jumladan, demografik siyosat chora-tadbirlari va maqsadli loyihalarni ishlab chiqish, amalga oshirish va baholashda tajriba almashish, ularning amalga oshirilishiga ko'maklashish; demografiya sohasidagi milliy

dasturlar va rejalarning amalga oshirilishida ishtirok etish uchun xalqaro tashkilotlar hamda donor mamlakatlarni jalb qilish.

Ijtimoiy-demografik xavfsizlikni tadqiq qilish hududlarni rivojlantirishning mumkin bo'lgan istiqbollari belgilab beruvchi asosiy masalalardan biridir. Ushbu kategoriyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u inson faoliyatining barcha sohalariga faol ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy-demografik xavfsizlik deyilganda shunday holat va uning o'zgarishi tendensiyalari tushuniladiki, bunday hududda aholining ko'payishi va munosib yashash sharoitlari hamda shaxsiy rivojlanish jarayonlarining barqarorligi ta'minlanadi.

Ijtimoiy va demografik xavfsizlik quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- aholining tabiiy ko'payishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni doimiy ravishda tartibga solish (yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan minimal darajadan past

emas), bu esa o'z navbatida, yaqin o'n yillikda hududlarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratish imkonini beradi;

- millat sog'lig'ini yuqori darajada saqlash va qo'llab-quvvatlash uchun shart-sharoitlar yaratish, xavfli kasalliklar tarqalishining oldini olish borasida sanitariya-epidemiologiya me'yorlariga qat'iy rioya qilish;

- zamonaviy dunyo standartlariga javob beradigan, munosib turmush darajasi va uni saqlab qolish uchun sharoit

yaratish, bu o‘z navbatida, aholining populatsiyasining saqlanib qolishi va barqaror iqtisodiy o‘shishga yordam beradi;

- shaxsning xavfsizligiga va uning to‘liq rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan zarur bo‘lgan sifat ko‘rsatkichlariga javob beradigan ijtimoiy muhit (jinoyatchilikka qarshi kurashish, hayot faoliyati xavfsizlik va boshqalar);

- aholining hududlardan migratsiyasini cheklab qo‘yadigan va ruxsat etilgan chegaralar doirasida migratsiya oqimini saqlab turadigan sharoitlar yaratish.

Demografik xavfsizlik ijtimoiy, iqtisodiy, milliy, innovatsion, sarmoyaviy, epidemiologik va ekologik, moliyaviy va soliq xavfsizligi va boshqa shu kabi kategoriyalarning inson kapitali sifati bilan o‘zaro bog‘liqligi nazarda tutiladi.

Ko‘pincha ijtimoiy va demografik xavfsizlik kategoriyalari alohida qarab chiqiladi. Tadqiqotlarda “demografik xavfsizlik” kategoriyasi har xil nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. Demografik xavfsizlik darajasini demografik muvozanat va aholining maqbul soni nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish mumkin.

Aholining maqbul soni deyilganda kutilayotgan va imkoniyat darajasida bo‘lgan aholining eng maqbul soni tushuniladi. Aholining maqbul soni nazariyasi demografik bosim va aholining turmush kechirish uchun zarur bo‘lgan vositalar bilan ta’minlanganlik darajasi muammolarini yoritib beradi. Aholining maqbul sonini aniqlash uchun odamlar intilishi mumkin bo‘lgan: farovonlik; bandlik; kuch; sog‘liq, madaniyat, bilim; aholi soni kabi maqsadlarni hisobga olish lozim. Demografik xavfsizlikning maqsadi – demografik tahdidlarning oldini olish va zararsizlantirish uchun yetarli shart-sharoitlarni yaratishdan iboratdir.

Demografik tahdidlar-demografik sohaning faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan va demografik rivojlanishning milliy va (yoki) mintaqaviy maqsadlariga zid keladigan, davlatning yaxlitligi, mustaqilligi va suverenitetiga daxl qiluvchi hodisalar, tendensiyalar va harakatlar majmuini ifoda etadi. Depopulatsiya, aholining qarishi, tartibga solinmagan migratsiya jarayonlari, aholi salomatligi holati, aholi soni, oila institutining tanazzulga uchrashi, aholining etno-demografik tarkibi kabilarni demografik tahdidlar sirasiga kiritishimiz mumkin.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari va jamiyat hayotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan oqibatlarga quyidagilar kiradi:

- shakllangan salbiy tabiiy o'sish (aholining depopulatsiyasi) natijasida uzoq muddatli istiqbolda hudud aholisining qisqarishi;

- aholining oddiy ko'payishini ta'minlay olmaydigan tug'ilishning past darajasi, shuningdek, ko'p sonli abortlar nafaqat tug'ilishning hozirgi darajasini pasaytirib yuboradi, balki kelajakda reproduktiv salomatlikning yomonlashishiga olib keladi;

- umr ko'rish davomiyligining qisqaligi (ayniqsa, erkaklarda);

- populatsiyaning mexanik va tabiiy harakati natijasida yosh va jins tarkibidagi salbiy o'zgarishlar; mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi aholi ulushining muttasil o'sib borishi sharoitida mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni va ulushining kamayishi;

- kasallanishning ko'payishi, reproduktiv va ruhiy salomatlikning yomonlashishi, alkogolizm, giyohvandlik va boshqalar tufayli inson resurslari sifatining yomonlashishi;

- nikoh va oilaviy munosabatlarning o'zgarishi, oilaviy qadriyatlarning o'zgarishi natijasida kelib chiquvchi ajralishlarning yuqori darajasi, to'liq bo'lmagan oilalar, nikohsiz

tugʻilishlar, farzandsiz va kam farzandli oilalarning koʻpayishi, ijtimoiy yetimlik va boshqalar;

- davlat tashkil etuvchi (subyekt tashkil etuvchi) etnik guruhning soni va ulushining qisqarishi;

- aholining strategik muhim hududlardan koʻchib ketishi natijasida aholi zichligining hududlar boʻyicha sezilarli ravishda tabaqalanishi;

- shahar va qishloq aholisining turmush darajasida sezilarli farqlar mavjudligi oqibatida qishloq aholisi sonining kamayishi.

Hududlarning demografik xavfsizligini baholash uchun koʻrsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Ushbu kategoriyani baholashning aniq bir mezon mavjud boʻlmaganligi bois, tadqiqotchilar tomonidan tanlangan koʻrsatkichlar roʻyxati faqat demografik jarayonlarni tavsiflovchi omillarni oʻrganish bilan cheklanishi mumkin yoki aholini hayotining boshqa jihatlari yoki demografik xulq-atvorga taʼsir etuvchi omillarni tavsiflovchi roʻyxat kengaytirilgan holda taqdim etilishi mumkin.

Demografik xavfsizlikni hozirgi demografik jarayonlarni oʻrganish nuqtayi nazaridan koʻrib chiqishda:

- 1) demografik xavfsizlikning ayrim jihatlari;

- 2) demografik xavfsizlikning individual koʻrsatkichlari darajasining oʻzgarish yoʻnalishi va darajasi;

- 3) demografik xavfsizlikning individual koʻrsatkichlarining oʻzgarishi (demografik yoʻqotishlar) kabilarni tavsiflovchi koʻrsatkichlardan keng foydalanishimiz mumkin.

Tanlangan koʻrsatkichlarning kritik yoki chegaraviy qiymatlarini aniqlash muhim hisoblanadi. Chegaraviy kritik qiymat deyilganda shunday qiymatni tushunish lozimki, unga koʻra indikatorning bunday miqdoriy qiymatida iqtisodiyotning faoliyati va jamiyat hayotiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin

boʻlgan salbiy jarayonlarning kelib chiqish xavfi keskin oshadi. Ushbu qiymatlarni baholash ekspert xulosalari asosida yoki matematik tadqiqot usullaridan foydalangan holda hisob-kitoblar asosida amalga oshiriladi. Bu tahlil qilingan koʻrsatkichlarga sifatli baho berish, rivojlanishning amaldagi darajasi belgilangan mezonlarga muvofiqligini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotlarda koʻpincha quyi yoki yuqori chegara qiymatlari topiladi.

8.2-jadval

Demografik xavfsizlik koʻrsatkich mezonlari

Koʻrsatkichlar	Chegaraviy-kritik qiymat
Depopulatsiya darajasi,%	0
Aholining qarilik koeffitsiyenti,%	15
Reproduktiv yoshdagi aholining jinsiy tarkibining nomutanosiblik darajasi,%	0
Oilalik nisbati,%	51
Titulli millat vakillarining ulushi,%	0
Tugʻilishning jamlanma koeffitsiyenti,%	22
Reproduktiv yoshdagi abortlarning intensivligi,%	Iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar darajasi
Aholi oʻlimining umumiy koeffitsiyenti,%	
Bolalar oʻlimi koeffitsiyenti,%	
Tugʻilgandan buyon kutiluvchi oʻrtacha umr koʻrish davomiyligi (ayollar va erkaklar uchun alohida), yil	
Aholining migratsion oʻsish koeffitsiyenti,%	0
Norasmiy migratsiya darajasi,%	0
Aholi koʻpayishining netto-koeffitsiyenti, kishi	1

2021-yilning 1-yanvar holatiga koʻra respublika doimiy aholisi soni 34 558,9 ming kishini tashkil etib, yil boshidan 653,7 ming kishiga yoki 1,9 % ga oʻsdi. Shu bilan birga, shahar aholisi soni 17 487,5 ming kishini (jami aholi soniga nisbatan 50,6 %),

qishloq aholisi soni 17 071,4 ming kishini (49,4 %) tashkil etdi. 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida 841,8 ming nafar bola tugʻilganligi (tirik tugʻilganlar) qayd etilgan boʻlib, 2019-yilning mos davriga (815,0 ming nafar) nisbatan 24,6 ming nafarga koʻpaygan. Tugʻilish koeffitsiyenti 24,3 promilleni tashkil etgan.

2020-yil yanvar-dekabr oylarida oʻlganlar soni 175,6 ming kishini tashkil etib, 2019-yil yanvar-dekabr oylariga (154,6 ming kishi) nisbatan 21,0 ming kishiga koʻpaygan. Oʻlim koeffitsiyenti 5,1 promilleni tashkil etgan. Roʻyxatga olingan jami vafot etganlarning 60,0 % i qon aylanish tizimi kasalliklaridan, 8,0 % i oʻsimtalardan, 7,2 % i nafas olish aʼzolari kasalliklaridan, 4,4 % i ovqat hazm qilish aʼzolari kasalliklaridan, 4,4% i baxtsiz hodisa, zaharlanish va jarohatlanishlardan, 4,4 % i yuqumli va parazitlar kasalliklardan hamda 11,6 % i boshqa kasalliklardan vafot etgan.

2020-yilning yanvar-dekabr oylarida FHDYo organlari tomonidan 296,8 ming nikoh qayd etilib, mos ravishda 1000 aholiga nisbatan nikoh tuzish koeffitsiyenti 8,7 promilleni tashkil etdi. 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida FHDYo organlari tomonidan 28,2 mingta nikohdan ajralishlar qayd etilgan boʻlib, 1000 aholiga nisbatan nikohdan ajralish koeffitsiyenti 0,8 promilleni tashkil etdi. Jami qayd etilgan nikohdan ajralishlarning 50,1 % i farzandlarsiz, 29,3 % i bitta farzand bilan va 20,6 % i ikki va undan ortiq farzandlar bilan ajrashganlarga toʻgʻri kelgan.

Dastlabki maʼlumotlarga koʻra, 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida respublika boʻyicha koʻchib kelganlar soni 191,2 ming kishini, koʻchib ketganlar soni esa 203,7 ming kishini tashkil etdi. Migratsiya saldosi minus 12,5 ming kishini tashkil etdi. 2019-yilning mos davrida migratsiya saldosi minus 10,6 ming kishini tashkil etgan. Oʻzbekiston Respublikasiga xorijiy mamlakatlardan koʻchib kelganlarning asosiy qismi Qozogʻiston Respublikasi

(jami xorijdan ko‘chib kelganlarga nisbatan 37,0 %), Rossiya Federatsiyasi (22,3 %), Tojikiston Respublikasi (20,0 %), Qirg‘iziston Respublikasi (8,5 %), Turkmaniston (1,3 %) va boshqa mamlakatlar (10,9 %) hissalariga to‘g‘ri keladi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasidan xorijiy mamlakatlarga ko‘chib ketganlarning asosiy qismi Qozog‘iston Respublikasi (jami xorijga ko‘chib ketganlarga nisbatan 64,3 %), Rossiya Federatsiyasi (29,3 %), Isroil (1,2 %), Qirg‘iziston Respublikasi (0,9 %), Tojikiston Respublikasi (0,6 %), va boshqa mamlakatlar (3,7 %) hissasiga to‘g‘ri keldi.

Demografik xavfsizlikni tadqiq qilishda ikkita yondashuvdan foydalaniladi:

1) tanlangan ko‘rsatkichlarning dinamikasini tahlil qilish, shuningdek, ularni tanlangan standartlar bilan taqqoslash.

2) mutaxassislar tomonidan tanlangan ko‘rsatkichlar tizimi asosida hisoblangan koeffitsiyentlar tizimidan foydalangan holda demografik xavfsizlikning integral indeksini hisoblash.

Ko‘p qirrali statistik tadqiqot usullarini qo‘llash orqali integral indeksni hisoblash mumkin. Uning afzalligi shundaki, integral indeksga ta‘sir ko‘rsatuvchi tanlab olingan ko‘rsatkichlarning ta‘sirini tavsiflovchi ulushli koeffitsiyentlar hisob-kitoblar orqali aniqlanadi, bu esa ko‘rsatkichlarning indeksga ta‘sir qilish darajasini baholashda mutaxassis tomonidan xatoga yo‘l qo‘yish ehtimolini kamaytiradi.

8.3-§. Aholi turmush darajasi va sifati

Turmush darajasi kategoriyasi aholining moddiy turmush farovonligi, tovarlar va xizmatlarni iste‘mol qilish, asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirish darajasini tavsiflovchi shart-sharoitlar va ko‘rsatkichlar sifatida tavsiflanadi. Aholi turmush darajasini

farovonlik, me'yoriy hayot darajasi, qashshoqlik va kambag'allik sifatida tasniflash mumkin. Boylik deyilganda insonning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydigan imtiyozlardan foydalanish qobiliyati tushuniladi. Normal daraja ilmiy asoslangan me'yorlarga muvofiq oqilona iste'mol qilishni o'z ichiga oladi, bu esa o'z navbatida, insonni jismoniy va intellektual salohiyati tiklanishini ta'minlaydi. Kambag'allik sharoitida odam mehnat qilish layoqatiga ega bo'lish va uni saqlab qolish uchun ishchi kuchini takror ishlab chiqarish chegarasi darajasida tovarlarni iste'mol qiladi. Qashshoqlik insonning hayotiy faoliyatini davom ettirishni ta'min etuvchi biologik mezonlarga muvofiq iste'mol qilinishi mumkin bo'lgan minimal miqdordagi tovarlar va xizmatlarni iste'mol qilish imkoniyatini anglatadi.

Aholining turmush darajasi: jami aholi; ijtimoiy guruhlar va turli xil daromadli uy xo'jaliklari nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Turmush darajasini baholash murakkab va ziddiyatli jarayon sanaladi. Uning shakllanishiga bir tomondan jamiyat ehtiyojlari va tarkibi ta'sir ko'rsatsa, ikkinchi tomondan esa ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari chegarasi ta'sir ko'rsatadi.

Cheklovlar mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy vaziyat bilan bog'liq bo'lgan yaxlit omillar ta'siri ostida yuzaga keladi. Xususan, bularga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining samaradorligi, ilmiy-texnik taraqqiyotning holati, aholining madaniy va ma'rifiy darajasi, milliy xususiyatlar va boshqalar kiradi.

Mamlakatda aholi turmush darajasi va sifatini baholashda foydalaniluvchi ma'lumotlar manbalari bo'yicha aholining turmush darajasini baholash borasidagi yondashuvlarni quyidagi katta guruhlarga bo'lish mumkin:

1) keng qamrovli statistik ko'rsatkichlar asosida turmush darajasini baholash;

2) uy xo'jaliklari byudjetlarini tanlanma statistik o'rganish;

3) aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari asosida turmush darajasini baholash;

4) aholi o'rtasida sotsiologik so'rovlar o'tkazish orqali aholi turmush darajasini baholash.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi huzuridagi Prognozlashtirish va makro-iqtisodiy tadqiqotlar instituti tomonidan hisoblangan turmush darajasini baholash uchun ko'rsatkichlarning yaxlit tizimi ishlab chiqilgan. Ko'rsatkichlar tizimi 39 ta ko'rsatkichdan iborat bo'lib, ular yettita bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Umumiy ko'rsatkichlar, masalan: turmush darajasi, yashash qiymati indeksi, jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy mahsulot.

2. Aholi daromadlari, ular aholining real yalpi daromadlari, aholining real daromadlari, aholining yalpi, shaxsiy hamda pul daromadlari va boshqalar bilan tavsiflanadi.

3. Aholining iste'moli va xarajatlari, shu jumladan, aholining moddiy tovarlar va xizmatlar iste'mol qilishining umumiy hajmi, aholining pul xarajatlari hamda asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishi va boshqalar.

4. Aholining pul mablag'lari.

5. To'plangan mol-mulk va uy-joy, unga yig'ilgan uy (shaxsiy) mol-mulkning qiymati, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va aholining mulki mavjudligi hamda xususiyatlari, aholining uy-joy sharoitlari kiradi.

6. Aholining:

- aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi daromadlar qiymati;

- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi daromadning turli darajasiga ega bo'lgan aholi guruhlarining asosiy oziq-ovqat va noziq-ovqat tovarlari hamda xizmatlaridan foydalanish darajasi;

- daromadlarning konsentratsiyalashuv darajasi, aholi turli qatlamlarining amaldagi va normativ qiymati dinamikasi bo'yicha ijtimoiy tabaqalanishi.

7. Aholining kam ta'minlangan qatlamlarini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi: yashash minimumi, eng kam ish haqi, minimal iste'mol byudjeti,

minimal pensiyaning xarid qobiliyati, kam ta'minlanganlik darajasi, daromad taqchilligi, qashshoqlik zonasi, qashshoqlikning ijtimoiy chizgisi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining tavsiyasiga ko'ra,

turmush darajasini tavsiflash uchun ko'rsatkichlarning 12 ta yiriklashtirilgan guruhidan foydalaniladi.

Turmush darajasi – bu murakkab ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya hisoblanadi, shuning uchun bozor iqtisodiyotining taraqqiy etish sharoitida mazkur kategoriyani o'rganish iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy rivojlanishning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Aholining moddiy ahvoli, shuningdek, tahlil etilayotgan davrda jamiyat rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari bo'yicha aholi turmush darajasi va sifatini har tomonlama baholashimiz mumkin.

Aholi turmush darajasi va sifatini baholash maqsadida ko'rsatkichlarning chegaraviy qiymatidan foydalaniladi.

8.3-jadval

Aholi turmush darajasi va sifati ko'rsatkichlarining chegaraviy qiymatlari

Ko'rsatkichlar	Chegaraviy qiymat	Izoh
Tug'ilgandan kutilayotgan umr ko'rish davomiyligi (kutilayotgan o'rtacha umr ko'rish)	75 yosh	Kam emas
Psixotrop moddalarni iste'mol qilish bilan bog'liq holda aholi o'rtasida ruhiy zo'riqish va og'ishlarning tarqalganligi	10000 kishiga 500 kishi	Ko'p emas
Aholi o'rtasida psixologik patologiyalarning tarqalganligi	10000 kishiga 500 kishi	Ko'p emas
Mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi o'rtasida o'lim koeffitsiyenti	Mehnatga qobiliyatli 1000 kishiga 3,0 kishi	Ko'p emas
Aholi o'rtasida bolalar o'limi koeffitsiyenti	1000 tug'ilgan chaqaloqqa 5,0 kishi	Ko'p emas
Tashqi sabablar hisobiga aholining o'limi	10000 kishiga 50 kishi	Ko'p emas
Uy-joyga ega bo'la olish	3,0 yil	Ko'p emas
Uy-joy fondining yaxshilanganlik darajasi	90%	Kam emas

Turmush darajasini baholashda umumiy axborot xususiyatiga ega bo'lgan ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi. Bugungi kunda ko'rsatkichlar aholi turmush darajasi va sifatini xalqaro miqyosda taqqoslash uchun foydalaniladi. Bugungi kunda aholining hayot darajasi va sifatini baholash usullarining butun bir to'plami ishlab

chiqilgan bo‘lib, ular tarkibiga inson salohiyati indeksi; dunyo mamlakatlarning farovonlik indeksi; aholining baxt darajasi; butun dunyo baxt indeksi kabilar muhim o‘rin tutadi.

8.4-§. Qashshoqlik chegarasi va darajasi, aholi daromadlarining tabaqalanishini o‘rganish usullari

Bugungi kunda BMT tomonidan dunyo aholisi turmush darajasini oshirish va kambag‘allikdan aziyat chekayotgan mamlakatlarga ko‘maklashish bilan bog‘liq masalalar hal qilinmoqda. Jumladan, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2000- va 2015-yilda qabul qilingan Ming yillik taraqqiyot dasturi hamda “2030-yilgacha mo‘ljallangan barqaror rivojlanish maqsadlari” dasturi bevosita dunyo mamlakatlari aholisini iqtisodiy-ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, ekologiya buzilishining oldini olgan holda aholining salomatligini asrashga qaratilgan muhim ishlar sirasiga kiradi.

Ehtiyojlarni qondirish darajasiga ko‘ra, turmush darajasini 4 guruhga bo‘lish mumkin:

to‘q turmush darajasi – insonning jismoniy va aqliy kuch-quvvatini to‘la tiklash uchun qulay sharoitlarni ta‘minlaydigan ne‘matlardan foydalanish;

normal daraja – insonning jismoniy va aqliy kuch-quvvatini to‘la tiklash uchun qulay sharoitlarni ta‘minlaydigan ilmiy asoslangan me‘yorlar bo‘yicha oqilona foydalanish;

kambag‘allik – mehnat uchun resurslarni qayta yaratishning quyi chegarasi sifatidagi ish qobiliyatini saqlash darajasida ne‘matlarni iste‘mol qilish;

qashshoqlik – foydalanilishi insonning yashash qobiliyatini saqlash imkoniyatinigina beradigan ne‘matlar va xizmatlarning

biologik mezonlar bo'yicha yo'l qo'yiladigan minimal turlarini iste'mol qilish.

Aholi turmush darajasini barchamiz aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar miqdori va iste'mol hajmi miqdorining ortishi yoki kamayishi bilan baholanadi. Aholi turmush darajasi uning sifat ko'rsatkichlari ancha keng tushuncha hisoblanadi. Turmush darajasi konsepsiyalari aholining turmush darajasi sifatini har tomonlama tavsiflab beradigan yagona ko'rsatkichga keltirish bo'yicha samarali usuli mavjud emas.

BMTning xalqaro statistika sohasidagi turmush darajasi

ko'rsatkichlari tizimining oxirgi tahriri 1978-yilda ishlab chiqilgan va ushbu tizim 12 ta asosiy ko'rsatkich guruhini o'z ichiga oladi. BMT tavsiyasiga ko'ra, tug'ilish, o'lim, umr ko'rish davomiyligi, uy-joy hamda sanitar-gigiyenik va mehnat sharoitlari, oziq-ovqat mahsulotlarining iste'mol

darajasi, bandlik darajasi, daromadlar va xarajatlar muvozanati, iste'mol narxlari, transport vositalari bilan ta'minlanganligi, ta'lim, dam olish va hordiq chiqarish imkoniyatlari va ijtimoiy ta'minot tizimining mavjudligi, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanganligi kabilar turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichlarning hammasini ham qiymat ko'rinishida baholash imkoni mavjud emas. Turmush darajasini ushbu ko'rsatkichlarning ayrim parametrlaridan bir nechtasini qamrab olgan holda baholash mumkin. Ushbu ko'rsatkichlardan eng

asosiysi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar hajmi bo'lib, u mamlakat aholisi turmush darajasini baholash bilan birga xalqaro taqqoslamalarda ham foydalanish imkonini beradigan ko'rsatkich hisoblanadi. Shu bilan birga, amaliyotda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, inson taraqqiyoti indeksi, shuningdek, aholining muayyan guruhlari (kvintel, detsil guruhlari) bo'yicha tabaqalanish koeffitsiyentlari kabi ko'rsatkichlardan ham tez-tez foydalaniladi. Aholi turmush darajasining yaxshilanishi bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining samaradorligi, ilmiy-texnik taraqqiyot, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi va tarkibi, milliy xususiyatlar, hukumat tomonidan qabul qilinadigan hamda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar va harakatlar natijasiga bog'liqdir.

Davlat statistika qo'mitasi ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlar hamda ularning natijalari to'g'risidagi statistika ma'lumotlarini yig'ish, qayta ishlash, to'plash, saqlash, umumlashtirish, tahlil etish va e'lon qilish vazifalarini bajaradi. Qonunga ko'ra, qo'mita iqtisodiyotda va jamiyatda sodir bo'layotgan hodisalar hamda jarayonlar to'g'risidagi, jumladan, aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari bo'yicha statistik ma'lumotlar yig'ishda yuridik va jismoniy shaxslardan belgilangan tartibda statistik hisobot shakllari yoki turli kuzatuvlar orqali ma'lumotlarni olish huquqiga ega. Yillik statistika ishlari dasturiga muvofiq, qo'mita tomonidan tegishli vazirlik va idoralar ma'lumotlari hamda uy xo'jaliklarida o'tkaziladigan tanlama kuzatuvlar ma'lumotlariga asosan aholi turmush darajasini aks ettiruvchi aholi umumiy va jon boshiga daromadlari, xarajatlari, ta'lim darajasi, sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish, oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli, uzoq muddat foydalaniladigan

buyumlar bilan ta'minlanganligi, shuningdek, uy-joy sharoitlari kabi bir qancha ko'rsatkichlar shakllantirib boriladi.

Uy xo'jaliklarida o'tkaziladigan tanlama kuzatuvlar respublikamizning barcha hududlarini qamrab olgan holda yiliga jami 10 000 ta uy xo'jaligida o'tkaziladi. Bunda 120 dan ortiq mutaxassis (intervyuer) tomonidan bevosita uy xo'jaligi a'zolari bilan suhbatlashish orqali ma'lumotlar olinadi.

Uy xo'jaliklari ixtiyorida mavjud bo'lgan hamda tovar va xizmatlar xarid qilishga qodirligini belgilovchi iqtisodiy resurslar majmuini ifodalovchi uy xo'jaliklarining iqtisodiy farovonligi, ya'ni daromadlari aholi turmush sifatining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu resurslarga joriy va kapital tushumlar, xususan, asosiy fondlar va qarzga oid bo'lgan majburiyatlar balansi kiradi. Iqtisodiy farovonlik darajasining tahlili uy xo'jaliklarining iqtisodiy resurslarga egalik qilish darajasini, ularni iste'mol qilishga yoki jamg'arishga, shuningdek, ulardan birini tanlashga qodirligini aniqlashga imkon beradi. Uy xo'jaliklarining iste'mol qilishga qodirligini aniqlash mezoni sifatida foydalaniladigan muhim indikator – umumiy daromadlar (joriy tushumlar) hisoblanadi, chunki ular iste'mol qilish yoki jamg'arish imkoniyatini oshirishni ko'proq ta'minlaydi.

Aholining umumiy daromadlari – majburiy to'lovlar va boshqa ajratmalarni amalga oshirgunga qadar bo'lgan qismi aholining yalpi daromadini tashkil etadi. Aholining yalpi daromadiga pul daromadlari va natura shaklidagi daromadlar kiradi hamda doimiy asosda, takrorlanuvchi xususiyatga ega bo'lgan, yillik yoki undan kam vaqt oralig'idagi davrda uy xo'jaligi yoki uning alohida a'zolariga tushadigan tushumlardan tarkib topadi. Aholi turmush darajasining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarini aholi pul daromadlari va xarajatlari, uning tarkibi

va foydalanishi, daromad bo'yicha aholini taqsimlash kabi ko'rsatkichlar tavsiflaydi. Aholi pul daromadlari barcha toifalardagi aholining mehnati evaziga olgan ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olgan daromadlari, pensiya, nafaqa, stipendiya, kapital qo'yilmalar bo'yicha foiz shaklida olinadigan daromadlar, renta, ko'chmas mulkni, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va chorva mollari sotishdan tushumlar, turli xizmatlarni ko'rsatishdan olingan daromadlar va boshqalardan iborat.

Xalqaro statistika amaliyotiga muvofiq, umumiy daromad "birlamchi daromad" va "transfertlardan olingan daromadlar"ga bo'linadi, bu, o'z navbatida, bandlik holati yoki ijtimoiy ta'minot tizimiga bog'liq holda institutsional o'zgarishlarning ta'sirini kuzatish imkonini beradi.

Birlamchi daromadlar ishlab chiqarishdan olingan daromadlar (mehnat faoliyatidan olingan daromad va shaxsiy iste'mol uchun ishlab chiqarilgan shaxsiy xizmatlardan olingan daromadlar) va mol-mulkdan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi.

Daromadlarning tabaqalanish darajasi hayot sifatining muhim xususiyati bo'lib, ushbu ko'rsatkichning dinamikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu tabaqalanishning yuqori darajasi va o'sib borayotgan tendensiyasi aholi qatlamlarining daromadlar darajasi bo'yicha keskin tabaqalanishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka jiddiy tahdid solishi mumkin. Boshqa shart-sharoitlarni hisobga olmaganda, aholi daromadlari tabaqalanishi, qashshoqlikning o'sishiga olib keladi, natijada ichki iste'mol talabining qisqarishi hisobiga iqtisodiy o'sishning pasayishi yuz beradi. Qashshoqlikning yuqori darajasi barqaror

iqtisodiy rivojlanishning tobora muhim shartlaridan biriga aylanib borayotgan inson kapitalining o‘shiga ham to‘sqinlik qiladi.

Qashshoqlik yangi tushuncha emas, ko‘p jihatdan bu iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning natijasidir, bu bir tomondan farovonlikni oshirish imkoniyatlarini yaxshilasada, boshqa bir tomondan esa ijtimoiy jihatdan nochor insonlarning yanada qashshoqlashuviga, ularning hayotiy ne‘matlardan to‘la-to‘kis foydalana olmasliklariga olib keladi.

Qashshoqlik kategoriyasini baholash ikkita konsepsiya doirasida amalga oshiriladi:

- mahrum qilish uchun - kundalik hayotda ma’lum tovarlardan foydalanish imkoniyati cheklanganlar (kam ta’minlanganlar);

- daromadlar bo‘yicha – daromadlari darajasi bo‘yicha kambag‘al deb ataluvchi insonlar yoki mavjud iste’mol me’yorlariga rioya qila olmaydigan odamlar, ularning o‘rtacha jon boshiga daromadi mintaqada darajasidan ancha past.

Qashshoqlik kategoriyasini baholashda “subyektiv qashshoqlik” degan tushunchadan foydalaniladi, unda inson moddiy ahvolidan kelib chiqqan holda o‘z holatiga baho beradi. Ushbu konsepsiya bilan ishlashda qashshoqlik ma’lum darajada psixologik tushuncha ekanligini hisobga olish kerak. Bir kishi uchun yaxshi daromad, boshqasi uchun yetarli bo‘lmasligi va bunda inson o‘zini qashshoq sifatida his etishi mumkin. Bundan tashqari, vaqt o‘tishi bilan odamda boylik va farovonlik darajasi to‘g‘risidagi qarashlar o‘zgarishga uchrab boradi. Bu yerda ijtimoiy-madaniy omillar katta ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan hisoblangan kambag‘allikning asosiy ko‘rsatkichlari quyidagilardan iborat:

- qashshoqlik chegarasi sifatida qonun bilan belgilangan minimal ish haqi;
- aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi daromadlari tirikchilik darajasidan past bo‘lgan odamlar soni;
- kam ta‘minlanganlarning jon boshiga o‘rtacha daromadlari;
- kam ta‘minlanganlarning jon boshiga o‘rtacha daromadlari va yashash xarajatlarining nisbati.

Aholi butun mamlakat bo‘ylab bir tekis taqsimlanmaganligi sababli, ulushli ko‘rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ulush koeffitsiyenti sifatida umumiy aholi sonida biror-bir tanlab olingan hudud aholisining nisbatini olish mumkin

Daromadlar bo‘yicha hududlararo rivojlanish darajasini baholash ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Mintaqada aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi o‘rtacha nominal YAHM (Y_{ni}).
2. Mintaqada aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi nominal daromadlar (I_{ni}).
3. Mintaqada aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi nominal daromadlar - (I_{ri}).

Ushbu ko‘rsatkichni baholash uchun deflyator - mintaqada yashashning nisbiy qiymati indeksi (HQI) kiritiladi.

$$L_{ri} = \frac{NPT_i Y_i}{NPT_i Y_{rf}}$$

bu yerda, $NPT_i Y_i$ – bu belgilangan iste‘mol tovarlari to‘plamining qiymati va i-mintaqadagi belgilangan iste‘mol tovar va xizmatlarining to‘plami; $NPT_i Y_{rf}$ – mamlakatdagi iste‘mol tovarlari va xizmatlari belgilangan to‘plamining o‘rtacha narxi.

4. Mintaqaning ijtimoiy farovonlik indeksi (HII) – mintaqada ichidagi Djini koeffitsiyentiga nisbatan mintaqada real daromadlar darajasining mahalliyashtirish indeksi sifatida hisoblab topiladi.

$$W_i = \frac{I_{ri}/\bar{I}_{ri}}{G_i/\bar{G}_i}$$

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining rasmiy nashrlarida daromadlarni tabaqalashtirish darajasini baholash uchun asosan ikkita ko‘rsatkichdan foydalaniladi: Jini indeksi (koeffitsiyent) va fondlar koeffitsiyenti.

8.4-jadval

Aholi daromadlari darajasi va ularning tabaqalanishini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarning chegaraviy qiymatlari

Indikatorlar	Chegaraviy qiymat	Izoh
Aholining umumiy sonida yashash minimumidan past daromadga ega bo‘lgan aholi ulushi	7%	Ko‘p emas
Aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi daromad darajasining yashash minimumiga nisbati	5-6 barobar	Kam emas
10 foiz eng yuqori daromadga ega bo‘lganlar daromadlarining 10 foiz eng past daromadga ega bo‘lganlar daromadiga nisbati (fondlar koeffitsiyenti)	6-12 barobar	Keltirilgan qiymatlar doirasida

Iqtisodiy tanazzul sharoitida qashshoqlikning o‘shishi real daromadlarning kamayishi oqibatida kelib chiqsada, daromadlar tabaqalanishining kuchayishi avval o‘rtacha daromadga ega insonlarning qashshoqlik holatiga tushib qolishlariga zamin yaratib beradi. Qashshoqlik iqtisodiy, madaniy va psixologik ildizlarga ega bo‘lgan murakkab ijtimoiy hodisadir, uning xususiyatlari mamlakat rivojlanishining tarixiy sharoitlari bilan ham bog‘liqdir.

O‘zbekistonda kambag‘allikning tez sur‘atlar bilan o‘shishi, birinchi navbatda, aholini ijtimoiy himoya qilishning samarasiz tizimi sharoitida, XX asr oxiridagi tub ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichida bandlikning qisqarishi,

ishsizlikning paydo bo'lishi va mehnat daromadlarining keskin kamayishi bilan bog'liq.

Qashshoqlik, ayniqsa, iqtisodiyotning davlat sektorida, qishloq joylarda va kichik shaharlarda, ko'p bolali va to'liq bo'lmagan oilalarda band bo'lgan fuqarolarga xosdir. Kambag'allik nafaqat iste'mol qilinadigan iste'molning past darajasi, balki umuman past darajadagi mulk, ayniqsa, uy-joy, odamlarning ta'minoti bilan bog'liqdir. Kambag'allik darajasiga nafaqat obyektiv omillar, balki subyektiv omillar ham ta'sir ko'rsatmoqda: sog'liqning yomonligi, ma'lumotning yetishmasligi, mehnat bozorida raqobatbardoshlikning pastligi, oilaviy hayotning past sifati, ijtimoiy patologiyalar va boshqalar.

Prezidentning tashabbusi bilan «Saxovat va ko'mak» jamg'armasi tashkil etildi. 2020-yilning 10-iyun holatiga «Mahalla» fondining «Saxovat va ko'mak» jamg'armasi maxsus hisob raqamiga respublika bo'yicha jami 194,6 mlrd. so'm (15,2 mln. funt) xayriya mablag'lari kelib tushdi. Shu kunga qadar esa, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari va hokimliklarning qarorlari bilan 300 383 ta oilaga 118,99 mlrd. so'm moddiy yordamlar ko'rsatildi. 67 300 ta oilaga 71,1 mlrd. so'm miqdorida naqd pul ko'rinishda (o'rtacha har bir oilaga 100 doll.dan ko'proq) mablag'lar berildi¹.

Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi hamda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga mas'ul idoralar tomonidan joriy yilda moliyaviy yordam va ko'makka muhtojlar ro'yxati, ya'ni «temir daftar» tuzildi. Jami mazkur ro'yxatlarga 1,7 milliondan ortiq a'zosi bo'lgan 400 mingdan ko'proq oila kiritildi. Ushbu oilalarga bir martalik ko'mak berish uchun O'zbekiston

¹ Tulyakov E. COVID-19: O'ZBEKISTON TOMONIDAN AMALGA OSHIRILGAN CHORALAR // <https://strategy.uz/index.php?news=1013>

Respublikasi Prezidentining «Koronavirus pandemiyasi davrida yordam va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini moddiy qoʻllab-quvvatlash boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida» 2020-yil 30-iyuldagi PF–6038-sonli Farmoni bilan respublika byudjetidan 380 milliard soʻm mablagʻ ajratildi. Moddiy koʻmak miqdori har bir oila aʼzosi uchun 220 ming soʻm miqdorida etib belgilandi.

2020-yilning yanvar-dekabr holatiga koʻra, aholining umumiy daromadlari 401,5 trln. soʻmni tashkil etdi. Aholi daromadlari boʻyicha real oʻsish surʼatlarini hisoblashda narx omillari taʼsirini chiqarib tashlash maqsadida, inflatsiya koʻrsatkichlarining asosiy turlaridan biri – isteʼmol narxlari indeksidan (INI) foydalaniladi. Isteʼmol narxlarining oʻzgarishi sababli oʻtgan yilning mos davriga nisbatan aholi umumiy daromadlarining real oʻsish surʼati 102,6 % ni tashkil etdi. 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida aholi umumiy daromadlarining 74,5 % ini birlamchi daromadlar tashkil qilgan boʻlsa, 25,5 % i transfertlardan olingan daromadlar hissasiga toʻgʻri keldi.

2020-yilning yanvar-dekabr oylarida aholi umumiy daromadlarining katta qismi yollanma ishchilarning daromadlari va mustaqil ravishda band boʻlishdan olingan daromadlarni oʻz ichiga olgan mehnat faoliyatidan olingan daromadlardan (jami aholi umumiy daromadlarining 69,3 % i) shakllandi. Aholi umumiy daromadlari tarkibida shaxsiy isteʼmol uchun oʻzida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromadlarning ulushi 2,2 %, mol-mulkdan olingan daromadlarning ulushi 3,0 %, transfertlardan olingan daromadlar ulushi 25,5 % ni tashkil qildi.

2020-yilning yanvar-dekabr oylari maʼlumotlariga koʻra, transfertlardan olingan daromadlarning 2019-yilning mos davriga nisbatan nominal oʻsish surʼati 117,6 % ni tashkil etdi. aholining

umumiy daromadlari hajmida transfertlardan olingan daromadlarning ulushi 25,5 % ni tashkil etdi. Kuzatilayotgan davrda ijtimoiy transfertlarning o'sish sur'ati 123,2 % ni tashkil etdi va bunga ijtimoiy transfertlar tarkibida 81,5 % ulushga ega bo'lgan pensiyalar asosiy ta'sir ko'rsatdi. 2019-yilning mos davri bilan taqqoslaganda pensiyalarning o'sish sur'atlari 121,3 % ni tashkil etdi. O'tgan davr mobaynida pensiya, nafaqa va stipendiyalarning o'zgarishi aholi umumiy daromadlarining 2,3 % ga o'sish imkonini berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida "**Birinchidan**, kambag'allikni qisqartirish borasida kompleks yondashuv va nostandart usullarni joriy etamiz. Bir haqiqatni aniq tushunib olishimiz kerak – kambag'allik masalasi kredit, ijtimoiy nafaqa yoki uy berish bilan o'z-o'zidan hal bo'lib qolmaydi. Buning uchun ta'lim, sog'liqni saqlash, kasb-hunarga o'qitish, ichimlik suv, energiya va yo'l infratuzilmasi bilan bog'liq kompleks muammolarni hal etib borish kerak"¹, -deb ta'kidladi.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 85-maqсад: Mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish va shu orqali 2026-yil yakuniga qadar kambag'allikni kamida 2 baravarga qisqartirish belgilangan. Buning uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

-kambag'allikni qisqartirish davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

-norasmiy ishlayotgan 2,5 million nafar fuqaroning bandligini legallashtirishga yordam berish orqali ularda ijtimoiy kafolat va imtiyozlardan to'liq foydalanish imkoniyatini yaratish;

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020-yil 29-dekabr.//Xalq so'zi, 2020-yil 30-dekabr.

-ayollar orasidagi ishsizlik darajasini 2 baravar kamaytirish, 700 mingdan ziyod ishsiz xotin-qizlarni davlat hisobidan kasb-hunarga o'qitish. Ish bilan band bo'lmagan xotin-qizlarni tadbirkorlikka jalb qilish va o'zini o'zi band qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

-davlat ijtimoiy yordami va xizmatlarini ko'rsatishda mahalliy darajada ("mahallabay" tamoyili asosida) ijtimoiy ishlarni olib borish mexanizmini yo'lga qo'yish;

-hududlar, shaharlar va tumanlar kesimida kambag'al toifadagi oilalar, ayollar va yoshlarni yagona elektron hisobga olish tizimini yaratish, kambag'allikning qayta tiklanish xavfini bartaraf etish. Hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirish.;

-ijtimoiy nafaqa tayinlash mezonlariga javob beradigan barcha ehtiyojmand aholining kamida 85 foizini ijtimoiy yordam dasturlari bilan qamrab olish. Ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar va aholi qatlamlariga, shuningdek, vaqtinchalik og'ir sharoitga tushib qolgan fuqarolarga to'g'ridan-to'g'ri davlat ijtimoiy yordamini ko'rsatish.

Kambag'allikni va ishsizlikni qisqartirish orqali shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- davlat boshqaruvi va hokimiyati organlarining kundalik faoliyati inson huquq va erkinliklari ustuvorligiga oid konstitutsiyaviy tamoyillarni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi lozim;
- kambag'al oilalarning tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va yuritishlarini qo'llab-quvvatlash;
- ish bilan bandlikning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda vaqtinchalik, mavsumiy, masofadan turib ishlash, kasanachilik kabi ish bilan bandlik shakllarini qo'llab-quvvatlash;

- yangi ish o‘rinlarini yaratgan korxonalarni rag‘batlantirish mexanizmini shakllantirish;
- har bir korxonada yoshlar hamda kambag‘al oilal a‘zolari uchun zaxira ish o‘rinlarini vujudga keltirishga va ularni ish bilan ta‘minlashga rag‘batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish;
- oliy va o‘rta maxsus ta‘lim yurtlarida kambag‘al oilalar farzandlari uchun grant joylari ajratish;
- yoshlarni, ishsizlarni va xorijdan qaytib kelgan mehnat migrantlarini kasb-hunarga tayyorlash kurslari yoki markazlarini tashkil etish;
- ishga muhtoj kishilarni ishni faol qidirishga rag‘batlantirish, undash va uzoq vaqt ish qidirmayotgan kishilarga ishsizlik nafaqasini va moddiy yordam miqdorini kamaytirish kabi choralarni amalga oshirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Demografik sohada iqtisodiy xavfsizlikning asosiy tahdidlarini tasniflab bering.
2. Demografik xavfsizlik indikatorlari tizimini ishlab chiqing.
3. Ijtimoiy sohadagi iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni baholang.
4. Aholi turmush darajasi va sifatini yaxshilashga to‘sqinlik qiluvchi asosiy muammolarni sanab o‘ting.
5. Aholi turmush darajasi va sifatini tavsiflovchi asosiy integral ko‘rsatkichlar qaysilar.
6. Aholi daromadlarining tabaqalanishi, kambag‘allik va qashshoqlik chegaralari to‘g‘risida tushuncha bering.
7. Ijtimoiy-demografik sohada iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish borasida qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim deb, o‘ylaysiz.

IX BOB. XO‘JALIK FAOLIYATINING PUL-MOLIYA SOHASIDAGI IQTISODIY XAVFSIZLIK

9.1-§. Moliya muassasalarining iqtisodiy manfaatlari.

Moliyaviy oqimlarga tahdidlar

Moliya – bu turli darajada markazlashgan pul fondlari vositasida iqtisodiyot subyektlari pul daromadlarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir. Boshqacha qilib aytganda, moliya iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning vositasida turli darajada pul fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Davlat, korxonalar va uy xo‘jaliklari moliyaviy munosabatlar subyektari pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar obyektini hisoblanadi.

Moliyaning boshqa pul munosabatlaridan farqlab turuvchi belgilari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiy munosabatlar pulning harakati bilan tavsiflanishi.
2. Moliya munosabatlarining taqsimlovchilik tavsifga egaligi.
3. Moliya munosabatlarning fond tavsifga (YaIM taqsimoti pul fondlari orqali amalga oshiriladi) ega bo‘lishi.

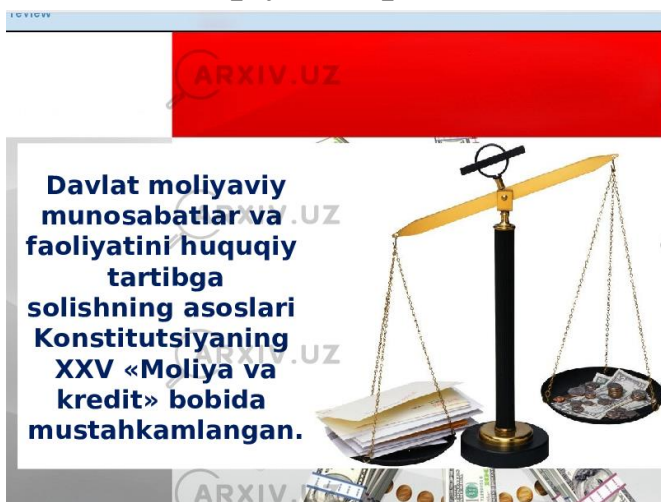
Moliya moliyaviy resurslarni jalb qilish, nazorat qilish, rag‘batlantirish va taqsimlash vazifalarini bajaradi.

1. Moliyaviy resurslarni jalb qilish vazifasi shundan ko‘rinadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat o‘z vazifalarini bajarish uchun zarur bo‘lgan resurslarni markazlashgan tartibda to‘planishiga harakat qiladi.

2. Davlat moliyaviy dastak va vositalar yordamida ishlab chiqarish, iqtisodiyotda yaratilgan mahsulotni taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol ustidan nazorat o'rnatadi.

3. Moliyaning taqsimlash vazifasi milliy daromadning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tijorat hisobi asosida faoliyat yurituvchi moliyaviy muassasalar tizimi shakllanadi. Ular jumlasiga banklar, birjalar, sug'urta kompaniyalari, investitsion fondlar va boshqa iqtisodiy-moliyaviy muassasalar kiradi. Moliya iqtisodiy siyosatning va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning dasturiga aylanadi. Shu boisdan moliya sohasini mustahkamlash quyidagi vazifalarda o'z ifodasini topgan:

- umumdavlat ustuvorliklaridan kelib chiqib, moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash samaradorligini oshirish;

- hisob-kitob intizomini mustahkamlash va soliq tizimini takomillashtirish, soliqlar sonini kamaytirib, uning yig'ilishini oshirish;

- pul massasidan foydalanish ustidan nazorat qilishning samarali

mexanizmini yaratish;

- bank tizimining ishonchli amal qilishini ta'minlash.

Moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan farqli o'laroq, davlat byudjetida ikki tushunchaning terminologik qo'shilishi mavjud: 1) byudjet – iqtisodiy (moliyaviy) kategoriya sifatida; 2) byudjet – mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida. Davlat byudjeti davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida daromadlar va

xarajatlarning tenglashtirilgan ko‘rinishidagi yozuvdan iborat. Agarda, byudjet daromadlari hajmi uning xarajatlari hajmidan yuqori bo‘lsa, bunda byudjetda ijobiy qoldiq (profitsit) yuzaga keladi. Davlat byudjeti xarajatlarining hajmi uning daromadlaridan yuqori bo‘lsa, bunda salbiy qoldiq – taqchillik mavjud bo‘ladi.

Byudjet taqchilligini kelib chiqish sabablari ma’lum sharoitlar ta’sirida yuzaga chiqadi va har bir davlat iqtisodiyoti uchun o‘ziga xos ko‘rinishda bo‘ladi. Umuman byudjet taqchilligi turli sabablarda kelib chiqishi mumkin. Masalan:

1. taqchillik davlatning iqtisodiyotni rivojlantirish zaruriyat qarzdorlik hajmini oshirishidan kelib chiqishi mumkin. Bu iqtisodiyotning inqirozli holatini bildirmaydi, balki davlatning iqtisodiy konyunkturani tartibga solish, jadal odimlashni ta’minlashga qaratilgan harakatidan kelib chiqadi;

2. taqchillik favqulodda holatlar natijasida kelib chiqishi mumkin (urushlar, tabiiy ofatlar). Bunday holatlarda odatdagi zaxiralar yetarli bo‘lmaydi va ortiqcha mablag‘lar manbasiga ehtiyoj tug‘iladi;

3. mamlakatda YaIM o‘sish darajasiga erishmasdan, markazlashgan uzoq muddatli investitsiyalarni, ijtimoiy-madaniy tadbirlarni moliyalashtirishni keskin oshirish natijasida taqchillik yuzaga keladi;

4. taqchillik iqtisodiy inqiroz tufayli yuzaga keladi, bunda u iqtisodiyotdagi inqirozli holatlarni, iqtisodiyotning qulashini va hukumatni davlatdagi moliyaviy holatni nazorat ostida ushlay olmasligini aks ettiradi.

Bunday vaziyatlarda byudjet taqchilligi noiloj mavjud bo‘ladi. Ushbu holatda nafaqat iqtisodiy chora-tadbirlar, balki zaruriy siyosiy yechimni qabul qilish talab qilinadi.

Byudjet taqchilligining normal holati deb taxminan davlatdagi inflatsiya darajasiga teng taqchillikka aytiladi. Xalqaro standartlarga ko'ra byudjet taqchilligining mumkin bo'lgan darajasi YaIMning 2-3 % miqdoriga teng bo'lishi kerak.

Davlat byudjeti taqchilligini mutlaq hajmini hisoblashda quyidagi:

$$T=D-X$$

tenglamadan foydalanish lozim. Ammo, bu tenglama byudjet taqchilligining hajmini to'la aks ettira olmaydi. Shuning uchun byudjet taqchilligini hisoblashda xalqaro tajribadan kelib chiqib byudjetning umumiy taqchilligini quyidagicha aniqlash lozim:

$$\Delta T = \Delta BT + \Delta NbS + \Delta Xt + Tm$$

Bunda, ΔT – davlat boshqaruv sohasining umumiy taqchilligi;

ΔBT – bank tizimi tomonidan davlat boshqaruv sohasiga bo'lgan sof moliyaviy talabning o'zgarishi;

ΔNbS – nobank sohalar va uy xo'jaliklarning davlat boshqaruv sohasiga bo'lgan sof moliyaviy talabning o'zgarishi;

ΔXt – davlat mulkini xususiylashtirish tushumlaridan foydalanish;

Tm – davlat boshqaruv sohasini tashqi moliyalashtirish.

Ushbu tenglama orqali davlat xarajatlarini moliyalashtirishda foydalangan moliyaviy mablag'larning yig'indisini topish mumkin. Bu esa, taqchillikning haqiqiy hajmini ko'rish imkoniyatini beradi.

Davlat byudjeti taqchilligini boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan taqqoslash zarur. Uning holatini tahlil etishda, byudjet taqchilligi YaIMga nisbatan foiz hisobi o'rganiladi va quyidagicha ifodalaniladi:

$$T = \frac{D - X}{YaIM} \times 100\%$$

Bunda, YaIM – byudjet taqchilligi hisoblanayotgan yildagi yalpi ichki mahsulotning hajmi. Odatda, byudjet taqchilligining mumkin bo‘lgan darajasi YaIMning 2-3 % miqdoriga teng bo‘lishi kerak deb belgilangan.

Byudjet taqchilligini kamaytirish uchun daromad qismi yetarli bo‘lmasa xarajatlarni kamaytirish to‘g‘ri bo‘lib ko‘rinadi. Biroq, real hayotda byudjetning xarajatlar qismini kamaytirish juda mushkul, ayrim hollarda umuman mumkin emas. Masalan: iqtisodiy nuqtayi nazardan sug‘urta, kapital amortizatsiya xarajatlarini; siyosiy nuqtayi nazardan esa ijtimoiy himoyani, mudofaa xarajatlarini kamaytirish mumkin emas. Xarajatlarning juda kam qismigina shu yili qabul qilingan qarorga bog‘liq bo‘ladi. Katta qismi esa avvaldan dasturga kiritilgan va tasdiqlangan xarajatlardan iborat, masalan, nogironlarga, urush qatnashchilariga yordam mablag‘lari va boshqa xarajatlar.

Taqchillikning miqdorini aniqlash bilan birga, uning iqtisodiy mohiyatini har tomonlama o‘rganish zarur. Chunki, byudjetda bunday vaziyatning yuzaga kelishi me‘yoriy holat hisoblanmaydi, ammo uni yengib o‘tish yoki ma‘lum chegarada ushlab turish mumkin, chunki ideal holatdagi – tenglashtirilgan byudjet, dunyo mamlakatlari tajribasida juda kam uchraydi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, jamiyat rivojining ma‘lum bosqichlarida mamlakatning xususiyatlarini inobatga olib byudjet taqchilligiga yo‘l qo‘yiladi.

Mamlakatda byudjet siyosati qisqa davrga mo'ljallanganligi uni ma'lum bir muddat bilan chegaralanib qolishiga olib keladi. Bu iqtisodiyotga uzoq muddatli istiqbolli strategik rejalashtirishni va unga mos ravishda istiqbolli investitsiyalashni cheklab qo'yadi. Natijada mavjud moliya tizimi o'zini tugallanmaganligi va real iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga investitsiyalarni kirib kelishini ta'minlay olmay, uning rivojlanishiga to'siq bo'ladi va kapitalni chetga chiqib ketishiga omil yaratadi.

Banklarning samarali faoliyat yuritishining muhim shartlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- moliyaviy bozorda bank xizmatlari rentabelligini

ta'minlash. Buning uchun mijozlar va foydali investitsion loyihalar uchun raqobat kurashi olib boriladi;

- likvidlikni ta'minlash;

• mijozlarning ko'rsatilayotgan xizmat ko'lami, tarkibi va sifati

bo'yicha ehtiyoji hamda talabini maksimal tarzda qondirish. Bu uning biznes aloqalarini mustahkamlash manfaatiga mos keladi;

- bank omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilish. Bunda, albatta, majburiy normativlar va tartib-qoidalarga qat'iy rioya qilinishi lozim bo'ladi;

- iqtisodiy xavfsizlik talablariga rioya qilish.

Kapitalni chetga chiqib ketishi milliy iqtisodiyotga katta tahdidlardan biri uning asosiy sabablari:

- mamlakatdagi nosog'lom iqtisodiy va siyosiy muhit;
- tavakkalchiliksiz investitsiya qilishning shart-sharoitlarining yo'qligi;

- inflatsiyaning yuqori darajasi. Yuqori inflatsiya darajasi kapitalni qadrsizlanishiga olib kelib, uni milliy iqtisodiyotga investitsiya qilishga to'sqinlik qiladi;

- yetarli darajada valyuta va eksport darajasini mavjud emasligi;

- mamlakatda yuqori darajada soliqqa tortish tizimining mavjudligi;

- boshqa mamlakatlarda kapitalni legallashtirish imkonlarini mavjudligi;

- xususiy tadbirkorlikni yuritishdagi muammolar;

- bojxona organlari tizimidagi muammolar.

Kapitalni chetga chiqib ketishining asosiy shakllari:

- tashqi savdodagi tovarlar va xizmatlar qiymati hajmi ko'rsatkichlarini falsifikatsiya qilish;

- tovar va xizmatlar eksportida yetarli darajada eksport qilmaslik va uning bahosini hisob raqamlarda ko'rsatilgan narxlardan farq qilishi.

Bu o'rinda ofshor biznesning roli yuqori bo'lib hisoblanadi. Ofshor biznes bu ushbu mamlakatda tijorat faoliyatini qonuniy asosda olib borishga ruxsati bo'lgan yuridik va jismoniy norezidentlar bo'lib, ular ushbu hududda kompaniyasini ro'yxatga olishda, valyuta, soliq va ma'murchilikda katta imtiyozlarga ega bo'ladi.

Mamlakatdan kapitalning qochishiga valyutaviy tartibga solishdagi tartibbuzarliklar ham sabab bo'ladi. Ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

- ruxsat etilgan banklarni chetlab, rezidentlar va norezidentlar o'rtasida hisob-kitoblar qilish, xorijiy valyuta sotish va sotib olish bo'yicha valyuta operatsiyalarini amalga oshirishdagi qonunbuzarliklar;

- markaziy bankning litsenziyasiz valyuta operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha tartib va qonunbuzarliklar;

- moliyaviy kreditlar olish va berish, eksport-import operatsiyalari bo'yicha to'lov muddatlarini cho'zish bilan bog'liq qonunbuzarliklar;

- rezident va norezidentlar o'rtasidagi valyuta operatsiyalarini to'liq va obyektiv hisobga olishning yo'lga qo'yilmaganligi bilan bog'liq qonunbuzarliklar.

Mamlakatda kapital qochishining oldini olish va moliyaviy muhitni sog'lomlashtirish uchun quyidagi tashkiliy-iqtisodiy chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

- mamlakatda investitsion muhitni yaxshilash, investitsiyalarni iqtisodiyotga jalb etishni rag'batlantirish tizimini takomillashtirish orqali investitsion jozibadorlikni yuksaltirish. Oqibatda, kapitalni chetga chiqarish kamayib, xorijdagi vatandoshlarimiz hisobidagi mablag'larning yurtimizga qaytish jarayoni yuz beradi;

- aholining banklarga ishonchini tiklash va mustahkamlash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- milliy valyutadagi jamg'armalarning ko'payishi hamda ularni investitsiyalarga aylanishini rag'batlantirish tizimini yaratish;

- moliyaviy oqimlarni bojxona, valyuta, bank nazoratining shakl va vositalari, usullarini takomillashtirish;

- kapitalning eksport va importini tartibga solishning huquqiy-me'yoriy bazasini takomillashtirish va kengaytirish.

9.2-§. Pul muomalasi sohasidagi iqtisodiy tahdidlar

Iqtisodiy lug'atda, «moliyaviy xavfsizlik» tushunchasi mamlakat, hudud moliya tizimlarining, moliyaviy inqiroz, defolt,

moliyaviy oqimlar harakatining buzilishi, iqtisodiy faoliyatning asosiy ishtirokchilarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashdagi uzilishlar, pul muomalasi barqarorligini buzilishining yuzaga kelishini oldini olish imkonini beradigan barqaror, ishonchli faoliyat yuritishi uchun shart-sharoitlarni yaratish sifatida talqin etilgan. Moliyaviy xavfsizlik o'z ichiga, makrodarajada mamlakatning moliyaviy-iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan hamda mikrodarajada xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy faoliyatini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar, usul va mablag'lar to'plamini oladi.

Makrodarajada moliyaviy xavfsizlikni, tinchlik va favqulodda vaziyatlar sharoitida davlatning ichki va tashqi salbiy moliyaviy ta'sirlar hamda davlatning iqtisodiy va harbiy xavfsizlik darajasini yetarli miqdorda qo'llab-quvvatlash uchun mamlakatning iqtisodiy talablarini zamonaviy va mukammal moliyaviy ta'minlash qobiliyati sifatida ko'rish mumkin.

Moliyaviy xavfsizlik, mamlakat va uning alohida olingan fuqarolarini milliy g'oya va milliy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan davlatning mustaqil moliyaviy siyosatini olib borish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash – davlatning moliya sohasi barqarorligiga tahdid soluvchi tavakkalchiliklarni, milliy qadriyat va manfaatlarini himoya qilishni ko'zda tutgan holda, boshqarish faoliyatidir. Zamonaviy sharoitda, moliyaviy xavfsizlik muammosini tahlil qilishda, moliyaviy sohada milliy manfaatlar tushunchasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning moliya-kredit tizimini muvaffaqiyatli olib borishda qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish;
- davlat moliya nazoratining samarali tizimini yaratish;
- davlat xarajatlari va byudjet resurslarini mutanosibligini ta'minlash;
- maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni moliyalashtirishni optimallashtirish;
- ilmiy va yuqori texnologik sohalarni maqsadli investitsiyalash;
- bozorda erkin raqobatni ta'minlash uchun yetarli sharoit yaratish;
- milliy iqtisodiyotga jahon inqirozlari ta'siri darajasini pasaytirish;
- inflatsiya darajasini pasaytirish va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash;
- kapitalni chetga noqonuniy olib chiqishiga qarshi choralar ko'rish;
- iqtisodiyotning real sektoriga uzoq muddatli investitsiyalarni jalb qilish va boshqalar.

Moliyaviy xavfsizlik strategiyasi – bu davlat va moliya tashkilotlarining, iqtisodiy hamda bank-moliya tuzilmalarining O'zbekiston Respublikasi hududiy yaxlitligi va birligi, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash hamda iqtisodiy o'sishga qaratilgan siyosiy va iqtisodiy faoliyat yo'nalishi bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy xavfsizlik strategiyasining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- qisqa va uzoq bozor davrlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning aniq sharoitlarida moliyaviy xavfsizlik strategiyasining maqsadlari va vazifalarini belgilash;
- tanlangan strategiyaning vosita va instrumentlari;

- iqtisodiy o‘rinishni qayta tiklashning moliyaviy shart-sharoitlari hamda resurslarini shakllantirishning yo‘llari va yo‘nalishlari;

- moliyaviy xavfsizlik tahdidlariga qarshi vositalar va uning yo‘nalishlari.

Moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha tadbirlar:

- davlat qarzi va byudjet taqchilligining xavfsizlik chegaralarini aniqlash;

- pul-valyuta tavakkalchiliklarini sug‘urtalash;

- moliyaviy oqimlarning samaradorligi;

- O‘zbekiston

Respublikasi moliya tizimining xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan qonunlarni qabul qilish;

- iqtisodiy subyektlarning moliyaviy operatsiyalari ustidan nazorat o‘rnatish.

Moliyaviy xavfsizlik strategiyasining asosiy maqsadi - moliyaviy resurslar va oqimlar harakatini tor bo‘g‘inlardan real sektorni to‘la qoplaydigan keng tizimga o‘tkazish.

Respublika va mintaqa miqyosida moliyaviy xavfsizlikni ta‘minlash mexanizmini shakllantirish bo‘yicha joriy strategiyasining asosiy vazifasi quyidagi maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan:

- real sektorning moliya sohasini ichki xo‘jalik zaxiralari hisobiga jonlantirish;

- moliya tizimining barcha bo'g'inlari: byudjet, soliq-kredit tizimini, fond bozorlari, sug'urta tizimi, valyuta va boshqa tuzilmalarning mutanosib faoliyatini ta'minlash;

- ishlab chiqarishning investitsion salohiyatini shakllantirish va uni maqsadli ishlatilish va investitsion jarayonlarni jonlantirish;

- yangi texnik asosda kapitalni jamg'arish va qoplash;

- kapitalni tarmoqlararo va tarmoq ichidagi raqobat mexanizmini shakllantirish;

- spekulyativ bank va savdo kapitalining sanoat kapitaliga nisbatan ustuvorliklarni bartaraf etish;

- iqtisodiyot bo'yicha asosiy korxonalar o'rtasidagi og'ir moliyaviy qiyinchiliklarning asosiy omili bo'lgan qarzdorlik inqirozini hal etish.

O'z mohiyatiga ko'ra moliyaviy xavfsizlikka tahdidlar ichki va tashqiga bo'linadi. Moliyaviy tahdidlarning mavjud bo'lishining asosiy ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- davlatning moliyaviy-iqtisodiy siyosatining samarasizligi;

- davlatning moliyaviy tizimida resurslarni boshqarishda iqtisodiy jinoyatchilik, moliyaviy resurslarni talon-toroj qilishlar va h.k. mavjudligi;

Tashqi moliyaviy tahdidlarning mavjud bo'lishining asosiy ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- jahon moliyaviy bozorlarining globallasuvi va integratsiyalashuvi hamda transmilliy iqtisodiy aloqalarning shakllanishi;

- kapitalning asosiy qismini mobilligi va ularning markazlashganligi;

- jahon iqtisodiyotida transmilliy kompaniyalarning hukmronligi va ta'sirining kuchayishi;

- zamonaviy axborot texnologiyalar asosida moliyaviy resurslar harakatini nazorat qilish imkoniyati;
- jahonda davlatlar o'rtasida moliyaviy sohada raqobatning kuchayishi.

Pul muomalasi tovarlar va xizmatlar aylanmasiga vositachi sifatidagi pul harakatini ifodalaydi. Pul aylanmasi tovarlarni sotish hamda tovarlar harakatiga xizmat qiladi. Pul tizimining eng muhim komponentlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- milliy pul birliklari bo'lib, ularda tovar va xizmatlarning narxlari ifodalanadi;
- kredit va qog'oz pullar, monetalar qonuniy to'lov vositalari hisoblanadi;

- pul emissiyasi tizimi, ya'ni pulni muomalaga chiqarishning qonuniy o'rnatilgan tartibi;
- pul muomalasini tartibga soluvchi davlat boshqaruv organlari.

Pul muomalasidagi qonunbuzarlik, jinoiy, o'g'rilik holatlarining vujudga kelishiga quyidagilar qulay sharoit yaratadi:

- inflatsion jarayonlarning kuchayishi;
- daromadlarni deklaratsiya qilish tizimining yetarli rivojlanmaganligi;
- xorijiy valyutalar muomalasining tartibga solinmaganligi;
- bank va moliyaviy muassasalar tomonidan pul mablag'larini huquqiy himoya qilishning bo'shlig'i;
- hisob-kassa operatsiyalarining takomillashmagani hamda pul to'lovlari muddatlarining atayin cho'zib yuborilishi holatlari. O'tish davrini boshidan kechirayotgan mamlakatlarda nodavlat

bank tizimi va fond birjalari, investitsion fondlarning rivojlanishi hamda davlat nazoratining yetarli darajada emasligi turli kriminogen omillarni vujudga keltiradi:

- davlatning pul-kredit siyosatidagi ziddiyatlar, moliyaviy munosabatlarni tartibga solishdagi uzilish va kamchiliklar;

- pul-kredit tuzilmalarini tashkil etish va ularni tugatishga bo'lgan talablar hamda xo'jalik subyektlari bilan o'zaro munosabatlari tartib-qoidalarining yetarli darajada takomillashmaganligi;

- dastlabki bank kapitali manbaining qonuniyligini huquqiy jihatdan nazorat qilishning mavjud emasligi;

- jinoiy yo'llar bilan topilgan mablag'larni legallashtirishga to'sqinlik qiluvchi mexanizmning mavjud emasligi;

- banklar o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblarning takomillashmaganligi. Tovlamachilik, jinoiy harakatlarga sabab bo'luvchi tashkiliy-xo'jalik omillari va shart-sharoitlari ham mavjud bo'lib, ularning ba'zilari quyidagilarda o'z ifodasini topgan:

- to'lov hujjatlaridan foydalanadigan banklarni saqlash ustidan nazoratning yo'qligi;

- banklarning soxta muhr, shtamp va hujjat nusxalarini kompyuter yordamida tayyorlash imkoniyatlarining mavjudligi;

- bankning mansabdor shaxslari tomonidan naqd pul berishni cheklovchi qoidalarining buzilishi, avizolarni oldindan tekshirmasdan tushgan mablag'larning imtiyozli konvertatsiya qilinishi;

- tijorat banklarining ayrim rahbarlari tomonidan noqonuniy operatsiyalarni yashirish, keyinchalik tushgan pul mablag'larini huquqiy shaxs maqomidagi mijozlarning hisob raqamlariga ko'chirish hollari;

- tijorat banklarining ayrim rahbarlari o‘z hisoblariga to‘lov hujjatlarining haqiqiy yoki soxtaligidan qat’i nazar katta miqdorda pul mablag‘larining kelib tushishidan manfaatdor bo‘ladilar. Chunki pul ko‘chirganlik yoki uzatilganligi uchun ular katta miqdorda komission haq oladilar. Jinoiy xatti-harakatlarning oldini olish, ularga qarshi kurashish uchun maxsus xavfsizlik xizmatlarini tashkil etish hamda xavfsizlikni ta’minlashga katta e’tibor qaratish lozim bo‘ladi.

9.3-§. Moliya, pul-kredit tizimida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash dastaklari

O‘zbekiston Respublikasida pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi inflatsiyani past darajada ushlab turish va so‘mni barqaror ayriboshlash kursini ta’minlashga qaratilgan. Bu vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan umumiy iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog‘langan. Markaziy bank pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog‘ozlar operatsiyasi, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalarini ishga solmoqda.

Moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash bank xavfsizligini ta’minlashni talab etadi. Bank xavfsizligiga salbiy ta’sir etuvchi omillarga ustav kapitalida xorijiy kaital ulushi yuqori bo‘lgan kredit korxonalarining ko‘payishi, induvidal tadbirkorlar va yuridik shaxslarning kreditor qarzdorliklarini ko‘payishi hamda kapital aktivlar rentabelligining pasayishi bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekistonda Markaziy bankning tijorat banklarini nazorat qilish bilan bog‘liq faoliyatining quyidagi asosiy yo‘nalishlari qonun bilan mustahkamlandi:

- bank tizimining xavfsizligi, barqarorligi va samaradorligini ta‘minlash;

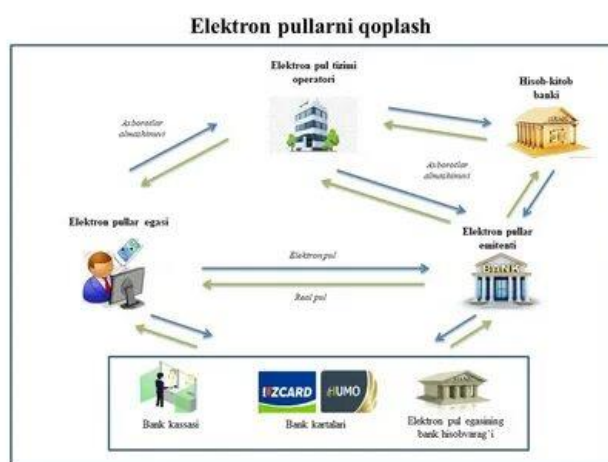
- banklar faoliyatini litsenziyalash jarayonida bank sohasiga faqatgina ishonchli banklarning kirib kelishini ta‘minlash;

- tijorat banklarining Markaziy bankka hisobot berish va nazorat jarayonida zarur ma‘lumotlarni ochiq taqdim etishini yo‘lga qo‘yish;

- muammoli banklar faoliyatiga o‘z vaqtida ta‘sir o‘tkazish va ularning muammolarini tezlik bilan hal etish;

- bank tizimida sog‘lom raqobat muhitini yaratish;

- zarur holatda, bank tizimiga minimal darajada salbiy ta‘sir ko‘rsatgan holda alohida banklarni tugatish choralarini ko‘rish.

Respublikamizda bank nazorati uch uslubda – litsenziyalash, masofadan nazorat qilish va joylarga chiqib tekshirish orqali amalga oshiriladi. O‘zbekistonning valyuta siyosati quyidagilarga qaratilgan:

- mamlakatning valyuta – moliyaviy holatini mustahkamlash, uning to‘lov qobiliyatiga va kreditga layoqatligiga erishish;

- inflatsiyani «jilovlash»;

- chet el kapitalini jalb etish;

- iqtisodiyotning «dollarlashuvi»ga yo‘l qo‘ymaslik;

- o‘zbek so‘mining mavqYIni mustahkamlash va uning to‘liq konvertatsiyasiga erishish.

Bu siyosat valyutaviy cheklashlar, valyuta kursini tartibga solish, oltin-valyuta zaxiralarini oshirish, so‘mning konvertatsiyalanish jarayonlarini boshqarish kabilarda namoyon bo‘ladi. Moliya-kredit sohasida banklar xavfsizligini ta‘minlashning tashkiliy boshqarish chora-tadbirlarini amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- banklarning manfaat va huquqlarini qonuniy himoya qilish;
- bank bilan bog‘liq vaziyatlarni tavsiflovchi ma‘lumotlarni to‘plash, tahlil qilish, baholash va bashorat qilish;
- sheriklarni, mijoz va raqobatlarini o‘rganish;
- xavfsizlikka tahdid soluvchi manbalar, subyektlarni ifodalovchi shaxslar tomonidan bankka va uning xodimlariga bo‘lgan qiziqishni o‘z vaqtida aniqlash. Ulardan himoyalani choralarni ko‘rish;
- bankka iqtisodiy ayg‘oqchilik tashkiliy jinoiy guruh vakillarining kirib olishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- bankka jinoiy maqsadlarda texnik, ya‘ni aloqa kompyuter tarmog‘i orqali kirib olishga to‘sqinlik qilish;
- bank xodimlarini turli tajovuzlardan himoya qilish;
- moliyaviy va moddiy mol-mulk, tijorat siri hisoblangan axborotlarni, ma‘lumotlarni qo‘riqlash;
- bino, inshoot, bank territoriyasi va transport vositalarini qo‘riqlash;
- moliyaviy faoliyat strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish;
- ommaviy axborot vositalari, hamkorlar va mijozlarda bank to‘g‘risida ijobiy fikr, tasavvur uyg‘otish;

- bank va uning xodimlariga ayrim tashkilot va shaxslar tomonidan yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash uchun sharoitlar yaratish;

- xavfsizlik tizimining samarali faoliyat yuritishini muntazam nazorat qilish.

Iqtisodiyot normal amal qilishi uchun moliyaviy mablag'lar uning sohalari, tarmoqlari, hududlari bo'yicha taqsimlanadi. Bularning barchasi hujjatlar aylanmasi, hisobotlar va iqtisodiy axborotlarda qayd etiladi hamda o'z ifodasini topadi. Shu boisdan moliya sohasidagi xavfsizlikni ta'minlash uchun, avvalambor, moliyaviy hujjatlarning o'rnatilgan huquqiy-me'yoriy talablarga muvofiqligini tekshirish lozim bo'ladi.

Ushbu umumiy talablar quyidagilardan iborat:

- zaruriy rekvizitlarni, ya'ni hujjatlar uchun qonun, amaldagi tartib- qoidalarga muvofiq majburiy ma'lumotlar bo'lishini belgilash;

- muhr va shtamlarning aniqligi;

- hujjatlarda tuzatish, qo'shimcha yozuvlar, xatolar, uning turli nusxalari mazmunining har xil bo'lishiga yo'l qo'ymaslik;

- mansabdor shaxslar imzosining mosligi va boshqalar;

- barcha hujjatlar sinchiklab o'rganilishi, tahlil qilinishi, tekshirilishi kerak. Ushbu ma'lumotlarga ega bo'lish hamda xavfsizlikni ta'minlash uchun uning ishonchli tizimini ishlab chiqish va joriy etish lozim bo'ladi.

Buning uchun esa quyidagilar ko'zda tutilishi zarur:

- bank va uning har bir bo'linma(filial)larida xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy tuzilmalarini vujudga keltirish;

- ma'lumotlarni o'g'irlash, yo'q qilish maqsadida uni olishning potensial imkoniyatlarini muntazam ravishda o'rganish va baholash;

- ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha uslubiy, tashkiliy-me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish hamda ularning talablarini bajarmaganlik uchun javobgarlikka tortish chora-tadbirlarini qabul qilish;

- axborotlarni himoya qilishning tashkiliy-texnik, dasturiy chora-tadbirlari, vositalarini maxsus tashkilotlar yordamida ishlab chiqib, joriy etish;

- axborotlarni himoyalash tizimini attestatsiya qilish, uning amal qilinishini muntazam nazorat qilish;

- axborotlar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha bank mutaxassislarini tayyorlash;

- hujjatlar, blanklar, muhr, shtamplarni saqlashning himoya choralarini ko'rish, rasmiylashtirilmagan shartnoma loyihalari va boshqa hujjatlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash;

- moliyaviy hujjatlar bo'yicha ichki va tashqi auditorlik tekshiruvlari o'tkazish;

- bank operatsiyalari bo'yicha risklarni aniqlash va baholash.

Kapitalning yetarlilik ko'rsatkichi va har bir qarz oluvchi uchun riskni maksimal miqdorini aniqlash muhim hisoblanadi. Alohida mijozning riskini aniqlash uchun bank tomonidan xo'jalik subyektlarining kredit kotirovkasi tuziladi. Shuningdek, banklar risklarni boshqarishlari kerak bo'ladi.

O'zbekistonda valyuta tizimining asosini o'zbek so'mi tashkil etadi. U 1994-yil 1-iyuldan yagona qonuniy to'lov vositasi hisoblanadi. Milliy valyuta so'mning barqarorligini ta'minlash va uning qadrini oshirish xalq farovonligini hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga erishish uchun O'zbekistonda aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan to'rtta alohida dastur qabul qilinib, amalga oshirildi. Ushbu dasturlar to'plami quyidagilardan iborat:

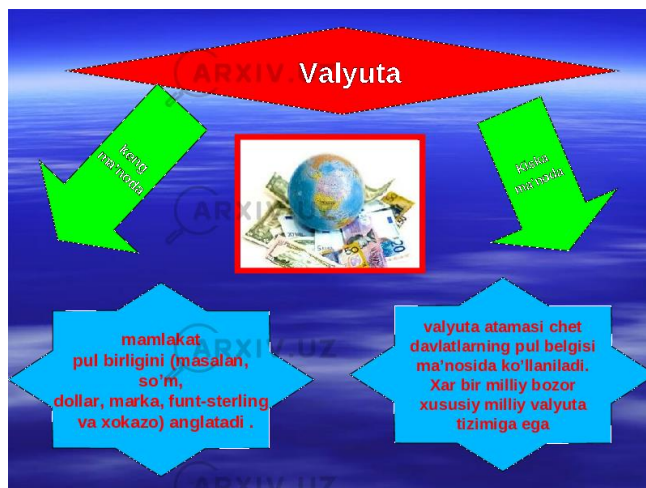
1. So‘mning xarid quvvatini oshirish uchun respublika ichki bozorini mumkin qadar tezroq iste‘mol mollari bilan to‘ldirish chora-tadbirlarini ko‘rish.

2. Valyutaning barqaror amal qilishi, uning yetarli valyuta zaxirasini vujudga keltirish.

3. Har bir korxonaga, har bir kishi ishlab topgan so‘mni qadrlashini, hurmatlashi, faxrlanishi uchun shart-sharoit yaratish. Buning uchun qat‘iy moliyaviy-kredit siyosatini izchillik bilan o‘tkazish lozim bo‘ladi.

4. Milliy valyutani mustahkamlash uchun inflatsiyaga qarshi puxta o‘ylangan siyosat o‘tkazish.

2019-yil davomida O‘zbekiston Respublikasi to‘lov balansi ko‘rsatkichlari xomashyo tovarlarining jahon narxlari dinamikasi (energiya manbalari va qimmatbaho metallar), tashqi qarzdorliklarning ortishi, hududlarni rivojlantirish va

kapital qurilish bilan bog‘liq dasturlarning keng miqyosda amalga oshirilishi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmining jadal o‘sishi va ular bo‘yicha “yig‘ilib qolgan” majburiyatlarning so‘ndirilishi hamda transchegaraviy pul o‘tkazmalari hajmlarining o‘sishi kabi omillar ta’sirida shakllanib bordi. Dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra, 2019-yil yakuni bo‘yicha to‘lov balansi joriy operatsiyalar hisobining manfiy saldosi 2018-yilga nisbatan 10 foizga qisqarib, 3,2 mlrd. AQSH dollarini yoki YaIMga nisbatan 5 foiz doirasida shakllandi. Joriy operatsiyalar hisobi dinamikasi, mln. AQSH dollarida Bunda joriy operatsiyalar hisobi manfiy

saldosining avvalgi yildagiga nisbatan sezilarli qisqarishi (7 foizdan 5 foizgacha) jahon bozorida O‘zbekistonning asosiy eksport tovarlari qatoriga kiruvchi ayrim xomashyo tovarlari narxlarining o‘shishi, nomonetar oltin sotuvi hajmining oshishi hamda respublikamizga yuborilgan transchegaraviy pul o‘tkazmalari hajmining o‘shishi bilan izohlanadi. 2019-yil yakuni bo‘yicha tashqi savdo balansining manfiy saldosi xalqaro xizmatlarni inobatga olgan holda, 9,6 mlrd. AQSH dollarini, birlamchi va ikkilamchi daromadlarning ijobiy saldosi esa 6,3 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi.

2020-yilning 1-yanvar holatiga 30 tani tashkil etdi. Shundan 13 tasi kapitalida davlatning salmoqli ulushiga ega banklar (keyingi o‘rinlarda davlat banklari), 13 tasi kapitalida xususiy kapitalning salmoqli ulushiga ega banklar (keyingi o‘rinlarda xususiy banklar) hamda 4 tasi kapitalida xorijiy bank kapitalining salmoqli ulushiga ega banklar (keyingi o‘rinlarda xorijiy banklar) hisoblanadi.

Tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish yuzasidan amalga oshirilgan ishlar natijasida bank tizimi jami kapitali 1,9 barobarga, shu jumladan, ustav kapitali hajmi 2,1 barobarga oshib, 2020-yilning 1-yanvar holatiga mos ravishda 51 trln. so‘m va 42 trln. so‘mga yetdi. Bunda davlat banklari moliyaviy barqarorligini ta‘minlash va iqtisodiyotning kreditga bo‘lgan o‘sib borayotgan ehtiyojini qondirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarorlariga muvofiq davlat banklari kapitaliga 1,9 mlrd. AQSH dollari miqdorida mablag‘lar yo‘naltirilganligi alohida o‘rin tutdi. Shuningdek, mazkur qarorlar bilan 4,3 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi kreditlar banklar balansidan O‘TTJ balansiga o‘tkazildi. Natijada kapital monandlilik ko‘rsatkichi 2018-yilga

nisbatan 7,9 foiz bandga oshib, 2020-yil 1-yanvar holatiga 23,5 foizni (minimal talab 13%) tashkil etdi. 2020-yil 1-yanvar holatiga bank tizimi bo'yicha jami muammoli kreditlar 3,2 trln. so'mni tashkil etgan bo'lib, uning 43 foizini qoniqarsiz, 19 foizini shubhali va 38 foizini umidsiz kreditlar tashkil etadi.

2020-yil 1-yanvardan boshlab asosiy foiz stavkasi qayta moliyalash stavkasining joriy ko'rsatkichi – 16 foiz darajasida amaliyotga joriy etildi. Mazkur stavka Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pulkredit operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalarini belgilashda asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro zaxiralari hajmi 2019-yil davomida 2,1 mlrd. AQSH dollariga yoki 7,7 foizga o'sib, 2020-yilning 1-yanvar holatiga 29,2 mlrd. AQSH dollariga yetdi. Zaxiralar hajmining o'zgarishiga asosan jahon bozorida oltin narxining oshishi, ichki valyuta bozorida intervensiyalarning amalga oshirilishi hamda Markaziy bankdagi tijorat banklari, mijozlar va hukumat mablag'lari qoldig'idagi o'zgarishlar o'z ta'sirini ko'rsatadi. 2010-yildan 2016-yilga qadar bo'lgan davrda xalqaro zaxiralar hajmining oshishi asosan uning tarkibidagi monetar oltin miqdorining 45 tonnadan 336 tonnagacha oshganligi bilan izohlanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moliyaviy muassasalarning iqtisodiy manfaatlari va ularning namoyon bo'lish shakllari nimalardan iborat?
2. Moliyaviy obligatsiya nima?
3. Moliyaviy muassasalar manfaatlari qanday iqtisodiy tahdidlar xavf soladi?
4. Mijozlar tomonidan moliyaviy muassasalarga qanchalik ishonch bildirishini aniqlashga imkon beruvchi mezonlar qaysi?
5. Moliyaviy oqimlar nima?

6. Kapitalning qochishi sabablari nimalarda ifodalanadi?
7. Kapital qochishining oldini olish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun qanday ishlarni amalga oshirish kerak?
8. Moliya, pul muomalasi va kredit sohasidagi tovlamachilik nimalarda namoyon bo'ladi?
9. Pul muomalasi sohasida xavfsizlikni qanday ta'minlash lozim?
10. O'zbekistonda milliy valyuta-so'mning qadrini oshirish va pul muomalasini mustahkamlash uchun nimalar qilish zarur?
11. Valyuta siyosatining mazmuni va maqsadlarini aytib bering.
12. Banklarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun qanday amaliy chora-tadbirlar amalga oshiriladi?

X BOB. IQTISODIYOTNI INNOVATSION RIVOJLANISH YO‘LIGA O‘TISHDAGI XAVFSIZLIK SHARTLARI

10.1-§. Ilmiy-texnik xavfsizlikning mohiyati va uning asosiy jihatlari

O‘zbekiston iqtisodiyotida ilmiy-texnik taraqqiyotda sezilarli darajada o‘zgarishlarga erishmay turib, intensiv rivojlanish yo‘liga o‘tib bo‘lmaydi. Uning mazmuni, fundamental va amaliy ilmiy tadqiqot natijalarini, ya’ni yangi texnika va mahsulotlar namunalari yaratib ularni ishlab chiqarish darajalariga olib kelib foyda olish maqsadida tijoratlashtirish tushuniladi.

Ilmiy-texnik soha iqtisodiyot bilan fan o‘rtasida bog‘lovchi bo‘g‘in bo‘lib, ilmiy tadqiqot ishlarini rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatadi. Bu o‘z navbatida, iqtisodiyotni barqaror rivojlanishiga, ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning raqobatbardoshligini o‘shirishga olib keladi.

Ilmiy-texnik faoliyat fan, texnika va ishlab chiqarishni yagona tizim sifatida amal qilishini ta’minlaydi va yangi bilimlarni texnologik, iqtisodiy, muhandislik, ijtimoiy sohalardagi turli vazifalar va muammolarni hal etishga qaratilgan bo‘lib hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan fan, ilmiy-texnik va iqtisodiy sohalarning ichki tizim aloqalariga tayangan, xavfsizlik turlaridan biri bo‘lgan “Ilmiy-texnik xavfsizlik” tushunchasi ajralib chiqmoqda. Butun bir fanning ichki aloqalar tizimiga, ilmiy-texnik sohaga va xususan, iqtisodiy sohada davlatning ilmiy-texnik rivojlanish siyosatini amalga oshirish orqali va shu bilan birga, uni ta’minlovchi muhim komponentlar (huquqiy

tizim, mutaxassislarini tayyorlash, tashqi aloqalar va boshqalar) asosida yakuniy natijada milliy manfaatlarni ta'minlab, jahon miqyosida milliy iqtisodiyot samaradorligini va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining raqobatbardoshlik imkoniyatlari, afzalliklari va uning ilmiy-texnikaviy taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi muammolarni ko'rib chiqamiz:

a) qayta tiklanuvchi resurslardan foydalanishga yo'naltirilgan va yangi ishlab chiqarish texnologiyalariga ega bo'lgan yetakchi mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida xomashyo resurslaridan ekstensiv foydalanish hisobiga mamlakat YAIM o'sish imkoniyatlarining pasayishi;

b) fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga, tabiiy resurslarning takror ishlab chiqarilishiga xavf tug'diruvchi ko'lamlarda inson va jamiyatning atrof-muhitga ta'sirining kuchayishi;

d) mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, mahalliy qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish, agrosanoat majmuida texnologik xatarlarni kamaytirish zarurati;

e) energetika sohasida "yashil texnologiyalar" dan foydalanish, iqtisodiyotning energiya bilan qurollanganlik darajasini, energiya ishlab chiqarish, uni uzatish va saqlash hajmlarini o'sib borishi;

f) global beqarorlik va millatlararo nizolarning kuchayishi, xalqaro raqobatning shiddatli tus olishi sharoitida milliy xavfsizlikka yangi tashqi tahdidlarning paydo bo'lishi;

g) mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish uchun ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish asosida hududiy rejalashtirish samaradorligini oshirish.

O'zbekiston iqtisodiyotini ilmiy-texnik xavfsizligini ta'minlash borasida davlat siyosatining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

1) ilmiy-texnik salohiyatni oshirish uni oqilona joylashtirish va undan samarali foydalanish;

2) mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda, eng muhim ijtimoiy vazifalarni amalga oshirishda fan va texnikaning qo'shadigan hissasini oshirish;

3) ilmiy-texnikaviy yutuqlarni hisobga olgan holda mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirishga yo'naltirilgan moddiy ishlab chiqarish sohasida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish;

4) ekologik vaziyatni yaxshilash va davlatning axborot resurslarini himoya qilish;

5) mamlakat mudofaa salohiyatini yaxshilash va shaxs, jamiyat hamda davlat xavfsizligini mustahkamlash;

6) fan va ta'lim integratsiyasini ta'minlash.

Belgilangan maqsadlarga erishish mamlakatning raqobatbardoshligini oshiradi, ya'ni mamlakatning ilmiy-texnik, ijtimoiy, madaniy sohalarda boshqa davlatlarga nisbatan aniq ustunliklarga ega bo'lishini ta'min etadi.

Fan va ta'lim yutuqlarini mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi manfaatlari yo'lida keng foydalanish uchun markaziy

davlat va mahalliy davlat boshqaruvi idoralari, shuningdek, ilm-fan va tadbirkorlik hamjamiyatlarining sa'y-harakatlarini birlashtirish muhim shartdir. Mamlakatni ilmiy-texnik jihatdan rivojlantirish ikkita muqobil ssenariy bo'yicha amalga oshirilishi mumkin:

1) texnologiyalar importi va qisman jahon ilm-faniga integratsiyalashgan ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning rivojlanishi;

2) ilmiy va texnik (texnologik) rivojlanishda an'anaviy sohalarida va yangi texnologiyalar bozorlarida yetakchi o'rinlarga erishish va integratsiyalashgan yaxlit milliy innovatsion tizimni yaratish.

Birinchi ssenariyning afzalligi – tadqiqot va rivojlantirish uchun davlat va korporativ xarajatlarning kamayishidan iborat bo'lsada, ammo bu uzoq muddatli istiqbolda mamlakatning texnologik mustaqilligi va raqobatbardoshligining yo'qolishiga

olib keladi. Ikkinchi ssenariy ko'p xarajat talab qilsada, ammo ilmiy va texnik xavfsizlik sohasida yuzaga kelgan salbiy holatlarni yengib o'tishga, davlat va biznesning innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish va joriy etish borasidagi sa'y-harakatlarini birlashtirish asnosida innovatsion mahsulotlarning YAIMdagi ulushining o'sishiga va mazkur ko'rsatkichni dunyoning yetakchi mamlakatlari darajasiga yaqinlashishiga olib keladi.

O'zbekistonning barqaror rivojlanishi, mamlakat iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash va yalpi ichki mahsulotning yuqori o'sish sur'atlariga ega davlatlar qatoriga qo'shish, faqat ikkinchi ssenariy bo'yicha bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar tobora ko‘proq raqobatbardosh bozor faoliyatiga jalb qilinmoqda. Fundamental tadqiqotlar va uning yakuniy natijasi - ilmiy va texnik mahsulotlar iqtisodiyotning globallasuvi va bilimlar jamiyatining shakllanishi sharoitida davlatning geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishning eng muhim omiliga aylanadi.

Hozirgi zamon sharoitida raqobatbardoshlikning yuksak darajasini ta‘minlaydigan innovatsion faoliyat iqtisodiy tizimni jadal barqaror rivojlantirishning asosi bo‘ladi. Innovatsion tizim xo‘jalik amaliyotida ilmiy tadqiqot va innovatsiya faoliyati natijalarini olish, o‘tkazish va ulardan foydalanishning samarali mexanizmlaridan foydalanish hisobiga mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish intensivligini oshirish imkonini beradi.

O‘z navbatida, quyidagilar O‘zbekistonda innovatsion salohiyat va innovatsion faoliyatni rivojlanishni to‘xtatib turuvchi asosiy muammolar hisoblanadi:

1. Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarining hozirgi moliyalashtirilishi ilmiy-texnik ishlanmalarning zarur katta o‘shishini ta‘minlamaydi. Mamlakatdagi ilm-fan moliyalashtirish hajmlari bilan cheklangan. Respublikada ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini moliyalashtirish 2017-yilda 70,7 mln. AQSH dollarini tashkil etdi (Shvetsiyada –16,2 mlrd. AQSH dollari, Rossiyada – 39,9 mlrd. AQSH dollari, AQSHda – 599 mlrd. AQSH dollari).

Tahlil ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlar ulushi o‘shishida uning YaIM hajmidagi ulushi 0,2% bilan o‘zgarmay qolganligini ko‘rsatmoqda. Bu qiymatni yetarli deb bo‘lmaydi, chunki u jahonning ko‘plab mamlakatlari ko‘rsatkichidan ancha past (jahon bo‘yicha

o'rtacha 2-3%). Bunda YuNESKO rivojlanayotgan mamlakatlarga ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlarni YaIMga nisbatan 1 foizga yetkazishga tavsiya qiladi.

2. Davlat sektori ulushi kattaligi va ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish umumiy hajmida ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlar tuzilmasida tadbirkorlik sektori ko'rsatkichi yetarlicha baland emasligi qayd etilmoqda.

Bunda davlatning ilmiy tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari ilmiy tadqiqotlarda bu investitsiyalarni sifat jihatidan o'zlashtira olmaydi. Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlarni davlat sektoridan tadbirkorlik sektoriga qayta taqsimlash jarayoni yuz bermoqda. Korxonalarining ilmiy tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari tadqiqotlaridan manfaatdorligi sustligicha qolmoqda.

3. Innovatsiyalarni joriy etgan korxonalar darajasi mamlakatda jahondagi baholarga nisbatan ancha kam – 0,34% (jahon bo'yicha o'rtacha 40%). Yangi texnologiyalarni tijoratlashtirishdagi qiyinchiliklar texnologiyalar transferining rivojlangan tizimi, tegishli me'yoriy-huquqiy baza hamda ilm-fan va ishlab chiqarish hamkorligi tajribasi yo'qligi bilan bog'liq.

4. Innovatsion ishlanmalarga investitsiyalar jalb qilish mexanizmlari hali ham takomiliga yetkazilmagan. Jahon amaliyotida biznes-inkubatorlar, texnoparklar, texnologiyalar transferi bo'yicha agentliklar eng samarali mexanizmlar

hisoblanadi. Respublikada bu mexanizmlar deyarli mavjud emas.

5. Innovatsiya infratuzilmasi va innovatsion faoliyat sohasidagi axborot maydoni bilan bog‘liq masalalar tobora chuqurlashmoqda. Bu, o‘z navbatida, milliy innovatsion tizimning susayishiga sabab bo‘lmoqda.

6. Innovatsion rivojlanish ko‘proq Toshkent shahrida, Toshkent viloyati va qisman Andijon viloyatida kuzatilmoqda. Qolgan hududlar faqat yirik investitsiya loyihasini amalga oshirish yoki innovatsion faoliyatga investitsiyalarni o‘zlashtirish davrida faollik ko‘rsatmoqda, bu esa, o‘z navbatida, mamlakat boshqa hududlarining oqsashiga sabab bo‘lmoqda.

7. Ilmiy-texnik axborotni hududlararo almashish mexanizmi ishlab chiqilmagan (talab, taklif).

2030-yilgacha bo‘lgan istiqbolli davrda respublikada jahonning ijobiy tajribasini hisobga olib, milliy innovatsion tizim (MIT) asoslarini shakllantirish orqali ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatni jadal

rivojlantirish bo‘yicha choralar ko‘rish nazarda tutilmoqda. Hozirgi zamon sharoitlarida quyidagi elementlar bilan innovatsion rivojlantirish aralash strategiyasi O‘zbekistonda MITni shakllantirish va rivojlantirishning maqbul yo‘nalishiga aylanishi kerak: a) xorijiy texnologiyalarni o‘zlashtirish va moslashtirish; b) o‘z innovatsiya salohiyatini boyitish.

Ilmiy-texnik xavfsizligini ta‘minlashda davlat siyosatining asosiy vazifalari

Shu munosabat bilan respublikada zamonaviy davlat ilmiy-texnik va innovatsion siyosatni ishlab chiqish hamda amalga oshirishga alohida ahamiyat beriladi. Jumladan, 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida quyidagilarga qaratilgan vazifalar belgilab olindi:

1. Yuqori texnologik qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha tarmoqlarni jadal rivojlantirishga qaratilgan sanoatni sifat jihatidan yangi darajaga o‘tkazish orqali yanada modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash.

2. Mahsulot va texnologiyalarning mutlaqo yangi turlarini ishlab chiqarishni o‘zlashtirish, shu asosda tashqi va ichki bozorlarda mamlakatimiz tovarlari raqobatbardoshligini ta’minlash.

3. Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy ta’lim muassasalari va ilmiy tadqiqot institutlarida ilmiy-eksperimental ixtisoslashtirilgan laboratoriyalar, yuqori texnologiyalar markazlari, texnoparklar tashkil etish.

10.2-§. Innovatsion xavfsizlik mohiyati va unda milliy innovatsion tizimni shakllantirish shartlari

Iqtisodiy rivojlanishning innovatsion turi mamlakat iqtisodiyotida innovatsion jarayonlarni rivojlantirish va samaradorligi yuqori bo‘lgan raqobatbardosh institutsional muhitni shakllantirish va pirovardida innovatsion iqtisodiyotning

talablariga mos tarzda iqtisodiy o'sish omillari va manbalari o'zgartirishni talab etadi. Investitsiyalar iqtisodiy o'sishga, eng avvalo, bilimlarga asoslanishi bilan tavsiflanadi, ammo bilimlarning amalda "ishlashi" uchun davlat va xususiy sektorning sherikchligini rivojlantirish, ilmiy muassasalarning vakolatlarini kengaytirish, tegishli me'yoriy - huquqiy hujjatlarning qabul qilinishini ko'zda tutuvchi zaruriy institutsional muhit talab etiladi.

Iqtisodiy rivojlanishning mazkur turi samaradorligi yuqori bo'lgan va sifat jihatdan takomillashgan ishlab chiqarish omillaridan keng foydalanishga asoslangan holda, mahsulot ishlab chiqarish ko'lamlarini oshirish bilan tavsiflanadi. Ishlab chiqarishning o'sishiga, amalda xodimlar malakasini oshirish, birmuncha tejamkor resurslar va yuqori unumli texnikalardan keng foydalanish, shuningdek ilm-fan yutuqlari va ilg'or texnologiyalarni keng qo'llash hisobiga ta'minlanadi. Ushbu omillar hisobiga resurs tejamkorlikka, mahsulot sifatining yaxshilanishi, mehnat unumdorligining o'sishi kabi bir qator ijobiy natijalarga erishiladi.

Davlat tomonidan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasi va uni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish innovatsion rivojlanishni ta'minlashning muhim omili sanaladi. Odatda, ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlar qo'yilgan maqsadga erishishda innovatsion rivojlanishga to'sqinlik qiluvchi "yetib olish modeli" strategiyasini tanlashadi. Ularning asosiy maqsadi aholi turmush darajasini rivojlangan yoki muvaffaqiyatli rivojlanayotgan mamlakatlar darajasiga yetkazishdan iborat. Ushbu strategiya yangi bilim va ishlab chiqarish texnologiyalarini yaratish emas, balki ularni import qilishga qaratilgan. Ushbu strategiyani qo'llayotgan mamlakatlar

arzon ishchi kuchi va past narxli xomashyodan foydalanish hisobiga, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali, qo‘shni davlatlar bozorlaridagi talabni qondirish hisobiga eksport hajmini oshirishga intilmoqda.

“Innovatsion rivojlanish modeli”ni tatbiq etayotgan mamlakatlar yangi mahsulot turlarini ishlab chiqish, innovatsion menejment va ishlab chiqarish texnologiyalari, shu jumladan, jarayonlarni avtomatlashtirish asosida harajatlarni kamaytirish hisobiga yangi bozorlarni yaratish orqali o‘z eksport hajmini oshirishga intiladi. Shuningdek, ayrim mamlakatlar bir vaqtning o‘zida ikkala rivojlanish strategiyasini birlashtirgan holda, ya’ni “yetib olish modeli” va “innovatsion rivojlanish modeli” strategiyalarini uyg‘unlashtirgan holda qo‘llash orqali o‘z ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot modelini yaratgan.

Innovatsiyalarning mohiyatini va o‘ziga xos jihatlarini tushunib yetishda “yangilik (novatsiya)” va “innovatsiya” tushunchalari o‘rtasidagi farqni aniqlab olish muhim hisoblanadi. Yangilik (novatsiya) – turli sohalarda rasmiylashtirilgan fundamental, amaliy tadqiqot va ishlanmalar natijasi (yangi bilim, uslub, ixtiro) bo‘lib hisoblanadi. Yangiliklarni joriy qilish, ya’ni yangi bilimlarni muayyan ehtiyojlarni qondirish va bozor tan olinishi uchun amaliy tatbiq etilishi yangiliklarni innovatsiyaga aylantiradi¹. Innovatsiyalarning hozirgi zamon nazariyasida “yangilik” va “innovatsiya” atamaları o‘rtasida farqqa unchalik e’tibor qaratilmaydi, ulardan amalda sinonim tushunchalar sifatida foydalaniladi. Ta’kidlash lozimki, innovatsiyalarning yangilik (novatsiya)dan asosiy farqlovchi jihatı shundaki, innovatsiyalar

¹. Zamonaviy innovatsiya nazariyasida “Innovatsiya” va “yangilik” terminlari bir-biridan farqlanmaydi, balki ular sinonim so‘zlar bo‘lib hisoblanadi. Mazmun jihatdan farqlar shundaki yangilik sifatida birinchi marta joriy etilgan ma’noni anglatadi.

yangiliklarni birinchilardan bo'lib amaliyotga joriy etilishini nazarda tutadi.

Shunday qilib, innovatsiya yangilik (novatsiya)dan shunisi bilan farq qiladiki, yangi mahsulot dastlab bozorga kiradi, so'ngra bozor tomonidan qabul qilinsagina u keyinchalik tijorat qiymatiga ega bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, innovatsiya (yangiliklarni joriy qilish) bu yangilikni amalda qo'llashni anglatadi. Yaratilgan yangi mahsulot, yangi texnologiya yoki mehnatni tashkil etish va boshqarish borasida ishlab chiqilgan yangicha yondashuvlar amalda o'z ifodasini topsagina, bu yangiliklar innovatsiyalarga aylana oladi, demakki, barcha yangilik (novatsiya)lar ham innovatsiya bo'la olmaydi. Innovatsiyalar qaysi sohaga yoki qanday ko'rinishga ega ekanligidan qat'i nazar ularning mohiyatini aks ettiruvchi umumiy jihatlar birlashtirib turadi. Qarab chiqilayotgan mahsulot (xizmat, texnologiya)larning innovatsiya sifatida qabul qilinishining asosiy sharti va ayni paytda innovatsiyalarning umumiy qirralarini ochib beruvchi xususiyatlarni ko'rib chiqamiz.

Birinchidan, ishlab chiqarishga joriy etilayotgan va yoki bozorga olib chiqilayotgan barcha mahsulotlar, xizmatlar, jarayonlar yangi (yoki sezilarli darajada takomillashtirilgan) bo'lishi lozim.

Ikkinchidan, yaratilgan mahsulot ishlab chiqarish yoki shaxsiy iste'mol ehtiyojlarini qondira olishi va ayni paytda kiritilgan yangilik aniq bir tovar, xizmat yoki jarayonda o'z aksini topgan bo'lishi talab etiladi.

Uchinchidan, yaratilgan mahsulot bozor talabiga mos kelishi, tijorat jihatdan o'zini oqlashi va pirovardida ishlab chiqaruvchilar talabini qondirish kerak.

Iqtisodiyotning innovatsion taraqqiyoti – bu intellektual salohiyat, ishchi va xizmatchilarning kreativ imkoniyatlari, bilimi, tovar yaratishdan tortib, u iste'molchiga yetib borguniga qadar barcha bosqichlar demakdir. Ushbu yo'nalishlardagi innovatsiyalar korxonalar strategik rivojlanishining asosiy resursi vazifasini o'taydi. Zero, bugungi sharoitda innovatsion, intellektual bilimlarga asoslangan, malakali ishchi kuchini mujassam etgan yuqori fan sig'imiga ega texnologik iqtisodiyot raqobatbardoshdir.

Innovatsion rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirish quyidagilarga imkon beradi:

- yangi yoki takomillashtirilgan texnologiyalar, mahsulotlar, asbob-uskunalar, materiallar va h.k. joriy qilish hisobiga mahsulot (tovar, xizmat) ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlash;

- innovatsion mahsulot hajmi ulushini innovatsion faol korxonalar mahsulotlari umumiy hajmining 20%igacha yetkazish, ya'ni Yevropa ko'rsatkichlariga yaqinlashtirish;

- fan-texnika va ishlab chiqarish sohalarida qo'shimcha ish o'rinlari yaratish;

- ITTKI va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning yangi sxemalarini joriy qilish hisobiga innovatsion sohaga qo'shimcha resurslar jalb qilish;

- zaruriy innovatsion infratuzilma (texnoparklar, innovatsion-texnologik markazlar, kichik innovatsion-texnologik korxonalar va b.), innovatsion faoliyat subyektlarini iqtisodiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini yaratish va rivojlantirish;

- innovatsion faoliyat qatnashchilarining munosabatlarini tartibga soluvchi qonunchilik va me'yoriy-huquqiy asoslar shakllantirish;

- innovatsion sohada yuqori malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimlari yaratish;
- innovatsion faoliyat qatnashchilarini axborot bilan qo‘llab-quvvatlash va innovatsion loyihalarni boshqarish tizimlarini yaratish;
- mahsulot (tovar, xizmat) raqobatbardoshligi va ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish;
- ichki va tashqi bozorlarda sanoat va fan-texnika mahsulotlarini yanada siljitish uchun sharoitlar yaratish;
- innovatsion faoliyat sohasida xalqaro hamkorlik va tarmoqlararo kooperatsiya ilg‘or tajribalari va ustunliklaridan maksimal darajada foydalanish.

Xorijiy mamlakatlarda davlatning innovatsion siyosatini rag‘batlantiruvchi turli xil strategiyalar, tashkiliy-iqtisodiy tamoyillar shakllangan va bugun ularga amalga qilinmoqda. Hozirgi kunda ilmiy tadqiqot hamda tajriba konstruktorlik ishlanmalarini moliyalashtirish mexanizmlari, shuningdek, intellektual mulkchilikka huquq shakllarini qo‘llashga asoslangan davlat siyosatini yuritish keng tarqalgan. Davlat tomonidan fan va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash – qishloq xo‘jaligini byudjet tomonidan moliyalashtirishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu sohaga kiritilgan investitsiyalar istiqbolli va o‘z-o‘zini yuqori darajada qoplash imkoniyatiga ega (70 foizgacha)dir.

Turli mamlakatlar hukumati ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni moliyalashtirish uchun katta hajmda investitsiya sarflamoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqi davlatlari ilmiy tadqiqot

va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari uchun o'rtacha YaIMga nisbatan 1,97%, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga kiruvchi mamlakatlar – YaIMning 2,4%ini yo'naltiradi. Bu borada lider mamlakatlar – Finlyandiya, Isroil, Koreya bo'lib, mos ravishda innovatsiyalarga sarflangan xarajatlar o'rtacha YaIMga nisbatan 3,55%, 4,2% va 4,36%ni tashkil etadi.

AQSHda agrar sohadagi fan va innovatsiyalarni rivojlantirish maqsadida davlat katta sarmoya sarflaydi: bu ko'rsatkich yiliga qariyb 1 mlrd.AQSH dollarini tashkil etadi. Ushbu mablag'lar federal byudjet (yarmidan kam) va shtat mablag'lari (qolgan qismi) hisobidan moliyalashtiriladi. Qonunga asosan, federal mablag'lar shtatlarga davlat tomonidan ajratilgan mablag'dan kam

bo'lmagan hajmda, shtat mablag'idan pul ajratilgan taqdirdagina ajratiladi. Ayrim shtatlarda fan-texnika va innovatsiyalarga ajratilgan jami mablag'ning 60%ni shtat mablag'lari tashkil etadi. Qisman davlat tomonidan nazorat qilinsa-da, mablag'larni qay bir sohaga yo'naltirishni shtatlarning o'zi belgilaydi.

Rivojlangan mamlakatlarda infratuzilma sohasini innovatsion rivojlantirishda yangi texnologik park (texnopolis, innovatsion markazlar, inkubator va boshqalar) tuzilmalarini tashkil etish va qo'llab-quvvatlashda hududiy davlat organlarining roli kattadir. Shtat va boshqa davlat organlari, odatda, infratuzilmani moliyalashtiradi, yer uchastkalarini imtiyozli shartlar asosida taqdim etadi va loyihalarga subsidiyalar ajratadi (Germaniya, Shveysariya, Avstriya tajribalari).

Texnoparklarni rivojlantirishning Yevropa tajribasidan ko‘rish mumkinki, ular davlat tomonidan moliyalashtirilishi katta ahamiyatga ega. Markaziy va mahalliy byudjetlardan infratuzilma tarmog‘ini rivojlantirish hamda texnoparklar qurishni moliyalashtirish rivojlangan xorijiy mamlakatlarda quyidagicha: Fransiyada – 74%, Germaniyada – 78%, Belgiyada – 100%, Niderlandiyada – 70%, Buyuk Britaniyada – 62%.shuningdek, rivojlangan mamlakatlar klaster tizimlari orqali innovatsiyalar joriy etishni keng qo‘llamoqda. Ma’lumki, ilgari ilmga asoslanib klasterlar yaratish faqat industrial mamlakatlarga xos edi. Hozirgi kunda esa boshqa rivojlanayotgan davlatlarda, shu jumladan, agrar-industrial mamlakatlarda ham bu tizim mavjud.

Milliy innovatsiya tizimlari (MIT) aksariyat hollarda texnologik ukladlar almashinadigan davrlarda shakllanadi.

Milliy innovatsion tizimni “innovatsion jarayonlarga ta’sir ko‘rsatuvchi, hukumat tomonidan siyosatni shakllantirish va amalga oshirish uchun asos yaratuvchi va yangi texnologiyalarning yaratilishi va tarqatilishiga birgalikda yoki alohida ulush qo‘shuvchi turli xil institutlarning umumiyligidir. Bu – yangi texnologiyalar rivojlanishini belgilab beruvchi vositalar, ko‘nikmalar va bilimlarni yaratish, saqlash va transfert qilish uchun zarur bo‘lgan o‘zaro bog‘liq institutlar tizimidir.

Innovatsiyalar tizimi yangi va iqtisodiy nafliligi yuqori bo‘lgan bilimlarni shakllantirish, tarqatish va ulardan foydalanishda o‘zaro hamkorlik qiluvchi unsurlar va munosabatlardan tashkil topadi va bunday milliy tizim milliy

davlatchilik chegaralarida joylashgan yoki shu hudud ichidan boshlanuvchi unsur va munosabatlarni o‘z ichiga qamrab oladi.

MIT – bu milliy chegaralar doirasida yangi ilmiy bilimlar va texnologiyalarni ishlab chiqarish va ularni tijoratlashirish bilan band bo‘lgan o‘zaro bog‘liq tashkilotlarning umumiylikidir. Ayni chog‘da, MIT – mustahkam milliy ildizlar, an‘analar, siyosiy va madaniy o‘ziga xosliklarga ega bo‘lgan innovatsion investitsion jarayonlarning amalga oshirishini ta‘min etuvchi huquqiy, moliyaviy va ijtimoiy tavsifdagi institutlar majmuidir.

Milliy innovatsion tizim (MIT) – milliy hudud doirasida ilmiy bilim va texnologiyalarni yaratish, ro‘yobga chiqarish va tijoratlashirishga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tuzilmalar majmuasidir. MIT o‘ziga ikki tarkibiy bo‘linmani qamrab oladi: ilmiy ishlab chiqarish va institutsional. Institutsional muhit davlatning fan-texnika sohasidagi faoliyatini va innovatsion siyosatini ta‘minlaydi.

Innovatsion tizimning markaziy elementi sifatida innovatsion korxonalar hamda ularning faoliyat ko‘rsatishining asosiy bosqichlarini ifoda etuvchi (moliyalashtirish manbalarini izlab topish, innovatsiyalarni ishlab chiqish, sotish bozorlarini izlash) infratuzilmaga mansub bo‘lgan davlat, ilm-fan va biznesning kooperatsiyasiga imkon beruvchi tashkilotlarni ham o‘z ichiga oladi. Innovatsion investitsion jarayonlarning doimiy siklini qo‘llab-quvvatlaydigan shunday institutsional tuzilmani vujudga keltirish - milliy innovatsion tizimni shakllanish bosqichida muhim vazifa hisoblanadi. Faqatgina milliy innovatsion tizimning institutsional “karkasini” qurib olib, bilimlar, texnologiyalarni uzluksiz yaratish, undan foydalanish va ayirboshlash mumkin bo‘ladi.

Mamlakat innovatsion tizimida innovatsion faoliyat subyekti sifatida davlatning o'rnini anglab olish o'ziga xos alohida e'tiborni talab etadi. Mamlakat innovatsion tizimining markazida innovatsion korxonalar turadi. Tizimning qolgan barcha elementlari u yoki bu darajada innovatsion korxonalariga bog'liq bo'lib, bir-birlariga nisbatan ikkiyoqlama aloqadorlikda bo'ladi. Keltirilgan MIT sxemasida innovatsion korxonalar innovatsiyalarni yaratuvchi, ya'ni "yaratuvchi" korxonalar va bu ishlanmalardan o'z faoliyatlarida foydalanuvchi innovatsion investitsion korxonalariga ajratiladi. Ikkinchi tur korxonalarini "amaliyotchi"lar deb, ataladi. Chunki korxonalar innovatsion tizimda innovatsiyalarning hayotiylik siklining barcha bosqichlarida vujudga kelish va tarqatishni ifoda etuvchi turli vazifalarni bajaradi.

"Amaliyotchi" korxonalar agar "yaratuvchi" korxonalariga o'zlari uchun zarur bo'lgan innovatsion mahsulot va xizmatlarni buyurtma qilsalar, u holda ularni "Mijozlar" toifasiga kiritish mumkin bo'ladi. Ushbu holatda "yaratuvchi" korxonalar va mijozlar o'rtasidagi aloqalar ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlarini moliyalashtirish uchun bitimlar tuzilishini ko'zda tutadi.

Amaliyotchi korxonalar "yaratuvchi" korxonalarning mijozlari bo'lmagan holatlarda, ular ham mijozlar kabi ixtiro qilingan innovatsiyalardan foydalanish va ularning tarqatilishiga birdek mas'ul bo'ladilar. Innovatsiyalarning tarqatilishi deyilganda innovatsion tovarni bozor tomon harakati emas, balki innovatsion investitsion korxonalar yaratuvchilar mehnati natijasidan qancha ko'p korxonalar foydalanayotganliklarini nazarda tutadi, tabiiyki, ushbu vaziyatda innovatsiyalarning tarqalish maydoni shuncha katta bo'ladi.

Har qanday innovatsion korxonalar uchun kun tartibidagi eng dolzarb masalalardan biri, bu albatta, moliyalashtirish manbalarini izlab topish bilan bog'liqdir. Moliyalashtirish manbalari sifatida kredit muassasalari, fond bozorlari, ventur fondlari va biznes-farishtalar (business angel) ishtirok etishlari mumkin. Innovatsion korxonalar moliyalashtirish manbalariga pul mablag'laridan foydalanganlik uchun o'ziga xos haq to'lov to'laydilar. Moliyalashtirish manbai bank bo'lgan holatlarda esa, bunday to'lov foiz stavkasi hisoblanadi.

Innovatsion investitsion korxonalarining o'zlari ham o'z mablag'lari hisobiga ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlarini moliyalashtirishlari va mustaqil ravishda ularni bozorga joriy etishlari mumkin. Ushbu holatda mijoz sifatida buyurtmachilar emas, balki tovar va xizmatlarning yakuniy iste'molchilari tushuniladi, chunki korxonalar faoliyatining natijasi bo'lib, boshqa biror-bir mahsulotning tarkibiy qismi sifatida foydalanishni nazarda tutmaydigan tugallangan pirovard mahsulot hisoblanadi. Agar innovatsion korxonalar tomonidan mustaqil amalga oshirilayotgan va hali joriy etish bosqichiga o'tmagan ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, u holda ularga nisbatan xatti-harakatlar huquqini himoyalovchi hujjatlar patent, litsenziyalar berish orqali mulk huquqini himoyalash bilan cheklanadi.

Kredit muassasalari taqdim etilgan pul mablag'laridan foydalanganlik uchun oladigan to'lovlarini pasaytirish evaziga innovatsion korxonalar faoliyatini rag'batlantirishlari va pirovardida ular faolligini oshirishlari mumkin.

Innovatsion loyihalarni kreditlash borasida fond bozorini kredit muassasalarining muqobili sifatida ko'rsatishimiz mumkin. Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan izlanishlar natijasida

shunday muhim xulosaga kelish mumkinki, innovatsion loyihalarni kreditlash borasida yuqorida sanab o'tilgan ikki muqobil o'rtasidagi farq shundan iboratki, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun fond bozori yetarlicha rivojlangan bo'lishi lozim, zero, fond bozori uchun doimo yuqori xatar va tavakkalchilik darajasi xosdir. Fond bozorining rivojlanganligi esa, milliy xo'jalikning xalqaro raqobat mexanizmiga qo'shilishi bilan bevosita bog'liqdir. Tadqiqotlarga ko'ra texnologik rivojlanish darajasi birmuncha past bo'lgan mamlakatlarda fond bozorlarining yopiqligi natijasida kelib chiquvchi salbiy oqibatlar unchalik ham katta emas. Taraqqiy etgan innovatsion tizimlarda fond bozorlari resurslaridan ham keng foydalaniladi.

Innovatsion tizim rivojlanishida moliya bozorlarining o'rni katta bo'lsa-da, aytish lozimki, innovatsion tizimning intensiv rivojlanishining zarur va eng muhim shartlaridan biri, bu xususiy mulk tamoyillarini amalga ro'yobga chiqarishdir. O'zbekistonning MITini faoliyat ko'rsatish modelida xususiy mulk tamoyillarini ro'yobga chiqarish, mulk huquqini himoyalashni ifoda etuvchi davlat va innovatsion investitsion korxonalarining o'zaro bog'liqligi sifatida aks ettirilgan. Bunda davlatning asosiy iqtisodiy vazifasi bu – mulk huquqini alohidalashtirish, uning qonuniy kafolatlarini va shuningdek, tovarlar bozori agentlari o'rtasida qonuniy bitimlarni amalga oshirishda vujudga keladigan mulk huquqi borasidagi o'zgarishlarni himoya qilishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasining milliy innovatsion tizimi chizmasida mahalliy va markaziy davlat boshqaruvi organlarining barchasi davlat sifatida tushuniladi. Davlat o'zining asosiy iqtisodiy vazifalarini bajarayotganligi uchun, barcha korxonalarda bo'lgani kabi, innovatsion korxonalardan ham soliqlar ko'rinishida to'lovlar undiradi. Davlat subvensiyalar, grantlar

ajratib, biznes-inkubatorlar xizmatini taklif eta borib, innovatsion korxonalar faoliyatiga ko‘maklashadi. Davlat, shuningdek, yangi iqtisodiy xulq qoidalarini ishlab chiqishi yoki mavjudlarini o‘zgartirishi ham mumkin.

MITda oliy ta’lim muassasalari innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanadigan bo‘lsa, u holda, u innovatsion investitsion korxonaning faoliyat ko‘rsatish shakllaridan biri sifatida mazkur sxemada “innovatsion investitsion korxonona” elementida aks ettiriladi. Bu ta’lim muassasasining tashkiliy-huquqiy shakli o‘zgarishini anglatmaydi, balki aksincha, ta’lim muassasasi innovatsion tizimda qanday vazifani bajarayotganligini ko‘rsatib beradi. Mazkur muassasalarning asosiy funksiyasi bo‘lib, bu ta’lim-tarbiya faoliyati hisoblanadi (O‘zbekistonda 40 foiz atrofidagi oliy ta’lim muassasalari ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarga jalb etilgan)¹ chizmada ular o‘zlarining asosiy bajaradigan vazifalari bo‘yicha aks ettirilgan.

Mazkur modelda innovatsion investitsion korxonalar bilan bir qatorda innovatsion tizimning tashkil etuvchilari bo‘lgan boshqa elementlar bilan davlat o‘rtasida avvaldan mavjud transfertlar, subsidiyalar, davlat xaridlari va qarzlari kabi klassik o‘zaro aloqalarni inkor etmaydi. Ushbuga bog‘liq ravishda aytish mumkinki, mazkur model barchaga yaxshi ma’lum bo‘lgan davlat va iqtisodiyot (uy xo‘jaliklari, firmalar, tovar va xizmatlar bozori)ning o‘zaro ta’sirlashuv modelini to‘ldiradi.

Agar davlat, davlat korxonalari yoki hokimiyat organlari sifatida davlat xaridlarini amalga oshiradigan bo‘lsa, u holda chizma doirasida “mijozlar” unsuriga mansub bo‘ladi, chunki davlat mazkur vaziyatda innovatsion korxonalar uchun aynan

¹O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi huzuridagi Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti tomonidan hisoblangan va e’lon qilingan ma’lumotlar.

“mijoz” vazifasini bajaradi. Agar davlat innovatsion investitsion korxonalariga qarz mablag‘lari taqdim etadigan bo‘lsa, u holda u “moliyalashtirish manbalari” elementiga mansub bo‘ladi. Davlat bundan tashqari innovatsion jarayonlarda davlat sug‘urta kompaniyalari yoki davlat innovatsion investitsion korxonalari sifatida ham ishtirok etishi mumkin. Shu tariqa aytish mumkinki, ma’lum vaqt oralig‘ida bajaradigan aniq funksiyalariga qarab, davlat innovatsion tizimning turli elementlari sifatida MITning rivojlanishida ishtirok etadi.

Innovatsion tizimni tahlil etar ekanmiz, ushbu faoliyatni amalga oshirish tavakkalchilik va xatarning yuqori darajasi bilan tavsiflanishini e’tiborga olib, infratuzilmaning alohida unsuri sifatida sug‘urta kompaniyalarining o‘rni beqiyosdir. Davlatning sug‘urta bozorini rag‘batlantirishi innovatsion korxonalar va ularning mijozlari faoliyatlari xatarlarini sug‘urtalash miqdorini o‘shishiga olib keladi. Bu innovatsion investitsion korxonalar va ularning mijozlarining qarzdor sifatidagi mavqelari ko‘tariladi, bank sektori esa bu xil iqtisodiy agentlarga kredit mablag‘lari taqdim etishdan yuqori darajada manfaatdor bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasining milliy innovatsion tizimining faoliyat ko‘rsatishi chizmasidagi “jamoat tashkilotlari” elementi innovatsion investitsion korxonalarining manfaatlarini ifoda etadi. Ular o‘rtasida birmuncha mashhurlari bo‘lib, asosan kichik va o‘rta biznes vakillari manfaatlarini himoya qiluvchi O‘zbekiston Respublikasi “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksportini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi” hisoblanadi.

Texnoparklar to‘g‘risida shuni aytish mumkinki, ular mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, oliy o‘quv yurtlari, innovatsion investitsion korxonalar bilan uzviy aloqada bo‘lgan

tashkilotlardir. Bu ularga ma'lum bir hududda qulay innovatsion muhitni shakllantirish va innovatsion tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Innovatsion-texnologik markazlar kadrlar tayyorlash va o'qitishni amalga oshiradi, innovatsion korxonalar bilan birgalikda tadqiqotlar o'tkazadi va shuningdek, ularni dastlabki bosqichlarda moliyalashtiradi. Aytilganlardan ko'rinib turibdiki, innovatsion texnologik markazlar innovatsion korxonalarni moliyalashtirish manbai ham bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, chizmada moliyalashtirish manbalari va mijozlarning to'liq va mumkin bo'lgan barcha shakllari ham keltirilmagan. Misol uchun, moliyalashtirish manbai sifatida sug'urta kompaniyasi yoki pensiya fondi chiqishi mumkin, lekin bu amaliyotda juda kam uchrashi sababli, chizmada moliyalashtirishning birmuncha ishonchli manbalari aks ettirilgan. Ko'rsatib o'tilgan moliyalashtirish manbalari o'rtasidagi farq innovatsion faoliyat natijalariga egalik qilishda ifodalanadi. Dastlabki shaklda innovatsion korxonalar mustaqil ravishda investitsiyalarni amalga oshiradilar, moliyalashtirishning mustaqil manbalari esa pul mablag'laridan foydalanganlik uchun asosan foiz ko'rinishida to'lov oladilar. Ikkinchi shaklda esa innovatsion faoliyat natijalariga egalik qilish huquqi yo birgina mijozning o'ziga, yoki mijoz va innovatsion korxonalar yaratuvchiga tegishli bo'ladi.

Chizmada sug'urtalashga alohida e'tibor qaratilishi, innovatsion faoliyatni amalga oshirishning yuqori xatarliligi va shu bois innovatsion faoliyatni amalga oshirishda sug'urtaning ahamiyati katta ekanligi bilan izohlanadi. Mamlakat innovatsion tizimining egiluvchan subyekti sifatida davlat o'rnining ochib berilishi taklif etilayotgan chizmaning o'ziga xosligi bo'lib hisoblanadi. Davlat mazkur tizimda, tizimning qolgan barcha

unsurlaridan teskari aloqani qabul qilib oluvchi unsur sifatida ishtirok etadi. Ushbu holatlardan davlat innovatsion tizimda bajarishi mumkin bo'lgan ko'plab vazifalar, xususan, mulk huquqini himoyalash, shaxs madaniyati va xulq-atvor qoidalarini shakllantirish, subvensiyalar berish va biznes-inkubator xizmatlarini ko'rsatish, jamoat tashkilotlari, texnoparklar va innovatsion texnologik markazlar bilan hamkorlik qilish va shu kabilar kelib chiqadi. Shu tariqa, davlat yaxlit tarzda mamlakat innovatsion tizimini o'zgartirish va kerakli tomonga yo'naltirish imkoniga ega bo'lgan tizim elementi sifatida maydonga chiqadi. Sxema subyektlar funksiyalari va subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashtirishdagi o'zining egiluvchanligi bilan

ajralib turadi. Bu holat innovatsion tizimning biror-bir subyekti tomonidan vaqtning ma'lum bir oralig'ida bajarilayotgan vazifalarga bog'liq ravishda, mazkur subyekt yoki elementning innovatsion tizimning turli

unsurlariga mansub bo'lib borishida namoyon bo'ladi.

Modelda davlat yaxlit holda mamlakat innovatsion tizimiga ta'sir ko'rsatadi. Tizimning innovatsion korxonalar, kredit muassasalari, sug'urta kompaniyalari, jamoat tashkilotlari, ta'lim muassasalari kabi unsurlaridan davlat teskari aloqa axborotlarini qabul qilib oladi, bu esa davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijalarini, ularning qanchalik samarali bo'lganligini baholash bilan bir qatorda, qo'yilgan maqsadlarga erishish borasida yana qanday tadbirlar qo'llash lozimligini tushunib olish va tahlil qilish imkonini ham beradi.

Venchurli investitsiyalash innovatsiyalarni moliyalashtirish borasida kredit muassasalarining muqobili sifatida xizmat qilishi mumkinligini, bugungi kunda taraqqiy etgan mamlakatlarning tajribasi yaqqol isbotlab turibdi. Innovatsion investitsiyalashning mazkur turi ta'minot va garovsiz amalga oshiriladi va u ko'pincha o'zida aksiyalar paketi ulushiga ayriboshlash hisobiga aksiyadorlik kapitaliga uzoq muddatli investitsiyalarni ifoda etadi. Innovatsion korxonalar taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida xavf-xatar darajasining yuqori darajada bo'lishini inobatga olgan holda, bunday korxonalarni moliyalashtirishda venchur fondlar hal qiluvchi o'rin tutishi mumkin, zero, bunday fondlar moliyalashtirilayotgan korxonalar muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda ham bunday yo'qotishlarga oldin tayyor turadilar. O'z-o'zidan ayonki, moliyalashtirilayotgan korxonalar muvaffaqiyatga erishgan taqdirda, moliyalashtirishning bu turi yuqori foyda me'yori bilan taqdirlanadi.

10.3-§. Innovatsion xavfsizlikning mezonlari va ko'rsatkichlari

Jahon amaliyotida turli mamlakatlarning innovatsion rivojlanish darajasini baholashda, odatda, yig'ma ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Jahon banki tomonidan xuddi shunday bir ko'rsatkich taklif etilgan. Iqtisodiyotning bilimlar indeksi o'zida 109 ta ko'rsatkichlarni olib miqdor va sifat ko'rsatkichlarning to'rt guruhining o'rtacha ko'rsatkichi sifatida aniqlanadi:

1. Iqtisodiy va institutsional rejim indeksi. Iqtisodiy va huquqiy muhitni tavsiflaydi, jamiyat va uning institutlaridan samarali foydalanishni hamda yangi bilimlarni yaratishni rag'batlantiradi.

2. Ta'lim indeksi. Aholining ta'lim darajasini va unda barqaror bilimlarni yaratish, tarqatish va undan foydalanish ko'nikmalarining mavjudligini ifoda etadi.

3. Innovatsiya indeksi. Milliy innovatsion tizimni rivojlanish darajasini ifoda etadi.

4. Axborot va kommunikatsion texnologiyalar indeksi. Axborotlarni samarali tarqatish va uni qayta ishlashni qo'llab-quvvatlovchi axborot va kommunikatsion texnologik infratuzilmani rivojlanish darajasini nazorat qiladi.

Mamlakat va hududlarining innovatsion xavfsizlik darajasini baholashda iqtisodiyotning bilimlar indeksidan foydalanish mumkin. Bu ko'rsatkich asta-sekin bo'lsa ham Global innovatsion indeksda o'z o'rnini mustahkamlab borayotgan O'zbekiston Respublikasi innovatsion tizimining asosiy elementlarini to'la qamrab olgan. Global innovatsion indeksda jahonning 128 ta davlatining milliy innovatsion tizimlari haqida ma'lumot bo'lib, unda O'zbekistonning uning liderlar qatoriga chiqishiga hozircha ma'lum vaqt bor.

Innovatsion xavfsizlik kategoriyasi "mamlakatning barqaror va dinamik ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, uning farovonligi va taraqqiyotini iqtisodiy hamda texnologik erkinligi va mustaqilligini, mudofa qobiliyatini ta'minlay oladigan milliy innovatsion tizimning rivojlanish darajasi bilan aniqlanadi.

Innovatsion sikl fan, texnika va texnologiya, ishlab chiqarish va bozorning holatini aks ettiradi, innovatsiyaning o'zi esa yuqori raqobatbardosh iqtisodiyotga erishish vositasidir. Bundan kelib chiqadiki, innovatsion xavfsizlik iqtisodiy xavfsizlikning muhim qismidir. Innovatsion xavfsizlikning muhimligini sifat jihatdan baholash mamlakatning mavqiyini mustahkamlashga va uning

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga tahdidlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Innovatsion xavfsizlik tushunchasi o‘zaro bog‘liq ikki quyi tizimni o‘z ichiga olishi kerak:

1) innovatsion xavfsizlik obyektlarining quyi tizimi: fan va kadrlar, texnika va texnologiya, mahsulotlar va xizmatlar, sotish va tijorat maqsadlarida foydalanish;

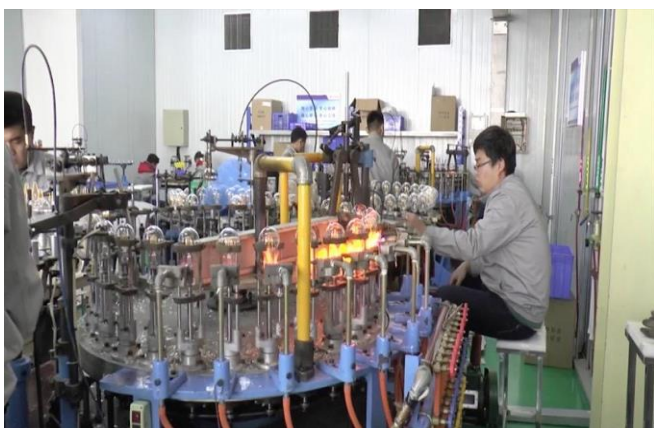
2) quyi tizimga xizmat ko‘rsatuvchi: investitsiya, boshqarish (menejment), marketing.

Innovatsiya sohasidagi mamlakatning milliy manfaatlarini amalga oshirish borasidagi vazifalarni va faoliyatni amalga oshirishni qiyinlashtiradigan, tor bo‘g‘inlar yoki bu boradagi imkoniyatlarni yo‘qqa chiqaruvchi shart-sharoitlar va omillar innovatsion xavfsizlikka tahdidlar deb ataladi. Ularni iqtisodiy faoliyat turlariga qarab guruhlarga ajratish mumkin: qayta ishlovchi ishlab chiqarish, foydali qazilmalarni qazib olish, elektr energiyasi, gaz va suvni ishlab chiqarish va taqsimlash, transport va aloqa kabi boshqa sohalardagi tahdidlar. Milliy ishlab chiqaruvchilar va korxonalar oldida turgan eng katta tahdidlardan biri – bu asosiy vositalarning jismoniy va ma’naviy eskirishi hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishning uchta mumkin bo‘lgan variantlari mavjud. Inersion (importga yo‘naltirilgan) texnologik rivojlanishning birinchi varianti. Unda innovatsion rivojlanishga yo‘naltirilgan sa’y-harakatlarning yo‘qligini, shuningdek, makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va byudjetdan fan, innovatsiyalar, investitsiyalar va shuningdek, inson resurslari va kapitalni rivojlantirishga sarflanadigan xarajatlarning nisbatan past ko‘rsatkichlarini aks ettiruvchi siyosatni o‘zida aks ettiradi. Aksariyat hollarda institutlarni rivojlantirish va qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish bo‘yicha

innovatsion siyosat umumiy choralar, shuningdek, katta xarajatlarni talab qilmaydigan tashkiliy choralari yordamida amalga oshiriladi. Yuqori darajadagi ehtimollik bilan ushbu o‘ziga xos variant milliy innovatsion tizimning yanada zaiflashishiga olib keladi va iqtisodiyotning xorijiy texnologiyalarga qaramligini yanada oshiradi. O‘zbekistonning innovatsion tizimi bir qator alohida ilmiy va texnik segmentlarga bo‘lingan bo‘lsada, unda asosan to‘qimachilik tizimi ustuvor ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda biznesning innovatsiyalarga bo‘lgan talabining pastligi va davlat tomonidan innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga yetarlicha mablag‘larning ajratilmasligi ilmiy tadqiqotlar va ilmiy ishlanmalar sohasining rivojlanishiga ko‘p

jihatdan salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Bunday variantni amalga oshirish natijalari mamlakat iqtisodiyotini uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirish maqsadlariga mutlaqo mos kelmaydi. Bunday variant

O‘zbekistonni G‘arbning yetakchi rivojlangan mamlakatlaridan uzoq muddatli texnologik orqada qolishga va istiqbolda yangi industrial davlatlarga mamlakatning raqobat kurashida yutqazishga olib keladi. Shuning uchun rivojlanishning mazkur varianti mamlakat uchun maqbul emas deb, hisoblanadi.

Import texnologiyalari va milliy ishlanmalarni takomillashtirish orqali rivojlanishni quvib yetish siyosati iqtisodiyot tarmoq va sohalarini qayta qurollantirishga yo‘naltirilgan milliy ishlab chiqaruvchilarning texnologik raqobatbardoshligini oshirish va jadal rivojlantirish ikkinchi variantning mohiyatini tashkil etadi. Energetika sohasini

rivojlantirish va iqtisodiyot tarmoqlarini energiya resurslari bilan uzluksiz ta'minlash masalalari ham ikkinchi variantni amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Milliy xavfsizlik va mudofaa manfaatlari birgalikda milliy texnologiyalarga talab yaratadi. Fundamental va amaliy fan sohalari yo'nalishida yaratilgan ilmiy tadqiqot faoliyati natijalari tijorat maqsadlarida keng qo'llaniladi. Janubiy Koreya, KXDR, Yaponiya, Singapur va Malayziya kabi davlatlarning quvib yetishga asoslangan rivojlanishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu variantning asosida jahon bozorida mavjud bo'lgan va chet el kapitali yordamida sotib olinadigan yoki jalb qilinadigan texnologiyalardan maksimal darajada foydalanish yotadi. Odatda, import qilinuvchi texnologiyalar har doim ham dunyoda eng ilg'or texnologiya hisoblanmaydi.

Mazkur varinat bir nechta afzalliklarga ega:

- tayyor va takomiliga yetkazilgan texnologiyalar qo'llanilganligi bois, mazkur texnologiyalarni qo'llash jarayonida innovatsion xatarlar past darajada bo'ladi. Bu vaziyatda texnologiyalar bilan bir qatorda tegishli xizmatlarning barcha turlari - texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash va xodimlarni o'qitish kabi xizmatlarni ham olish va undan to'liq foydalanish mumkin bo'ladi;

- innovatsion loyihalarni amalga oshirish muddatlari sezilarli darajada qisqaradi;

- iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida texnologiyaning rivojlanishi yangi yuqori texnologiyali tarmoqlarning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin;

- texnologiyani tanlash bo'yicha qarorlarni nomarkazlashtirish xato qarorlar qabul qilish xavfini kamaytiradi.

Biroq, ushbu variantda ham O‘zbekiston sharoitida foydalanishda bir qator xavflar mavjud bo‘ladi. Ular quyidagilardan iborat:

- bir xil yoki birmuncha takomillashgan ilg‘or texnologiyalardan foydalangan holda o‘xshash mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida kuchli raqobat kurashining mavjudligi, bunday holatda faqatgina ijtimoiy mehnat unumdorligini keskin oshirish evaziga raqobat kurashida yutib chiqish mumkin;

- ishlab chiqarishning eng samarali rivojlanishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayonida yuz beradi, bu esa mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash uchun jiddiy sa’y-harakatlarni amalga oshirishni talab qiladi. Xorijiy kapitalni va texnologiyalarning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi sezilarli darajadagi ishtiroki uning qaramligini oshiradi va tashqi xavflarni kuchaytiradi;

- iqtisodiyotning texnika va texnologiyalar importiga bog‘liqligi unda mustaqil milliy texnologik tadqiqotlarni rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ilmiy-texnikaviy va fundamental tadqiqotlar sohasida yetakchilikka erishish hamda O‘zbekiston – 2030 ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish Konsepsiyasida belgilangan uzoq muddatli maqsad va vazifalarga to‘la mos keladigan variantlarni amalga oshirish lozim. Ushbu variantni davlat tomonidan amalga oshiriluvchi quyidagi xatti-harakatlar bilan tavsiflash mumkin: ilmiy tadqiqot va ilmiy-texnikaviy faoliyat sohaslarini takomillashtirish, milliy ilmiy tadqiqot faoliyati natijalari va ilmiy ishlanmalardan keng foydalanishni yo‘lga qo‘yish va mamlakatning yuqori texnologiyali tovarlar va xizmatlarning jahon bozoridagi ulushini oshirish.

O‘zbekiston Respublikasida «Raqamli O‘zbekiston — 2030 Strategiyada belgilangan vazifalarni amalga oshirish orqali quyidagi natijalarga erishish rejalashtirilgan:

- yuqori tezlikdagi Internet jahon axborot va mobil aloqa tarmoqlaridan sifatli, xavfsiz, arzon va oqilona foydalanish;
- aloqa va telekommunikatsiyalarning ochiq va raqobatbardosh bozori;
- barcha ijtimoiy obyektlarni Internet jahon axborot tarmog‘i bilan ta’minlash;
- respublika bo‘ylab optik tolali aloqa tarmog‘ining uzunligini kengaytirish;
- aholi punktlarini yuqori tezlikdagi aloqa texnologiyalari (4G va b.) bilan qamrab olish darajasini oshirish;
- shaharlar va qishloqlar o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish;
- elektron hukumatni rivojlantirish xalqaro reytingida eng rivojlangan mamlakatlar qatoriga kirish;
- elektron davlat xizmatlari ulushini oshirish;
- elektron davlat xizmatlariga ishonchni mustahkamlash, aholining davlat organlari bilan xavfsiz va oson o‘zaro hamkorlik qilishini ta’minlash;
- davlat, biznes va aholining ehtiyojlariga qarab, hisoblash quvvatini samarali taqsimlash va undan foydalanish;
- respublika bo‘ylab kommunal sohada elektron hisoblagichlar ulushini oshirish;
- an’anaviy qog‘oz yoki elektron hujjatga nisbatan elektron yozuvning ustunligi;
- dasturiy mahsulotlarning eksport hajmini kengaytirish;
- IT-parkda rezidentlari sonini oshirish;

- investitsiya muhitini yaxshilash, axborot texnologiyalari sohasida investitsiyalar samaradorligini oshirish;
- aholining raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- aholining barcha qatlamlari uchun axborot texnologiyalari sohasida ta'lim olish bo'yicha keng imkoniyatlarining mavjudligi;
- axborot texnologiyalari sohasidagi professional kadrlar zaxirasining, shu jumladan, boshqaruv kadrlari zaxirasining mavjudligi;
- IT yo'nalishi bo'yicha oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari sonini oshirish;
- respublikaning barcha tumanlarida (shaharlarida) raqamli texnologiyalar o'quv markazlarini tashkil etish.

O'zbekiston nanotexnologiyalarni, odamlarni va hayvonlarning hayotini ta'minlash va himoya qilish uchun biotibbiyot texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llashda, dasturiy ta'minotda, shuningdek, energetika, atrof-muhitni boshqarish va atrof-muhitning ayrim sohalarida va boshqa faoliyat sohalarida jahonda yetakchi o'rinni egallashi mumkin.

Yangi ilmiy va muhandis kadrlarga bo'lgan talabning nisbatan keskin o'sishi ushbu variant bilan tavsiflanadi. Uning asosiy xususiyati – yanada ilg'or milliy innovatsion tizimni shakllantirish va ma'lum darajada mamlakat fundamental fanining asosiy va hatto yetakchi mavqini tiklashdan iboratdir.

Yuqorida tilga olib o'tilgan variant biroz qimmatga tushishini ta'kidlash lozim, chunki u ilmiy tadqiqot faoliyati va fundamental tavsifga ega bo'lgan ishlanmalarni rivojlantirishga davlat tomonidan keng miqyosda mablag'lar ajratilishini ko'zda tutadi. Tadqiqot va ishlab chiqish natijalarini tezkor ravishda

tijorlashtirishga ko'maklashish, shuningdek, mavjud bozorlar doirasida yangi bozorlar, bo'sh joylar va segmentlarni faol izlash va yaratish, bularning barchasi yuqoridagi variantni amalga oshirishning yuqori xarajatli ekanligidan dalolat beradi. Turlicha tarmoq tuzilmasiga ega bo'lgan mamlakat uchun texnologik modernizatsiyalash siyosati variantini tanlash iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalari uchun birdek mos kelavermaydi. Bugungi kunda mamlakat uchun raqobat afzalliklari borasida ma'lum bir ustuvorliklarga ega bo'lgan iqtisodiyot tarmoq va sohasini jadal rivojlantirishga urg'u berish eng maqbul variant hisoblanadi.

Mahalliy ishlab chiqarishlar va hududlarni dunyo miqyosida raqobatlasha oladigan darajada majmuali rivojlantirish yaqin kelajakda mamlakatda innovatsion faoliyatni rivojlantirish va innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishning strategik maqsadini tashkil etadi. Bu mamlakat iqtisodiyotini tarkibiy modernizatsiya qilishni, ishlab chiqarishni texnik va texnologik qayta qurollantirishni, yashirin iqtisodiyotga, jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi kurashishni, iqtisodiy va innovatsion faoliyat sohasida yangi qonun hujjatlarini ishlab chiqishni talab qiladi.

10.4-§. O'zbekistonning investitsion xavfsizligini ta'minlash yo'llari

Investitsion xavfsizlik bu iqtisodiy xavfsizlikning tarkibiy qismi bo'lib u to'g'ridan-to'g'ri ilmiy-texnik xavfsizlik bilan bog'liqdir. Investitsion xavfsizlikning mazmuni shundan iboratki, mamlakatning milliy manfaatlarini ta'minlashda va iqtisodiy va siyosiy qarorlar qabul qilishda xorijiy kapitalning ta'sirini inkor qilish tushuniladi. O'zbekiston iqtisodiyoti raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida qator muammolarni yengib o'tmoqda. Buning

asosiy sabablaridan biri bizning iqtisodiyotimiz jahon hamjamiyatiga bog‘liq ekanligi. Shuning uchun ham investitsion xavfsizlik yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham mamlakatning ishbilarmonlik muhitiga ta’sir etuvchi asosiy omil bu jahon iqtisodiyotining holati bo‘lib hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotining asosiy tendensiyalarini jahonning yetakchi davlatlari AQSH, Yevropa, va shu bilan birga Rossiya, Xitoy va Hindiston kabi mamlakatlar YaIM hajmini barqaror o‘stirishi orqali belgilab beradi.

Investitsion xavfsizlikni shu bilan birga milliy xo‘jalik tizimlarini investitsion jarayonlarga, ya’ni iqtisodiyotning strategik raqobatbardoshligiga va barqaror iqtisodiy o‘shishga ta’siri sifatida ham tavsiflash mumkin.

Investitsion xavfsizlikni oshirishning chora-tadbirlari quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshadi:

- iqtisodiyotni barqaror o‘shishi uchun yetarli miqdorda investitsiya kerak;
- investitsiyani optimal tarmoq va hududiy tuzilmasini shakllantirish;
- innovatsion darajada barcha investitsion loyihalarni maksimal joriy etish.

Biroq bugungi kunda mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda milliy iqtisodiyotda bozor infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi (banklar, investitsiya venchur) fondlari, sug‘urta va lizing kompaniyalari faoliyatini rag‘batlantirish) va investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ularning ishtirokini samarali yo‘lga qo‘yish hamda tadbirkorlarda investitsiya loyihalari bilan ishlash tajribasi va

huquqiy bilimlari yetarli emasligi bilan bog'liq bir qator muammolar mavjud.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida qulay investitsion muhitni shakllantirish va xavfsizlikni ta'minlash, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, davlat, korxonalar va aholi tomonidan jamg'arishni rag'batlantiradigan mexanizm va instrumentlarni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilar taklif va tavsiya etiladi:

- investitsion resurslarni taqsimlash sohasida cheklashlar va iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirishda investitsiyalarni rag'batlantirish, xususiy mulkni daxlsizligi kafolatlarini mustahkamlashda davlatning rolini oshirish orqali muvofiqlashtirish;

- investitsiyalarni jalb etish va biznesni yuritish shart-sharoitlarini (qulay investitsion va ishbilarmonlik muhitini, kredit resurslarga erishish imkoniyatlarini, kreditlash va xalqaro savdo sohalaridagi rasmiyatchiliklarni soddalashtirish va takomillashtirish orqali) ta'minlash;

- hududiy siyosatda hududlarga investitsiyalarni jalb etish va ularni o'zlashtirishda soliq preferensiyalarini, hududda qolayotgan soliq tushumlari ulushini o'sishida keng imtiyozlar berish bo'yicha normativ bazani takomillashtirish bilan bir vaqtda mahalliy hokimiyat organlari tomonidan qabul qilayotgan qarorlar bo'yicha mas'uliyatlarini oshirish;

- biznesni yuritish va investitsiyalar jalb etish shart-sharoitlarni yaxshilash yo'nalishida soliq ma'murchiligi, antimonopol siyosat, valyuta va kredit bozorlari, raqobatni rivojlantirish va tashqi iqtisodiy faoliyatni integratsiyalash sohalarida samarali ma'muriy islohotlarini o'tkazish;

- xorijiy investitsiyali korxonalar tomonidan erkin iqtisodiy zonalarga, ustuvor sohalar va hududlarga investitsiya qilganda qo‘shimcha imtiyoz va pereferensiyalar berish orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishda qulay investitsion muhitni shakllantirish. Qo‘shma korxonalar rahbarlariga va ularning injener-texnik xodimlariga vizalar olish amaliyotini soddalashtirish va ularni ishlab chiqarish infratuzilma korxonalarini xizmatlaridan foydalanishda qulayliklarni ta‘minlash;

- investitsiyaga oid milliy qonunchilikni xalqaro va mintaqaviy standartlarga uyg‘unlashtirish, O‘zbekistonning Butunjahon savdo tashkilotiga a‘zo bo‘lishi bilan bog‘liq tashkiliy-huquqiy choralarning ko‘rilayotganligi, xalqaro tajribada investitsiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha turli modelli huquqiy tartibga solish usullaridan foydalanish, raqamli iqtisodiyotga investitsiyani jalb etishning tashkiliy-huquqiy asoslarini yaratilishi bilan bog‘liq vazifalarni hal qilish, o‘z navbatida, investitsiya va investitsion faoliyatga oid qonunchilikni unifikatsiyalash;

- xorijiy investitsiyali korxonalar uchun makroiqtisodiy, qonunchilik va ma‘muriy shart-sharoitlarni va imkoniyatlarni hisobga olgan holda barqaror soliq qonunchiligi tizimini joriy etish hamda O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etish dasturini ishlab chiqish va unda yangi erkin iqtisodiy zonalarning faoliyatini tashkil etishda xalqaro va milliy normalarni hisobga olish.

O‘zbekiston Respublikasida investitsion xavfsizlikni ta’minlashning bosh maqsadi – xorijiy investitsiyalarni jalb etgan holda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish. Ushbu maqsadga faqatgina davlat hokimiyati tomonidan mamlakatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish istiqbol rejalarida ularga berilgan o‘rin va roliga qarab davlat manfaatlarini bilan xorijiy investorlar manfaatlarini optimallashtirish orqali erishishi mumkin. O‘zbekistonning investitsion xavfsizligi xorijiy kapitalga nisbatan hech qanday cheklov yoki tahdid emas, balki uning maqsadi xorijiy kapitalni xalqaro kapital bozorida O‘zbekiston bozoriga oqib o‘tishini tartibga solish bo‘lib hisoblanadi. O‘zbekistonning investitsion xavfsizligiga tahdidlar uch xil: xalqaro, davlat va xususiy investor darajasida bo‘lishi mumkin. Xalqaro darajada, ya’ni yirik miqdorda investitsiya qabul qilgan alohida bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanish sikllariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Xalqaro investitsion oqimlar dinamikasi va uning harakat yo‘nalishlarini xalqaro moliya tashkilotlarining kapital migratsiyasi sohasidagi siyosati ta’sirida mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosatini rivojlanishi ham bog‘liq holda o‘zgaradi.

Davlatlar darajasida xorijiy mamlakatlar O‘zbekistonning iqtisodiy tizimiga xorijiy investitsiya kiritgan kompaniyalari orqali sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Har qanday donor mamlakat o‘zining milliy manfaatlaridan kelib chiqib kompaniyalarini yuqori ustuvorliklarga erishishlarini istaydi. Bundan xulosa,

xorijiy kapitalni u yoki bu mamlakatga tegishli bo‘lishining o‘zi O‘zbekistonning milliy manfaatlariga potensial darajada tahdid soladi. Shu munosabat bilan O‘zbekiston iqtisodiyotida u yoki bu shaklda xorijiy kapital faoliyati ko‘rilganda ushbu holatni hisobga olish lozim.

Xususiy investorlar darajasida yirik va uncha katta bo‘lmagan kompaniyalarni hamda jismoniy investorlarni alohida holda ko‘rib chiqish kerak.

10.1-jadval

Investitsion xavfsizlik indiktorlari

Mezonlari	Indikatorlari	Omillari
Iqtisodiy o‘shish dinamikasi va sifati – innovatsion iqtisodiyotga o‘tish	1) YaIM va YAXMda yalpi investitsiyalarda jamg‘armalar ulushi. 2) Tarmoqlar va hududlarda investitsiyalarni va YaIMni o‘shish sur‘atlari o‘rtasidagi nisbat. 3) Asosiy kapitalni modernizatsiyalash va yangilanish darajasi.	Makro-iqtisodiy
Iqtisodiy rivojlanishning strategik ustuvorliklari	1) Fan sig‘imkor ishlab chiqarishning tarmoq ustuvorliklari. 2) Xo‘jalik obyektlarini joylashtirish va investitsiyalashning hududiy ustuvorliklari va ijtimoiy sohani rivojlanishi. 3) Hududlararo va tarmoqlararo bozor aloqalarini rivojlantirish ustuvorliklari.	Mezoiqtisodiy (hududiy va tarmoq)
Daromadlarning o‘shish ustuvorliklari (rentabellik) va ishlab chiqarish samaradorligi	1) Diskontlashni hisobga olgan holda investitsion loyihalarning rentabelligi. 2) YaIMni o‘shish sur‘atiga va byudjet samaradorligiga qo‘shilgan hissa. 3) Raqobatbardoshlikning o‘shishi.	Mikroiqtisodiy

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan har qanday aniq biror-bir investitsion loyihalarda davlat va xalqaro moliya, siyosiy

institutlari orqali amalga oshuvchi nisbatan rivojlangan mamlakatlarning pozitsiyalari shakllangan. Agarda uncha katta bo'lmagan xorijiy investor kompaniyalar va jismoniy shaxslar haqida gapirilganda ularning har qanday yo'l bilan foyda olish maqsadini ham hisobga olish lozim. Investitsion faoliyatda tavakkalchilik omillari turli (makro, mikro, mezodarajalar) darajalarda iqtisodiy faoliyat omillari bilan o'zaro aloqadorlikda bo'lgani sababli qo'shimcha o'zgarishlarga duchor bo'ladi. Quyidagi jadvalda investitsion xavfsizlikning asosiy indiktorlari investitsion tavakkalchilikni hisobga olgan holda keltirilgan.

Investitsion xavfsizlikni ta'minlash tizimi umummilliy va hududiy darajalarda investitsion faoliyat ustidan majmualiy choratadbirlar va nazorat mexanizmini o'rnatuvchi, hamda xorijiy kapitalni O'zbekiston iqtisodiyotiga salbiy ta'sirini aniqlash, uning oldini olish yoki uni neytrallashtirish faoliyati bilan shug'ullanuvchi yalpi korxonalar va institutlar faoliyati sifatida baholash mumkin. Shu bilan birga, investitsion xavfsizlik sohasida qabul qilingan qarorlar tizimini mos ko'rsatkichlaridan foydalanishni, masalan, investitsiyalar dinamikasi va tarkibidan foydalanishni talab etadi.

Mamlakatning investitsion xavfsizligini kuchaytirish jarayonini bugungi holatini aniq yo'nalishlar bo'yicha statistik ma'lumotlarni to'plash asosida baholashdan boshlash kerak:

- xo'jalik subyektlarining investitsion faolligining aniq ko'rsatkichlari;
- iqtisodiyotda joriy etilayotgan investitsion loyihalarning umumiy samaradorligi;
- asosiy kapitalga sarflangan kapitalning mavjud tarkibi.

Olingan ma'lumotlar asosida investitsion xavfsizlik holati tahlil etiladi. Uning doirasida aniqlanadi:

- mavjud real tahdidlar;
- monitoring va nazoratning asosiy obyektlari;
- hisoblanishi lozim boʻlgan bazaviy koʻrsatkichlar;
- investitsion xavfsizlik indikatorlari;
- investitsion xavfsizlik holati tahlili va uni umumlashtirish.

Ushbu omillar Oʻzbekiston Respublikasining ishlab chiqarish bazasini shakllanishiga sezilarli taʼsir etadi. Agarda Oʻzbekistonning importi tarkibini tahlil qiladigan boʻlsak, rivojlangan mamlakatlar kreditlari hisobiga unda investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun yoki xorijiy investitsiyalarni olish uchun rivojlangan mamlakatlardan kelayotgan mashina-texnik tarmoq mahsulotlari ustuvorlik qilmoqda.

Oʻzbekiston kreditor mamlakatlardan yangi va baʼzi hollarda eski texnologik vosita va uskunalarni sotib olmoqda. Bu bilan Oʻzbekiston rivojlanayotgan davlatlarning ishlab chiqarishini modernizatsiya qilib bermoqda va shu bilan birga, oʻzini innovatsion jarayonlardan chetga surmoqda. Bu milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini pasayishiga olib kelmoqda.

Davlatning investitsion xavfsizligini joriy holatini baholashning qator aniq koʻrsatkichlar va indikatorlar toʻplami mavjud. Mavjud koʻrsatkichlarning natijalariga koʻra milliy iqtisodiyotning uzoq muddatli istiqbolli rejalariga tuzatishlar kiritiladi. Investitsion xavfsizlik koʻrsatkichlariga quyidagilar qabul qilingan:

- YaIMning tarkibiy qismi sifatida asosiy kapitalga investitsiya;
- YaIMga nisbatan ITKIga qilingan investitsiya, foizda;
- Yalpi kapital qoʻyilmalarda xorijiy investitsiyalar ulushi.

Bu ko'rsatkichlar tizimi yakuniy emas, ular o'zgarishi va to'ldirilishi mumkin. Biroq investitsion xavfsizlik to'g'risida to'liq, obyektiv holatni bilish uchun yuqoridagi ko'rsatkichlarni dinamikada ko'rish maqsadga muvofiq.

Investitsion xavfsizlik indikatorlari sifatida quyidagilar qabul qilingan:

- Asosiy kapitalni jismoniy va ma'naviy eskirish holati;
- mamlakatda amalga oshirilayotgan investitsion jarayonlarning rentabelligi;
- YaIM hajmida yalpi investitsiyalar ulushi, foizda;
- iqtisodiyotning raqobatbardoshligi;
- investitsiyaning mavjud dinamikasi.

Innovatsion xavfsizlik kategoriyasini tizim sifatida ham va har bir tashkil etuvchi bo'yicha ham alohida ko'rib chiqish mumkin. Innovatsion xavfsizlikni ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan bir qator ko'rsatkichlarga erishish darajasi bilan baholanadi:

- O'zbekiston Respublikasini Global innovatsion indeks reytingi bo'yicha jahonning 50 ta ilg'or mamlakati tarkibiga kiritish;
- band bo'lganlar umumiy sonida oliy ma'lumotli xodimlar ulushi 2019-yilda 16% dan, 45-50 foizga erishish;
- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun xarajatlarni oshirish va bu ko'rsatkichni YAIMga nisbatan 1-1,5 foizga yetkazish;
- O'zbekistonning band bo'lgan aholisida tadqiqotchi olimlar soni 0,21 foizga nisbatan 0,4 foizni tashkil etadi;

- iqtisodiyotda tadbirkorlik sektorining ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlari ulushi innovatsiyalar uchun barcha xarajatlarning 50-55 foizini tashkil etadi;

- internet tezligini 8 baravarga oshirish, Telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish reytingi bo'yicha mamlakatlarning Top-90 taligiga kiritish;

- yuqori texnologiyali tovarlarning jahon miqyosidagi eksportida mahalliy yuqori texnologik tovarlar eksporti hajmini 2% gacha oshirish;

- Yalpi ichki mahsulotda innovatsion sektorning yalpi qo'shilgan qiymatini 17% dan 20% gacha o'sishiga erishish;

- sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida innovatsion mahsulotlar ulushini 25 % dan. 35% gacha yetkazish;

- tadqiqot va ishlanmalarga sarflanadigan ichki xarajatlarning yalpi ichki mahsulotning 2,5 -3 foizigacha bo'lishiga erishish va ularning yarmidan ko'pini xususiy sektor hisobiga ta'minlash;

- jahon ilmiy jurnallaridagi jami nashrlarda mahalliy tadqiqotchilarning nashrlari ulushini 3 foizga o'sishini ta'minlash.

O'zbekistonda innovatsion xavfsizlikni ta'minlashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) fan, ta'lim, texnologiya va innovatsiyalar sohasida kadrlar salohiyatini rivojlantirish.

- 2) biznesning innovatsion faolligini oshirish va yangi innovatsion kompaniyalarning paydo bo'lishini faollashtirish.

- 3) barqaror va muvozanatli rivojlanayotgan ilmiy tadqiqot va ilmiy ishlanmalar sektorini shakllantirish.

- 4) milliy innovatsion tizimning ochiqligini, shuningdek, mamlakatning innovatsiyalarni yaratish va ulardan foydalanish borasida global jarayonlarga qo'shilishini ta'minlash.

5) markaziy va mahalliy davlat organlari tomonidan olib borilayotgan innovatsion siyosatni amalga oshirish bo'yicha faoliyatni faollashtirish.

6) fan, ta'lim, texnologiya va innovatsiya sohasida kadrlar salohiyatini rivojlantirish.

7) iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini belgilaydigan, shuningdek, ushbu rivojlanishni ta'minlaydigan ta'lim va fan sohalariga eng malakali mutaxassislar, faol tadbirkorlar, ijodkor yoshlarning kirib kelishi uchun samarali moddiy va ma'naviy rag'batlarni yaratish.

8) aholining innovatsiyalar - innovatsion mahsulotlar va texnologiyalarga moyilligini oshirish.

9) innovatsion tadbirkorlar sonini ko'paytirish.

10) innovatsion tadbirkorlik va ilmiy-texnik faoliyatni targ'ib qilish.

11) bolalikdan boshlab yoshlarda innovatsion jamiyat va innovatsion iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan bilim, kompetensiya, ko'nikma va xulq-atvorni shakllantirish, shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish maqsadida ta'lim tizimini innovatsion iqtisodiyot talablariga moslashtirish.

Innovatsion xavfsizlikni ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida maqsadli ko'rsatkichlarga erishish belgilangan. Ushbu ko'rsatkichlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

10.1-jadval

**«Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasining
maqsadli ko‘rsatkichlari**

T/r	Ko‘rsatkich nomi	O‘lchov birligi	Joriy holati	Yillar kesimidagi maqsadlar		
				2022	2025	2030
1.	Respublika bo‘ylab qurilgan optik tolali aloqa tarmog‘ining uzunligi	ming km	41	70	120	250
2.	Respublika hududlarining yuqori tezlikdagi Internet jahon axborot tarmog‘i bilan qamrov darajasi	Foiz	67	74	85	100
3.	Ijtimoiy obyektlarning yuqori tezlikdagi Internet jahon axborot tarmog‘i bilan ta‘minlanganlik darajasi	Foiz	45	100	100	100
4.	Uy xo‘jaliklarining keng polosali Internet jahon axborot tarmog‘i bilan ta‘minlanganlik darajasi	Foiz	67	74	85	100
5.	Aholi punktlarining keng polosali mobil aloqa tarmog‘i bilan qamrov darajasi	Foiz	78	100	100	100
6.	Elektron hukumatni rivojlantirish xalqaro reytingida «Elektron hukumatni rivojlantirish indeksi»ning samaradorlik ko‘rsatkichi	ball (0 — 1 oralig‘ida)	0,66	0,70	0,75	0,86
7.	Davlat xizmatlari markazlari tomonidan ko‘rsatiladigan davlat xizmatlariga nisbatan yagona interaktiv davlat	foiz	34	60	70	90

	xizmatlari portali orqali ko'rsatiladigan elektron davlat xizmatlarining ulushi					
8.	Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali elektron davlat xizmatlariga nisbatan mobil qurilmalar yordamida foydalanish imkoniyatiga ega elektron davlat xizmatlari ulushi	foiz	5	30	42	60
9.	Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali ko'rsatiladigan tranzaksiyaviy xizmatlar ulushi	foiz	25	45	60	75
10.	Korxonalar resurslarini boshqarish tizimini (ERP) joriy qilgan yirik xo'jalik yurituvchi subyektlar ulushi	foiz	20	40	65	100
11.	Onlayn bank xizmatlari foydalanuvchilari soni (yuridik va jismoniy shaxslar)	mln nafar	10	15	17	20
12.	Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parkining inkubatsiya va akseleratsiya dasturlariga kiritilgan startap-loyihalar soni	dona	50	250	700	2 300
13.	Axborot texnologiyalari sohasida kadrlarni tayyorlash bo'yicha oliy ta'lim va o'rta maxsus ta'lim muassasalariga qabul kvotalar soni	ming	7	12	15	20

Mamlakatning bugungi rivojlanish bosqichida O‘zbekiston uchun innovatsion xatarlar juda katta. Iqtisodiyotni himoya qilish uchun kompleks chora-tadbirlar zarur. Birinchidan, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan investitsiya siyosatini amalga oshirish usul va vositalarini qayta ko‘rib chiqish va uning innovatsion tashkil etuvchisini kuchaytirishga alohida e‘tibor qaratish talab etiladi. Ikkinchidan, avvalambor, institutsional muhit, mulk huquqlarini himoya qilish, infratuzilmani qo‘llab-quvvatlash, davlat va biznes o‘rtasidagi munosabatlar, moliya bozorining yetukligi, tashkiliy, axborot, tartibga soluvchi va texnologik to‘siqlarni kamaytirish kabi sohalarda ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O‘zbekistonning ilmiy-texnik xavfsizligiga qanday tahdidlar mavjud?
2. Ilmiy-texnik xavfsizlikning qanday ko‘rsatkichlarini sanab bera olasiz?
3. Ilmiy-texnik xavfsizlik sohasida milliy manfaatlar qanday?
4. Qanday qilib ilmiy-texnik xavfsizlik mamlakatning iqtisodiy o‘shishiga ta’sir etadi?
5. Mamlakatimizda tashkil etilgan Innovatsion rivojlanish vazirligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
6. Davlat innovatsion siyosatining mohiyati va uni amalga oshirishdan ko‘zlangan asosiy vazifalarni tushuntirib bering.
7. Bugungi kunda mamlakatimizda innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish borasida to‘siq bo‘layotgan asosiy muammolar nimalardan iborat?
8. Innovatsion muhit tushunchasini sharhlab bering.
9. Milliy innovatsion tizim nima?

10. Milliy iqtisodiyot darajasida innovatsion faoliyat samaradorligini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlarni sanab bering.

11. Innovatsion xavfsizlik nima?

12. Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida investitsion xavfsizlikni ta'minlash yo'llari nimalardan iborat?

13. Innovatsion xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishlarini izohlab bering.

14. O'zbekistonda innovatsion xavfsizlikni ta'minlash qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?

XI BOB. OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI

11.1-§. Oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasining mohiyati va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli miqdorda ta'minlash, ocharchilik yuz berishining oldini olish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari hamisha har qanday mamlakatda muhim hayotiy muammo hisoblangan. Chunki, tabiiy ofatlar, qurg'ochilik, urushlar va boshqa sabablar tufayli azaldan aholi o'rtasida ocharchiliklar, qahatchiliklar bo'lib turgan. Shu boisdan, qadimdan turli mamlakatlarda ocharchilik va qahatchilikning oldini olish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida qishloq xo'jaligini rivojlantirish, oziq-ovqat zaxiralarini tashkil etish chora-tadbirlari ko'rilgan. Jumladan, qadimgi Misr, Bobil, Xitoy va boshqa mamlakatlarda qishloq xo'jaligini inqirozga uchramasligini ta'minlash maqsadida serhosil yillarda dehqonlar o'z hosillarining ma'lum qismini majburiy soliq sifatida qishloq oqsoqollariga yoki soliqchilarga topshirishganlar. Yig'ilgan hosilning bir qismi davlat ehtiyojlariga yo'naltirilgan bo'lsa, qolgan qismi bir necha yillarga yetadigan miqdorda maxsus urug'lik g'alla va sholi hamda boshqa ozuqabob ekinlar zaxirasiga yo'naltirilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida jahon miqyosida aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash muammosining keskinlashganligi tufayli oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni va qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalalariga e'tibor kuchaydi. Ushbu muammoni hal etish maqsadida Birlashgan Millatlar tashkiloti doirasida oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi masalalari bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilot tuzishga harakat boshlandi. 1943-yilning 18-maydan 3-iyungacha

bo'lgan vaqt oralig'ida AQSHning Xot-Springs shahrida dunyoning 46 ta mamlakatlar vakillari ishtirokida oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi masalalari bo'yicha xalqaro tashkilot tuzish bo'yicha konferensiya tashkil etilgan. Konferensiyada davlatlarga milliy qishloq xo'jaligini rivojlantirish va qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlariga bojxona bojarini pasaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi. Shuningdek, yangi tashkilotning nomini Birlashgan millatlarning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) deb nomlash taklif qilindi. Ammo 1951-yilda Italiyaning Rim shahriga ko'chib o'tgan. Mazkur tashkilotning ustavida dunyo miqyosida kambag'allikni kamaytirish, aholining oziq-ovqat ta'minotini yaxshilash va uning xavfsizligiga oid muammolarni yechish, barchaning salomatligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan arzon hamda sifatli mahsulotlar yetkazishga yo'naltirilgan vazifalar belgilangan. A'zo davlatlar o'z zimmalariga quyidagi maqsadlarni amalga oshirish vazifasini olganlar:

- o'zlarining yurisdiksiyasi doirasida kishilarning ovqatlanish sifatini va turmush darajasini oshirish;
- barcha oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va taqsimlash samaradorligini oshirishni ta'minlash;
- qishloq aholisi ahvolini yaxshilash;
- jahon iqtisodiyotini rivojlantirish va insoniyatni ocharchilikdan xalos qilishga ko'maklashish.

FAO ustavida turli mamlakatlarda oziq-ovqat tangligi yuzaga kelishi ehtimoli tug'ilgan hollarda yordam ko'rsatish nazarda tutilgan. Ta'kidlash kerakki, oziq-ovqat xavfsizligi sohasida strategiyani belgilab beruvchi asosiy xalqaro tashkilot Umumjahon oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha qo'mita (UOOXK) hisoblanadi. Bu qo'mita 1974-yilda oziq-ovqat xavfsizligi

bo'yicha siyosatiga bog'liq chora-tadbirlarni ko'rib chiqish va qabul qilish uchun hukumatlararo tashkilot sifatida tashkil topgan. Qo'mita oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash muammolariga bag'ishlangan xalqaro sammit va forumlar uyushtiradi. Ularda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha yaqin istiqbolga mo'ljallangan vazifa va chora-tadbirlar belgilanadi. UOOXK, tomonidan belgilangan yo'nalishlar bo'yicha oziq-ovqat xavfsizligini joriy baholash va tadbirlar FAO (FAO), ya'ni BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlarga YuNISEF va Umumjahon sog'liqni saqlash tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilot hamda uyushmalar jalb etiladi .

Oziq-ovqat xavfsizligi atamasi xalqaro muomalaga 1972-1973 yillarda yuz bergan don inqirozidan keyin kirib keldi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlarda ortiqcha oziq-ovqat ishlab chiqarish yuzaga kelgan holatda uchinchi dunyo mamlakatlarida aholi o'rtasida ocharchilik vujudga kelgan. Bu muammo jahon hamjamiyatida muhokama qilina boshlangan. Bu muhokamalar zamirida 1974-yilning dekabr oyida bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasida Birlashgan Millatlarning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan "Jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha Xalqaro majburiyatlar" ma'qullandi. Ammo bu hujjatda oziq-ovqat xavfsizligi atamasiga ta'rif berilmagan.

1996-yilning noyabr oyida bo'lib o'tgan oliy darajadagi Rim xalqaro uchrashuvida "Butun dunyo oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha Rim deklaratsiyasi" qabul qilingan. Ushbu deklaratsiya har kimning yashash va munosib ovqatlanish huquqiga muvofiq salomatligi uchun xavfsiz va to'laqonli oziq-ovqat mahsulotlariga erishish huquqiga ega ekanligi tasdiqlangan.

Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisini asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi, mustaqil ta'minlashga qodirligini ifodalaydi. Shuningdek, oziq-ovqat importiga o'ta bog'liqlikdan xalos bo'lganligini anglatadi. Ta'kidlash joizki, oziq-

ovqat xavfsizligi faqat ichki o'zini o'zi to'liq oziq-ovqat mahsulotlari ta'minlash bilan cheklanmaydi. Buning uchun oziq-ovqat importi ham e'tiborga olinadi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash borasidagi siyosatida, asosan, o'zining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va ichki sotish bozorlarini rivojlantirishga, qisman, chet ellardan oziq-ovqat mahsulotlarini import qilish asosida aholini oziq-ovqatga bo'lgan maqbul darajadagi ehtiyojini qondirish ko'zda tutiladi.

Oziq-ovqatga jismoniy erishish deganda, kishilarning xavfsiz va to'yimli oziq-ovqat mahsulotlariga yetarli miqdorda ta'minlanish imkoniyatiga ega bo'lishi tushuniladi. Bunga erishish maqsadida oziq-ovqat mahsulotlari mamlakat hududida qabul qilingan iste'mol me'yorlariga muvofiq yetarli miqdorda va assortimentda mavjud bo'ladi hamda ularni aholiga yetkazib berish uzluksiz bo'lishi kerak. Bunday imkoniyatni vujudga keltirish uchun oziq-ovqat mahsulotlarini ichki va tashqi yetkazib berish manbalari hamda ularning zaxiralari ustidan davlat nazorati tashkil etiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlariga iqtisodiy jihatdan aholining barcha ijtimoiy qatlamlari yetarli hajmda va sifatli ta'minlanishi

mamlakatning har bir fuqarosi uning yoshi, mulkiy va ijtimoiy mavqaidan qat'i nazar oziq-ovqat mahsulotlarining minimal turkumiga ega bo'lishi uchun zarur miqdordagi daromadga ega bo'lishi lozimligini ifodalaydi. Bunday imkoniyat, sharoit aholining yetarli daromad darajasini ta'minlash hamda oziq-ovqat mahsulotlarining maqbul narx darajasini nazorat qilish yo'li bilan vujudga keltiriladi. Shuningdek, aholi o'zining tomorqa va dala hovli uchastkalarida oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlashga harakat qilishi lozim bo'ladi.

Oziq-ovqat mahsulotlariga ijtimoiy jihatdan erishish deganda, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo'llab-quvvatlash, moddiy yordam berish asosida yetarli miqdorda va sifatda xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash tushuniladi. Oziq-ovqat mustaqilligi asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini mamlakatda ishlab chiqarish, ular bilan o'zini o'zi ta'minlash orqali aholini quyi tahlikali me'yordan kam bo'lmagan miqdorda ta'minlash imkoniyatining yaratilganligini ifodalaydi.

Oziq-ovqatlar bilan ta'minlashning ishonchliligi milliy oziq-ovqat ta'minoti tizimining mavsumlar, iqlim va boshqa o'zgarishlar ta'sirini minimallashtirish qobiliyatidir. Oziq-ovqatlar bilan ta'minlashning barqarorligi esa milliy oziq-ovqat ta'minoti tizimining kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ko'lamida rivojlanishi hisoblanadi.

Oziq-ovqat xavfsizligi darajalari va ularga mos subyektlar hamda ularning vazifalari:

- 1) global, ya'ni umumjahon;
- 2) subregional (mintaqalararo), ya'ni Shimoliy Amerika, Janubiy Amerika, G'arbiy Yevropa, Sharqiy Yevropa, Afrika va Osiyo qit'alari, Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq va boshqalar;

- 3) millatlararo (davlatlararo);
- 4) davlat;
- 5) mahalliy;
- 6) aholi guruhlari, ya'ni aholining daromadlar bo'yicha ijtimoiy guruhlarning oziq-ovqat xavfsizligi;
- 7) oilaviy kabi darajalarini keltirishgan.

Har bir darajadagi oziq-ovqat xavfsizligi subyektlari ham turlichadir. Masalan, umumjahon, global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda Birlashgan Millatlar tashkiloti, uning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasidagi tashkiloti, oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha qo'mita va boshqalar global oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda o'z maqsadi va vazifalariga ega. Ularning umumiy maqsadi dunyo mamlakatlariga barqaror iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish, ochlikka qarshi kurash dasturlarini amalga oshirishda, oziq-ovqat zaxiralarini yaratishda muhim boshqaruvchilik, muvofiqlashtirish vazifalarini bajarish hisoblanadi. Subregional (mintaqalararo) oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda mintaqalararo birlashmalar, forumlar barqaror iqtisodiy o'sishga ko'maklashish, sifatli oziq-ovqat mahsulotlarning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish vazifasini amalga oshiradi.

11.1-jadval

Oziq-ovqat xavfsizligining subyektlar nuqtayi nazaridan darajalari

Darajalar	Muammoni hal etuvchi subyekt	Subyektning funksiyalari
1.Global	BMT, ixtisoslashgan tashkilotlar (FAO, JST, Oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha qo'mita) Umumjahon banki va bosh.).	Barqaror iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish, uzoq muddatli ochlikka qarshi dasturlar, oziq-ovqat zaxiralarini yaratish
2.Mintaqalararo	Mintaqalararo uyushmalar, tegishli organ va forumlari	Barqaror iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish, oziq-ovqatlarning sifat parametrlarini yaxshilash
3.Millatlararo (davlatlararo)	Mintaqaviy birlashmalar, ularga tegishli boshqarish organlari. Kuchsiz tashkillashtirishgan (YI tashqari).	Savdo, narxlar, standartizatsiya bo'yicha kelishuvlar tuzish orqali, hamkorlikda harakatlanish
4.Davlat	Hukumat, qonun chiqaruvchi organlar.	Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qonuniy, me'yoriy-huquqiy va resurs bazalarini yaratish, tegishli fondlar va ularning zaxiralarini shakllantirish. Oziq-ovqat sifati parametrlarini oshirish yo'nalishlarini belgilash
5.Mahalliy	Hududiy boshqarish organlari (viloyat, tuman)	Uy xo'jaliklarida daromadlar olish uchun sharoitlarni yaratish. Mahsulotlar bilan ta'minlash sifatni nazorat qilish.
6.Aholi Guruhlari	Daromadlar bo'yicha uy xo'jaliklari guruhlari	Ratsional iste'molni ta'minlashga yetarli daromadlarga erishish
7.Oilaviy	Uy xo'jaliklari	Oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lish va foydalanish

Millatlararo (davlatlararo) oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida Yevropa Ittifoqi, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi va shu kabi davlatlararo uyushmalarda unga a'zo davlatlar o'zaro savdo, narx va standartlar bo'yicha shartnoma, kelishuvlar tuzish orqali o'z faoliyatlarini uyg'unlashtirish vazifalarini amalga oshirishga harakat qiladilar. Oziq-ovqat xavfsizligining davlat darajasida hukumat qonun chiqaruvchi va sud organlari bilan birgalikda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida uning qonunchilik, huquqiy-me'yoriy asoslarini va resurs bazasini yaratish, oziq-ovqat fondlarini va zaxiralarini vujudga keltirish, oziq-ovqat sifati ko'rsatkichlarini va parametrlarini oshirish yo'nalishlarini belgilash vazifalarini bajaradilar.

Har bir shaxs darajasidagi oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Har bir insonning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari uning organizmi, xohishi, orzu-istaklari, hayot tarziga bog'liq ravishda individual bo'ladi. Shuning uchun har bir shaxs sog'lom va faol hayot tarziga muvofiq ravishda o'zining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha individual vazifalari boshqalarnikidan, hatto yaqin oila a'zolarinikidan ham farq qiladi. Muhammad payg'arimizning hadislarida shaxs iste'moli, o'zini oziqlantirishi, o'zini parvarishlashi, o'zining sog'lig'ini o'ylashi, o'zini moddiy ta'minlashi lozimligi birlamchi ekanligiga ishoralar mavjud. Jumladan, unda "nafaqa va sadaqa berishda avvalo, o'zingdan boshla. Agar biror narsa ortsa, ahli ayolingga ber. Yana biror narsa ortib qolsa, qarindoshlaringga ber. Ulardan ham ortsa boshqalarga ber", -deyilgan.

Mamlakat oziq-ovqat xavfsizligiga tashqi tahdidlar mamlakat tashqarisida, shu jumladan, jahon va global miqyoslarda hamda qo'shni va hamkor mamlakatlarda yuzaga keladigan va unga xavf tug'diradigan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar, omillar

hamda voqeliklarda namoyon bo‘ladi. Ularning asosiylari quyidagilarda ifodalanadi:

- jahon iqtisodiyotida inqirozli tendensiyalarning kuchayishi, global iqtisodiy, moliyaviy, agrar inqirozlarning yuz berishi, xalqaro oziq-ovqat bozorlarining qisqarishi va ularda narx-navoning oshib borishi;

- dunyo aholisi sonining o‘shib borishi va urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi sharoitida jahon qishloq xo‘jaligi ekin maydonlarining kamayib borishi;

- aholi soni va uning ehtiyojlarining o‘rtacha yillik o‘shishi sur‘atlariga nisbatan asosiy oziq-ovqat turlari, shu jumladan, bug‘doy, sholi, guruch ishlab chiqarishning yillik o‘shish sur‘atlarining pasayishi va orqada qolishi, ularning jami hajmlari va zaxiralarining kamayishi;

- chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoj va iste‘molining ortib borishi sharoitida yaylovlarning kamayishi natijasida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish sur‘atlarining pasayishi;

- ekologiyaning yomonlashuvi, iqlim o‘zgarishlarining oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga salbiy ta‘sirining kuchayishi;

- dunyo bozorlarida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va yuqori foyda olish maqsadida yirik eksportyor mamlakatlardagi transmilliy korporatsiyalar tomonidan qishloq xo‘jaligi va sanoatda ularni ishlab chiqarish jarayonlarida turli antibiotik, gormonlar va shu kabi inson salomatligi uchun zararli komponent va qo‘shimchalarni keng miqyosda qo‘llash natijasida sifatsiz va xavfli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmlarining o‘shib borishi.

Mamlakat hududiga noqonuniy tarzda oziq-ovqat mahsulotlari kiritilishi, oziq-ovqat kontrabandasining kuchayishi;

- ayrim mamlakatlarda qurg‘oqchilikning yuz berishi, dunyo miqyosida chuchuk suv resurslarining kamayib borishi va ulardan samarasiz foydalanish, sel va suv toshqinlari;

- rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasidagi farqlarning kuchayib borishi, ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarning oziq-ovqat importiga bog‘liqligining o‘sishi, aholisi to‘yib ovqatlanmayotgan va ochlik hukm surayotgan mintaqalarning ko‘payib borishi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar ichida oziq-ovqat mahsulotlarini importiga qaramlar soni ko‘payib bormoqda. Oziq-ovqat importerlari bo‘lgan rivojlanayotgan mamlakatlar soni o‘tgan asrning 90-yillarida 74 tadan 89 taga yetdi. Oziq-ovqat mahsulotlarining importiga bog‘liq (qaram) bo‘lgan mamlakatlar ulushi Afrikada 70% atrofini, Janubiy Osiyoda 37%ni, Lotin Amerikasida 26,7%ni tashkil etadi. Bu esa jiddiy tahdiddir.

Dunyoning ayrim hududlarida o‘zaro va fuqarolik urushlari, terroristik harakatlarning hamda siyosiy keskinlikning kuchayishi natijasida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarining keskin kamayib ketishi, qochoq va migrantlarning ko‘payishi, ularning mamlakat hududiga norasmiy kirib kelishi natijasida xalqaro va mamlakat ichki oziq-ovqat bozorlarida narxnavolarning oshib ketishi oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashni qiyinlashtiradigan muammoli vaziyatlarni vujudga kelishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, an‘anaviy hamkor mamlakatlardagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning yomonlashuvi, ular bilan oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, eksport va import aloqalarining uzilishi yoki susayishi ham oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga xavf soluvchi jiddiy tashqi tahdid hisoblanadi.

Mamlakat ichida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, xavf soladigan, uni qiyinlashtiradigan, muammoli vaziyatlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladigan omillar, jarayon va voqeliklar ichki tahdidlar deb ataladi. Oziq-ovqat xavfsizligiga ichki tahdidlar xilma-xil va nihoyatda ko'p bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy holatining yomonlashuvi;
- investitsion, innovatsion faollik va ilmiy-texnikaviy salohiyatining pasayishi;

• qishloq xo'jaligi va sanoat oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish potansialining pasayishi, texnik va texnologik bazasining rivojlanmaganligi, ularda jismoniy va ma'naviy eskirgan asosiy fondlar ulushining yuqoriligi;

• mamlakatda texnik, texnologik, iqtisodiy va moliyaviy resurslarning yetishmasligi, kamligi;

• ekologik vaziyat yomonlashuvining salbiy ta'sirining kuchayishi;

• aholi sonini yillik o'sish sur'atining YAIM yillik o'sish sur'atiga nisbatan yuqoriligi;

• urbanizatsiya jarayonlari ta'sirida qishloq xo'jaligi yerlari va ekin maydonlari, yaylovlarning qisqarib borishi, suv resurslari tanqisligining kuchayishi;

• qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligi va chorva mollari mahsuldorligining pasayishi;

- mamlakatda ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlari tannarxi va narxlarining oʻsib borishi, yuqoriligi;

- mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligi va unumdorligining pasayishi;

- oziq-ovqat mahsulotlari sifatining pastligi. Sifatni nazorat qilish va boshqarish tizimining xalqaro meʼyorlardan orqada qolganligi;

- milliy oziq-ovqat mahsulotlarining ichki va tashqi bozorlarda raqobatdoshligining pasayishi;

- mamlakatning oziq-ovqat importiga qaramligi;

- aholining daromadlar boʻyicha tabaqalanishining kuchayishi, ijtimoiy himoyaga muhtoj, kam taʼminlangan aholi sonining koʻpayishi;

- aholi toʻlov qobiliyatining past darajadaliigi, narxlar oʻsishi darajasining aholi daromadlari oʻsishi darajasiga nisbatan yuqoriligi;

- iqtisodiyotni, shu jumladan, qishloq xoʻjaligini tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi. Iqtisodiyotni tartibga solishning soliq-byudjet va pul-kredit dastaklaridan foydalanish samaradorligining pastligi;

- aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlashga xizmat koʻrsatuvchi bozor, yoʻl-transport, savdo-tijorat, ovqatlanishni tashkil etish infratuzilmalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi;

- aholi ovqatlanishining sogʻliqni saqlash vazirligi tomonidan tavsiya etilgan meʼyorlariga, tartib-qoidalariga, sanitariya-gigiyena talablariga rioya etish madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi va boshqalar.

Jahonda toʻyib ovqatlanmaslik muammosi bilan birga katta yoshdagilar orasida ortiqcha semirish muammosi ham mavjud

bo‘lib, 2018-yilda ularning soni 672 million kishidan ortiqni tashkil etdi. To‘yib ovqatlanmaslik va ortiqcha vazn hamda semirish oziq-ovqat xavfsizligining yo‘qligi sabablari hisoblanadi. Bu holatlar to‘liqsiz, me’yorsiz ovqatlanish tufayli vujudga kelib, oziq-ovqat xavfsizligining mavjud emasligidan dalolat beradi. Buning natijasida besh yoshgacha bolalarda bo‘y o‘shining sekinlashishi 2018-yilda 151 million (bolalar umumiy sonining 22%) bolalarda kuzatilgan. Bundan tashqari, organizmi quvvatsizlanishga duchor bo‘lgan besh yoshgacha bolalar soni 51 millionni (7,5%), ortiqcha vaznga ega bo‘lgan bolalar soni 38 millionni (5,6%) tashkil etgan.

Jahonda oziq-ovqat xavfsizligi yo‘qligining og‘ir shaklini o‘z boshidan kechirayotgan aholi soni 2014-yildagi 647,3 milliondan 2015-yilda 618,9 million kishiga kamaygan. Ammo 2017-2018-yillarda esa bu ko‘rsatkich o‘shish

tendensiyasiga ega bo‘lib, 769,4 million kishiga, ya’ni aholi umumiy sonining 10,2% ga yetdi. Bu toifadagi kishilar 2020-yilda Afrika qit’asida 374,9 million (aholi umumiy sonidagi ulushi 29,8%), Osiyo qit’asi mamlakatlarida 311,9 million (6,9%), Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlarida 15,2 million kishini (1,4%) tashkil etdi.

Jahonda va har bir mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun ichki va tashqi tahdidlarning oldini olish, ularning ta’sirini minimallashtirishga qaratilgan iqtisodiy strategiya va tizim hamda uni amalga oshirish mexanizmining vujudga keltirilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

11.2-§. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi sohasidagi tarkibiy o‘zgarishlar oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash omili

Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash har qanday mamlakat iqtisodiy strategiyasi va siyosatining muhim ustuvor yo‘nalishi bo‘lib, jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy, millatlararo barqarorlik uni amalga oshirish samaradorligiga bog‘liqdir. Buning uchun mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash tizimi va uni amalga

oshirish mexanizmi shakllantirilishi lozim bo‘ladi. Mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash tizimi va mexanizmini shakllantirishning asosiy maqsadi va vazifalari uning oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash strategiyasi, dasturi yoki doktrinasida belgilab

qo‘yilgan bo‘ladi.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash tizimi quyidagi vazifalarni bajaradi:

- xavfsizlik obyektlarining hayotiy muhim manfaatlariga ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash va ularni oldini olish hamda neytrallashtirish;
- xavfsizlikni ta’minlash vositalarini vujudga keltirish va qo‘llab- quvvatlash hamda tahdidlar vujudga kelgan sharoitda ularni boshqarish;
- xalqaro shartnoma va kelishuvlarga muvofiq davlatdan tashqarida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda ishtirok etish.

Mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash quyidagi shartlarni ro‘yobga chiqarish orqali amalga oshiriladi:

- muvozanatlashgan davlat va mintaqaviy xomashyo, oziq-ovqat resurslarini shakllantirish maqsadida agrosanoat ishlab chiqarishini, shuningdek, ASKning eksport potensialini barqaror rivojlantirish;

- aholi turmush darajasi va sifati o'rishini ta'minlash, tibbiyot me'yorlari bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishga yetarli bo'lgan daromadlar olish uchun sharoitlar yaratish;

- yetmayotgan oziq-ovqat va xomashyoni import qilish uchun zarur bo'lgan valyuta resurslari zaxiralarini, shu jumladan, eksportdan olingan mablag'lar hisobiga yaratish;

- mamlakatning oziq-ovqat va xomashyo bilan o'zini o'zi ta'minlashning barqaror darajasini qo'llab-quvvatlash hamda import o'rnini bosadigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash mexanizmi-davlatga oziq-ovqat xavfsizligi darajasini barqarorlashtirishga imkon beruvchi yagona huquqiy me'yorlar asosida tartibga solinadigan mexanizmga birlashgan xalqaro, milliy va mintaqaviy darajalarda o'zaro bog'langan tashkiliy shakllar va iqtisodiy usullar yig'indisidir. Milliy oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash mexanizmi o'z ichiga xalqaro, milliy va mintaqaviy darajadagi xavfsizlik subyektlarini, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash dastaklarini, tamoyillarini va uni baholashni, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash darajasini oshirish bo'yicha dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni, ularni monitoring qilish hamda monitoring natijalarini hisobga olgan holda dasturlarga tuzatishlar kiritishni oladi.

O‘zbekiston oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun quyidagi hududiy, iqtisodiy va tashkiliy mexanizmlarni amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Huquqiy mexanizm – yer qonunchiligini bozor munosabatlariga asoslangan holda yanada takomillashtirish:

- qishloq xo‘jaligida ipoteka kreditlarini ajratish bo‘yicha huquqiy asoslarni shakllantirish;

- mahsulot sifatini boshqarish va xavfsizligini nazorat qilishning huquqiy-me‘yoriy mexanizmlarini takomillashtirish;

- mahalliy eksport qiluvchilar huquqini xorijiy davlatlarda himoya qilish;

- zamonaviy bozor institutlari va infratuzilmalarini shakllantirish uchun huquqiy bazani yanada takomillashtirish;

- agrar tarmoqda integratsiyani rivojlantirishning

huquqiy-me‘yoriy asoslarini takomillashtirish;

- Umumjahon Savdo Tashkiloti talablaridan kelib chiqqan holda tarmoqni isloh qilishning huquqiy asoslarini shakllantirish;

- mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash Dasturini ishlab chiqish;

- «Iste’mol savati to‘g‘risida»gi qonunni qabul qilish.

Iqtisodiy mexanizm – qishloq xo‘jaligida ipoteka kreditlari ajratishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish:

- agrar tarmoqqa investitsiya, shu jumladan, xorijiy kapitalni jalb qilishni oshirish;

- narx va kredit siyosatini mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash nuqtayi nazaridan takomillashtirish;

- byudjetdan ajratilgan mablag'lardan oqilona foydalanish va uni qat'iy nazorat qilish ;

- qishloq xo'jaligini moliyaviy sog'lomlashtirish tizimi va ishlab chiqaruvchilar bankrotligi mexanizmini ishlab chiqish, yagona yer solig'ini yanada takomillashtirish tez buziluvchi mahsulotlarni eksport qiluvchilar uchun transport tariflarini optimallashtirish;

- yer unumdorligini oshirgan xo'jalik subyektlariga iqtisodiy imtiyozlar berish;

- qishloq joylarida muhandislik va ijtimoiy infratuzilmalarni moliyalashtirishning samarali mexanizmini ishlab chiqish;

- ijtimoiy infratuzilma obyektlarini qishloq xo'jaligi balansiga o'tkazish;

- agrar tarmoqda integratsiyani rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmini ishlab chiqish, agrosanoat majmui tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish.

Tashkiliy mexanizmlar – favqulodda vaziyatlarda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan barqaror ta'minlash mexanizmini ishlab chiqish:

- agrar sohada ilg'or axborot tizimini shakllantirish;

- oziq-ovqat mahsulotlari savdosida ma'muriy va texnik to'siqlarni yo'qotish;

- milliy sertifikatsiyalash tashkilotlarini xorijiy davlatlarda akkreditatsiyadan o'tkazish.

Oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish va tartibga solishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi quyidagi muammolarni hal etishga yo'naltirilgan:

- davlatning oziq-ovqat ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash, iste'mol jarayonlarini tartibga solishdagi rolini kuchaytirish;

- mamlakat ichki oziq-ovqat bozori infratuzilmasining elementlarini shakllantirish va rivojlantirish;

- oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etish;

- agrosanoat majmuasi tarkibiga kiruvchi tarmoq va sohalarning integratsiya va kooperatsiyasini rivojlantirish (yirik ishlab chiqarish korxonalarini, qishloq xo'jaligi klasterlari va boshqa tuzilmalarni tashkil etish);

- eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarini ishlab chiqarish bo'yicha mamlakat va uning hududlari bo'yicha tarmoq uyushma va assotsiatsiyalarini vujudga keltirish;

- qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarini, fermer va dehqon xo'jaliklari rahbarlari, ASK. tarmoqlari korxonalarining rahbar va mutaxassislarini bozor sharoitida ishlash tamoyillari bo'yicha o'qitishni tashkil etish.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashni kompleks baholash o'z ichiga uchta muhim jihatni oladi:

- iqtisodiy: qishloq xo'jaligi mahsulotlarini mintaqaning ASK ishlab chiqarish - iqtisodiy salohiyati resurslarining cheklanganligini hisobga olgan holda zarar ko'rmaslikni va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlash uchun yetarli bo'lgan hajmlarda ishlab chiqarish;

- institutsional: oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga imkon beradigan davlat va bozor institutlarining samaradorligi, me'yoriy-huquqiy bazaning mosligi, ASKni boshqarishning barcha darajalarida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning ishchanligi;

- ijtimoiy: aholini yuqori sifatli mahsulotlar bilan yetarli miqdorda va ularning to'lov qobiliyatiga muvofiq ta'minlash.

O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha uchta muhim jihat: agrosanoat majmuasida oziq-ovqat ishlab chiqarishni tartibga solish va rag'batlantirish, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoji erishishini va iste'molini ta'minlash va bu boradagi imkoniyatlarini oshirish hamda oziq-ovqat xavfsizligini boshqarishni tashkil etish tizimini takomillashtirib borish bo'yicha dastak va chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash mexanizmi agrosanoat majmuasida oziq-ovqat ishlab chiqarishni tartibga solish va rag'batlantirish sohasida quyidagi dastak va chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi:

- oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qonuniy, huquqiy-me'yoriy asosini vujudga keltirish va takomillashtirib borish;

- byudjet-soliq vositalari orqali oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag'batlantirish. Bunda soliq imtiyozlari, dotatsiya va subvensiyalar berish nazarda tutiladi;

- pul-kredit siyosati dastaklari vositasida oziq-ovqat ishlab chiqarishni rag'batlantirish. Bunda imtiyozli kreditlash tizimining joriy etilishi nazarda tutiladi;

- oziq-ovqat eksporti va importini bojxona tariflari va tarifsiz tartiblash. Bunda mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan yoki kam miqdorda ishlab chiqariladigan oziq-ovqat mahsulotlarini import qilishni hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning oziq-ovqat, shu jumladan, qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini eksport

faoliyatini bojxona
tariflari yoki tarifsiz
tartibga solish va
ragʻbatlantirish chora-
tadbirlari amalga
oshiriladi;

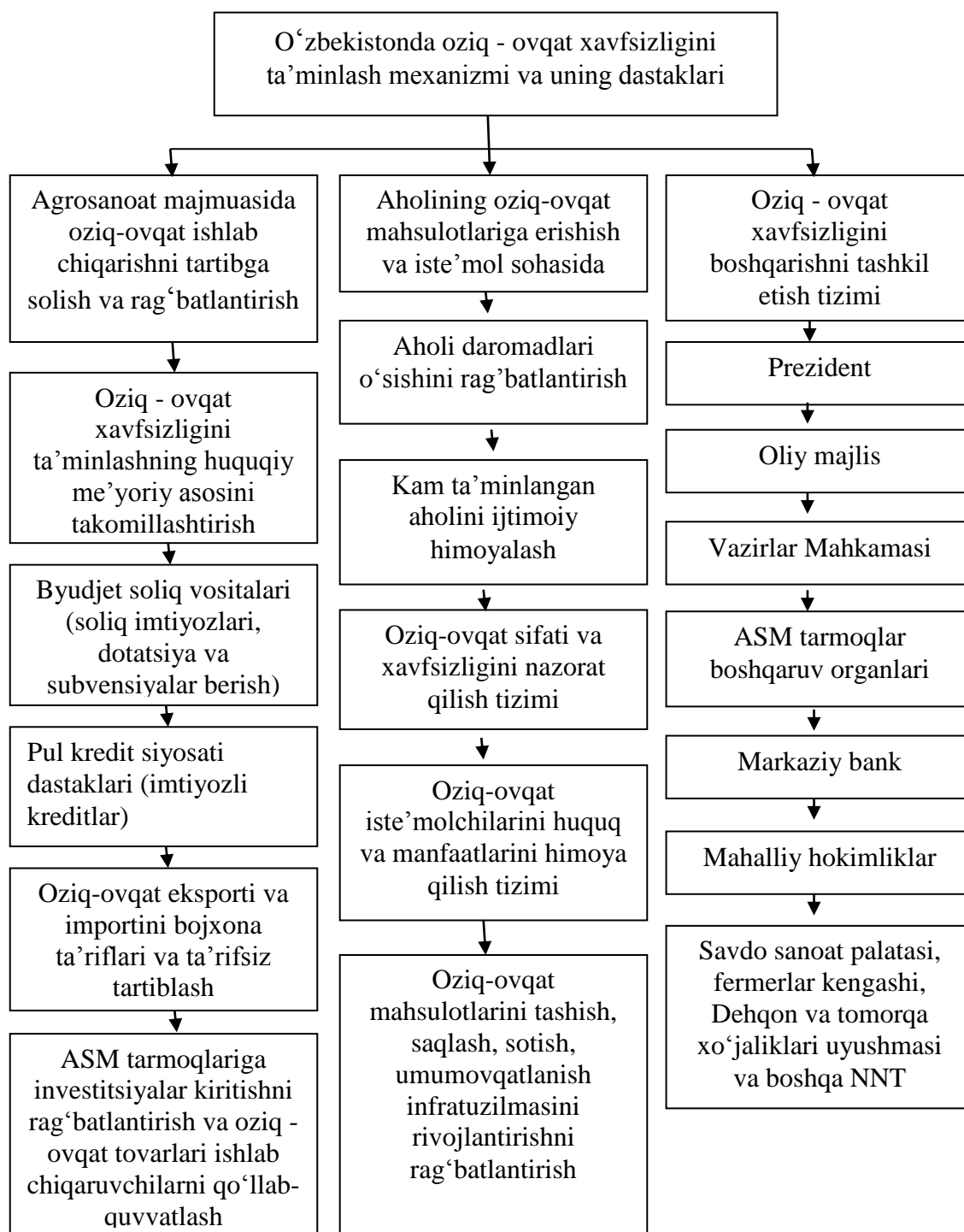

- ASM tarmoqlariga investitsiyalar kiritishni ragʻbatlantirish. Bunda agrosanoat majmuasi tarmoqlariga, jumladan, qishloq va baliqchilik xoʻjaligi, suv xoʻjaligi, oziq-ovqat sanoati tarmoqlariga ichki va xorijiy investitsiyalarni kiritishni, mamlakat mintaqalarida, erkin agrar iqtisodiy zonalar, qishloq xoʻjaligi klasterlarini tashkil etishni ragʻbatlantirish, ularni rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish chora-tadbirlari amalga oshiriladi.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan erishishini va xavfsiz isteʼmol sohasida ushbu mexanizm quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

- aholi daromadlari oʻsishini ragʻbatlantirish. Bu borada tirikchilik minimumini va isteʼmol savatini aniqlash, ish haqining eng kam miqdorini belgilash, byudjet tashkilotlari ish haqini oshirib borish, yillik inflatsiya darajasiga muvofiq indeksatsiya qilish amalga oshiriladi;

- kam taʼminlangan aholini ijtimoiy himoyalash. Bu borada bolali oilalarga, yolgʻiz va nogiron kishilarga moddiy yordam koʻrsatish, ishsizlik nafaqasi, talabalarga stipendiyalar joriy etish, pensiya va keksalik nafaqalari tayinlash, ijtimoiy sugʻurta, kambagʻallik va qashshoqlikni qisqartirish boʻyicha ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, ijtimoiy sugʻurta nazarda tutiladi;

11.1-rasm. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash mexanizmi va uning dastaklari.

- oziq-ovqat sifati va xavfsizligini nazorat qilish tizimi oziq-ovqat sifati va xavfsizligi standartlarini, muvofiqlik sertifikatlarini

joriy etishni, ularni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, sifat monitoringini amalga oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari savdosini va umumovqatlanish muassasalarini sanitariya-gigiyena hamda ekologik nazoratini tashkil etish va shu kabilarni o‘z ichiga oladi;

- oziq-ovqat iste‘molchilarini huquq va manfaatlarini himoya qilish tizimi monopolistik faoliyatni tartibga solish, raqobatni rag‘batlantirish va iste‘molchilar huquqlarini hamda manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha davlat organlari va Federatsiyalar faoliyatini o‘z ichiga oladi;

- oziq-ovqat mahsulotlarini tashish, saqlash, sotish, umumovqatlanish infratuzilmasini rivojlanishini rag‘batlantirish. Bunda transport, yuklash-tushirish, oziq-ovqat mahsulotlarini joylash va o‘rash idishlari, taralari, jihozlari, qadoqlash, qoliplash, saqlash omborlari, kameralari, sovutkichlari, ular bilan ulgurji va chakana savdo bozorlari, shahobchalari, umumovqatlanish restoran, kafe, taomxonalar faoliyatini tartibga solish hamda rag‘batlantirish nazarda tutiladi.

Oziq-ovqat xavfsizligini boshqarishni tashkil etish tizimi mazkur mexanizmning amal qilishini tashkil etadi va ta‘minlaydi. Bunda davlat rahbari bo‘lgan Prezident oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash strategiyasini va davlat siyosatini ishlab chiqish hamda amalga oshirishga, bu jarayonlarni nazorat qilishga bosh bo‘ladi.

Oliy Majlis oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish orqali uning qonuniy, huquqiy-me‘yoriy asosini takomillashtirib borishda muhim rol o‘ynaydi.

Vazirlar Mahkamasi, uning tarkibidagi moliya, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi, suv xo‘jaligi, sog‘liqni saqlash, bandlik va mehnatni mudofaza qilish hamda vazirliklar, davlat soliq qo‘mitasi va boshqa tegishli vazirlik hamda davlat qo‘mitalari, agrosanoat majmuasi tarmoqlari boshqaruv organlari oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, ularning barqaror zaxiralarini tashkil etish, aholining ularga jismoniy va iqtisodiy, ijtimoiy jihatdan erishishlarini ta‘minlashga yo‘naltirilgan davlat iqtisodiy strategiyasi va siyosatini amalga oshirishda ijrochilik funksiyalarini bajaradilar.

Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshirish orqali oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini imtiyozli kreditlash amaliyotini yuritish orqali muhim tartibga soluvchilik funksiyasini amalga oshiradi.

Mahalliy hokimliklar, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish va tegishli davlat organlari hamda nodavlat-notijorat tashkilotlari bilan ijtimoiy sheriklik munosabatlarini o‘rnatib, huquqlarning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan dasturlarni, chora-tadbirlarni amalga oshiradilar.

Mamlakat miqyosida oziq-ovqat xavfsizligining asosiy mezonlari quyidagilardan iborat:

- oziq-ovqat bilan mamlakatning o‘zini o‘zi ta‘minlash darajasi va oziq-ovqat mahsulotlarining mustaqil ta‘minotining import asosida yetkazib berishga bog‘liq emasligi;
- strategik va joriy oziq-ovqat zaxiralarining iste‘molning normativ me‘yorlariga nisbatan qiyosiy miqdorlari;
- aholi jon boshi hisobiga oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish darajasi;
- o‘ta muhim mahsulotlarni iste‘mol darajasi;

- aholining turli tabaqalari uchun oziq-ovqatga jismoniy va iqtisodiy erishish darajasi;

- asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining barqarorligi;

- oziq-ovqat mahsulotlarining sifatliligi va ekologik sofliigi.

Mamlakat mintaqalarining oziq-ovqat xavfsizligi quyidagi mezon va ko'rsatkichlar bilan baholanadi:

1. Oziq-ovqatga jismoniy erishish. Oziq-ovqat savdosini amalga oshirish uchun 1000 kishi hisobiga maydon bilan ta'minlanganligi va hududda yo'llar tarmog'ining mavjudligi bilan aniqlanadi. Oziq-ovqatga erishish imkoniyatini belgilovchi ko'rsatkichlarning yana biri uning narxidir. Uning asosida quyidagilar tahlil qilinadi:

- uy xo'jaliklarida iste'mol qilingan oziq-ovqat mahsulotlarini o'rtacha xarid narxlari (so'm/1kg);

- oziq-ovqat mahsulotlarining turli tarkibdagi uy xo'jaliklaridagi qiymati (uy xo'jaligining har bir a'zosiga nisbatan / so'm);

- aholining iste'mol xarajatlari tarkibida oziq-ovqatga sarflangan xarajatlar (uy xo'jaligi a'zosiga nisbatan, bir oyda o'rtacha);

- aholi jon boshiga asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish (kg, dona).

2. Oziq-ovqatga iqtisodiy erishish kambag'allik va aholi daromadlarining xarid qobiliyati koeffitsiyentlari orqali ifodalanadi.

3. Hududda ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan oziq-ovqat mahsulotlarining sifati va xavfsizligi, brak qilingan tovarlar ulushi (sifat koeffitsiyenti) bilan aniqlanadi.

4. Oziq-ovqat mahsulotlarining, birinchi navbatda, donning bir hosil yig'imidan yangisigacha bo'lgan davrdagi mavsumiy zaxiralarining miqdori.

5. Hududning (tumanning) oziq-ovqat importiga bog'liqligi asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol nisbati orqali aniqlanadi.

6. Aholining asosiy oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojining qondirilishi darajasi. Bu ko'rsatkich ovqatlanish koeffitsiyenti orqali aniqlanadi.

7. Tadqiq etilayotgan hududda aholining ovqatlanish ratsionidagi energetik quvvatlar darajasi. Bu ko'rsatkich ovqatning kaloriyaligini meditsina me'yorlari bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Oziq-ovqat xavfsizligini baholashda O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning umumiy ulushi chetdan keltirilayotgan mahsulotlarga nisbatan ko'rsatkich sifatida qo'llaniladi:

- don -95% kam emas;
- shakar -80%;
- o'simlik moylari-80%;
- go'sht mahsulotlari (go'shtga hisoblanganda) - 85%;
- sut va sut mahsulotlari (sutga hisoblanganda) -90%;
- baliq mahsulotlari -80%;
- kartoshka -95%;
- osh tuzi- 85%.

Ta'kidlash lozimki, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash darajasini aniqlashda mamlakatda asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari aholining jon boshiga amalda erishilgan iste'mol darajasini jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va har bir mamlakatning sog'liqni saqlash vazirliklari tomonidan

belgilangan ratsional iste'mol me'yorlariga nisbati bilan taqqoslanadi.

Oziq-ovqat iste'moli me'yori ularning to'yimlilikini ifodalovchi kilokaloriya bilan ham belgilanadi. Jahon oziq-ovqat tashkilotining xalqaro klassifikatsiyasiga ko'ra kuniga 2150 kkal darajasida ovqatlanish to'yib ovqatlanmaslik, ya'ni yarim ochlik holati deb izohlanadi. Inson uchun normal holatdagi ovqatlanish kuniga 2600 kkal darajasi belgilangan. Ekspert baholashga ko'ra, Rossiyada bir kishining bir kunlik iste'mol darajasi 2013-yilda 2200 kkalni tashkil etadi. Vaholanki, bu ko'rsatkich 1990-yilda 2590 kkal bo'lgan. AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida

ovqatlanishning kaloriyaligi 3500-3600 kkalni tashkil etadi.

O'zbekiston
Respublikasi Vazirlar
Mahkamasining "2019-
2024-yillarda mamlakatda
oziq-ovqat xavfsizligini
ta'minlash milliy dasturini

tasdiqlash to'g'risida"gi qarori bilan tasdiqlangan "2019-2024-yillarda mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash milliy dasturida oziq-ovqat xavfsizligi 10 xil turdagi oziq-ovqat mahsulotlari (don, sut, go'sht, shakar, o'simlik yog'i, kartoshka, sabzavot, meva, tuxum va baliq) guruhi bilan belgilanadi. Mazkur dasturga binoan aholining ovqatlanish darajasini aniqlash Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO)ning tavsiyasiga asoslanadi va quyidagi guruhlarga ajratiladi (1 kishiga sutkalik kilokalloriya):

birinchi (2300-2800 kkal) – aholi o‘rtasida ochlik va to‘yib ovqat yemaslik mavjud emas, ammo ovqatlanish ratsioni yetarli emas;

ikkinchi (2800-3600 kkal) – aholini ehtiyojini ta‘minlash uchun resurslar yetarli darajada, lekin ovqatlanish ratsion balansi va mikro-makro elementlar tarkibiga ko‘ra muvozanatlashtirilmagan;

uchinchi (3000-3500 kkal) – asosiy komponentlar tarkibi va energetik qiymati bo‘yicha yetarli darajadagi iste‘mol;

to‘rtinchi (3000-3500 kkal) – ekologik mahsulotlar iste‘moli, barcha qatlamdagi aholi sog‘lig‘ini yaxshilash va sonini oshirishga qaratilgan ovqatlanish ratsioni;

beshinchi (3000-3500 kkal) – sog‘lom turmush tarzini va faol hayotni uzaytirishni ta‘minlovchi ovqatlanish tarkibi.

11.3-§. Qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirish va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish istiqbollari

Oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash O‘zbekistonning mustaqilligini, mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta‘minlashning garovi hisoblanadi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda qishloq xo‘jaligi muhim o‘rin tutadi. Mamlakat aholisining ko‘payib borayotgani, urbanizatsiya jarayonlarining kuchayib borishi sharoitida qishloq xo‘jaligi ekin maydonlarining qisqarib borishi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish va aholining ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini kengaytirish masalasini yildan-yilga keskin qilib qo‘ymoqda. Mamlakatda qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer maydonlari 1990-yildagi 28080,4 ming gektardan 2019-yilda 25621,6 ming gektarga, ya‘ni -2458,8 ming gektarga, shunga mos ravishda haydaladigan yer maydonlari 4176,5 ming gektardan 4043,6 ming

gektarga, ya'ni -132,9 ming gektarga, sug'oriladigan yerlar 3407,3 ming gektardan 3288,2 ming gektarga, ya'ni - 119,1 ming gektarga, qishloq xo'jaligi ekin maydonlari esa 4200,1 ming gektardan 3694,2 ming gektarga, ya'ni -505,9 ming gektarga qisqardi. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning dolzarb ahamiyatga molik ekanligidan dalolat beradi.

Sobiq Ittifoq tanazzulga uchragan davrda, ya'ni 1989-yilda o'tkazilgan statistik taqdiqot ma'lumotlariga ko'ra, iste'mol bozorida aholi uchun zarur bo'lgan barcha mahsulotlarning qariyb 95 foizi bo'yicha uzilishlar bo'lib turgan. Aholi o'rtasida o'tkazilgan rasmiy so'rovlarda qatnashganlarning 89,3 foizi go'sht mahsulotlarini yetarli darajada iste'mol qilmayotganini aytgan. Bu ko'rsatkichlar sut mahsulotlari bo'yicha 56,5 foizni, shakar bo'yicha 55,3 foizni, qandolat mahsulotlari bo'yicha 49,5 foizni, kartoshka bo'yicha esa 17,5 foizni tashkil etdi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida tub agrar islohotlar asosida qishloq xo'jaligi ekinlari tuzilmasini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirishga yo'naltirilgan strategiya amalga oshirildi. Shu jumladan, mamlakatimizda don mustaqilligini qo'lga kiritishga qaratilgan Dasturining amalga oshirilishi katta ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahamiyat kasb etdi. Agar 1990-yilda ekin maydonlarining yarmidan ko'prog'ini texnika ekinlari, shu jumladan, paxta maydonlari tashkil etgan bo'lsa, 2018-yilga kelib, ularning maydonlari 35,1% ga qisqartirildi. Shu bilan bir vaqtda, don ekinlari maydonlarining ulushi umumiy ekin maydonlarining 24% dan 45,2% ga oshirildi.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligini bosqichma-bosqich isloh etish va diversifikatsiya qilish natijasida mustaqillik yillarida don

mustaqilligi qoʻlga kiritildi, ozuqabop qishloq xoʻjaligi mahsulotlari ishlab chiqarish keskin oʻsdi.

2020-yilda 1991-yilga nisbatan don mahsulotlari yetishtirish esa 3,3 barobardan ziyodga, kartoshka yetishtirish 7,7 martaga, meva va rezavorlar 2,5 martaga, uzum 3,2 martaga, sabzavot mahsulotlari 2,9 martaga, poliz ekinlari 2 martaga koʻpaydi. Shu bilan birga, paxta xomashyosi ishlab chiqarish hajmi 2 martadan ziyodga kamaydi. U qishloq xoʻjalik mahsulotlarining umumiy hajmidagi ulushi 47,7% dan 11% ga qisqardi.

Taʼkidlash lozimki, hukumatimiz tomonidan mamlakatimizda koʻp tarmoqli fermer xoʻjaliklarini va dehqon xoʻjaliklarini rivojlantirish borasida amalga oshirgan chora-tadbirlari dehqonchilik sohasida qishloq xoʻjaligi oziq-ovqat mahsulotlari hajmi va ularning ulushlari oʻsishiga erishildi. Ammo 2020-yildan 2017-yilga nisbatan don ekinlari ishlab chiqarish 87,6% ni, kartoshka kavlab olish 98,4% ni, sabzavotlar 93,8% ni, oziqabop poliz ekinlari yetishtirish 93,8% ni, meva va rezavorlar 99,0% ni, uzum yetishtirish 96,2% ni tashkil etdi.

11.2-jadval

Oʻzbekiston Respublikasida qishloq xoʻjaligi oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmining oʻsishi dinamikasi (ming tonna)

Mahsulot turlari	1991-yil	2000 - yil	2010-yil	2016 - yil	2020 - yil	2020-yilda 1991-yilga nisbatan %da
Don	1908	3915	7391,0	8261,3	6375,4	334,1
Paxta xomashyosi	4645,8	3002,4	3404,0	2959,0	2300,0	49,4
Meva va rezavorlar	516,6	801,0	1710,3	3042,8	2589,7	501,3

Uzum	480,5	573,0	997,5	1735,8	1564,5	325,6
Sabzavot	3324,1	2643,1	6346,4	11275,8	9635,1	289,8
Kartoshka	355,7	730,7	1692,9	2958,4	2750,1	773,1
Poliz ekinlari	925,8	359,1	1182,4	2044,9	1904,9	205,7

Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishni intensivlashtirish, diversifikatsiyalash, zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, urug‘chilikni yaxshilash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi oshirildi. Don ekinlarining o‘rtacha hosildorligi gektariga 1991-yildagi 17,3 sentnerdan 2020-yilda 39,7 sentnerga, shunga muvofiq ravishda bug‘doy hosildorligi 11,8 sentnerdan 42,2 sentnerga, kartoshka 87 sentnerdan 217,9 sentnerga, sabzavot 188 sentnerdan 253,6 sentnerga, poliz mahsulotlari hosildorligi 106 sentnerdan 197,9 sentnerga. meva va rezavorlar 36,7 sentnerdan 118,3 sentnerga, uzum 50,9 sentnerdan 157,0 sentnerga o‘sdi. 2020-yilda uzumdan tashqari barcha qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi o‘sdi.

Mamlakatimizda chorvachilik sohasida ham tarkibiy o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Mustaqillik yillarida yirik shoxli qoramollar soni 2,4 barobardan ziyodga, sigirlar soni 2 barobardan ortiqqa o‘sdi. Shuningdek, qo‘y va echkilar hamda parrandalar soni shu davrda mos ravishda 2 barobardan ziyodga oshdi.

Chorva mollari sonining o‘sishi natijasida chorvachilik mahsulotlarining qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmidagi ulushi 1990-yildagi 36,6% dan 2020-yilga kelib 46,8% ga o‘sdi. Bunga asosan dehqon xo‘jaliklarida chorva mollari sonining o‘sishi hisobiga erishildi. 2019-yilda yirik shoxli qoramollarning 93,6%, quy va echkilarning 84,1%, parrandalarning 57,9% dehqon va tomorqa xo‘jaliklari ulushiga to‘g‘ri kelgan. Natijada 1990-

2019-yillarda go'sht (tirik vaznda) ishlab chiqarish barobardan, sut 3,4 barobardan, tuxum 5,9 barobardan ziyodga o'sdi.

Qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari hajmining va uni qayta ishlash hajmining o'sishi natijasida aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmi ham o'sish tendensiyasiga ega bo'ldi.

2020-yilda 2000-yilga nisbatan aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan jami don mahsulotlari 159 kg.dan 259 kg.ga, kartoshka 3 barobardan ziyodga, sabzavotlar 3,4 barobarga, poliz mahsulotlari 3,5 barobardan ziyodga, mevalar ham 3 barobarga, uzum 2,2 barobarga, go'sht 2 barobarga, sut 2 barobardan ziyodga va 3,8 barobarga yaqin o'sgan. Ammo 2020-yilda 2016-yilga qishloq; xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish mahsulotlari ishlab chiqarish go'sht (tirik vaznda) dan tashqari kamayganligi, aholi sonining o'sganligi tufayli aholi jon boshiga nisbatan ishlab chiqarish ko'rsatkichlari ham kamaydi.

2010-yildan 1991-yilga nisbatan aholi jon boshiga don mahsulotlari, uzum va sut ishlab chiqarish 2 barobardan ziyodga, meva va rezavorlar, tuxum 3,7 barobarga, kartoshka yetishtirish 4,8 martaga yaqin, go'sht (tirik vaznda) 1,9 martaga, 2000-yilga nisbatan esa 2,1 martaga o'sdi.

11.3-jadval

Qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat mahsulotlarining aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmining o‘sishi dinamikasi (kg)

	1991-yil	2000-yil	2016-yil	2020-yil	2020-yilda 1991-yilga nisbatan %da	2020-yilda 2000-yilga nisbatan %da
Don	92,5	159,0	259,0	191,7	207,2	120,5
Kartoshka	17,3	30,0	93,0	82,7	478,0	275,7
Sabzavotlar	161,3	107,0	354,0	289,7	179,6	270,7
Poliz ekinlari	44,9	18,0	64,0	57,3	127,6	318,0
Meva va rezavorlar	25,0	32,0	96,0	77,8	311,0	243,1
Uzum	23,3	25,0	55,0	47,0	201,7	188,0
Go‘sh (tirik vaznda)	38,3	34,0	68,0	72,7	189,8	213,8
Sut	147,2	147,0	305,0	315,2	214,1	214,4
Tuxum (dona)	59,8	51,0	193,0	221,3	370,0	433,9

Aholi jon boshiga asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning 1991-2020-yillarda o‘sishi ularning Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan belgilangan ratsional iste‘mol me‘yorlariga nisbatan birmuncha yaqinlashishiga, don mahsulotlari, sabzavot va poliz oziqbop ekinlar bo‘yicha esa oshib ketishiga olib keldi. Jumladan, aholi jon boshiga don mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2010-yildan 1991-yilga nisbatan iste‘molning JSST ratsional me‘yorlariga nisbatan 76,7%dan 159,1%ga, O‘zbekiston Respublikasi SSV me‘yorlariga nisbatan 71,7%dan 148,6%ni, poliz va sabzavotlar ishlab chiqarish iste‘molning mos ravishda 146,9% dan 247,3% va 153,7%dan 258,7%ga oshdi.

Aholi jon boshiga asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning 1991-2020-yillarda o‘shishi ularning bu borada Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan belgilangan ratsional iste‘mol me‘yorlariga nisbatan birmuncha yaqinlashganligidan, don, sabzavot va poliz mahsulotlari, ozuqabop ekinlar mahsulotlari bo‘yicha esa oshib ketishga erishilganligidan dalolat beradi (11.4-jadval).

11.4-jadval

O‘zbekistonda aholi jon boshiga asosiy turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining ratsional iste‘mol me‘yorlariga nisbati (%)¹

Mahsulot turlari	JSST me‘yorlariga nisbatan*, %			O‘zbekiston Respublikasi SSV me‘yorlariga nisbatan, %		
	1991 y.	2016 y.	2020 y.	1991 y.	2016 y.	2020 y.
Don	76,7	206,3	159,1	71,7	192,7	148,6
Kartoshka	17,9	95,4	85,5	17,8	95,1	85,2
Sabzavot va poliz hamda ozuqabop ekinlar	146,9	249,6	247,3	153,7	261	258,7
Meva va rezavorlar	31,1	119,5	96,9	30,2	115,9	93,9
Go‘sht (tirik vaznda)	54,6	99,6	103,7	52,4	95,6	99,6
Sut	36,4	76,4	78,0	35,6	74,8	76,3
Tuxum (dona)	24,6	83,2	91,0	21,8	73,8	80,7

Izoh: JSST so‘ngi yillarda oziq-ovqat iste‘moli me‘yorlarini kg. dan kkalga almashtirgan. Kkalda hisoblash imkoniyati bo‘lmagani sababli kilogrammda hisoblash amalga oshirildi.

¹ N.I. Saidahmedova tomonidan tuzilgan.

Yuqoridagi ijobiy holatlarni mustaqillik yillarida agrar sohada olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning pirovard natijasi sifatida baholash mumkin. Xususan, kartoshka, sut va sut mahsulotlari, tuxum, meva va rezavorlar, go'sht (tirik vaznda)ni aholi jon boshiga ishlab chiqarish ularning ratsional iste'moli me'yorlari darajasiga birmuncha yaqinlashib qolgan. Don mahsulotlari yetishtirish esa aholi jon boshiga ratsional iste'mol me'yorlariga nisbatan o'rtacha 150 foizga ta'minlangan.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishini rivojlantirish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda quyidagi muammolar mavjud:

- urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi va boshqa

omillar ta'sirida qishloq xo'jaligida foydalaniladigan, shu jumladan, ekin yer maydonlarining kamayib borishi. Jumladan, 2010-2010-yillarda qishloq xo'jaligi ekin yer maydonlari

1,7 ming gektarga kamaygan bo'lsa, 2020-yildan 2017-yilga nisbatan 232,2 ming gektarga, ya'ni 6,27% ga qisqardi;

- meliorativ holati yomonlashgan sug'oriladigan yer maydonlarining mavjudligi;

- ilgari sug'orilgan, ammo sho'rlangan yerlarga aylangan, qishloq xo'jaligi yer oborotidan chiqib ketgan yerlarning mavjudligi;

- yerlarning cho'llanish jarayonlarining yuz berayotganligi;
- suv resurslari tanqisligi va uning sifatining yomonlashuvi;

- yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligining pastligi, zamonaviy agrotexnika va texnologiyalarni qo‘llashning sustligi;

- chorvachilik uchun ozuqa bazasining yetarli emasligi, yaylovlarning kamayib borishi;

- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini mexanizatsiyalashtirish, texnika va texnologiyalar bilan qurollanish darajasining pastligi, ayniqsa, kichik yer maydonlari uchun kichik mexanizatsiyalashtirish texnikasi, ya’ni mini qishloq xo‘jaligi texnikasi, mini traktor va motobloklarning yetarli emasligi;

- ekologik va iqlim o‘zgarishlari;

- asosiy turdagi qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat mahsulotlari hosildorligining pasayib borishi;

- fermer va dehqon xo‘jaligi rahbarlarining yetarli bilim va malakalariga ega emasligi.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda oziq-ovqat sanoati ham muhim ahamiyatga ega. Oziq-ovqat sanoati tayyor yoki yarim fabrikat holda ovqat mahsulotlari, shuningdek, ichimliklar, tamaki buyumlari hamda yog‘ ishlab chiqarish asosida sovun va yuvish vositalarining bir necha toifalarini ishlab chiqaruvchi tarmoqlar guruhidir. Oziq-ovqat sanoati agrasanoat majmuasi tarkibiga kiradi va unda xomashyo yetkazib beruvchi tarmoq sifatidagi qishloq xo‘jaligi va savdo tarmoqlari bilan mustahkam aloqador tarmoq hisoblanadi. Oziq-ovqat sanoatining bir qismi xomashyo tumanlari, boshqa qismi iste’mol tumanlari bilan bog‘langan bo‘ladi. Bu tarmoq O‘zbekistonda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash asosida shakllangan. Uning geografik, ya’ni hududiy joylashuvi qayta ishlanadigan xomashyo xususiyatlariga bog‘liq.

Bugungi kunda, oziq-ovqat sanoati korxonalari yuqori darajada mexanizatsiyalashgan, ma'lum darajada avtomatlashgan, kompyuter texnologiyalari va robotlar qo'llaniladigan ishlab chiqarishga aylangan. Shuning uchun mazkur tarmoq nafaqat qishloq xo'jaligi, shu bilan birga, mashinasozlik, energetika, kimyo sanoati bilan bevosita integratsiyalashmoqda.

Bugungi kunda, respublika oziq-ovqat sanoati «O'zbek oziq-ovqat holding» kompaniyasi (tarmoq yalpi mahsulotidagi ulushi 33,4%) "O'zdonmahsulot"(14,5%) va "O'zvinosanoat xolding"(8,9%) kompaniyalari hamda xususiy korxonalar va boshqa xo'jalik yuritish subyektlari (43,2 %) faoliyat yuritmoqda.

Tahlil davrida o'simlik yog'i va osh tuzi ishlab chiqarish hajmlari kamaydi. Bu hol mazkur turdagi mahsulotlar importining oshganligi bilan izohlanadi. Oziq-ovqat sanoatida eng muhim muammolardan biri qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasining hamon past ekanligi bilan izohlanadi. O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi (darajasi) 2012-yildagi 13,3% dan 2020-yilda 17,8%ga, go'shtni qayta ishlash ulushi 6,9%dan 12,0%ga, sutni qayta ishlash ulushi esa 9,8%dan 14,1%ga o'sdi.

Meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi Samarqand (30,2%), Toshkent viloyati (Toshkent shahri bilan)da (22,4 %) Qashqadaryo (20,6%), Namangan(19,8%) viloyatlarida birmuncha yuqoridir. Ammo bu ko'rsatkich Qoraqalpog'iston Respublikasida, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax va Navoiy nisbatan ancha pastdir. Go'shtni qayta ishlash ulushi Toshkent va Andijon viloyatlarida kuzatiladi. Sutni qayta ishlash ulushi esa Namangan va Toshkent viloyatlarida birmuncha yuqoridir. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasi mamlakatimizda ancha past bo'lib, bu borada

muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Bu muammolar qayta ishlash korxonalarining sonining kamligi, ularning asosiy ishlab chiqarish fondlarining ancha eskirganligi, qayta ishlash korxonalarining respublika hududlari bo‘ylab notekis joylashtirilganli bilan bog‘liqdir. Endilikda bu muammolarni hal etish uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari sonini barcha hududlarda ko‘paytirish, mavjudlarini modernizatsiya qilish, yangi texnika va texnologiyalar bilan qayta jihozlash asosida ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, shuningdek, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash omborlarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini aholi jon boshiga iste‘mol qilish bo‘yicha Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan tavsiya qilinadigan ratsional me‘yorlarga qiyoslaganda haqiqiy iste‘mol darajalari ham mustaqillik yillarida oshib borish tendensiyasiga ega bo‘ldi. Non va non mahsulotlari bo‘yicha aholi jon boshiga iste‘mol qilish ushbu tavsiyalarga ko‘ra, ratsional me‘yorlar darajasidan hamisha yuqori bo‘lgan. 2019-yilda aholi jon boshiga iste‘mol qilish haqiqiy darajasi JSST va O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi tavsiya qilgan me‘yorlar darajalariga nisbatan o‘simlik yog‘i bo‘yicha 183,6 foiz va 263,7 foizga yuqori bo‘lishiga erishilgan. Shuningdek, 2019-yildan 1990-yildagiga nisbatan go‘sht va go‘sht mahsulotlarining haqiqiy iste‘mol darajasi ratsional me‘yorlarga nisbatan mos ravishda 44,2 foizdan 61,6 foizga hamda 42,5 foizdan 59,2 foizga o‘sdi.

Bunday ijobiy siljishlar respublikamiz agrar sohasining jahon agrar iqtisodiyoti sektori bilan hamkorlik aloqalari ijobiy natijasi sifatida e‘tirof etilishi mumkin. Shu boisdan 2015-yilda mamlakatimiz Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va

qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) ga a‘zo davlatlarga oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash sohasida Mingyillik rivojlanish maqsadlariga erishgani uchun beriladigan mukofotiga sazovor bo‘lgan 14 ta davlatdan biri sifatida e‘tirof etildi

11.5-jadval

Aholi jon boshiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlari haqiqiy iste‘mol darajasining ratsional iste‘mol me‘yorlariga nisbatan o‘zgarishi dinamikasi (% da)¹

Mahsulot turlari	JSST bo‘yicha ratsional iste‘mol me‘yori (kg - 1 kishi, 1 yilda)	O‘zR bo‘yicha ratsional iste‘mol me‘yori (kg - 1 kishi, 1 yilda)	JSST me‘yorlariga nisbatan,%		O‘zbekiston Respublikasi SSV me‘yorlariga nisbatan,%	
			1990 y.	2020 y.	1990 y.	2020 y.
Non va non mahsulotlari	120,5	129	141,1	147,4	131,8	137,8
Go‘sh va go‘sh mahsulotlari	70,1	73	44,2	61,6	42,5	59,2
Sut mahsulotlari	404	413	45,3	66,8	44,3	65,4
Sabzavot va poliz mahsulotlari	140,3	134,1	76,3	197,6	79,8	206,7
O‘simlik yog‘i	13,1	9,1	91,6	183,6	131,8	263,7
Shakar, konditer mahsulotlarini qo‘shganda	36,5	40,5	32,8	85,5	29,6	77,03

Bunday ijobiy siljishlar respublikamiz agrar sohasining jahon agrar iqtisodiyoti sektori bilan hamkorlik aloqalari ijobiy natijasi sifatida e‘tirof etilishi mumkin. Shu boisdan 2015-yilda

¹ O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi va Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida N. I. Saidaxmedova tomonidan tuzilgan.

mamlakatimiz Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) ga a‘zo davlatlarga oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash sohasida Mingyillik rivojlanish maqsadlariga erishgani uchun beriladigan mukofotiga sazovor bo‘lgan 14 ta davlatdan biri sifatida e‘tirof etildi.

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi qabul qilingan bo‘lib, uning asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishda davlat siyosatini tubdan takomillashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni qamrab oladi:

- aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash;
- qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish;
- soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta‘minlash;
- davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish;
- tarmoqni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish;
- qishloq xo‘jaligida ilm-fan, ta‘lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish;
- qishloq hududlarini rivojlantirish;
- tarmoq statistikasining shaffof tizimini ishlab chiqish.

Strategiya ustuvor yo‘nalishining asosiy maqsadi – respublikaning barcha aholisi oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan davlat siyosatini ishlab chiqish va uni

samarali amalga oshirishdan iborat. Bu ustuvor yoʻnalish aholini barqaror narxlardagi xavfsiz va sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlashga qaratilgan. Bu esa Oʻzbekiston Respublikasining barqaror rivojlanish maqsadlariga (BRM), shu jumladan, BMTning 2-BRM «Ochlikka barham berish, oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash, isteʼmolni yaxshilash va barqaror qishloq xoʻjaligini targʻib qilish»da belgilangan maqsadlarga erishishga xizmat qiladi.

11.6-jadval

Oʻzbekiston Respublikasi qishloq xoʻjaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga moʻljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida erishiladigan asosiy koʻrsatkichlar va indikatorlar

T/r	Koʻrsatkichlar nomi	Asos 2018 y.)	2021-yilga maqsad	2025-yilga maqsad	2030-yilga maqsad
1.	Qishloq xoʻjaligida qoʻshilgan qiymatning yillik oʻsishi	117,3 trln soʻm (14 mlrd AQS H doll.)	3%	5%	5%
2.	Qishloq xoʻjaligi va oziq-ovqat tarmogʻida ish oʻrinlari sonining oʻsishi: Qishloq xoʻjaligi oziq-ovqat sanoati toʻqimachilik sanoati	3 671 300 91 420 140 200	2% 3% 3%	1% 4% 4%	1% 5% 5%
3.	Qishloq xoʻjaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining eksporti hajmining oshishi	2,3 mlrd AQSH dol 1.	3,5 mlrd AQSH dol 1.	10 mlrd AQSH dol 1.	20 mlrd AQSH dol 1.

4.	Aholi o'rtasida to'yib ovqatlanmaydiganlar ulushi	6,3%	5%	3%	0
5.	Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish (bir nafar ishchiga bir yilda dollarda)	3 960 AQSH doll.	4 300 AQSH doll.	5 200 AQSH doll.	6 500 AQSH doll.
6.	Qishloq xo'jaligidagi issiqxona gaz chiqindilarini kamaytirish	15 740 gigagramm (2016 yil)	10%	30%	50%

Mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda qishloq xo'jaligining muhim rol o'ynashini hisobga olib, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 30-maqсад: Qishloq xo'jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo'jaligining yillik o'sishini kamida 5 foizga yetkazishdan iborat etib belgilangan. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish mo'ljallangan:

- tumanlarni aniq mahsulot turini yetishtirishga ixtisoslashtirish. Qishloq xo'jaligida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ko'lamini kengaytirish va sug'urtalashning yangi mexanizmlarini amalga oshirish;

- yangi va foydalanishdan chiqqan 464 ming gektar maydonni o'zlashtirish va klasterlarga ochiq tanlov asosida ajratish. 200 ming gektar paxta va g'alla maydonlarini qisqartirish hamda aholiga ochiq tanlov asosida uzoq muddatli ijaraga berish.

Eksportbop mahsulotlar yetishtirish hamda meva-sabzavotchilikni rivojlantirish, intensiv bog'lar maydonini 3 baravar va issiqxonalarini 2 baravar ko'paytirib, eksport salohiyatini yana 1 milliard AQSh dollariga oshirish;

- tuproq unumdorligini oshirish va muhofaza qilish;
- ilm-fan va innovatsiyaga asoslangan agroxizmatlar ko'rsatish tizimini takomillashtirish. Agrosanoat korxonalarini xomashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravar oshirish;

- agrologistika markazlarini rivojlantirish va zamonaviy laboratoriyalar sonini ko'paytirish. Urug'chilik va ko'chat yetishtirish bo'yicha milliy dasturni amalga oshirish;

- nufuzli xalqaro ilmiy markazlar va oliy ta'lim muassasalari bilan birgalikda Xalqaro qishloq xo'jaligi universitetini tashkil etish. Agrar sohada ilm-fan va amaliyot integratsiyasini chuqurlashtirish;

- aholi tomonidan tomorqalardan samarali foydalanilishi uchun sharoitlar yaratish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Oziq-ovqat xavfsizligining mohiyati va ahamiyati qanday?

2. Ochlik, to'yib ovqatlanmaslik insoniyatga qanday ta'sir ko'rsatadi?

3. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi borasidagi siyosatining mohiyati nima?

4. Oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlash koeffitsiyenti nima uchun hisoblanadi va u qanday ahamiyatga ega?

5. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshirildi?

6. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi ekinlarining tarkibini o‘zgartirish nimalarga qaratilgan?

7. Oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda davlat boshqaruv organlari qanday vazifalarni bajaradi?

8. Istiqbolda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash uchun qanday ishlarni amalga oshirish kerak?

XII BOB. MAMLAKATNING TRANSPORT TIZIMIDA XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MASALALARI

12.1-§. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda transport infratuzilmasining o'rni

Transport tizimini majoziy ma'noda yaxlit xalq xo'jaligi majmui subyektlarining o'zaro uyg'unlikda harakatlanishini ta'minlovchi mamlakat va iqtisodiyotning o'ziga xos qon tomiri sifatida ta'riflanadi. Tabiiy geografik sharoiti nuqtayi nazardan Respublika maydoni 448,9 ming km² ga teng bo'lib, u g'arbdan sharqqa 1425 km ga, shimoldan janubga esa 930 km ga cho'zilgan. O'zbekiston o'z maydoniga ko'ra, Yevropaning Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Shveysariya, Avstriya kabi mamlakatlarda maydonini qo'shib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi. Transport aholi va moddiy ishlab chiqarishning yuk va yo'lovchi tashish borasidagi ehtiyojlarini qondiradi, mamlakat hududlarini tutashtiradi, tovar, mahsulot va xizmatlarning ishlab chiqaruvchilari bilan iste'molchilarni o'zaro bog'lovchi o'ziga xos ko'priklar hisoblanadi. Bunday o'zaro bog'lovchi o'ziga xos aloqalarsiz bozor va bozor munosabatlarining mavjudligi ham amri mahol. Aynan shu sababli mamlakat transport majmuidagi buzilishlar mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida jiddiy salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

O'zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlash va uning jahon hamjamiyatiga kirib borishi uchun mukammal transport tizimiga ega bo'lish kerak. Turli xil transport vositalari sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga o'z vaqtida, isrof qilmasdan yetkazishda faol ishtirok etadi. Aholini bir manzildan ikkinchi bir manzilga yetkazishda ham transportning ahamiyati kattadir.

Transport ishlab chiqarish tizimida muhim o‘rin tutishi bilan birga u har qanday hudud xo‘jaligi majmuasining muhim qismi bo‘lib xizmat qiladi. Uning rivoji tufayli hududlarni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish va mintaqalashtirish mumkin. Transport infratuzilmasi va yo‘l tarmoqlarining samarali rivojlanishi kadrlarning qishloqlarda mustahkam o‘rnashib qolishiga, mehnat resurslaridan unumli foydalanish imkonini yaratadi. So‘nggi yillarda mamlakatimizda transport va transport kommunikatsiyalari sohasini rivojlantirish, tashishlarning yuqori darajadagi xavfsizligini ta‘minlash, transport sohasidagi boshqaruv tizimini takomillashtirish, soha uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli chora-

tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Transport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish, respublikaning investitsiyaviy jozibadorligi va eksport salohiyatini oshirish, transport kommunikatsiyalarini strategik rivojlantirish va barqaror faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlash maqsadida, shuningdek, 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-fevraldagi «Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni qabul qilindi. Unga ko‘ra¹: Transport vazirligi avtomobil, temir yo‘l, havo, daryo transportlari, metropoliten, shuningdek, yo‘l xo‘jaligini rivojlantirish sohasidagi yagona davlat siyosatini ishlab

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-fevraldagi “Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

chiqish va amalga oshirish bo'yicha davlat boshqaruvi organi hisoblanadi;

Transport majmui – bu yuk va yo'lovchi transport tizimining barcha: temir yo'l, avtomobil, dengiz, daryo, quvur, havo, sanoat va shahar transport turlarini o'z ichiga oluvchi yirik ko'p tarmoqli soha hisoblanadi. Ushbu sohada amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlar natijasida 2018-yilda O'zbekistonda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmining 12,6 %i transport va aloqa tarmog'iga to'g'ri keldi. Bu ko'rsatkich 1990-yilda 5,9 %, 1995-yilda 8,4 %, 2000-yilda esa 7,7 %ga teng bo'lgan. Demak, transport va aloqa tarmog'ining yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i oshib bormoqda. Sanoat va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'sishi, keng miqyosdagi kapital qurilishi va transport moddiy texnika bazasining yuksalishi bilan hamohang holda yuk va yo'lovchilar tashish hajmlari ham ortdi. Jumladan, 2010-yildan 2018-yilgacha yo'lovchi tashish 34,5 %, yo'lovchi aylanmasi 51,7 %, yuk tashish 37,9 %, yuk aylanmasi 19,1 % ga ko'paydi.

«O'zbekiston temir yo'llari» AJ O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan sobiq O'rta Osiyo temir yo'llari bazasida 1994-yil 7-noyabrda tashkil topgan. Mamlakat temir yo'llarining umumiy uzunligi 2000-yillar boshida 15-89 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib umumiy temir yo'l uzunligi 6,1 ming km ni tashkil etadi. Jumladan, elektrlashtirilgan temir yo'llar 1714 km.ga yetdi yoki ushbu ko'rsatkich jami temir yo'llarning 2020-yil holatiga 39 foizini tashkil etadi. Tarmoqda 54.7 mingdan ortiq

xodimlar faoliyat ko'rsatadi. Yillik yukni ayirboshlash barcha turdagi transportlarning yuk ayirboshlashi qo'shilmasining 90% tashkil etadi.

O'zbekistonda mavjud bo'lgan transport turlari orasida yetakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatda tashiladigan yuklarning 66 foiziga yaqini transportning ana shu tarmog'i zimmasiga tushadi va bu transport mamlakat transport tizimining negizini tashkil etadi.

Eksport va import qilinadigan yuklarning qariyb 80 foizi temir yo'l transporti orqali amalga oshiriladi. Ushbu yo'l yordamida 2018-yil tashilgan yo'lovchilar soni qariyb 20 million kishini tashkil etgan. Temir yo'llarda yuk tashishning tannarxi avtomobillarda yuk tashishga nisbatan 3-5 marta, havo transportiga qaraganda esa 12-15 marta arzon tushadi.

Mazkur transport turida mehnat xarajatlari ham avtomobil va havo transportiga ko'ra ancha kam. Temir yo'l transportining boshqa transport turlariga nisbatan yana bir afzalligi shundan iboratki, bu transport atrof-muhitga kam zarar yetkazadi, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori bo'lib, ob-havo injiqliklari bilan deyarli bog'liq emas va muntazam ravishda harakatda bo'ladi. Bu bilan u avtomobil va ayniqsa havo transportidan katta farq qiladi.

O'zbekiston transport majmuining boshqa mamlakatlarning transport majmuidan asosiy farqi shundaki, iqtisodiyotning real sektoriga xizmat ko'rsatishda magistral temir yo'llarning ahamiyati nihoyatda katta. Qulay makroiqtisodiy shart-sharoit va yuk tashishlar bozorida raqobat kurashining shiddatli tus olishi sharoitida temir yo'l transporti yo'lovchi va yuk tashish borasida talabning barqaror tarzda qondirilishini ta'min etgani holda, moddiy ishlab chiqarishni imtiyozli rag'batlantirish asosida

iqtisodiy rivojlanishga katta zamin yaratib berdi. Boshqa tarmoqlarning mahsulotlariga narxlarning erkinlashtirilishini hisobga olgan holda, temir yo‘l ta’riflari davlatning qo‘lida muhim makroiqtisodiy regulatorga aylanib ulgurdi.

Temir yo‘l transporti tizim tashkil etuvchi muhim tarmoqlar – ko‘mir, neft qazib oluvchi va neftni qayta ishlovchi tarmoqlar, qora metallarni qazib olish va qayta ishlash, mineral, qurilish va boshqa materialarni ishlab chiqarishda yuk tashishlarning asosiy qismini amalga oshiradi (asosiy yuklar bo‘yicha tashish koeffitsiyenti 50 %dan ko‘proqni tashkil etadi). Ushbu tarmoqlar milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’min etadi va bevosita mamlakatning iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birgalikda, mazkur moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari samaradorligining pasayishi temir yo‘l transportining ko‘rsatkichlari, birinchi navbatda, yuk tashish hajmi va temir yo‘l transporti korxonalarining moliyaviy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bir qator tarmoqlar (masalan, oziq-ovqat sanoati) umumiy yuk tashish hajmida temir yo‘l transporti katta ko‘rsatkichni tashkil etmasada, temir yo‘l transportidan asosiy yuk tashuvchi sifatida foydalanadilar. Biroq shunday bo‘lsa ham, temir yo‘l transporti milliy iqtisodiy xavfsizlikning funksional-tarmoq tashkil etuvchilari, xususan, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Bugungi kunda amalga oshirilgan islohotlarga qaramasdan temir yo‘l tarmog‘ini rivoji talab darajadasida emas. O‘zbekiston temir yo‘l zichligi bo‘yicha nafaqat «Uzoq» xorij mamlakatlaridan, balki Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo‘yi davlatlaridan ham orqada turadi. Samarqand, Sirdaryo, Farg‘ona, Qashqadaryo viloyatlari temir yo‘l tarmoqlari bilan biroz yaxshi

ta'minlangan. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Surxondaryo viloyatlari esa bu borada ancha orqada.

O'zbekiston Respublikasi hukumati 1995-yil avgust oyida G'uzor-Boysun - Qumqo'rg'on temir yo'lini qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Ushbu yo'l mamlakatimizning janubiy hududlari – Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari tabiiy boyliklari hamda mavjud boshqa imkoniyatlardan unumli va samarali foydalanish imkonini beradi, mazkur hududda istiqomat qiluvchi aholining ish bilan bandlik darajasini ko'tarish imkonini ham yaratadi. G'uzor - Boysun - Qumqo'rg'on temir yo'li Surxondaryo viloyatidagi Sariosiyo stansiyasidan Qashqadaryodagi Qarshi stansiyasigacha bo'lgan masofani qariyb ikki martaga qisqartiradi.

Amalga oshirilgan ishlarning eng muhim ahamiyati va mohiyati shundaki, dengiz sathidan 1800 metr balandlikda, qattiq qoya toshlardan iborat tog'li hududlar bo'ylab, yozning jazirama issig'i, garmsellari, qishning izg'irin shamollari ostida temir yo'l izlari yotqizilgani, Toshguzar va Dehqonobod, Oqrabot va Darband, Boysun va Qumqo'rg'on kabi 6 ta yangi stansiya va yo'lovchi platformalariga ega bo'lgan 9 ta bekat barpo etilgani misolida ham ko'rish mumkin.

Ayniqsa, barcha stansiyalarda yo'l xavfsizligini ta'minlaydigan ishlab chiqarish obyektlari, maktab, tibbiyot maskanlari, suv va gaz tarmoqlari kabi ijtimoiy infratuzilma inshootlari barpo qilingani bu loyihaning eng zamonaviy talablar darajasida amalga oshirilganini ko'rsatadi. «Toshguzar–Boysun–Qumqo'rg'on» temir yo'lining qurilishi jarayonida 43 ta ko'prik, jumladan, temir yo'l ko'priklari va yo'l o'tkazgichlari singari murakkab muhandislik inshootlari yaratildi. Bu ko'priklarning 9 tasi dengiz sathidan 1500 metr balandlikda bunyod etilgani, bu

borada ilgari O‘zbekiston tajribasida ko‘rilmagan mislsiz ishlar bajarilganini ko‘rsatadi.

Mazkur temir yo‘lining qurib, ishga topshirilishi mamlakat rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu yo‘l respublikaning janubiy mintaqasi – Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini boshqa hududlar bilan bog‘laydi va butun mamlakat bo‘ylab yagona hamda yaxlit temir yo‘l transport kommunikatsiya tizimini barpo etishga imkon berdi.

Mamlakatimizda yaxlit temir yo‘l tarmog‘ini shakllantirish bo‘yicha strategik yo‘nalishlar belgilab olindi. Bu borada 1994-2001-yillarda uzunligi 700 kilometr ga yaqin «Navoiy–Uchquduq–

Nukus» temir yo‘li qurib bitkazildi. Natijada, ushbu temir yo‘l liniyasi ishga tushirilgan dastlabki yillardanoq, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatiga katta miqdorda har xil xalq iste‘mol yuklari

yetkazib berila boshlandi.

Bu yo‘l O‘zbekistonning chet davlatlarga, avvalo, Transafg‘on temir yo‘l koridori orqali yaqin kelajakda to‘g‘ridan-to‘g‘ri Hind okeani, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari portlariga chiqish va eksport imkoniyatini, shu bilan birga, respublikaning tranzit rolini kengaytirish borasidagi salohiyatini keskin oshirdi.

Temir yo‘l tarmog‘ining ishga tushirilishi natijasida yuk tashish va yo‘lovchilar qatnovini tashkil qilish, temir yo‘llarga xizmat ko‘rsatish va yo‘l xavfsizligini ta‘minlash uchun 2,5 mingga yaqin qo‘shimcha yangi ish o‘rni yaratildi. Yangi tashkil

etilgan korxonalar va xizmat shoxobchalarida, ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarida esa qo‘shimcha tarzda 4 mingdan ortiq kishi ish o‘rinlariga ega bo‘ldi.

Mintaqaning tabiiy yer osti boyliklarini o‘zlashtirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo‘ldi. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tub burilishlarga yuz tutib, aholining turmush farovonligi oshdi. Yuk va yo‘lovchi tashish masofasi 170 kilometrga, harakat vaqti esa 7 soatga qisqardi. Natijada temir yo‘l bo‘ylab tashilayotgan tranzit va mahalliy yuklar salmog‘i sezilarli miqdorda ko‘paydi. O‘tgan yili mazkur temir yo‘ldan bir yilda o‘rtacha 5 million tonna yuk o‘tkazilayotgani, shundan qariyb 80 foizi tranzit yuklar ekanligi ana shundan dalolat beradi.

Respublikaning xorijga, jumladan, mamlakatimiz janubidagi davlatlarga chiqishida Mashhad–Seraxs –Tajan temir yo‘lining qurilishi muhim voqea bo‘ldi. 1996-yil 13-mayda Eron Islom Respublikasining Mashxad shahrida uzunligi salkam 300 km bo‘lgan bu temir yo‘l tarmog‘ining tantanali ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi. Bu yo‘l eng qisqa masofa orqali Markaziy Osiyo mamlakatlarini Fors qo‘ltig‘i bilan bog‘laydi va tashqi savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib beradi.

Markaziy Osiyo hududida Toshkentdan Samarqandgacha ilk tezyurar yo‘lovchi harakatni tashkil qilish maqsadida 2008-yil «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ va «Talgo» (Ispaniya) kompaniyasi o‘rtasida 2 ta tezyurar yo‘lovchi elektropoyezdlarni sotib olish to‘g‘risida bitim imzolandi. 2011-yil 8-oktabrdan «Afrosiyob» (Ispaniyaning «Talgo» kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan) yuqori tezlikda harakatlanadigan poyezdi Toshkent-Samarqand-Toshkent 161/162 sonli yo‘nalishga ishga

tushirildi. Yangi tezyurar poyezd bu marshrut orqali xizmat ko'rsatadigan boshqa elektr poyezdlar bilan birga, Toshkent va Samarqand shaharlari o'rtasida harakat qiladi. Yuqori tezlikdagi «Afrosiyob» poyezdi ikki soat va o'n besh daqiqa ichida 344 km temir yo'l masofasini bosib o'tadi. Maksimal tezligi soatiga 250 kilometrni tashkil etadi.

O'zbekiston temir yo'llarini doimiy tok asosida elektrlashtirish 1971-yilda boshlangan. So'nggi loyihalardan biri To'qimachi-Angren temir yo'l uchastkasini elektrlashtirish edi, bu 2010-yilda amalga oshirildi. Ko'rsatilgan temir yo'l uchastkasini ishga tushirish hisobiga elektrlashtirilgan uchastkalar uzunligi 1601 km ga yetdi.

Loyihaning maqsadi bu uchastkada mavjud bo'lgan dizel tortishni o'zgaruvchan tokli elektr tortishga o'zgartirish edi, bu Toshkent hududida barcha temir yo'l liniyalarini zamonaviy texnologiyalarga o'tishni yakunlashga olib keladi. Loyihaning maqsadi bu uchastkada mavjud bo'lgan dizel tortishni o'zgaruvchan tokli elektr tortishga o'zgartirish edi, bu Toshkent hududida barcha temir yo'l liniyalarini zamonaviy texnologiyalarga o'tishni yakunlashga olib keladi.

Butun uchastka bo'ylab yangi texnologiyalar - SCADA masofadan boshqarish tizimi, aloqa tizimi, tortish podstansiyalari, mikroprotsessor markazlashtirish tizimi, o'q va telekommunikatsiya elektron hisoblash tizimlari joriy qilingan. Elektr ta'minot tizimi poyezdlarning soatiga 160 km gacha tezlik bilan harakatlanishini hisobga olgan holda qurilgan. Qurilish paytida umumiy uzunligi 265 m bo'lgan 3 ta ko'priq, 2258 ta elektr minoralar, elektr podstansiyalar, poyezdlar harakat xavfsizligini ta'minlovchi zamonaviy uskunalar va nazorat asboblari bilan jihozlangan navbatchi punktlari va

markazlashtirilgan elektr ta'minot postlari uchun 6 ta bino va inshootlar barpo etildi.

Maroqand-Qarshi, Qarshi-Termiz temir yo'li uchastkalarini elektrlashtirish, yangi elektrlashtirilgan Angren-Pop liniyasini qurish investitsion loyihalari amalga oshirildi. 2016-yilning 22-iyunda O'zbekiston va Xitoy hamkorligining yirik va istiqbolli loyihasi ijrosi – Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li hamda Qamchiq tunneli foydalanishga topshirildi. Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li liniyasini barpo etishdan maqsad ham nafaqat Farg'ona vodiysi viloyatlari va mamlakatimizning boshqa hududlari o'rtasida temir yo'li orqali yuk va yo'lovchi tashish imkoniyatini yaratish, shu bilan birga, Xitoy – Markaziy Osiyo – Yevropa yangi xalqaro tranzit temir yo'li koridorining eng muhim bo'g'ini bo'lishi nazarda tutilgan edi. Uzunligi 123,1 kilometr bo'lgan Angren-Pop temir yo'lining Qamchiq dovonidan o'tgan qismida 19,2 kilometrlik tunnel barpo etildi.

Bugungi kunda ushbu temir yo'li orqali Toshkent – Andijon – Toshkent yo'nalishida har kuni zamonaviy tezyurar yo'lovchi poyezdlari aholiga xizmat ko'rsatmoqda. Andijon – Buxoro – Andijon yo'nalishida haftasiga ikkita yo'lovchi poyezdi, haftada bir marotaba Andijon – Urganch – Andijon, Andijon – Moskva – Andijon yo'nalishlarida yo'lovchi poyezdlari qatnovi tashkil etildi. Bundan tashqari, bir sutkada o'nlab yuk poyezdi Angren – Pop elektrlashtirilgan temir yo'li orqali o'tib, yuklarni o'z manziliga yetkazmoqda. Xususan, mazkur temir yo'li orqali, bir yil davomida

413 ming 162 nafardan ortiq yo‘lovchiga xizmat ko‘rsatildi, 7395,6 ming tonna yuk tashildi. Shuningdek, 1718 ta yangi ish o‘rinlari yaratildi.

Mustaqillik yillarida Xovos–Bekobod, Xovos–Jizzax liniyalari va Maroqand–Qarshi, Maroqand-Buxoro yo‘nalishlarini elektrlashtirish ishlari yakunlandi. Natijada poyezdlardan foydalanish xarajatlarini 20 foizga kamaytirish, yo‘lovchi va yuk tashish tezligini 1,3 barobar oshirish imkoni yaratildi. Bundan tashqari, temir yo‘l infratuzilmasi va harakatlanuvchi tarkib uchun ehtiyot qism, uzal va detallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish va import o‘rnini bosishni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

O‘zbekistonda temir yo‘l transportining hozirgi holatini va uni rivojlantirish tendensiyalarini tahlil qilish uning barqaror ishlashi quyidagi qator muammolar mavjud bo‘lishini istisno etmasligini ko‘rsatdi:

1.Asosiy jamg‘armalar (infratuzilma va harakatlanadigan tarkib) eskirishining yuqori darajasi joriy saqlab turish va ta‘mirlash uchun katta xarajatlarni talab qiladi, temir yo‘l transporti texnologik mustahkamligi yo‘qotilishi xavfini yaratadi.

2.Temir yo‘l transporti samaradorligi darajasi, xizmatlar sifati va turi hozirgi zamon talablariga to‘liq javob bermaydi.

3.Tariflarni boshqarish borasida temir yo‘l transporti faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish tizimi yetarlicha samarali emas (yuklar va yo‘lovchilarni tashishning ayrim turlari sanasini yozish masalalari bo‘yicha normativ baza mukammal emas).

4.Yuk ortilgan harakatlanadigan tarkib xavfsizligi uchun tashish jarayoni ishtirokchilarining aniq javobgarligi yo‘q.

5. Mustaqil tashuvchi kompaniyalarga infratuzilmadan teng huquqli foydalanish imkoniyatini berish va ular faoliyati uchun qulay muhit yaratish mexanizmi mavjud emas.

Temir yo‘l transporti samarali ishlashini ta‘minlash harakatlanadigan tarkib saroylarini yangilash, yo‘l xo‘jaligi infratuzilmasini, aloqa vositalari va axborot ta‘minotini modernizatsiyalash va kuchaytirish, xalqaro yo‘laklar doirasida elektr ta‘minoti, signalizatsiya hamda aloqa texnik vositalarini modernizatsiyalash, tashish jarayonini tartibga solish va boshqarish tizimini takomillashtirish, ma‘lumotlar o‘tkazish tarmog‘ini yaratish, transport vositalarini ta‘mirlashning texnik bazasini rivojlantirish uchun katta investitsiya mablag‘larini talab qiladi.

Bugungi kunda yuk va yo‘lovchi harakatlanishida elektrovozlar keskin yetishmasligi, shuningdek, manyovr qiladigan lokomotivlar yetishmasligi kuzatilmoqda.

Magistral teplovozlar saroyining o‘rtacha amortizatsiya eskirishi 28,2 foizni, manyovr teplovozlar saroyi eskirishi 49,0 foizni, elektrovozlar saroyining eskirishi 48,8 foizni, yuk vagonlari inventar saroyining eskirishi 75 foizni, yo‘lovchi temir yo‘l bekatlarining eskirishi 65,4 foizni va refrijerator seksiyalarining, vagon-termoslarning o‘rtacha amortizatsiya eskirishi 90 foizdan ortiqni tashkil etadi. O‘tkazish optik-tolali tizimi yaxlit magistral tarmog‘ining mavjudligi “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ telekommunikatsiya tarmog‘ining muhim tarkibiy qismi – o‘tkazish optik-tolali tizimining (O‘OTT) yagona magistral tarmog‘ini barpo etishdir.

Temir yo‘l transporti sohasida muammoni hal qilish va 2030-yilgacha yuqori natijalarga etishish bo‘yicha qo‘yilgan vazifalarga erishish maqsadida quyidagi vazifalarni hal qilish taklif etilmoqda:

1. Temir yo‘l transporti infratuzilmasini rivojlantirish va harakatlanadigan tarkibini yangilash, moddiy va nomoddiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish.

2. Transport yaxlitligini, mustaqillikni, ijtimoiy-iqtisodiy o‘rishni ta‘minlash va fuqarolarning tashishlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish uchun infratuzilma negizi sifatida qulay va barqaror transport tizimini shakllantirish.

3. Temir yo‘l transportini xalqaro transport tizimlariga integratsiyalash asosida “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ tranzit salohiyatini ro‘yobga chiqarish.

4. Zamonaviy yuqori samarador elektrovozlar xarid qilish hisobiga lokomotivlar saroyini yangilash.

5. Iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish va mehnat resurslari mobilligini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish.

6. Umumiy transport xarajatlarini kamaytirish, shu jumladan, temir yo‘l transporti faoliyati samaradorligini oshirish hisobiga kamaytirish.

7. Tashishlar sifati va xavfsizligini temir yo‘l transportini texnologik va texnik rivojlantirish asosida aholi talablariga va jahonning eng yaxshi standartlariga muvofiqlashtirish.

8. Temir yo‘l transportining investitsiyalar jalb etuvchanligini oshirish.

9. Respublika fuqarolarining qulay atrof-muhitga bo‘lgan huquqlarini ta‘minlash.

Temir yo‘l transporti sohasida yuqorida sanab o‘tilgan vazifalar hal etilishi 2030-yilga kelib quyidagi ko‘rsatkichlarga erishilishiga olib keladi:

Yo‘lovchilar xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha

1. Yangi yo'lovchilar vagonlarini xarid qilish va qurish hamda amaldagi yo'lovchilar vagonlari saroyini modernizatsiyalash, vagonlar xizmat muddatini kamida ikki-uch baravar oshirish.

2. Toshkent yo'lovchi vagonlarini qurish va ta'mirlash zavodini rivojlantirish.

3. Toshkent – Qarshi – Kitob, Toshkent – Buxoro – Urganch – Xiva, Toshkent – Xiva yo'nalishlarida tezyurar harakatlanishning qo'shimcha marshrutlarini tashkil etish.

4. Davlatlararo va ichki davlat ahamiyatidagi yangi marshrutlarni ochish.

5. Yo'lovchi vagonlariga texnik xizmat ko'rsatish va ularni joriy ta'mirlash bazasini rivojlantirish hamda modernizatsiyalash.

Avtomobil yo'llari. O'zbekiston hududida avtomobil yo'llari tarmog'i ancha keng. Har 1000 km² maydonga avtomobil yo'llarining zichligi 210 km ga yetadi. Qator avtomobil yo'llari xalqaro va davlat ahamiyatiga ega. Bugungi kunda avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 90 ming km dan ortiq. Mamlakatimiz hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llari jumlasiga, eng avvalo, Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlar orqali o'tgan Katta O'zbek avtomobil trakti kiradi. 1940-yili qurib bitkazilgan va 700 km dan ortiq uzunlikka ega bo'lgan ushbu ravon yo'l qanchadan-qancha yuk va yo'lovchilar tashishga hamda hududlar orasida transport xizmati ko'rsatishni yaxshilashga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishidan oldin Farg'ona vodiysidagi uch viloyat va qator shaharlarni, jumladan, Qo'qon, Marg'ilon, Asaka, Andijon, Namangan, Chust shaharlarini bog'lab turuvchi aylanma yo'l qayta qurildi. Shuningdek, Toshkent-O'sh, Samarqand-Ashxobod-Turkmanboshi, Toshkent

halqa yo‘li, Nukus-G‘uzor, Qo‘ng‘irot-Beynov kabi yana qator avtomobil yo‘llari ham O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Keyingi yillarda qo‘shni Tojikistonda vujudga kelgan vaziyat sababli mamlakatimizning markaziy va g‘arbiy qismlaridagi hududlarini Farg‘ona vodiysi viloyatlari bilan aloqasini bog‘lashda ancha muammolar yuzaga keldi. Shuni e‘tiborga olib Respublika hukumati Toshkent-O‘sh yo‘lining Angren suv omboridan Farg‘ona vodiysiga kirib borguncha qismini qayta qurish bo‘yicha maxsus qaror qabul qildi. Bu maqsadni ko‘zlab Qamchiq va Rezak dovonlarida avtomobil transport harakati uchun mo‘ljallangan tonnellar qurish borasida katta ishlar boshlab yuborildi va bu ishlar muvaffaqiyat bilan amalga oshirildi.

Qamchiq tunnelining uzunligi 890, Rezak tunnelining uzunligi esa 368 metrga teng bo‘ldi. Bu tonnellarining ishga tushirilishi tufayli Qamchiq dovoni orqali amalga oshiriladigan avtomobil transporti aloqalarida avvallari tez-tez uchrab turadigan xavf-xatarga chek qo‘yildi. Qamchiq va Rezak tonnellaridan bir kecha-kunduzda 12 mingga yaqin avtomobillar o‘tish imkoniga ega. Shunday qilib mazkur yo‘l Farg‘ona vodiysini Respublikaning boshqa hududlari bilan bog‘lab turadigan eng yaqin va qulay yo‘l bo‘lib qoldi.

Shaxsiy foydalanishdagi yengil avtomobillar sonining doimiy o‘sishi jamoat transporti tomonidan bajarilayotgan ish hajmining sezilarli darajada qisqarishiga olib kelmoqda. Bugungi kunga kelib, mamlakatda avtobus orqali yo‘lovchi tashish 42 %ga qisqarganligini, shahar atrofi temir yo‘l qatnovlari sezilarli darajada kamayganligini ko‘rishimiz mumkin. Avtomobillar sonining muttasil o‘sib borishi asnosida shahar transport

tizimlarining barqarorligi va xavfsizligi borasida jiddiy muammolar paydo bo‘lmoqda.

Transport turlarining rivojlanishi moddiy ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi, resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi, mahsulot qiymatida xarajatlar ulushini qisqartiradi, ijtimoiy masalalarni ijobiy hal etishga ko‘maklashadi. Ayni chog‘da transport aloqalarining yetarlicha rivojlanmaganligi milliy iqtisodiyotda katta yo‘qotishlarga olib keladi.

Mamlakatda qo‘llaniluvchi tarmoq standartlari, norma va normativlarga rioya qilgan va mazkur sohada dunyoning ilg‘or mamlakatlarida to‘plangan boy ijobiy natijalarni inobatga olgan holda, yo‘lovchi va yuk tashish borasida aholi, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va davlat organlarining talablarini to‘laqonli qondirish imkoniga ega bo‘lgan transport tizimini yaratish va uning barqaror faoliyat ko‘rsatishiga erishish milliy iqtisodiyotda yo‘l-transport xavfsizligini ta’minlashning mohiyatini tashkil etadi. Yo‘l-transport xavfsizligi ko‘rsatkichlari tizimida yo‘l-transport hodisalari soni va ulardan ko‘rilgan zarar va yo‘qotishlar (o‘lim va nogironlik); avtomobil, suv, havo va temir yo‘llarining uzunligi va sifati; transport xarajatlari (sotish hajmiga nisbatan %da) kabilar muhim o‘rin tutadi.

ko‘rsatishiga erishish milliy iqtisodiyotda yo‘l-transport xavfsizligini ta’minlashning mohiyatini tashkil etadi. Yo‘l-transport xavfsizligi ko‘rsatkichlari tizimida yo‘l-transport hodisalari soni va ulardan ko‘rilgan zarar va yo‘qotishlar (o‘lim va nogironlik); avtomobil, suv, havo va temir yo‘llarining uzunligi va sifati; transport xarajatlari (sotish hajmiga nisbatan %da) kabilar muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekiston aholisining mobillik darajasi ham taraqqiy etgan mamlakatlarga nisbatan birmuncha past hisoblanadi, zero, mazkur ko‘rsatkich mehnat va turizm bozorining taraqqiy etganligi, aholi daromadlari va xarajatlarining o‘sishi va o‘z navbatida, mamlakat

umum iqtisodiy taraqqiyotini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Mustaqillikka erishish tufayli respublikamizni xalqaro miqyosda bog'laydigan avtomobil yo'llari qurish ishlariga ham e'tibor kuchaydi. Jumladan, Xitoy Xalq Respublikasiga chiqish uchun imkon tug'diradigan Andijon-O'sh-Ergashtom-Qashqar avtomobil yo'lining qurilishiga O'zbekiston o'z hissasini qo'shmoqda.

Ko'pgina mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham xalqaro yo'nalishlarda yuklarni avtomobillarda tashish bo'yicha Uyushma tashkil etilgan. Jeneva shahrida avtomobil transporti Xalqaro uyushmasi kongressida O'zbekiston ham bu nufuzli tashkilotga a'zo bo'lib kirdi. Ushbu uyushma Respublikamiz hududida boshqa mamlakatlar yuk tashuvchilarining manfaatlarini muhofaza qiladi va avtomobil yo'llari holati, yoqilg'i narxi, yo'l uchun to'lov bahosi va boshqa masalalar bo'yicha zarur ma'lumotlar bilan xabardor etib turadi.

Mamlakatda turli hajmda yuk ko'taradigan yangi yuk tashuvchi avtomobillar, qulay va shinam avtobuslar hamda yengil avtomobillar soni yil sayin oshib bormoqda. Respublika poytaxti Toshkent shahrida 1977-yili metro qurilib ishga tushirildi. Aholisi ikki milliondan ziyod shahar uchun ushbu transportning bu vositasi mohiyatini to'la ifodalash qiyin.

Biroq shu bilan birga, tarmoqda xavfsizlikka ta'sir etuvchi qator muammolar saqlanib qolmoqda. Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llari tarmog'i yetarlicha rivojlantirilmagan. Umumiy foydalaniladigan yo'llar tarmog'i umumiy uzunligining 9 foizidan ortig'ini tashkil etuvchi xalqaro ahamiyatga ega avtomobil yo'llari barcha avtomobil tashuvlarining qariyb 40 foizini ta'minlaydi. Yuqori sifatli yo'llarning real uzunligi yetarli emas. Temir yo'l va asosiy avtomobil yo'llari bilan kesishgan

chorrahalarda turli darajadagi yo‘llar o‘stin-ustun o‘tadigan chorrahalar mavjud emas. Xalqaro ahamiyatga ega ko‘pchilik yo‘llarning o‘tkazish qobiliyati ularga berilgan toifalar bo‘yicha normativ qobiliyatdan 20-30 foizga past.

Xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan avtomobil yo‘llarida, ayniqsa, hududlar markazlari va boshqa yirik shaharlarga kirishda avtomobil transporti harakati juda katta. Misol uchun Toshkent shahridan chiquvchi yo‘llardagi harakat intensivligi sutkasiga 30 mingdan 70 minggacha avtomobilni, aholisi 500 mingdan ko‘p bo‘lgan boshqa yirik shaharlarda sutkasiga 20 mingdan 40 minggacha avtomobilni tashkil etadi va hudud markazlaridan uzoqlashgani sayin avtomobil harakati intensivligi pasayadi.

Umumiy foydalaniladigan yo‘llar umumiy uzunligining qariyb 25 foizi yo‘llarga tushadigan yuklamaning maqbul darajasidan oshadigan rejimda, 30 foizi maqbul darajadagi rejimda va 25 foizi erkin harakatlanish rejimida ishlaydi. Xalqaro ahamiyatga ega yo‘llar umumiy uzunligining uchdan bir qismidan ortig‘ida zamonaviy katta yukli transport vositalari o‘tishi uchun yo‘l qoplamasini zudlik bilan kuchaytirish talab etiladi.

Havo transporti. Mustaqil Respublika transporti haqida so‘z yuritilganda havo transportining mohiyati tobora ortib borayotganini ham ko‘rsatib o‘tish lozim. Transportning bu xili o‘z ishini birinchi marta 1924-yili boshlagan edi. O‘sha yilning 12-may kuni Toshkent-Bishkek-Oлмаota shaharlari orasida havo transporti aloqasi yo‘lga quyilgan edi. Ana shundan beri o‘tgan davr ichida transportning bu xili tez rivojlanib ketdi. Hozir havo transporti orqali asosan yo‘lovchilar tashiladi. Shu bilan birga, bir manzildan ikkinchi bir manzilga tez yetkazish zarur bo‘lgan yuklarni, ayniqsa, tez buziladigan yuklarni ham tashishda havo transportidan foydalaniladi.

1993-yili «O‘zbekiston havo yo‘llari» Milliy aviakompaniyasi tashkil topishi havo yo‘li transporti taraqqiyoti sohasida qo‘yilgan muhim qadam bo‘ldi. Bu kompaniya xizmati tufayli Toshkentdan Nyu-York, London, Tokio, Pekin, Parij, Istanbul, Dehli, Tel-Aviv, Seul, Kuala-Lumpur, Jidda, O‘rumchi kabi jahonning ko‘pgina shaharlari bilan havo transporti qatnovi amalga oshirilmoqda. Keyinchalik Toshkentdan samolyotlar qatnaydigan manzillar ro‘yxati yanada kengayishiga shubha yo‘q. «O‘zbekiston havo yo‘llari» aviakompaniyasi bilan AQSHning «Boing» kompaniyasi o‘rtasida imzolangan shartnomaga ko‘ra, 1996-yil avgust oyidan boshlab Toshkent bilan jahonning qator shaharlari, jumladan Nyu-York, Afina, Jakarta, Singapur kabi shaharlar orasida «Boing» samolyotlari uchishi yo‘lga qo‘yildi.

2010-2020-yillarda havo transporti yo‘lovchi aylanmasi hajmi 5,8 dan 7,5 mlrd.yo‘lovchi/km oshdi, yo‘lovchi aylanmasi bu davrda 4,7 barobar oshdi. Mustaqillik yillarida

havo kemalari parki «BoYing-757-200», «BoYing-767», «BoYing 767-300 ER», «BoYing 787-8», «Dreanliner», «Airbus», «A 310», «A320-200», «RJ-85» va yuklarining «BoYing-767-300BCF» va Airbus «A300-600» kabi zamonaviy yo‘lovchi samolyotlar bilan to‘ldirildi. Shu bilan birga, aviakompaniya tarkibida faoliyat yuritayotgan Markaziy Osiyodagi yagona so‘nggi avlod aviatsiya texnologiyasiga xizmat ko‘rsatish markazi 300 dan ortiq xorijiy samolyotlarga xizmat ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda «Navoiy» aeroporti negizida tashkil etilgan xalqaro intermodal logistika markazi mintaqadagi eng yirik va eng yuqori texnologik havo yuklari komplekslaridan biridir.

MDH davlatlari hududida «Navoiy» xalqaro intermodal logistika markazi mahsulotni yuklash, tushirish, joylashtirish, ularni qisqa vaqt ichida omborlarga joylashtirish bilan shugʻullanadigan yagona markazdir. Havo sharoitlariga qaramasdan, zamonaviy aviatsiya uskunalari bilan jihozlangan xalqaro intermodal logistika markazi turli xil avialaynerlarni qabul qilishga muvaffaq boʻldi.

Bugungi kunda Oʻzbekistonni asosiy logistika markazlari Yevroosiyo - Frankfurt, Milan, Bryussel, Vena, Bazel, Zaragoza, Dubay, Dehli, Inchon, Tyanjin, Guangjou, Xanoyi va Shanxay bilan bogʻlaydi. Aeroportning yuk terminali turli xil harorat sharoitlariga -25 dan +2 daraja haroratgacha boʻlgan maxsus xonalar bilan jihozlangan.

Qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlash va saqlashning keng imkoniyatlari mavjud, shuningdek, katta hajmli, ogʻir, xavfli va nostandart yuklarni eksport va importning sigʻimi kuniga 300 tonnagacha yukni saqlash va qayta ishlash imkonini beradi. Xalqaro standartlarga muvofiq 11 aeroport (Toshkent, Nukus, Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Qarshi, Namangan, Andijon, Fargʻona va Navoiy shaharlarida) modernizatsiya qilindi. Toshkent aeroporti Markaziy Osiyodagi eng yirik aeroport hisoblanadi. Buxoro, Samarqand va Urganch aeroportlari ham xalqaro aeroport maqomiga ega.

“Uzbekistan Airways” AJ faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida quyidagilar nazarda tutildi:

1.Havo kemalari saroyidan samarali foydalanish, shu jumladan, yangi yoʻnalishlarni oʻzlashtirib va parvozlar geografiyasini kengaytirib foydalanish.

2. Ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishning zamonaviy tizimi va texnologiyalarini joriy etish, shuningdek, aviasaroyni modernizatsiyalash, texnologik qayta jihozlash va yangilash.

3. Havo kemalari bortida yo'lovchilarga ko'rsatiladigan servis xizmatlarining, aviatsiya texnikasiga, shu jumladan, xorijiy aviakompaniyalar aviatsiya texnikasiga texnik xizmat ko'rsatish va uni ta'mirlash ishlarining sifatini oshirish.

4. Kompaniyaning raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida yo'lovchilar, yuk, pochta va bagaj tashish sohasida qulay tarif siyosatini amalga oshirish.

5. Investitsiyalar, eng avvalo, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, shu jumladan, aksiyalar va korporativ obligatsiyalar chiqarish orqali jalb qilish.

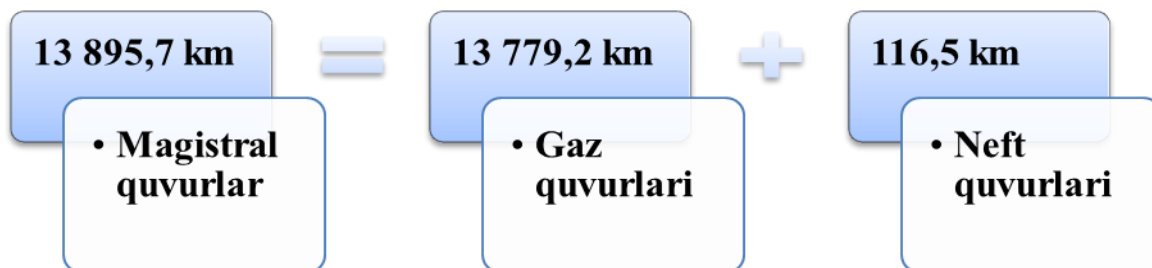
6. Parvozlarni amalga oshirishda xavfsizlikning yuqori darajasini, shuningdek, havo kemalariga texnik xizmat ko'rsatish sifatini ta'minlash.

7. Aviakompaniyani aviatashuvchilarning xalqaro hamjamiyatiga integratsiyalash, aviatashuvlar sohasida mintaqaviy yetakchi darajasiga erishish.

Magistral quvurlar. O'zbekiston hududida yirik tabiiy gaz, neft konlarining topilishi va ishga tushirilishi sababli quvur transporti rivojlandi, muhim ahamiyatga ega bo'lgan gaz quvurlari vujudga keldi. Neft va neft mahsulotlarini quvurlar orqali tashish temir yo'l va daryo yo'llari orqali tashishdan ikki-uch marta arzon, yo'l davomida mahsulotning tabiiy yo'qolishi kamayadi, tashish jarayoni muntazamlashadi. Quvur orqali yuk tashish jarayonini avtomatlashtirish ancha oson bo'lib, ko'p sonli ishlovchilarga zaruriyat bo'lmaydi. 1980-yilda truboprovoddagi neft mahsulotlarini tashish tannarxi bir tiyindan ham kam, bu

temir yo‘lga nisbatan 2,6 mlrd.so‘m iqtisod qilish imkonini bergan.

Neft va gaz industriyasi sanoatning flagmani va iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i hisoblanadi. U mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. 2018-yil 1-yanvar holatiga respublika bo‘yicha magistral quvurlarning uzunligi 13895,7 km.ni tashkil qildi (11.1-rasm).

12.1-rasm. 2020-yil 1-yanvar holatiga magistral quvurlar uzunligi, km.

Gaz quvurlari barcha magistral quvurlarning 99,2 %ni tashkil qiladi. Neft quvurlarining ulushi 0,8 % ni tashkil etadi.

Magistral quvurlarning muhim afzalliklari quyidagilardan iborat:

1) yuklarni tashishning arzonligi (ular orqali neft tashish temir yo‘l transportiga qaraganda 3 baravar kam xarajat qiladi);

2) quvur liniyalari qurilishi uchun nisbatan kam xarajatlar (bir xil quvvatga ega magistral yoki temir yo‘l qurilishidan 2 baravar kam);

3) to‘g‘ri ishlaydigan quvurlar ishonchli, iqlim sharoitiga bog‘liq emas, yil bo‘yi ishlaydi;

4) minimal yo‘qotishlar kam (temir yo‘l bilan taqqoslaganda 1,5 baravar kam va suv transportiga nisbatan 2,5 baravar kam);

5) yuqori o‘tkazish qobiliyatiga ega.

Ushbu transport turining kamchiliklari: yuklarni tashish tezligining pastligi va ekologik halokat xavf keltirib chiqaradigan halokatlarning xavfi bilan izohlanadi, metall sarfining koʻpligi kiradi. Quvur diametri 24 dyum boʻlgan 1 km quvurga 123 tonna metall sarflanadi.

Quvur transporti rivojlantirish muammolari. Quvur transporti oldiga quyilgan ulkan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun magistral quvurlar miqdorini koʻpaytirish bilan birga ularning ish samaradorligini oshirish ham katta ahamiyatga egadir.

Ish samaradorligini oshirishda tarmoqda hal qilinishi lozim boʻlgan masalalarga quvurlar umumiy miqdorini yanada koʻpaytirish, ularning oʻtkazuvchanlik qobiliyatini oshirish, quvurlarni karroziyaga qarshi neft bitumlari bilan qoplash, boshqarish ishlarida telemexanika va avtomatlashtirish asboblari keng qoʻllash va boshqalar kiradi.

Quvur transportining yuqori samaradorligi hisobga olinib, koʻpchilik davlatlarda ogʻir uglerod – etan, etilen, propan, propilen va boshqalar, suyuq va gazsimon moddalar–kislorod, ammiak, vodorod, azot, xlor, har xil aralashmali tuzlar hamda ayrim oziq-ovqat (sut) buyumlari ham quvur orqali tashilmoqda.

Koʻp vaqtlardan beri ayrim qattiq moddalar ham gidrotransport orqali eritma (pulpa) shaklida tashilayotir. Hozir baʼzi bir qattiq moddalarni (koʻmir, madan va boshqalar) kapsulalarga joylashtirilib, gaz yoki suyuq neft mahsulotlari bilan yuborish masalalari ham ishlab chiqilmoqda.

Qattiq moddalarni quvurlar orqali yuborish ancha murakkabliligi tufayli bu masalani hal qilish ustida hali juda ko'p tadqiqotlar o'tkazish zarur. So'nggi yillarda qum shag'al va boshqa materiallarni konteynerlarga joylashtirib (2-3 tonnalik) katta bosim yordamida trubaprovod orqali yuborish ustida sanoat miqyosida tajribalar o'tkazilayotir. Bunday konteynerlarda yuk yuborish tezligi 40-5 km/s atrofidadir. O'tkazilayotgan tajribalar kelajakda yuklarni mana shunday usulda tashish tejamli bo'lishi ko'rsatilmoqda.

Transport infratuzilmasining rivojlanganligi ishlab chiqarish quvvatlari, resurslardan keng foydalanish, mamlakat hududlarini bir butun yaxlitlikda rivojlantirish, haqida fikr yuritish va ayni paytda mavjud imkoniyatlarni hisobga olgan holda milliy iqtisodiyot miqyosida iqtisodiy faoliyatni rejalashtirish imkonini beradi. Transport oqimlarini boshqarish, jamoat transportini rivojlantirishga investitsiyalar kiritish orqali davlat transport infratuzilmasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi talab etiladi.

Bularning barchasi tovar narxining transport tashkil etuvchisining qiymatini pasaytiradi, hududlar o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etadi, yangi bozorlarga kirib borish imkoniyatlarini oshirgan holda, raqobatbardoshlik darajasini oshiradi, kooperatsiya va ishlab chiqarish integratsiyasining rivojlanishiga ko'maklashadi. Buning natijasida quyidagilar ta'min etiladi:

a) avtomobil, temir yo'llari va aeroportlarning sifat tavsiflari yaxshilanadi;

b) mavjud sanoat quvvatlaridan samarali foydalanish ta'min etiladi;

d) avtomatlashgan boshqaruv tizimlarini joriy etish evaziga transport jarayonlari takomillashtiriladi.

Barcha o'zgarishlar transport xizmatlarining sifatiga ta'sir ko'rsatadi va mamlakatda iqtisodiy o'sishning ta'minlanishiga xizmat qiladi. O'zbekistonda so'nggi yillarda transport infratuzilmasi modernizatsiya qilindi, bu esa yo'lovchi va yuk tashishlariga bo'lgan talabni qondirish bilan bir qatorda, istiqbolda rivojlanish uchun keng imkoniyatlar ochib berganligini qayd qilishimiz lozim. O'zbekiston barcha zamonaviy transport turlariga ega, mamlakat transport kommunikatsiyalarining joylashishi va tarkibi mamlakatning barcha ichki va tashqi zamonaviy transport-iqtisodiy aloqalariga to'la javob bersada, biroq uni bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirish talab etiladi.

Transport korxonalarini xo'jalik yuritishning yangicha shart-sharoitlariga asta-sekinlik bilan moslashib borayotgan bo'lsa-da, erkin bozor munosabatlarining rivojlanishi va qaror topishi sharoitida transport va transport infratuzilmasini rivojlantirish borasida bir qator muammolar o'z yechimini kutib turibdi. Yaxlit holda transport tizimi va uning bir qator asosiy segmentlari (temir yo'l transporti va ichki suv yo'llari infratuzilmasi, avtomobil yo'llari) muntazam investitsiyalarga ehtiyoj sezadi va "uzoq muddatli barqarorlik"ni ta'minlash zaxirasiga ega emas. Mamlakat transport tizimi texnik darajasining nochorligi va uning ishlab chiqarish bazasining qoniqarsiz ahvolda ekanligi asosiy muammolar sirasiga kiradi.

Infratuzilma obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish hajmlarining yetarlicha emasligi va shuningdek, harakatdagi transport vositalari, boshqa yuk va yo'lovchi tashish texnikalarini yangilashning talab darajasida emasligi so'nggi yillarda mamlakat transport tizimi texnik holati va ishchanlik qobiliyatining sezilarli darajada yomonlashishiga olib keldi.

Temir yo‘l transporti infratuzilmasining texnik qurollanish darajasining yetarlicha emasligi sharoitida temir yo‘l transporti infratuzilmasining yuklanish darajasi ortib borganligini ko‘rishimiz mumkin. Temir yo‘l tarmog‘i uzunligi deyarli o‘zgarmagan bir sharoitda temir yo‘lning 1 km. ekspluatatsion uzunligiga to‘g‘ri keluvchi yuklanganlik o‘rtacha tarmoq bo‘yicha 24,9 mln. t-km/km.dan ko‘proqni tashkil etmoqda, bu esa boshqa mamlakatlarning temir yo‘l transporti infratuzilmasining yuklanganlik darajasidan sezilarli darajada yuqoridir. Buning natijasida transport infratuzilmasi uchastkalarining o‘tkazish qobiliyatiga nisbatan muammoli (tig‘iz uchastkalar) asosiy temir yo‘l yo‘nalishlarining 16%ini yoki 7,6 ming km.ni tashkil etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida bugungi kunda milliy investorlar mablag‘lari hisobiga tashkil etilgan bor-yo‘g‘i 5 ta logistika markazi faoliyat ko‘rsatmoqda.

Quyidagilar xalqaro tashuvlarni amalga oshirishga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi:

1. Chegarada avtotransport vositalari turib qolishi (ma‘lumot uchun: O‘zbekistonda o‘tkazish vaqti 2 sutkadan 5 sutkagacha vaqtni, YI mamlakatlarida 12 soatdan 24 soatgacha vaqtni, Rossiyada 1 kunni tashkil etadi).

2. O‘tkazish punktlarining inspeksiya-tekshiruvdan o‘tkazish majmualari, avtotransport vositalarining hajmi va gabaritini aniqlaydigan (mintaqani o‘lchaydigan) zamonaviy o‘lchash uskunalari bilan yetarlicha texnik jihozlanmaganligi.

3. Zamonaviy va xavfsiz avtomobil turar joylari, haydovchilar dam olish joylari, avtomobillarga texnik xizmat ko‘rsatish va

ularni ta'mirlash punktlari, yuqori ekologik standartdagi yoqilg'i quyish imkoniyatiga ega zamonaviy avtomobilga yoqilg'i quyish stansiyalari (AYOS) yetishmasligi.

4. Eksport-import yuklarini saqlash, qayta ishlash va o'ramlashni tashkil etish uchun foydalanish mumkin bo'lgan logistika va kommunikatsiyaning infratuzilmaviy obyektlari yetarlicha rivojlanmagan.

Iqtisodiy taraqqiyot talablari va aholi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yo'l tarmoqlari uzunligi va ularning holatini talab darajasiga keltirish masalalarini hal etish qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi, ularni yetkazib beruvchi mahalliy ta'minotchi va ishlab chiqaruvchilarning monopol mavqega egaliklari bir qator qiyinchiliklarni tug'dirmoqda. Xususan, bir qator qurilish materiallarining narxi bozor narxlariga qaraganda tezroq o'sishi hisobiga yo'l ishlariga sarflanuvchi xarajatlar tarkibida zarur xomashyo materiallarini sotib olish uchun umumiy xarajatlarning qariyb 60 foizi sarflanmoqda.

Innovatsion faoliyat sohasida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga qaramasdan bevosita yo'llarning sifatiga, ularning uzoq muddat xizmat qilishiga ta'sir ko'rsatuvchi materiallarni ishlab chiqarishning texnologik taraqqiyot darajasi hanuz pastligicha qolmoqda. Keng xalq iste'moli va sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish innovatsion asoslarda tashkil qilinayotgan bir paytda, ko'pchilik qoldiq tamoyili bo'yicha qurilish materiallarini ishlab chiqarishni afzal biladilar.

Mehnat unumdorligining pastligi, eskirgan transport texnika va texnologiyalari, harakatdagi tarkib va infratuzilma obyektlarini ta'mirlash xarajatlarining yuqoriligi va shuningdek, daromad stavkasi o'sishining transport tomonidan iste'mol qilinuvchi yoqilg'i, elektr energiyasi, materiallar va texnik vositalar

narxining o'sishidan orqada qolishi evaziga yuk va yo'lovchi tashish past rentabellikka ega bo'lmoqda va ko'pchilik holatlarda esa transport korxonalarini o'z egalariga zarar keltirmoqda.

Ajratilayotgan byudjet subsidiyalari yo'lovchi va yuk tashish tariflarini davlat tomonidan tartibga solish natijasida vujudga keluvchi transport kompaniyalarining yo'qotishlarini to'lig'icha qoplash imkonini bermaydi.

Yuqorida tilga olib o'tilgan sabablar va omillar mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha transport korxonalarining faoliyatiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Davlat tasarrufida bo'lgan va tabiiy monopoliya tarmoqlaridan biri sifatida qaraluvchi magistral temir yo'l transportining ham rentabellik ko'rsatkichlari pastligicha qolmoqda. Transport korxonalarini investitsion imkoniyatlarining pastligi, uzoq muddatli qarz mablag'larini jalb qilishdagi qiyinchiliklar, davlat-xususiy sherikchilik mexanizmlarining yetarlicha rivojlanmaganligi bilan bog'liq holda transport tarmog'iga investitsiyalarni jalb qilish borasida bir qator dolzarb muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Hozirgi paytda aksariyat hollarda rivojlanishning kapital sig'imi past bo'lgan modelidan foydalanilmoqda va bunday vaziyatda xizmatlar hajmining o'sishi mavjud asosiy fondlardan foydalanishni oshirish evaziga ta'minlanmoqda.

Transport xizmatlari sifatini oshirish masalalarini tartibga solish, transport korxonalarining mobilizatsion tayyorligini oshirish va ular tomonidan harbiy-transport majburiyatlarining bajarilishini ta'minlash, davlat va investorlar o'rtasida huquq-majburiyatlar va tavakkalchiliklarning qonuniy tarzda taqsimlanishini ko'zda tutuvchi davlat-xususiy sherikchilik mexanizmlarini rivojlantirish, shuning bilan bir qatorda, transport sohasida mazkur mexanizmlardan foydalanishning ustuvor

yoʻnalishlarini koʻzda tutuvchi transport tizimi va transport xizmatlari bozorini rivojlantirishning meʼyoriy-huquqiy asoslarini takomillashtirish kun tartibidagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Yana bir muhim muammolardan biri jahon transport xizmatlari bozorida mahalliy transport kompaniyalari va umuman olganda, mamlakat transport tizimi raqobatbardoshlik darajasining pastligidir.

Mazkur vaziyat yuqorida tilga olib oʻtilgan muammolar bilan bir qatorda mahalliy transport korxonalarining jahon bozorida raqobatlashish borasida imkoniyatlarining cheklanganligi, shu jumladan, xalqaro tranzit tashishlar sohasida Oʻzbekistonning geosiyosiy ustunliklaridan yetarlicha samarali foydalana olmayotganligi bilan ham bogʻliqdir. Xalqaro transport yoʻlaklarining texnik va texnologik parametrlari mahalliy transport korxonalarining xalqaro bozorlarda raqobatbardosh boʻlishiga imkon bermaydi.

Transport xizmatlarining xalqaro va mintaqaviy bozorlariga integratsiyalashuv raqobat kurashining avj olishini, Oʻzbekiston bozoriga xorijiy tashuvchilarning kirib kelishini, maʼmuriy va tarifli toʻsiqlarning olib tashlanishini bildiradi, bu esa oʻz navbatida, mahalliy transport kompaniyalarining ahvolini yanada yomonlashishiga olib keladi. Transport xizmatlari bozori rivojlanishining dunyoviy tendensiyalari dunyoda hech bir mamlakat kuchli transport tizimi va mavqYIga ega boʻlmasdan oʻz iqtisodiyotidagi mavjud xavf-xatarlarni nazorat qila olmasligini koʻrsatadi.

Transport rivojlanishining dunyodagi tendensiyalari quyidagilardan dalolat bermoqda:

- tashuvchilar va transport turlariga nisbatan cheklovlar davri o‘z nihoyasiga yetdi. Ko‘pchilik mamlakatlar transport tizimining raqobatbardoshligini oshirishga, kvotalash tizimi va shuningdek, tarifli va shu kabi to‘siqlardan voz kechishga va buning o‘rniga transport sohasini tartibga solish borasidagi qonunchilikni xalqaro qonunchilik bilan uyg‘unlashtirishga intilmoqdalar;

- transport xizmatlari bozori murakkablasha borib, transport jarayoni va logistikaning barcha segmentlari o‘zaro integratsiyalashmoqda. Bu esa o‘z navbatida, transport infratuzilmasining yangi tipi – o‘zaro hamkorlikning yaxlit birlashgan tizimini tashkil etuvchi transport-logistika va tovar-transport majmuining rivojlanishiga turtki berdi;

- transport markazlari tizimning boshqaruvchi elementiga aylanishi butun yo‘l davomida tashish narxlarini maqbullashtirish imkonini berdi. Bu esa foyda nuqtasini tashishning jismoniy ko‘rsatkichlari va jarayonlaridan transport-logistika xizmatlari tomon siljishiga olib keldi. Transport yo‘laklari tushunchasi o‘z mohiyatini birmuncha o‘zgartirdi. Transport yo‘laklari avvallari yo‘nalishlarning umumiylikni ifoda etgan bo‘lsa, endilikda ular transport tugunlari va tashishlarni boshqarish markazi tizimiga aylandi va shu asnoda ular tarif siyosatini boshqarish funksiyasini ham asta-sekinlik bilan o‘z zimmasiga oldi;

- transport xizmatlarining sifati va ularning raqobatbardoshlik darajasi bugungi kunda o‘zining yuqori rivojlanish cho‘qqisiga erishdi. Talab yuqori bo‘lgan transport bozori segmentlarida raqobat kafolatlangan transport xizmatlari sifati uchun musobaqalashish ko‘rinishini oldi. Mazkur holatda raqobat kurashida asosiy urg‘u narx orqali raqobatlashishga qaratilganligini ta’kidlash lozim. Raqobat kurashining kuchayishi

asnosida transport turlarining ekologik jihatdan ma'lum bir talablarga javob berishiga ham alohida e'tibor qaratila boshlandi. Ekologiya va xavfsizlik borasida belgilangan me'yorlarga qat'iy rioya qilish bilan bir qatorda mahsulotning yakuniy narxida transport xarajatlarini imkon qadar maqbul darajada bo'lishiga intilish muhim o'rin egallashini unutmash lozim.

O'zbekiston transport tizimi uchun rivojlanishning ushbu darajasi hali imkon darajasida emas. Tashuvchilar va transport tugunlari operatorlarining raqobatbardoshligini oshirish, transport tizimiga xizmat ko'rsatuvchi texnologiyalarning o'zaro integratsiyasini ta'minlash, transport xizmatlari sifatini bosqichma-bosqich yaxshilanib borishini rag'batlantirish lozim. Mazkur tadbirlarning amalga oshirilishi barobarida transport xizmatlari narxi darajasini ham maqbullashtirishga erishish mumkin. Transport turlariga nisbatan belgilangan ekologik va xavfsizlik talablari bu borada eng asosiy cheklov hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi transport tarmog'i uchun xos bo'lgan tizimli muammolar sirasiga quyidagilar kiradi:

- transport infratuzilmasini rivojlantirish borasida hududiy va tarkibiy nomutanosibliklarning mavjudligi;
- mamlakat aholisi mobillik darajasining pastligi va transport xizmatlari narxining qimmatligi;
- transport xizmatlari sifatining talab darajasida emasligi;
- tranzit salohiyatidan yetarlicha foydalanmaslik, transport xizmatlari eksporti darajasining pastligi;
- transport xavfsizligini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarning yetarlicha emasligi;
- transportning atrof-muhitga salbiy ta'sirining kuchayib borishi.

Shunday qilib, O‘zbekistonda transport tizimi taraqqiyotining yetarlicha taraqqiy etmaganligi iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashda sezilarli to‘siqlarni vujudga keltirmoqda. Shu bois, 2030-yilgacha bo‘lgan muddatda mamlakat transport tizimini rivojlantirishning maqsadli va asosiy strategik yo‘nalishlarini belgilab beruvchi yangilangan uzoq muddatli strategiyani ishlab chiqish talab etiladi.

Transport majmui faoliyatini yo‘lga qo‘yish borasida mahalliy va xorijiy tajribani tahlil qilish yuqori darajada yo‘l-transport xavfsizligini ta’minlashning quyidagi asosiy yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi:

- mos hududiy infratuzilmani yaratish asosida multimodal yuk tashish tizimlari va barcha transport turlarini kompleks rivojlantirish;

- shahar ichi va hududiy yo‘l xo‘jaligini modernizatsiyalash;

- shaharlarda transport qatnovi va transport majmuini boshqarish tizimini qayta tashkil etish;

- ishlab chiqarish chiqindilarini yig‘ish, tashish va ularni keyinchalik qayta ishlashning zamonaviy tizimini barpo etish.

Transport tizimini kompleks rivojlantirish quyidagilarni nazarda tutadi:

- transportni boshqarishning mezo va mikroiqtsodiy funksiyalarini alohida ajratib olish: yaxlit tizim sifatida elektr, avtomobil, havo, daryo, dengiz va temir yo‘l transportini rivojlantirish strategiyasini aniqlashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan mezoiqtisodiy funksiyalar davlat va mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshirilsa, tijorat asosidagi tashishlarni

tashkil etish borasidagi mikroiqtisodiy funksiyalar –firmalar va davlat ulushi mavjud bo‘lgan ochiq turdagi hissadorlik jamiyatlari tomonidan amalga oshiriladi;

- transport harakatini va shuningdek, logistika markazlarini boshqarish bo‘yicha shahar va hududiy organlarni tashkil etish;

- davlat tasarrufidan chiqarilmaydigan va xususiylashtirilmaydigan regional transport infratuzilmasi obyektlari (dengiz va daryo portlari, aeroportlar, terminallar, vokzallar va boshqalar)ni hududlar yoki munitsipial tuzilmalar ixtiyoriga berish;

- transport qurilishi va infratuzilma obyektlaridan foydalanish borasida davlat-xususiy sherikchilik munosabatlarini rivojlantirish;

- shahar ichida yo‘lovchi va yuk tashish tarkibini maqbullashtirish.

Shahar transportini rivojlantirish strategiyasi transport infratuzilmasi, eng avvalo, yo‘llar, terminallar va logistika markazlarini taraqqiy ettirish istiqbollari hisobga olishi lozim. Mazkur infratuzilma holatini baholashning quyidagi ko‘rsatkichlar tizimi farqlanadi:

- 1,0 ming km² maydon, 1 mln. aholiga to‘g‘ri keluvchi yo‘llar uzunligi;

- qattiq qoplamali va zamonaviy muhandislik kommunikatsiyalariga ega bo‘lgan yo‘llarning ulushi (transport tugunlari; yo‘l o‘tkazgichlar, to‘sinlar; yo‘l ayrimalari; ko‘priklar va boshq.);

- yo‘l-transport hodisalari;

- zamonaviy yo‘llarga ega bo‘lgan aholi yashash manzillari, yuk tashuvchilar va yuk qabul qiluvchilar ulushi;

- zamonaviy avtomobil yo‘llarining o‘sib borish sur‘atlari;

- bir nechta transport turlari yordamida amalga oshiriluvchi intermodal tashishlarning ulushi;
- harakatni boshqarishning telematik vositalari bilan jihozlangan yo‘llarning uzunligi;
- 1 mln. tonna yuk hisobida zamonaviy terminallarning quvvati.

O‘zbekistonning transport majmui va bugungi kunda mavjud bo‘lgan transport xavfsizligi muammolari yaxlit tarzda mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning muhim sharti sifatida qarab chiqishni taqozo etadi. Bunday xavflarning vujudga kelish sabablari orasida quyidagilarni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

- ayrim yo‘l uchastkalari o‘tkazish quvvatining yetarlicha emasligi yoki umuman bunday imkoniyatga ega emasligi;
- uchinchi mamlakat orqali tranzit yuk va yo‘lovchi tashish shartlarining noqulayligi;
- transport vositalarining mavjud emasligi;
- transport ta’riflarining haddan tashqari yuqoriligi;
- ma’lum bir yo‘llar va yo‘nalishlarda yuk hamda yo‘lovchi tashishning ishonchlilik darajasining pastligi.

12.2-§. Mamlakat transport xavfsizligini ta’minlashning strategik yo‘nalishlari

Transport tizimini rivojlantirishning strategik maqsadi – iqtisodiyot va jamiyatni innovatsion, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, sifatli va raqobatbardosh transport xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘laqonli qondirishdan iboratdir. Transport tarmog‘ida samarali raqobat muhitini rivojlantirish, infratuzilmani taraqqiy ettirish borasida zaxira va imkoniyatlarni to‘liq ishga solish, texnika va texnologiyaning ilg‘or yutuqlaridan keng foydalanish, ijtimoiy va ekologik omillarga katta e’tibor qaratish,

transport tizimiga bog‘liq bo‘lgan milliy, iqtisodiy va shu kabi boshqa xavfsizlik masalalariga alohida urg‘u berish hisobiga yuqorida tilga olib o‘tilgan strategik maqsadga erishilishini ta‘minlash mumkin.

Avtomobil yo‘llari tarmog‘i konfiguratsiyasi ko‘p jihatdan mukammal emas va ulangan qator aylanma hamda halqa yo‘llar bilan to‘ldirilgan yaqqol ifodalangan keskin tuzilmaga ega, bu esa yirik shaharlar atrofidagi magistral yo‘llarning band bo‘lgan uchastkalarida transport oqimlari to‘planishini va atrof-muhitga zarar yetkazgan holda ko‘p ortiqcha yo‘l bosib o‘tilishini keltirib chiqarmoqda.

Mamlakatimiz yo‘llari, nafaqat, texnik darajasiga ko‘ra, balki yo‘l chetida servis obyektlari, yuksak darajada xizmat ko‘rsatiladigan zamonaviy kempinglar (to‘xtash joylari, mehmonxona, ovqatlanish punktlari, dushxonalariga ega hojatxonalar) qurilishi jihatidan ham xorijdagi yo‘llardan ancha ortda qolmoqda.

Yo‘llarning yetarlicha uzun emasligi va texnik darajasi pastligi avtomobilda tashishda katta xarajatlarni keltirib chiqarmoqda. Tashishlarning tannarxi rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi shunga o‘xshash ko‘rsatkichlardan 1,3 baravar, yoqilg‘i sarfi esa 20 foizga ortiq.

Oxirgi yillarda O‘zbekiston yo‘l xo‘jaligini moliyalashtirishda yuzaga kelgan vaziyat umumiy foydalaniladigan avtomobil yo‘llarini qurish, rekonstruksiya qilish, ta‘mirlash va saqlab turish uchun ajratilayotgan mablag‘lar ta‘mirlash oralig‘idagi muddatlarni aniqlash bo‘yicha talab etiladigan normativ hujjatlarning qariyb 35 foizini tashkil etishini ko‘rsatmoqda.

Samarali va raqobatbardosh transport tizimini yaratish uchun quyidagilar talab etiladi:

1) raqobatbardosh va yuqori sifatli transport xizmatlarini ko'rsatish;

2) raqobatbardosh va yuqori sifatli transport xizmatlari ko'rsatilishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan xavfsiz va ish unumdorligi yuqori transport vositalarini yaratish va transport infratuzilmasini barpo etish;

3) kuchli raqobat muhitini yaratish maqsadida transport xizmatlari taklifining talabdan ortiq bo'lishi uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish.

Yuqori sifatli transport xizmatlarini shakllantirish uchun, eng avvalo, sifat standartlari va o'lchamlarini aniqlashtirish, ularning bajarilishini va sifat standartlariga javob beruvchi samaradorligi yuqori bo'lgan texnologiyalar yaratilishini rag'batlantirish, davlat tomonidan tartibga solish usullari va huquqiy asoslarini takomillashtirish, hududlarda samaradorligi yuqori bo'lgan bir qator texnologiyalarni sinov tariqasida joriy etish talab etiladi.

Yuk va yo'lovchi tashish korxonalarini va transport turlari o'rtasida ichki raqobatni va shu bilan bir qatorda, xalqaro tranzit transport tizimlari o'rtasida tashqi raqobatni rivojlantirish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish talab etiladi. Ichki raqobat tovar va xizmatlar harakatining maromiyligi va tezlashishini, transport xarajatlarining qisqarishi, transport xizmatlaridan foydalanishning arzonlashishi, investitsion iqlimning yaxshilanishini va pirovardida esa bozor munosabatlarining taraqqiy etishini ta'min etadi. Bu esa o'z navbatida tashqi raqobatbardoshlikka va mamlakatning tranzit salohiyatining ortishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Raqobatbardosh transport xizmatlari bozorini yaratish quyidagilarni koʻzda tutadi:

- transport xizmatlari koʻrsatish sohasida meʼyoriy-huquqiy bazani rivojlantirish (xavfsizlik, ekologik jihatdan soflik, transport xizmatlari sifati, transport xizmatlari bozorini davlat tomonidan tartibga solish usul va vositalarini rivojlantirish). Ushbu vaziyatda monitoring va boshqaruv, transport tizimini nazorat qilish tizimini yoʻlga qoʻyish koʻrinishida samarali teskari aloqani yaratish muhim ahamiyat kasb etadi;

- yuk tashish, shu jumladan, temir yoʻl transportida yuk tashish va shuningdek, jamoat transportida yoʻlovchi tashish sohasida raqobatni rivojlantirish;

- raqobatbardoshlik darajasi yuqori boʻlgan transport xizmatlari koʻrsatilishini taʼmin etuvchi, unumdorligi yuqori boʻlgan transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish (ushbu holatda tezlik va ishonchlilik muhim sanaladi);

- transport xizmatlari sifati va tejamkorligi, ekologik jihatdan sofliigi va xavfsizligi borasida standartlarning bajarilishini taʼminlash maqsadida ilgʻor texnika va texnologiyalarni izchil joriy etish.

Transport infratuzilmasini muvozanatlashgan va jadal rivojlanishini taʼminlash transport tizimini rivojlantirishning muhim strategik yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yoʻnalishni amalga oshirish transport xizmatlariga aholi va iqtisodiyot sektorlarining ehtiyojlarini tadqiq qilish va shuningdek. transport tizimini rivojlantirishning turli variantlarini bashoratlash va modellashtirish maqsadida matematik modellashtirishning usul va vositalaridan foydalanish, statistik hisobot tizimini rivojlantirish, transport-iqtisodiy balansini tuzish asosida transport

infratuzilmasining barcha elementlarini o‘zaro hamohang va kompleks ravishda rivojlantirilishini anglatadi.

Transport tizimining barqarorligi va ishonchliligini ta’minlash 2030-yilgacha bo‘lgan davrda transport sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning ustuvorliklaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Bu o‘z navbatida, texnologik va infratuzilmaviy zaxiralar yaratilishini ko‘zda tutadi. Bunday zaxira va qo‘shimcha imkoniyatlarning yaratilishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yuk va yo‘lovchi tashishga talabning tabiiy o‘zgarishi va uning istiqbolda o‘shish sur‘atlariga ega bo‘lishi sharoitida mamlakat transport tizimining aholi hamda biznes tuzilmalariga atrof-muhit va inson sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatmagan holda, o‘z vaqtida kerakli joyda arzon va sifatli transport xizmatlari ko‘rsatishini ta’min etadi.

Transport tizimini rivojlantirish strategiyasini samarali amalga oshirishda transport infratuzilmasiga davlat qo‘yilmalarining samaradorligini oshirish va qulay investitsion iqlimni yaratish, shu asosda transport tizimining muvozanatlashgan barqaror rivojlanishini ta’minlash muhim o‘rin tutadi. Transport tizimining barqaror o‘shish sur‘atlari davlat byudjetidan ajratilayotgan moliyaviy mablag‘larning yetishmasligi sharoitida davlat-xususiy sherikchilikni rivojlantirish asosida transport majmuini rivojlantirishga xususiy investitsiyalarning ulushini oshirish hisobiga ta’min etilishi lozim. Shu bilan bir qatorda, davlat va xususiy sektor tomonidan moliyalashtirish

nisbatlarining o'zgarishi sharoitida Transport strategiyasida ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarning amalga oshirilishi uchun zarur bo'lgan umumiy investitsiyalar hajmining saqlanib qolishiga erishish talab etiladi.

Yuqori samarali transport texnologiyalaridan keng foydalanish va transport korxonalarining transport parklarini zamonaviy transport vositalari bilan boyitish imkoniyatini beruvchi va iste'molchilarning talab va ehtiyojlarini to'laqonli tarzda qondirish qobiliyatiga ega bo'lgan barqaror transport infratuzilmasini yaratish muhim o'rin tutadi. Bunday vazifalarning amalga oshirilishi, barcha turdagi transport korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish va rivojlantirish, ularning barqaror ishlashlari uchun infratuzilma borasida zaruriy shart-sharoitlarning yaratilishi ta'minlanadi. Buning asosida yuk va yo'lovchi tashish sohasida transport xizmatlari sifatining yaxshilanishiga va transport xizmatlari narxining arzonlashuviga erishiladi. Aholining turli ijtimoiy qatlamlari tomonidan transport xizmatlariga bo'lgan talabga muvofiq aholi mobilligining barqaror o'sishi-ijtimoiy transport standartlarining amalga oshishi ta'min etiladi.

Transport xizmatlari sifatini oshirish transport tizimida asoslangan zaxiralar yaratilishini talab etadi, bu esa birinchi navbatda, asosiy yuk va yo'lovchi tashish oqimlarida raqobatni rivojlantirishni taqozo etadi. Me'yoriy-huquqiy bazani rivojlantirish transport qonunchiligini uyg'unlashtirish, transport va kommunikatsiya borasida dunyo standartlariga integratsiyalashish, transport xizmatlari sifatini belgilab beruvchi me'yorlarni aniqlashtirish, ularga rioya etilishi borasida javobgarlik choralarini belgilash va shuningdek, iste'molchilar huquqini himoya qilishni ko'zda tutishi zarur.

Mamlakat transport tizimi raqobatbardoshligini oshirish transport sohasida mamlakatning manfaatlarini butun dunyo miqyosida ilgari surish va himoya qilish borasida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar bilan o‘zaro uyg‘unlashishi lozim. Bunday chora-tadbirlarning amalga oshirilishi asosida mamlakatning transport salohiyatini barqaror amalga oshirish va mamlakat transport tizimining dunyo transport xizmatlari bozoridagi o‘rnini mustahkamlashga erishiladi.

Barqaror transport tizimini yaratishda transport vositalari va transport infratuzilmasi obyektlarining texnik va texnologik xavfsizligini oshirish borasidagi siyosatni bosqichma-bosqich amalga oshirish, shu bilan bir qatorda, transport korxonalari faoliyatiga noqonuniy aralashishlarning oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Transport strategiyasini amalga oshirish davlatning ekologik omillarga bo‘lgan e’tiborini kuchaytirishni taqozo etadi. Transport sohasida ekologik siyosat tamoyillarini ishlab chiqish va uni amalga oshirish transport tizimining rivojlanishini cheklovchi emas, balki uni harakatlantiruvchi kuchga aylanishini unutmashimiz lozim.

Transport-logistika xizmatlarini ko‘rsatish, transport infratuzilmasi obyektlari va transport vositalarini ekspluatatsiya qilish, transport tizimini rivojlantirish borasida turli loyihalarning amalga oshirilishini ta’min etuvchi mehnat resurslari bilan transport tizimi korxonalar va tashkilotlarini ta’minlash tizimini takomillashtirish transport strategiyasini hayotga izchil joriy etishda muhim o‘rin tutadi.

Transport strategiyasini hayotga izchil joriy etishda loyiha boshqaruvi mexanizmlarini rivojlantirish, davlat tomonidan boshqarish va tartibga solish samaradorligini oshirish hisobiga

transport tizimini rivojlantirishni boshqarish va nazorat qilish darajasini oshirish muhim jihatlardan biri hisoblanadi. Mazkur yoʻnalishda respublika va mahalliy hududlar darajasida transport-iqtisodiy balanslar asosida transport infratuzilmasini rivojlantirishning davlat tomonidan strategik rejalashtirishning kompleks tizimini yaratish muhim oʻrin egallaydi.

Yuqorida sanab oʻtilgan transport tizimini rivojlantirishning asosiy strategik yoʻnalishlari asosida Transport strategiyasining asosiy maqsadli moʻljallari, uning maqsadlari, ustuvorliklari, amalga oshirish vazifalari va mexanizmlari shakllantiriladi.

Transport faoliyati turlaridan kelib chiqqan holda, transport strategiyasining bosh strategik ustuvorliklari boʻlib quyidagilar hisoblanadi:

umum ijtimoiy ustuvorliklar:

- aholining mobilligi, transport xizmatlarining arzon va qulayligi;
- transport turlari boʻyicha xavf-xatar va toʻqnashuvlar darajasining pasayishi;
- atrof-muhitni ifloslanishida transport ulushining pasayishi.

umum iqtisodiy ustuvorliklar:

- transport tarmogʻi tomonidan yalpi ichki mahsulotning rejalashtirilgan oʻsish hajmini taʼmin etishga xizmat qiluvchi yuqori sifatli transport xizmatlarining toʻliq hajmda koʻrsatilishiga erishish;
- mahsulot va xizmatlarning yakuniy narxida transport xarajatlarining raqobatlashadigan darajada boʻlishini taʼmin etish;
- tovar va mahsulotlar partiyasi harakatining maromiyligi va tijorat tezligini oshirish;
- transport infratuzilmasini barpo qilish va uni saqlab turishda innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish;

- transport xizmatlarini ko'rsatish borasida davlatning samarali tarif siyosatini amalga oshirish;

- iqtisodiy raqobat muhitini, shu jumladan, davlat-xususiy sherikchiligini rivojlantirishning zamonaviy mexanizmlaridan keng foydalanishni yo'lga qo'yish;

- yondash tarmoqlarni rivojlantirish dasturlari va strategiyalarini muvofiqlashtirish;

umum transport ustuvorliklari:

- transport korxonalarida mehnat unumdorligini oshirish;

- transport tizimlari rentabelligini ta'minlash;

- transport infratuzilmasi fond qaytimini oshirish;

- energiya sig'imini pasaytirish;

- milliy tashuvchilarning raqobat ustunliklarini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish va ularning raqobatbardoshligini oshirish;

- transport borasida jahonda erishilgan ilg'or natijalarga mos keluvchi innovatsion tovar transporti texnologiyalarini izchil joriy etish;

- yuqori texnologiyali mahsulotlarni tashishni yo'lga qo'yish;

- transport tarmog'ining jadal rivojlanishini ta'min etuvchi investitsiyalash uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish;

- transport strategiyasining amalga oshirilishi uchun zarur bo'lgan transport mashinasozligi va unga butlovchi va ehtiyot qismlar yetkazib beruvchi tarmoqlarni rivojlantirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda transport infratuzilmasining o'rnini qanday? Fikringizni misollar yordamida tushuntirib bering.

2. Temir yo‘l va avtomobil transportini rivojlantirish borasida asosiy muammolar va tahdidlar nimalardan iborat?

3. O‘zbekistonda havo, daryo va dengiz flotini rivojlantirish istiqbollari qanday?

4. Mamlakatimizda transport xavfsizligini oshirishning asosiy strategik yo‘nalishlarini aniqlashtiring.

5. “Uzbekistan Airways” AJ faoliyati samaradorligini oshirish uchun sizning takliflaringiz.

6. O‘zbekistonda 2030-yilgacha yo‘l-transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish istiqbollarini so‘zlab bering?

7. O‘zbekistonda transport strategiyasining bosh ustuvorliklariga nimalar kiradi?

8. O‘zbekiston Respublikasi transport tarmog‘i uchun xos bo‘lgan tizimli muammolarga nimalar kiradi?

9. Magistral quvurlarning muhim afzalliklarini aytib bering?

10. O‘zbekistonda temir yo‘l transportining hozirgi holati va uni rivojlantirish tendensiyalari haqida gapiring.

XIII BOB. MAMLAKATNING MINERAL-XOMASHYO VA ENERGETIKA TIZIMIDA XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MASALALARI

13.1-§. O'zbekistonning mineral-xomashyo majmuasi. Mineral-xomashyo majmuasida xavfsizlikka tahdidlar

Mamlakatning mineral-xomashyo majmuasi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Davlat va mahalliy byudjetlarning shakllanishi, aholi turmush darajasining yaxshilanishi va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining ortishi ko'p jihatdan mineral-xomashyo majmuasining mavjud bo'lishi va rivojlanishiga bog'liqdir. O'zbekiston zamini shuncha ko'p boyliklarga egaki, bu jihatdan jahon xaritasida O'zbekistonga teng keladigan davlatlar uncha ko'p emas.

O'zbekiston Respublikasida Mendelejev davriy tizimida aks ettirilgan elementlarning ko'pchiligi mavjud. Yer osti boyliklari orasida mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, rux volfram, uran, tabiiy gaz, neft, ko'mir, alyuminiy xomashyosi, tuz, qimmatbaho toshlar, marmar, kaolin, ozokerit, korund kabilar bor. Mutaxassis olimlarning hisob-kitob qilishlaricha, Respublikamiz yer bag'ridagi foydali qazilma boyliklar zaxirasi 3,3 trillion AQSH dollariga teng. O'zbekiston turli foydali qazilmalar: mis, kumush, oltin, qo'rg'oshin, tabiiy gaz kabi qator konlar zaxirasi bo'yicha jahon miqyosida ko'zga ko'ringan o'rinlarni egallaydi.

Yer osti boyliklari to'g'risida so'z yuritilganda, O'zbekistonning oltin zaxiralari to'g'risida alohida to'xtab o'tish o'rinli. Oltin mamlakatimizning eng asosiy boyliklaridan biri bo'lib, mustaqillikning ishonchli negizidir. Zero, barcha davlatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarida oltin jahon valyutasi vazifasini o'taydi.

O‘zbekiston Respublikasi oltin qazib chiqarish bo‘yicha Mustaqil Davlatlar Hamdustligi (MDH) tarkibidagi mamlakatlar orasida Rossiyadan keyin 2-o‘rinni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 1-o‘rinni egallaydi. Oltin zaxiralari bo‘yicha O‘zbekiston dunyoda ham katta mavqega ega. Mamlakatimiz qidirib topilgan oltin zaxiralariга ko‘ra jahonda 4-o‘rinni, uni qazib chiqarish hajmi bo‘yicha esa 7-o‘rinni egallaydi. Oltin qazib chiqarishda Muruntov Respublikaning asosiy markazi hisoblanadi. Ushbu oltin koni tufayli Qizilqum sahrosida 1972-yili Zarafshon shahri vujudga kelgan. Muruntovdan tashqari Toshkent, Samarqand, Jizzax, Namangan viloyatlarida ham oltin konlari mavjud. O‘zbekistondagi oltin konlar qatoriga Marjonbuloq, Kukpatas, Zarmiton, Kuchbuloq, Pirmurob kabilar kiradi.

Mamlakatimizda yiliga qariyb 100 tonna atrofida oltin qazib olinadi. Ma’lumot uchun 2016-2020-yillarda 70-80 tonna atrofida oltin eksport qilindi. Shu o‘rinda dunyodagi eng yirik oltin zaxiralari mavjud davlatlar bo‘lgan Xitoyda 450 ming tonna, Avstraliyada 270 ming tonna, Rossiyada 245 ming tonna, AQSHda 211 ming tonna, Kanadada 160 ming tonna, JARda 150 ming tonna atrofida oltin qazib olinmoqda. Mamlakatimizda 2020-yil ma’lumotlariga ko‘ra valyuta zaxiralari 28,4 milliard dollarni tashkil etgan. Ularning 14,4 milliard dollari monetar oltindir.

Respublikaning ayrim hududlarida mis konlari topilgan. Toshkent viloyatining Olmaliq atrofida mis konlari bor. Bu konning ishga tushirilishi natijasida 1951-yili Olmaliq shahri

tashkil topgan, keyinchalik u rangli metallurgiya sanoati markaziga aylangan.

O‘zbekistonda tabiiy gaz, neft, ko‘mir konlari ham mavjud. Zaminimizda aniqlangan tabiiy gaz zaxirasi 2 trl. m³, ko‘mir zaxirasi esa 2 mlrd.

tonnadan ortiqni tashkil etadi. Tabiiy gaz yoqilg‘i sifatidagina emas, muhim kimyoviy xomashyo sifatida ham katta ahamiyatga ega. Qashqadaryo va Buxoro hududlari O‘zbekistonning gazga eng boy hududlari hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda chiqarilayotgan tabiiy gaz va neftning o‘ndan to‘qqiz qismi Qashqadaryo viloyatiga to‘g‘ri keladi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi, Ko‘kdumaloq neft koni mamlakatimiz yoqilg‘i energetikasi majmuasida muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekistonda ko‘p yillar neft va neft mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirish maqsadida uni tashqaridan olib kelinar edi. Hozirga kelib esa Respublika neft sohasida katta istiqbollarga ega. Keyingi yillarda mamlakatimizda 20 ga yaqin neft konlarining borligi aniqlandi. Qator neft konlari ishga tushirilishi tufayli neft qazib chiqarish keskin ko‘paydi. Masalan, 1990-yili O‘zbekistonda chiqarilgan neft hajmi 2810 ming tonnani tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilga kelib, bu raqam 2.5 mln. tonnadan atrofida bo‘lmoqda. Neft chiqarish borasida Qashqadaryo viloyati karvonboshilik qiladi. U hozir mamlakatda chiqarilayotgan neftning 92 foizi ana shu viloyatga to‘g‘ri keladi. O‘zbekiston endilikda neft bo‘yicha ham mustaqilikka erishdi.

O‘zbekiston Davlat Geologiya qo‘mitasi ma’lumotiga ko‘ra, respublikada aniqlangan uran zaxiralari miqdori 190 ming tonnani tashkil qiladi. Undan 140 ming tonnasi – qumloq uran konlaridir, 47 ming tonnasi qora slanets uran konlari. Qazib olish osonroq bo‘lgan qumloq uran konlari oldin xorijiy sarmoyadorlarga taklif qilinmas edi. Ushbu konlar O‘zbekistonda uran qazib olish huquqiga ega bo‘lgan yagona korxonada - Navoiy tog‘- metallurgiya kombinati zaxiralari tarkibiga kiradi.

O‘zbekiston uran zaxiralari bo‘yicha dunyoda 11-12 o‘rinlarda, uni qazib olish bo‘yicha 7- o‘rinda turadi. Mamlakatimizda ushbu sohada keng qamrovli ishlar amalga

oshirilmoqda. Xususan,

Fransiyaning Orano Mining S.A kompaniyasi bilan Navoiy viloyatida uran konlarini qidirish va qazib olish bo‘yicha qo‘shma korxonada tashkil qilindi.

Mamlakatimiz mis zaxiralari bo‘yicha dunyoda 10-11-o‘rinda turadi. Bugungi kunda O‘zbekistonda yagona mis ishlab chiqaruvchi, bu – «Olmaliq» TMK bo‘lib, u yiliga 100 ming tonna mis ishlab chiqaradi.

O‘zbekiston 1900 mln. tonna ko‘mir zaxirasiga ega, jumladan, qo‘ng‘ir ko‘mir zaxiralari 1853 mln. tonnani tashkil etadi. Surxondaryo viloyatidagi Sharg‘un ko‘mir konida yillik ko‘mir qazib olish hajmi bugungi 150 ming tonnadan 900 ming tonnaga yetkazilishi rejalashtirilmoqda. Xitoyning China Railway Tunnel Group kompaniyasi ushbu loyihani amalga oshirishga kirishdi. Xitoylik mutaxassislar umumiy uzunligi 1,5 ming kilometr bo‘lgan eski ko‘mir shaxtalarini qayta tiklash hamda 2,2

km yangi tunnellar qazish hisobidan qo‘shimcha miqdorda xomashyo qazib olishni rejalashtirishgan.

Mineral-xomashyo resurslarini o‘zlashtirish mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar taqdim etadi, iqtisodiyotning bazaviy metallurgiya, og‘ir mashinasozlik kabi yetakchi sanoat tarmoqlarining rivojlanishini rag‘batlantiradi, mamlakat yalpi ichki mahsulotining qariyb yarmini yaratgani holda, yangi ish o‘rinlarini barpo etishga ko‘maklashadi, harbiy-sanoat majmuini zaruriy resurslar bilan ta‘minlaydi, yondash iqtisodiyot tarmog‘i va sohalarida multiplikativ samaraning vujudga kelishiga zamin yaratib beradi.

Mineral-xomashyo majmuasi deyilganda barcha tog‘-kon va mineral xomashyoni qayta ishlovchi korxonalar (tog‘-kon sanoati), mineral-xomashyo bazasi, shu bilan bir qatorda, tog‘-kon sanoatiga xizmat ko‘rsatuvchi va geologiya-razvedka tarmoqlarining umumiyligi tushuniladi.

O‘rganilgan va baholangan zaxiralar, ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan foydali qazilmalar va ularning prognoz ko‘rsatkichlari mineral-xomashyo majmuasining asosini tashkil etadi. Mamlakatimiz yer qa‘rida amalda mavjud bo‘lgan barcha foydali qazilmalar va ma‘danlar mavjud. O‘zbekiston gaz, neft, ko‘mir, temir rudalari, nikel, platina, oltin va shu kabi bir qator foydali qazilmalarning zaxirasi, ularni qazib olish va eksport qilish bo‘yicha dunyoda yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Boshqa bir tomondan esa, O‘zbekistonda marganets, xrom, boksitlar va shu kabi bir qator strategik ahamiyatga ega bo‘lgan mineral-xomashyo resurslariga katta ehtiyoj mavjuddir.

Mineral-xomashyo sohasida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash asosan quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi:

- iqtisodiy faoliyat soha va tarmoqlarini strategik mineral-xomashyo resurslari bilan ta'minlash;

- mineral xomashyo resurslarini qazib olish va ularni qayta ishlash borasida dunyoning yetakchi mamlakatlari bilan raqobatlasha olish;

- mineral-xomashyo majmuining hududlar taraqqiyotiga ta'siri.

Dunyoning ilg'or mamlakatlarining mineral xomashyo resurslari borasidagi siyosatini quyidagi asosiy modellarga birlashtirishimiz mumkin:

- renta tamoyiliga asoslangan holda qisqa muddatli davrda yuqori turmush darajasiga erishish imkonini beruvchi eksportga yo'naltirilgan model;

- Yaponiya va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida mineral xomashyo resurslarining tanqisligi sabab yoki xuddi AQSHda bo'lgani kabi ma'lum bir siyosiy sabablar hisobiga shakllangan importga asoslangan model;

- O'zini-o'zi ta'minlashga asoslangan model, siyosiy jihatdan "yopiq" mamlakatlarni ifoda etadi va xilma-xil foydali qazilmalar, ularning katta zaxirasiga ega bo'lgan davlatlardagina mazkur modeldan foydalanish mumkin. Ammo yer yuzasida bunday mamlakatlar amalda mavjud emas.

Bugungi kunda yuqorida sanab o'tilgan modellarning hech biri amalda sof holda qo'llanilmaydi, mamlakatda amalga oshirilayotgan mineral xomashyo siyosatida ko'zda tutilgan

ustuvorliklardan kelib chiqqan holda, ma'lum bir yo'nalishga boshqalariga qaraganda ko'proq e'tibor beriladi. Umuman olganda, aralash model birmuncha ma'qul hisoblanadi, chunki aralash modeldan foydalanish orqali mamlakatning mineral-xomashyo resurslari va bu borada xavfsizlikni ta'minlash borasidagi siyosatini o'zgaruvchan muhitga tez va oson moslashtirishimiz mumkin bo'ladi. Shunday qilib, mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga mineral-xomashyo majmuasining ta'sirini baholashda tabaqalashgan yondashuvdan foydalanishimiz va rivojlanish modelini tanlashda quyidagi bir qator omillarni inobatga olishimiz talab etiladi:

- jahon iqtisodiyoti rivojlanishidagi global tendensiyalar;
- mamlakat rivojlanishining iqtisodiy ukladlari;
- alohida hududlar va mintaqalarning rivojlanishida mineral-xomashyo majmuasini tizim tashkil etuvchi sifatidagi o'rni;
- foydali qazilmalar zaxirasi va ularni o'zlashtirilish darajasi;
- mineral-xomashyo resurslariga ichki va tashqi talab;
- milliy iqtisodiyotning jahonda yuz berayotgan integratsion jarayonlarga tortilganlik darajasi;
- mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash darajasi;
- ijtimoiy-iqtisodiy omillar (bandlik, daromadlar darajasi, byudjetning to'ldiriluvchanligi va shu kabilar).

Bugungi kunda barcha mamlakatlar ikkiga mineral-xomashyo resurslarini ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchilarga ajratilmoqda. Mamlakatlar o'rtasida arzon mineral-xomashyo resurslariga egalik qilish uchun nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy kurash ham ketmoqda. So'nggi yillarda kuzatilayotgan lokal mintaqaviy harbiy mojarolar asosan neft va gaz konlariga egalik qilish va ularni o'zlashtirish, magistral neft va gaz quvurlarini o'tkazish bilan bog'liq holda yuz bermoqda.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan bozor islohotlari mineral-xomashyo majmuasiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi: qayta ishlovchi korxonalar soni qisqardi, geologiya

qidiruv ishlari hajmi keskin pasayib ketdi, bir qator foydali qazilmalarni qazib olish hajmi tushib ketdi, mazkur sohada amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar moliyaviy imkoniyatlarning

cheklanganligi bois yetarlicha rivojlana olmay qoldi, borish qiyin bo'lgan hududlarda foydali qazilma konlarini o'zlashtirish e'tibordan chetda qoldi, mineral-xomashyo resurslarini qazib olish, geologiya va qidiruv ishlarini olib borish uchun zarur bo'lgan asbob-uskuna va jihozlar ishlab chiqarish texnologik jihatdan orqada qolib ketdi, ko'pchilik hollarda foydali qazilmalarni qazib olishda pala-partishlikka yo'l qo'yilishi natijasida hududlarga katta ekologik va iqtisodiy zarar keltirildi, xorijiy kompaniyalarning foydali qazilma konlarini o'zlashtirish imkoniyatlarini qo'lga kiritishi natijasida mazkur sektorda asosiy

foйда xorijlik kompaniyalar ixtiyoriga o‘tib ketdi, bunday salbiy holatlarni yana davom ettirishimiz mumkin.

Yuqorida tilga olib o‘tilgan jihatlar mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish va mineral-xomashyo resurslari borasidagi xavfsizligini ta‘minlashning ichki va tashqi xavf-xatarlarini aniqlashtirish imkonini beradi.

1. Tashqi tavakkalchiliklar va tahdidlar:

- mineral-xomashyo resurslari eksporti borasida jahon bozorlarida narxlarning beqarorligi. Bu, albatta, mamlakatlarning byudjet-moliya tizimi barqarorligi va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlariga katta ta‘sir ko‘rsatadi;

- xorijiy davlatlar tomonidan mamlakatning mineral-xomashyo sektorining rivojlanishini cheklashga yo‘naltirilgan sanksiyalar;

- mineral-xomashyo konlari, mineral-xomashyo resurslarini sotish bozorlari, transport-logistika tizimlariga egalik qilish bilan bog‘liq bo‘lgan geosiyosiy vaziyatning chigallashuvi.

2. Umum iqtisodiy tavsifga ega bo‘lgan ichki tavakkalchiliklar va tahdidlar:

- mineral-xomashyo resurslari eksportiga byudjetning qaramligi;

- mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlovchi korxonalarining yetarlicha rivojlanmaganligi, mineral-xomashyo resurslari ichki iste‘moli darajasining pastligi;

- boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda mineral-xomashyo resurslarini qazib olish va qayta ishlashning ko‘p xarajat talab qilishi;

- mineral-xomashyo resurslarining notekis taqsimlanishi, qayta ishlovchi korxonalar va iste‘molchilarning joylashuvidagi tafovutlar;

- mineral-xomashyo majmuasi faoliyati samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi rivojlangan infratuzilmaning mavjud emasligi;

- konlardan tartibsiz foydalanish, chiqitlarni qayta ishlash texnologiyasining mavjud emasligi bilan bog'liq holda qazib oluvchi va qayta ishlovchi ishlab chiqarishlarning atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi, zararli ishlab chiqarishlarda band bo'lgan ishchi-xodimlar va yaqin atrofda istiqomat qiluvchi insonlar sog'lik darajasining yomonlashuvi.

3. Tarmoq tavsifiga ega bo'lgan ichki tavakkalchiliklar va tahdidlar:

- xomashyo resurslarining aniqlangan konlari sonining qisqarishi, qazib olish oson bo'lgan mineral-xomashyo resurslari zaxiralarining tugashi hisobiga qazib oluvchi va qayta ishlovchi korxonalar rentabelligining pasayishi;

- strategik ahamiyatga ega bo'lgan boksit, marganets, uran kabi bir qator mineral xomashyo resurs zaxiralarining cheklanganligi;

- geologiya va qidiruv ishlarining yetarlicha moliyalashtirilmasligi, bu esa yangi foydali qazilma konlarini izlab topishni cheklab qo'yadi;

- aniqlangan foydali qazilma konlarini o'zlashtirish, mineral xomashyo resurslarini qazib olish va chuqur qayta ishlashni yo'lga qo'yish maqsadida talab etiluvchi mablag'larni kirituvchi investorlarning yo'qligi;

- tartibga solishning tarmoq mexanizmlarining mukammal ishlab chiqilmaganligi oqibatida yangidan barpo etilgan qazib olish quvvatlarining prognoz ko'rsatkichlariga to'g'ri kelmasligi;

- mineral-xomashyo majmui korxonalari asosiy fondlari eskirish darajasining yuqoriligi va eskirgan moddiy-texnik baza,

bu o'z navbatida, asbob-uskunalar importi uchun yo'naltirilayotgan valyuta mablag'larining oshishiga olib keladi;

- import o'rnini bosuvchi, yuqori unum bilan ishlovchi qayta ishlovchi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlariga yetarlicha e'tibor berilmasligi;

- geologiya-qidiruv ishlarini tashkil etish rivojlangan mamlakatlar darajasidan ancha orqada, bu borada mahalliy texnologiya va texnik vositalar bugungi kun talabiga javob bermaydi;

- mamlakat hududlarini geologik jihatdan o'rganish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning yetarlicha emasligi;

- ITTKIlarini moliyalashtirish hajmining pastligi, davlat va shuningdek, mineral-xomashyo sektorida faoliyat ko'rsatuvchi tijorat tuzilmalari tomonidan ilmiy izlanishlarni qo'llab-quvvatlash talab darajasida emasligi.

Mamlakatning mineral-xomashyo majmuasini rivojlantirishda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlariga quyidagilar kiradi:

- yer osti boyliklaridan foydalanish, raqobat va antimonopol faoliyat masalalari bilan shug'ullanuvchi institutsional infratuzilmani takomillashtirish;

- mineral-xomashyo resurslarini to'la qayta ishlash va to'la qayta ishlanmagan mineral-xomashyo resurslari eksportini kamaytirish.

Mamlakatning barqaror mineral-xomashyo majmuini barpo qilishda geologiya-qidiruv ishlarini sifatli tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun, birinchi navbatda, mamlakatning mineral-xomashyo resurslari nuqtayi nazaridan birmuncha istiqbolli bo'lgan hududlarida yer qa'rini o'rganish maqsadida ilmiy geologik izlanishlar olib borish talab etiladi.

Olingan bilimlar va natijalar asosida mineral-xomashyo resurslari borasida istiqbolli hisoblangan hududlar geologik tuzilishining zamonaviy modellarini yaratish zarur bo‘ladi. Yer osti suvlari resurslarini baholash va ularning holatini monitoring qilish uchun gidrogeologik tadqiqotlar amalga oshirish va gidrogeologik tasvirga olish ishlarini bajarish lozim.

13.2-§. Energetika xavfsizligi. Energetika xavfsizligi borasida ichki va tashqi xavf-xatarlar

Energetika xavfsizligi har qanday mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. O‘tgan asrning 70-yillarida yaqin sharqdagi inqiroz natijasida erkin bozor munosabatlari chuqur ildiz otgan sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarga mazkur hududlardan neft eksportining qisqarishi va buning oqibatida neft narxining keskin ko‘tarilishi asosida energetika xavfsizligi muammosi birinchi marta yuzaga chiqqan.

Iqtisodiyoti energiya resurslari va birinchi navbatda, neft hamda gaz mahsulotlari importiga bog‘liq bo‘lgan mamlakatlar bunday sharoitda yirik energetik inqirozni boshdan kechirishga majbur bo‘ldilar. Davlat va davlatlararo hamda shu bilan bir qatorda, korporatsiyalar va yaxlit biznes darajasida ko‘rilgan tezkor chora-tadbirlar natijasida bunday inqirozni yengib o‘tish mumkin bo‘ldi. Inqirozdan chiqish borasida ko‘rilgan chora-tadbirlar sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: Xalqaro energetika agentligi tomonidan ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalar asosida energetika sohasida amalga oshiriluvchi davlat siyosatini qayta ko‘rib chiqish; energiya tejamkorlik borasida faol siyosat yuritish; noan’anaviy energiya resurslarini energiya balansiga kiritish; bir qator mamlakatlarda ko‘mir sanoatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash; neftning strategik zaxiralarini

yaratish va shu kabilar. Ushbu davrga kelib energetika xavfsizligi tushunchasi shakllandi.

Energiya manbalarining yirik eksportyorlaridan biri bo'lgan O'zbekiston uchun energetika borasida energetik xavfsizlikni inobatga olgan holda amalga oshiriluvchi davlat siyosati muhim o'rin tutadi. Katta tabiiy energiya resurslari zaxiralari va yoqilg'i – energetika majmuining yirik ishlab chiqarish salohiyati yaqin istiqbolda mamlakatning energetik mustaqilligiga putur yetmasligidan dalolat bersada, uzoq muddatli istiqbolda energetika sohasida barqarorlikka erishish maqsadida hozirdanoq chora-tadbirlar ishlab chiqilishi lozimligini ko'rsatadi. Biroq bugungi kunda mamlakat energetika sohasida kuzatilayotgan ko'p qirrali va chuqur ildiz otgan inqiroz, energetika salohiyati va ishlab chiqarish kuchlarini nomutanosib joylashtirish istiqbolda mamlakatning qator hududlarini energiya ta'minotida muammolar keltirib chiqarishi va umumiy tarzda mamlakatning energiya resurslari bilan to'la-to'kis ta'minlanish darajasiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy mavqini mustahkamlash va aholi turmush darajasini oshirish, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlash borasida energetik sektorining salohiyatini mustahkamlash va tabiiy energiya resurslaridan yuqori darajada samarali foydalanishni yo'lga qo'yish mamlakat energetika siyosatining asosiy maqsadi hisoblanadi. Energetik xavfsizlik mamlakat aholisini, jamiyat, davlat, iqtisodiyot tarmoq va sohalarining yoqilg'i hamda energiya resurslari bilan ishonchli ta'minlanishi borasida yuzaga keluvchi xavf-xatarlardan himoyalanganlik darajasidir. Ushbu xavf-xatarlar tashqi (geosiyosiy, makroiqtisodiy, konyunkturaviy) omillar va shu bilan

bir qatorda, mamlakat energetika sektorining holati va faoliyat ko'rsatishi bilan belgilanadi.

O'zbekistonda 2020-yilda umumiy ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 62,2 mlrd kvt soatni tashkil etdi, elektr stansiyalarining o'rtacha yillik yuklamasi 70-72 foizni tashkil etadi, bir kishiga elektr energiyasi ishlab chiqarish 1 838 kvt soatni tashkil etadi, bu Qirg'izistondan keyin (1 375) MDH mamlakatlarida ikkinchi eng kam ko'rsatkich hisoblanadi. Taqqoslash uchun ushbu ko'rsatkich bir kishiga Rossiya Federatsiyasida 7 245, Qozog'istonda 5 405, Tojikistonda 2 000 kvt soatidan ortiqni tashkil etishini qayd etish mumkin.

"O'zbekenergo" AJ tizimida ma'naviy eskirgan asosiy fondlar (30 yildan ortiq foydalangan) ulushi 62,4 foizni tashkil etadi. Iste'molchilarga taqsimlash jarayonida iste'molchilarga

berishda elektr energiyasining o'rtacha yillik nobudgarchiligi umumiy hajmga nisbatan 16 foizni tashkil etadi.

Energetika tarmog'i bugungi kunda o'zining salohiyatidan to'liq foydalanmayotganligini qayd etish mumkin, respublika va yaqinda joylashgan mintaqalarning ehtiyojlarini qoplashda taqchilik mavjud. Ushbu sohada davlat aktivlarini boshqarishning yo'lga qo'yilgan samarali tajribasi mavjud emas. Sohada mulkida davlat ulushi bo'lgan deyarli barcha korxonalar talab darajasida bo'lmagan muammolar hamda qator vazifalarni hal etish uchun boshqariladi. Korxonalarni istiqbolli rivojlantirish bozor

ko'nikmalari hisobga olinmasdan ma'muriy usullar bilan rejalashtiriladi.

Sanoat korxonalarini va aholining elektr hamda issiqlik energiyasi, tabiiy gaz bilan ta'minlanganligi darajasini oshirish, ushbu yo'nalishda innovatsion yechimlarni qo'llagan holda transport va muhandislik tarmoqlarini, logistikasini rivojlantirish, shuningdek, energiya ishlab chiqarish tannarxini, tadbirkorlik subyektlari uchun undan foydalanish qulayligini oshirish O'zbekistonda energetika tarmog'ini rivojlantirishning asosiy maqsadi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasiga ko'ra 2030-yilga borib iqtisodiyotda elektr energiyasining prognozlashtiriladigan iste'moli 1,8 baravar, tabiiy gaz - 1,7 baravar, yoqilg'i-moylash materiallari iste'moli - 2,1 baravar ko'payadi. O'zbekistonda 2030-yilgacha elektr energiyasi ishlab chiqarishni 117,2 mlrd kvt soatgacha ko'paytirish (2018-yilga taqqoslaganda o'sish 1,9 baravar), shu jumladan, muqobil yoqilg'ilar va energiya manbalari hisobiga 30 foizgacha ko'paytirish nazarda tutilgan, elektr energiyasi tannarxi 6 foizga, tabiiy gaz tannarxi 30 foizga pasayadi.

Energetik xavfsizlikni ta'minlash modeli

13.1-rasm. O'zbekistonning energetik xavfsizlik modeli.

Mamlakatning energetika xavfsizligini mamlakat fuqarolari, jamiyat, davlat va iqtisodiyot tarmoqlarining arzon va zaruriy sifatga ega bo'lgan yoqilg'i-energetika resurslariga bo'lgan ehtiyojlarini to'laqonli ravishda qondirish borasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillardan, shu bilan bir qatorda, yoqilg'i-energiya ta'minotidagi uzilishlardan himoyalanganlik darajasi sifatida baholashimiz mumkin. Tilga olib o'tilgan himoyalanganlik darajasi odatiy sharoitlarda mavjud ehtiyojlarni to'laqonli ravishda qondirilishini, favqulodda holatlarda esa mavjud ehtiyojlarni minimal darajada qondirilishini kafolatlashi lozim. Bu o'rinda shuni e'tiborga olishimiz lozimki, bugungi kunda himoyalanganlik darajasining ta'min etilishiga zo'r berilishi, istiqbolda iqtisodiyot tarmoq va sohalarini yoqilg'i-energiya resurslari bilan ta'minlanishini shubha ostiga qo'yimasligi zarur.

Xalqaro energetik xavfsizlik muammolari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab davlat boshqaruvi organlari, tahlilchilar, amaliyotchilar va olimlarning diqqatini torta boshladi. Shakllanganligiga hali u qadar ko'p bo'lmagan energetika xavfsizligi instituti global xalqaro xavfsizlik majmuida muhim ahamiyat kasb etishi bir qator omillarga bog'liq.

Birinchiidan, jahon iqtisodiyotining energetika sektori har qanday mamlakat milliy xo'jaligi tarmoqlarining hayotiy faoliyatini ta'min etadi va ko'p jihatdan ularning moliyaviy-iqtisodiy natijalari va ko'rsatkichlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Tabiiy yoqilg'i-energetika resurslari va energetika sektorining salohiyatidan eng yuqori darajada samarali foydalanish iqtisodiyotning barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash va aholi turmush darajasini yaxshilash imkonini beradi.

Ikkinchidan, tabiiy yoqilg‘i-energetika resurslari dunyo mamlakatlari bo‘yicha notekis taqsimlangan. Uglevodorod resurslariga boy mamlakatlar bilan bir qatorda, bunday resurslarga ega bo‘lmagan mamlakatlar ham mavjud. Hatto boy neft va gaz zaxiralariga ega bo‘lgan mamlakatlar mazkur zaxiralarni o‘zlashtirish va ekspluatatsiya qilish borasidagi ishlab chiqarish xarajatlari va shu bilan birgalikda, energiya resurslari sifati bo‘yicha ham bir-birlaridan farq qiladi. Bu, o‘z navbatida, yoqilg‘i-energetika majmui tarkibiga kiruvchi ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida raqobat kurashi borasida ma’lum bir obyektiv farqlanishlarni keltirib chiqaradi.

Uchinchidan, energiya resurslar iste’molining uzluksiz o‘sib borishi, uglevodorod xomashyosi zaxiralarining qayta tiklanmasligi, jahon iqtisodiyoti mazkur tarmog‘ining bir qator o‘ziga xosliklari energiya resurslari bozorida raqobat kurashining shiddatli tus olishiga va uning natijasida davlatlar o‘rtasida harbiy-siyosiy nizolarning avj olishiga sabab bo‘ladi.

Tashqi siyosat borasida O‘zbekistonning energetika xavfsizligi muammolari sobiq Ittifoqning tarqalib ketishi va yaxlit yoqilg‘i-energetika majmuining alohida milliy tizimlarga ajralib chiqishi oqibatida yanada dolzarblik kasb eta bordi, bu esa o‘z navbatida, mamlakat yoqilg‘i-energetika majmuasiga tashqi iqtisodiy va siyosiy omillarning ta’sirining kuchayishiga olib keldi:

1) sobiq ittifoq respublikalarining yoqilg‘i-energetika majmui bozorlari avvallari yaxlit bitta ichki bozorni tashkil etgan bo‘lsa, endilikda ular ichki bozordan tashqi bozorga aylanadi;

2) “markazdan qochirma” harakatlarning avj olishi yangidan tashkil topgan mustaqil davlatlar yoqilg‘i-energetika resurslarini yetkazib berish manbalarini diversifikatsiya qilishlari

natijasida yoqilg‘i-energetika resurslarini yetkazib berish borasidagi avvaldan mavjud aloqalarga chek qo‘yildi;

3) yaxlit infratuzilmaning barbod bo‘lishi va sobiq ittifoq respublikalari orqali Yevropa bozorlariga yoqilg‘i-energetika resurslarini yetkazib berishda tranzit muammolarining vujudga kelishi.

Energiya resurslarining tashqi bozorida raqobatning kuchayishi sharoitida O‘zbekiston ortida katta davlatlarning manfaatlari turuvchi yirik transmilliy kompaniyalarning kuchli iqtisodiy bosimiga duch kelmoqda. Bu kabi omillarning barchasi energetika sektorida mamlakatning tashqi iqtisodiy manfaatlarini ta‘minlash sohasida aniq va puxta o‘ylangan davlat siyosatini olib borishni taqozo etadi.

Tashqi xavf-xatarlar. Umuman olganda, dunyo neft va gaz bozori tomonidan mamlakatning energetika xavfsizligiga xavf soluvchi xatarlarning vujudga kelishiga olib keluvchi iqtisodiy hamda siyosiy tUSDagi sabablar va omillariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) bozorlardagi nobarqarorlik;
- 2) ayrim xorijiy davlatlar yoki ularning hamjamiyatlarining xalqaro yoqilg‘i-energetika resurslari va ularni qazib olish bozorlarida mamlakatga nisbatan kamsituvchi va ayrimachi xatti-harakatlarning amalga oshirishi;
- 3) xorijda neft va gaz konlarini o‘zlashtirishda O‘zbekiston kompaniyalarining ishtirok etishiga to‘sqinlik qilish;
- 4) dengiz yo‘llarida kemalarning erkin qatnovi to‘g‘risidagi konvensiyani bajarmaslik, tranzit davlatlar hududidagi tranzit quvurlarni yopib qo‘yish, mamlakatdan eksport qilinuvchi neft va gaz resurslarini tashish borasida cheklovlar o‘rnatish;

5) boshqa davlatlar hududi orqali tranzitga asossiz ravishda yuqori tariflar belgilash;

6) harbiy to'qnashuvlarning kelib chiqish ehtimoli.

So'nggi yillarda dunyo energetika bozorida yuz berayotgan jarayonlar, mamlakatlar o'rtasida energiya resurslar borasida yuzaga kelayotgan ziddiyatlar energetika borasida o'ziga xos energetika diplomatiyasini yo'lga qo'yishni, milliy energetika kompaniyalarining manfaatlarini xalqaro maydonda faol qo'llab-quvvatlash zarurligini ko'rsatmoqda.

Markaziy Osiyoning energetika balansida O'zbekistonning mavqiyini mustahkamlash, suvni iste'mol qilishning resurs samaradorligi modeliga o'tish va umuman iqtisodiyotning energiya jihatidan samaradorligini oshirish, xususan:

- kichik derivatsion GESlar va yordamchi infratuzilmani qurish;

- quyosh, shamol yoki biochiqindilar singari energiyaning tiklanadigan manbalaridan generatsiyalashtiruvchi issiqlik yoki elektr stansiyalari qurish;

- elektr energiyasiga ichki talab qondiriladigan Markaziy Osiyoda suv-energetika konsorsiumi yaratish ishlari;

- Atom energetikasida loyihalarni rivojlantirish (Rossiya, Fransiya va Xitoy bilan birgalikda);

- energiyani sanoat yo'li bilan saqlash tizimini ishlab chiqish;

- elektr generatsiyasini markazlashtirishdan chiqarish tizimini joriy etish (Smart Grid);
- qo‘shilgan qiymat ulushi yuqori bo‘lgan samarali va barqaror energetika tizimini yaratish;
- energiyaning tiklanadigan manbalari va atom energetika sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash;
- asbob-uskunalar ishlab chiqarilishi mahalliyashtirilishining salmoqli darajasi va energiyaning tiklanadigan manbalarini texnologik rivojlantirish.
- O‘zbekistonning elektroenergetika tarmog‘ida xalqaro kompaniyalar paydo bo‘ladi.

Energetika xavfsizligi borasida ichki xavf-xatarlar quyidagilarning mavjudligi bilan bog‘liqdir:

1) yoqilg‘i-energetika majmuasi asosiy fondlari eskirish darajasining yuqoriligi (elektroenergetika va gaz sanoatida eskirish 60%, neftni qayta ishlash sanoatida 80 %ni tashkil etadi);

2) yoqilg‘i-energetika majmuasini rivojlantirishga yo‘naltirilayotgan investitsiyalar salmog‘ining pastligi;

3) mamlakat iqtisodiyoti va energetikasining tabiiy gazga haddan ziyod bog‘liqligi, yoqilg‘i-energetika resurslarining ichki iste‘moli tarkibida tabiiy gazning ulushi qariyb 53 %ni tashkil etadi;

4) mamlakat yoqilg‘i-energetika majmuasi ishlab chiqarish salohiyatining bu borada jahonda erishilgan daraja va ekologik standartlarga to‘g‘ri kelmasligi;

5) Orolbo‘yi hududida energetika infratuzilmasining sust rivojlanganligi.

Milliy darajada energetika xavfsizligini ta‘minlash uchun, eng avvalo, ikkita dolzarb muammoni hal etish lozim. Birinchidan, yoqilg‘i-energetika majmuining ko‘p jihatdan

eskirgan texnologik bazasini modernizatsiya qilish va energiya resurslar ishlab chiqarish hajmining barqarorligiga erishish maqsadida resurs bazasining takror ishlab chiqarilishini ta'minlash zarur. Joriy o'n yillikda investitsiyalarning cheklanganligi bois (faqat neft tarmog'idan tashqari) birinchi navbatda, mavjud ishlab chiqarish quvvatlari (ularning xizmat muddatlarini uzaytirish imkoniyatlarini inobatga olgan holda) texnologik jihatdan modernizatsiya qilinadi, keyinchalik esa ilg'or mahalliy va bizning sharoitlarga mos keluvchi xorijiy texnologiyalardan foydalanilgan holda ular tubdan rekonstruksiya qilinadi va yangi quvvatlar barpo etiladi.

Ikkinchidan, yoqilg'i-energetika resurslarining iste'moli tarkibi va ularni ishlab chiqarishni joylashtirishni tubdan qayta ko'rib chiqish talab etiladi. Atom va gidro energetika, ko'mir iste'molini ko'paytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanishga o'tish, yangi uglevodorod zaxiralarini izlab topish va ularni o'zlashtirish ko'zda tutilgan. Mamlakat va hududiy darajada amalga oshiriluvchi davlat energetika siyosati maqsad va usullarining yaxlitligini ta'minlash energetika xavfsizligiga erishish va yoqilg'i-energetika majmuini barqaror rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Ijro hokimiyati organlari yoqilg'i-energetika majmuasining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash va yoqilg'i-energetika sohasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqadilar; Respublika energetika tizimi atom energetikasi faoliyatini direktiv tartibda muvofiqlashtiradi va nazorat qiladilar; energetika obyektlari va inshootlarining samarali va xavfsiz ishlashi borasida standartlar, xavfsizlik me'yorlari va texnik shartlarni belgilaydilar va ularga rivoj etilishi ustidan davlat nazoratini o'rnatadilar; foydali qazilma konlari va yoqilg'i-

energetika majmui subyektlari faoliyatini litsenziyalaydilar; qonunchilik hujjatlari asosida va shuningdek, kompaniyalar va aksionerlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlariga egalik qilish orqali tabiiy monopoliyalarning faoliyatini tartibga soladilar.

Xomashyo va resurslarning yetarli ekanligi milliy iqtisodiyot va aholining energiya resurslari bilan uzluksiz ta'minlash imkoniyatlari bilan belgilansa, mavjud narxlar sharoitida ta'minotning rentabelligiga erisha olish-iqtisodiy jihatdan hammaboplikni ifoda etadi. Ekologik va texnologik jihatdan yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegara esa, energetika obyektlarining xavfsiz faoliyat ko'rsatishini belgilab beruvchi texnik va ekologik cheklovlar doirasida energiya resurslarini qazib olish, ishlab chiqarish va iste'mol qilish imkoniyatlarini anglatadi.

2030-yilgacha bo'lgan O'zbekistonning energetika strategiyasini amalga oshirish natijasida energetika xavfsizligi to'laligicha ta'minlandi. Shu bilan birgalikda mamlakat energetika tizimidagi mavjud muammolarning o'ziga xos aksi bo'lgan ayrim hududlardagi energetika xavfsizligini ta'minlash borasidagi lokal tavsifdagi qisqa muddatli buzilishlar bartaraf etiladi.

Energetik xavfsizlik holatini monitoring qilish. 2030-yilgacha mo'ljallangan energetik strategiyasida energetik xavfsizlikni ta'minlash borasida quyidagi indikatorlar zarurligi ko'zda tutilgan:

- energetika xavfsizligi;
- iqtisodiyotning energetik samardorligi;
- energetikaning iqtisodiy va byudjet samaradorligi;
- energetikaning ekologik xavfsizligi.

2030-yilgacha bo'lgan energetik strategiyada O'zbekiston iqtisodiyoti va mamlakat yoqilg'i-energetika majmuini rivojlantirishning bir nechta bosqichlari ajratib ko'rsatilgan.

Birinchi bosqich inqirozdan chiqish va yangi iqtisodiy taraqqiyot uchun yangi iqtisodiy asos yaratish bosqichi hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich innovatsion taraqqiyot va yangi iqtisodiyotning infratuzilmasini shakllantirish bosqichi sanaladi. Birinchi bosqichda asosiy ishlab chiqarish fondlarini modernizatsiyalash borasida amalga oshirilgan ishlar va amaliyotga joriy qilingan bir qator me'yoriy-huquqiy hamda institutsional o'zgarishlar natijasi sifatida yoqilg'i-energetika majmui va butun iqtisodiyot tarmoq sohalarida energiya samaradorlikni yalpi tarzda oshirish ikkinchi bosqichning muhim vazifasi hisobalanadi.

Uchinchi bosqich innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish bosqichidir. An'anaviy energiya resurslaridan yanada samarali foydalanish bilan bir qatorda yangi energiya manbalarini izlab topish va

ularni olish texnologiyasini takomillashtirishga tayangan holda, yuksak texnologik imkoniyatlar darajasiga ega bo'lgan kelajak energetikasiga bosqichma-bosqich o'tish mazkur bosqichning asosiy mazmunini tashkil etadi. Ushbu bosqich 2030-yilga qadar amalga oshiriladi.

2030-yilga borib iqtisodiyotda elektr energiyasining prognozlashtiriladigan iste'moli 1,8 baravar, tabiiy gaz - 1,7 baravar, yoqilg'i-moylash materiallari iste'moli - 2,1 baravar ko'payadi. Konsepsiya doirasida 2030-yilgacha elektr energiyasi ishlab chiqarishni 117,2 mlrd kVt soatgacha

ko'paytirish (2020-yilga taqqoslaganda o'sish 1,9 baravar), shu jumladan, muqobil yoqilg'ilar va energiya manbalari hisobiga 30 foizgacha ko'paytirish nazarda tutiladi, elektr energiyasi tannarxi 6 foizga, tabiiy gaz tannarxi 30 foizga pasayadi.

Quyidagilar 2030-yilgacha tarmoqni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi:

O'rtacha muddatli istiqbolda (2020-2025-yillar)

1. Faoliyatning potensial raqobatli (gaz, neftni qayta ishlash mahsulotlari, elektr energiyasini xususiy operatorlarga sotish) va monopol (qazib olish, generatsiya, magistral tarmoqlar orqali uzatish, dispetcherlik boshqaruvi tizimi) sohalarini aniq ajratgan holda korxonalarni tarkibiy o'zgartirishning yo'nalishlarini belgilab yoqilg'i-energetika kompleksini bozorga xos isloh qilish strategiyasini amalga oshirish.

2. Energetika sohasida davlat boshqaruvi va xo'jalik faoliyati funksiyalarini chegaralash, ijtimoiy va davlat-xususiy sheriklikning huquqiy va institutsional bazasini takomillashtirish, tarif siyosatini amalga oshirishning aniq bozor mexanizmlarini ishlab chiqish va shu asosda sog'lom raqobat muhiti prinsiplarini ilgari surish.

3. Respublika ichki iste'molchilarini tabiiy gaz bilan ishonchli ta'minlash maqsadida gaz-transport tizimini rekonstruksiya va modernizatsiya qilish hamda gazning eksport hajmlarini kengaytirish.

4. Gazni sanoat yo'li bilan qayta ishlash uchun bo'shatish maqsadida yoqilg'i-energetika kompleksining ishlab chiqarish tuzilmasini diversifikatsiyalash jarayonini chuqurlashtirish.

5. Elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarishda sanoat chiqindilari va maishiy chiqindilardan foydalanish

texnologiyalarini rivojlantirish yoqilg‘i-energetika resurslarining xomashyo bazasini diversifikatsiyalash, zararli chiqindilarni kamaytirish va qimmatroq yoqilg‘ini iste‘mol qilishni qisqartirishning samarali usuliga aylanishi mumkin. Ushbu trendni rivojlantirish "Chiqindilar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni amalda bajarilishini ta‘minlaydi.

6. Issiqlik va elektr energiyasining yangi avtonom manbalarini ishlab chiqish va joriy etish, quyosh energiyasi singari tiklanadigan, muqobil energiya manbalarini joriy etishni tezlashtirish, kombinatsiyalashtirilgan siklli integratsiyalashtirilgan quyosh-issiqlik elektr stansiyalarini, bioenergetikani joriy etish va shu kabilar.

7. Ulgevodorod xomashyoni chuqur qayta ishlash bo‘yicha texnologik rekonstruksiya qilish va yangi quvvatlarni faol ishga tushirish loyihalarini amalga oshirish, yoqilg‘i-energetika kompleksining qayta ishlovchi tarmoqlarini rivojlantirishda innovatsiyalarni faol joriy etish.

8. Neft va gaz quduqlarini burg‘ulash, uglevodorodlarni qazib olish, tashish va qayta ishlash tizimlari, shuningdek, iqtisodiyotning turdosh tarmoqlari uchun yuqori texnologik asbob-uskunalarni o‘zlashtirish va ishlab chiqarishni nazarda tutadigan importning o‘rnini bosish nomenklaturasi va hajmlarini kengaytirish.

9. Elektr energiyasi va tabiiy gazni tashish va pirovard iste‘molchiga sotish jarayonlarida blokcheyn tizimini joriy etish.

10. Neft-gaz konlarining zaxiralari zarur o‘lishini ta‘minlaydigan yangi konlarni (shu jumladan, slanets uglevodorodlar konlarini) ishga tushirish va neft-gaz

konlaridan olinadigan samara koeffitsiyentlarini salmoqli ravishda ko'paytirish.

11. Energiyaning tiklanadigan manbalari kompleksida, shu jumladan, kichik shaharlarda gaz-porshen qurilmalarini qo'llagan holda yopiq issiqlik ta'minotining boshqariladigan tizimlari bilan uyg'unlikda elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarishni ta'minlaydigan qurilmalarni joriy etish. Bu elektr va issiqlik yuklamalari jadvallarini mahalliy tartibga solish, mintaqalarni energiya bilan barqaror ta'minlash, elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarishda birlamchi energiya xarajatlarini pasaytirish uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarishning kombinatsiyalashtirilgan sxemasi bilan 1 MVt va undan ortiq quvvatli qozonxona stansiyalarini loyihalashtirish va qurish amaliyotini joriy etish.

12. Tarmoqning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish maqsadida qulay muhit yaratgan holda iqtisodiyot subyektlari o'rtasida energetika bozorini va iqtisodiy o'zaro munosabatlarni shakllantirish.

Uzoq muddatli istiqbolda (2030-yilgacha)

13. Suyuq va gazsimon uglevodorodlar zaxiralarini, shu jumladan, geologiya-qidiruv ishlarining yangi texnologiyalarini joriy etish hisobiga chuqur qatlamlar zaxiralarining zarur o'sishini ta'minlash.

14. Yangi konlarni o'zlashtirish, qazib olish va nobudgarchiliklarni kamaytirishning yuqoriroq darajasini ta'minlaydigan qazib olishning yangi texnologiyalarini joriy etish orqali uglevodorod xomashyo qazib olish obyektlarining texnologik infratuzilmasini modernizatsiyalash jarayonlarini tezlashtirish.

15. Energiya hosil qiluvchi energetika quvvatlarini modernizatsiyalash va kengaytirish, iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarining elektr ta'minoti ishonchliligi va samaradorligini ta'minlaydigan elektr uzatish liniyalarini rekonstruksiya qilish.

16. Ishlab chiqariladigan mahsulotni diversifikatsiyalash imkonini beradigan uglevodorodlarni qayta ishlash bo'yicha ilg'or texnologiyalarni joriy etish, turdosh ishlab chiqarishlarni rivojlantirishni ta'minlab, uning sifat tavsiflarini yaxshilash (gaz-kimyó mahsulotlarining yangi turlarini kengaytirish va o'zlashtirish bo'yicha loyihalar va shu kabilar).

17. Energiyaning tiklanadigan manbalari ulushini, shu jumladan, gidroenergiya, ko'mir yoqilg'isi, yoqilg'ining noan'anaviy turlari, atom energiyasi ulushini ko'paytirish yo'nalishida umumiy energetik balansni diversifikatsiyalash yo'nalishlarini o'z ichiga oluvchi yoqilg'i-energetika kompleksini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish, shuningdek, elektr va issiqlik energiyasi ishlab chiqarishning kombinatsiyalashtirilgan texnologiyalarini qo'llash, ikkilamchi energiya resurslarini energetik utilizatsiya qilish hisobiga uglevodorod xomashyodan foydalanish samaradorligini oshirish.

18. Markaziy Osiyoning energetika balansida O'zbekistonning mavqayini mustahkamlash, suvni iste'mol qilishning resurs samaradorligi modeliga o'tish va umuman iqtisodiyotning energiya jihatidan samaradorligini oshirish, xususan:

- kichik derivatsion GESlar va yordamchi infratuzilmani qurish;

- quyosh, shamol yoki biochiqindilar singari energiyaning tiklanadigan manbalaridan generatsiyalashtiruvchi issiqlik yoki elektr stansiyalari qurish;
 - uning hisobiga elektr energiyasiga ichki talab qondiriladigan Markaziy Osiyoda suv-energetika konsorsiumi yaratish ishlari;
 - Atom energetikasida loyihalarni rivojlantirish (Rossiya, Fransiya va Xitoy bilan birgalikda);
 - energiyani sanoat yo‘li bilan saqlash tizimini ishlab chiqish;
- elektr generatsiyasini markazlashtirishdan chiqarish

tizimini joriy etish (Smart Grid);

- qo‘shilgan qiymat ulushi yuqori bo‘lgan samarali va barqaror energetika tizimini yaratish;

- energiyaning tiklanadigan manbalari va

atom energetika sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash;

- asbob-uskunalar ishlab chiqarilishi mahalliyashtirilishining salmoqli darajasi va energiyaning tiklanadigan manbalarini texnologik rivojlantirish. O‘zbekistonning elektroenergetika tarmog‘ida xalqaro kompaniyalar paydo bo‘ladi.

Energetik xavfsizlik holati va uning tarkibiga kiruvchi ko‘rsatkichlarning belgilangan me‘yorlarga mosligini doimiy monitoring qilib borish zarur, belgilangan me‘yorlardan chetga chiqish holatlari aniqlansa, tezkor chora-tadbirlar ko‘rilishi talab

etiladi. Texnologik jihatdan energiya resurslarini qazib olish, ularni qayta ishlash va shu bilan bir qatorda ularni tashish, sotish va iste'molini yo'lga qo'yish borasidagi keng qamrovli jarayonlarni takomillashtirib borish hisobiga energetika xavfsizligi ta'minlanadi. Har bir bosqichda tabiat bilan ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy tavsifga ega bo'lgan intensiv aloqalarga kirishiladi va inson-tabiat o'rtasidagi aloqalarning yangi qirralari yuzaga chiqa boradi.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 24-maqсад: Iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta'minlash hamda "Yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirishdan iboratdir. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagilar belgilangan:

2026-yilga kelib elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'rsatkichini qo'shimcha 30 milliard kVt.soatga oshirib, jami 100 milliard kVt.soatga yetkazish;

- 2026-yilga qadar qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini 25 foizga yetkazish evaziga yiliga qariyb 3 milliard kub metr tabiiy gazni tejash;
- O'zbekiston energetika tizimining qo'shni davlatlar energetika tizimlari bilan barqaror ishlashini ta'minlash;
- sanoat tarmoqlarida yo'qotishlarni kamaytirish va resurslarni ishlatish samaradorligini oshirish;
- uy-joy-kommunal xo'jaligi, ijtimoiy soha obyektlari va boshqa sohalarda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish va energiya samaradorligini oshirish;
- elektromobillar ishlab chiqarish va ulardan foydalanish bo'yicha choralarni ko'rish;

- iqtisodiyot tarmoqlarining havoga chiqaradigan zararli gazlar hajmini bir birlik Yalpi ichki mahsulot hisobida 10 foizga qisqartirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tabiiy resurslar tushunchasi mazmuni va mohiyatini izohlab bering.
2. O‘zbekistonning tabiiy-geografik sharoiti haqida bayon qiling.
3. Mineral xomashyo resurslari tushunchasiga ta’rif bering.
4. Mineral xomashyo resurslarini iqtisodiy ahamiyati nimada?
5. O‘zbekistonda oltin, uran, mis, ko‘mir zaxiralari va uni qazib olish ko‘rsatkichlari hamda iqtisodiy ahamiyatini baholang.
6. O‘zbekistonda neft va gaz zaxirasi hamda uni qazib olish yuzasidan amalga oshirilayotga islohotlar to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
7. O‘zbekistonda energetika xavfsizligi tushunchasini yoritib bering.
8. O‘zbekistonda qanday energetika resurslari va konlari mavjud?
9. O‘zbekistonda energetika xavfsizligi borasida ichki va tashqi xavf-xatarlarni aytib bering.
10. O‘zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida energetika tarmog‘ini rivojlantirish ko‘rsatkichlari haqida so‘zlab bering.

XIV BOB. EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH - IQTISODIY RIVOJLANISHNING MUHIM OMILI

14.1-§. O'zbekistonda ekologik vaziyat va xavf-xatarlar

O'zbekiston Respublikasidagi ekologik vaziyat uning geografik joylashuvi hamda iqlim sharoitiga bog'liqdir. O'zbekiston Amudaryo va Sirdaryo daryolarining oralig'ida, Yevroosiyo qit'asining markaziy qismida, yarim sharning subtropik hududida joylashgan. O'zbekiston uchta asosiy iqlim zonalari – cho'llar va quruq dashtlar, tog' yonbag'irlari va tog'larga bo'linadi. Cho'l va quruq dasht hududlarining deyarli barchasi, shu jumladan, Qizilqum sahrosi, Ustyurt platosi, Qarshi va Dalvarzin cho'llari dengiz sathidan 400 metr balandlikda va undan pastda yotadi.

Sobiq sho'ro hokimiyati davrida tabiat qonunlariga zid ravishda respublikamiz iqlim sharoitlari hisobga olinmay iqtisodiyotning bir tomonlama, xomashyo, oraliq mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilganligi, xalq xo'jaligida paxta yakkahokimligi, suv va o'rmon resurslaridan xo'jasizlarcha foydalanish cho'l maydonlarining kengayishi, tuproq qatlamining sho'rlanishi, ekologiyaning buzilishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasining ekologik vaziyati quyidagilardan iborat:

Birinchidan: yerning cheklanganligi va uning sifat tarkibi pastligi bilan bog'liq xavf to'xtovsiz ortib bormoqda. Bu xavf yerlarning odamlarning munosabati tufayli, ilgari nurashga qarshi chora-tadbirlar yaxshi olib borilmaganligi, shamol va suv ta'sirida yemirilishning tuproq unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, tuproq nurashi, sho'rlanishi, yer ustki va yer osti suvlari sathi pasayishida namoyon bo'lmoqda.

Ikkinchidan, suv zaxiralarning, shu jumladan, yer usti va yer osti suvlarining keskin taqchilligi hamda ifloslanganligi jiddiy ekologik xavfdir.

Uchinchidan, Orol dengizining qurib borish xavfi kuchli ekologik xavf-xatar, tahdiddir. Bugun Orolbo'yida nafaqat ekologik, balki dunyo miqyosida og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va demografik muammolar paydo bo'ldi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida "Hozirgi vaqtda Orol fojiasi tufayli 5,5 million gektardan ortiq maydonda Orolqum sahrosi paydo bo'ldi. Har yili 100 million tonna qum va tuz havoga ko'tarilmoqda. Bu esa Orol halokati global muammo ekanini yana bir bor isbotlamoqda"¹, -deb ta'kidlagan.

To'rtinchidan, havo bo'shlig'ining ifloslanishi ham respublikada ekologik xavfsizlikka solinayotgan tahdiddir. Mutaxassislarning ma'lumotlariga qaraganda, har yili respublikaning atmosfera havosiga 4 million tonnaga yaqin zarralar qo'shilmogda.

Ekologik xavf-xatar va tahdidning kuchayishi ekologik xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini shakllantirish va rivojlantirib borishni taqozo etadi. Ekologik vaziyatni baholash uchun Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi institutlari (NIPTI "Atmosfera" va NPXS "Suv xo'jaligi ekologiyasi") tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududini ekologik hududlashtirish metodologiyasi

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2018-yil 28-dekabr.// Xalq so'zi, 2018-yil 29-dekabr.

ishlab chiqilib, amalga oshirilgan. Hududlashtirish respublikaning ma'muriy-hududiy taqsimotiga asoslangan; rayonlashtiriladigan eng kichik hududiy birlik (takson) sifatida ma'muriy tuman, respublika yoki viloyatga bo'ysunuvchi shahar qabul qilingan. Har bir taksonning ekologik vaziyati 18 ta ekologik indikator (mezon) bo'yicha baholangan, ular hududlarning ekologik tanglik darajasi (ruxsat berilgan, kritik, favqulodda, ekologik falokat) bo'yicha an'anaviy taqsimoti bilan bir qatorda, balli baholarga ham ega bo'lib, o'rtacha solishtirma balli bahoni hisobga olgan holda xavfli va o'ta xavfli toifalarga bo'linadi.

Hududni ekologik tanglik darajasiga ko'ra rayonlashtirish (viloyatlar bo'yicha) quyidagicha amalga oshiriladi: 400 va undan yuqori ball - favqulodda tang, 205-400 - kuchli tanglik, 150-250 - o'rtacha tanglik, 120-150 - sust tanglik va 120 ball normal (tanglik yo'q).

Ekologik jihatdan eng og'ir ahvolda turgan hudud Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'lib, bu yerdagi ekologik vaziyat favqulodda tang bo'lgan holda ahvol yanada og'irlashmoqda.

Xorazm, Farg'ona va Navoiy viloyatlarida ekologik vaziyat kuchli tanglik darajasida. Samarqand va Buxoro viloyatlaridagi ekologik vaziyatni o'rtacha tanglikda deb tavsiflash mumkin. Surxondaryo, Toshkent, Sirdaryo va Andijon viloyatlaridagi vaziyatni sust tanglikda, Namangan, Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari va Toshkent shahridagi ahvol esa me'yoriy sharoitdadir.

Ta'kidlab o'tish joizki, hududlarni ekologik tanglik darajasi bo'yicha yuqoridagidek saralashda nisbatan "me'yoriy" viloyatlarda ham favqulodda og'ir holatlar kuzatilayotgan "qaynoq nuqtalar" bo'lishi mumkin. Masalan, Surxondaryo viloyatidagi Termiz va Muzrabod tumanlari, Buxoro viloyatidagi

G'ijduvon, Toshkent viloyatidagi Yangiyo'l shaharlari favqulodda ekologik vaziyat zonasiga kiradi.

Rayonlashtirish natijalaridan ekologik ofat hududlarida yashovchi aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan qonunchilikni ishlab chiqish shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilishning hamda O'zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishini ekologik ta'minlashning Milliy va hududiy rejalarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

14.2-§. Davlatning ekologik siyosati va tabiatdan foydalanish vazifalari

O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunida iqtisodiy mexanizmning asosiy konsepsiyasi shakllantirilgan, tabiiy resurslardan foydalanishga limitlar aniqlangan, tabiatni muhofaza qilish samaradorligini oshiruvchi ishlar uchun soliq, kredit va boshqa imtiyozlar berilgan. Suvdan foydalanish Respublikamizda 1993-yil 6-mayda qabul qilingan «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonun va boshqa qonunlar bilan tartibga solinadi.

- Ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilishi muammosini ham hisobga olish kerak. Shunday qilib, tiklanadigan energiya resurslarini, xususan shamol va quyosh energiyasini o'zlashtirish hozirgi kunda eng istiqbolli hisoblanadi. Bu esa O'rta Osiyodagi shamol energiya resurslarini tadqiq qilishning dolzarbligini belgilab beradi.

ARXIV.UZ

O'zbekiston Respublikasining ekologik xavfsizlik siyosati Konstitutsiya, qonunchilik, atrof-muhit muhofazasi va barqaror rivojlanish bo'yicha xalqaro konvensiya va kelishuvlardan kelib chiquvchi majburiyatlarimiz hamda ilg'or mamlakatlarning qonunchilik tajribasini hisobga olib Rio-de Janeyro va

Yoxannesburg Deklaratsiyalari tamoyillari asosida olib borilmoqda.

O'zbekistonning ekologiya sohasidagi siyosati barqaror rivojlanishning quyidagi tamoyillariga asoslanadi:

1. Ekotizimlarning ma'lum barqarorligini saqlab qolish uchun tabiatdan foydalanish jarayonlarining muvozanatiga erishish.

2. Antropogen ta'sir kuchlar yuqori bo'lgan tumanlarda barqaror rivojlanishni yangilash.

3. Ekologik muammolarning iqtisodiy muammolar ustidan ustunligini keng omma oldida tasdiqlash, shu bilan birga, davlat boshqaruvi jarayonlarini ekologizatsiya qilish.

Davlatning ekologik tartiblashni iqtisodiy mexanizmi elementlari quyidagilardan iborat:

- tabiiy kadastrlar;
- tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni moliyalashtirish;
- tabiatdan foydalanganlik va atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar;
- ekologik tadbirlarni imtiyozli kreditlash va soliqqa tortishdagi imtiyozlar, shuningdek, ekologik sug'urta, rejalashtirish (prognozlashtirish), iqtisodiy rag'batlantirish tadbirlari (14.1-jadval).

**Davlatning ekologik tartiblash iqtisodiy mexanizmi
elementlari¹**

Moliyaviy-kredit mexanizmi	Ekologik sug'urta	Iqtisodiy rag'batlantirish
Byudjetdan moliyalashtirish tizimi	Texnogen avariylarni sug'urtalash fondlari	Imtiyozlar (soliq, kredit va bosh.)
Ekologik fondlar tizimi	Tabiiy ofatlardan sug'urtalash fondi	Ekologik zararli mahsulot va texnologiyalarga maxsus soliqlar
Ekologik banklar tizimi. Imtiyozli ekologik investitsion kreditlar tizimi	Qayta sug'urtalash fondlari	Ekologik toza mahsulotlarga rag'batlantiruvchi narx va ustamalar
Ekologik sug'urta fondi		Chiqindi, zararli moddalar chiqarish huquqini oldi-sotdi mexanizmi
Xorijiy investitsiyalar		Ekologik sertifikatliya
Korxonaning o'z mablag'lari		Tabiatni himoyalash uskunalari ishlab chiqaruvchi korxonalarni qo'llash

Bozor munosabatlari sharoitida barqaror rivojlanishning ekologik xavfsizligini ta'minlashda faoliyatning quyidagi asosiy yo'nalishlarini inobatga olish kerak:

– ishlab chiqaruvchi kuchlarni ekologik asoslangan holda taqsimlash;

– qishloq xo'jaligi, sanoat, energetika, transport va kommunal xo'jaligining ekologik xavfsiz rivojlanishi;

– atrof-muhit va tabiatdan foydalanish sohasidagi boshqaruvni yangi pog'onaga ko'tarish;

¹Muallif tomonidan tuzilgan.

- tabiat resurslaridan oqilona va kompleks foydalanish;
- chiqindilarni zararsizlantirish, utilizatsiya qilish va ikkilamchi resurslardan foydalanish.

Respublikaning ekologik siyosati tabiatning ayrim unsurlarini himoya qilishdan barcha umumiy ekotizimni himoya qilishni amalga oshirishga o'tishga, insonning yashashi uchun kerak bo'lgan hayotiy muhitning eng maqbul parametrlarini kafolatlashga qaratilgan.

Bunday ekologik siyosatni hayotga tatbiq etish ijtimoiy-iqtisodiy va jamiyatni to'lig'icha barqaror rivojlanishning shartlaridan biri bo'lib qolishi kerak.

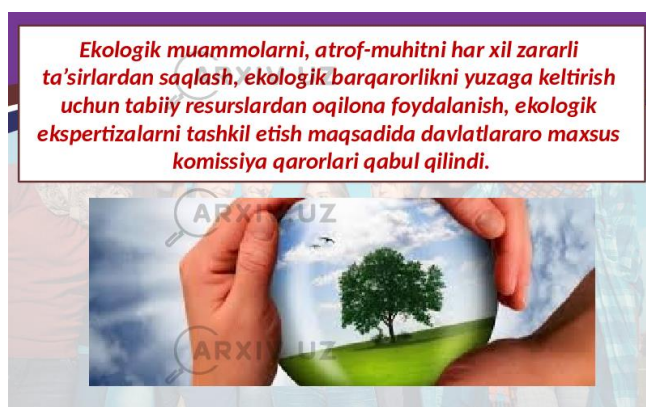
Hozirgi vaqtda jahon hamjamiyati tomonidan tan olingan va insoniyatni tashvishga solib kelayotgan **ekologik muammolar global, mintaqaviy, milliy hamda mahalliy miqyoslarga bo'linib o'rganiladi**. Keyingi yillarda asosiy global muammolardan – iqlim o'zgarishi, ozon tuynugining hosil bo'lishi va Orol dengizi muammolarini ta'kidlab o'tish joiz. Mintaqaviy muammolarga esa global muammolar bilan bir qatorda suv resurslaridan foydalanish, atrof-muhitning transchegaraviy ifloslanishi, cho'llanish, yuqumli va o'ta xavfli kasalliklarning tarqalishi, tabiiy va texnogen tUSDagi kataklizmlarni, mahalliy miqyosda - muayyan hududlarning radiatsion ifloslanishi, yer osti suvlarining ifloslanishi, chiqindilarning to'planishini keltirish mumkin.

O'zbekiston hududida global mintaqaviy iqlimning o'zgarishi oqibatlarini baholash 2030-yillarga kelib, shimoliy hududlarda o'rtacha yillik haroratning o'sishi 2-3 darajaga va respublika janubiy qismida 1- darajaga o'sishi, tog'li hududlarda ancha kamroq ta'sir ko'rsatilishi kutilmoqda. O'zbekistonning barcha hududlarida yog'ingarchiliklar miqdorining 5

foizgacha, Farg'ona vodiysida 15 foizgacha, respublikamizning shimoliy qismida 15-20 foizgacha ortishi kutilmoqda.

BMTning hukumatlararo komissiyasi tomonidan tayyorlangan "Iqlim o'zgarishi - 2007" ma'ruzasida insoniyat faoliyati natijasida global haroratning ko'tarilishiga oid inkor etib bo'lmaz dalillar keltirilgan. 100 yillik uchun berilgan global bashoratlarga ko'ra, bug'li gazlarni qisqartirish chora-tadbirlarni amalga oshirganning o'zida harorat 1.4 dan 5.8 C ga ko'tarilishi mumkin. Bu esa, albatta, atrof-muhit, inson salomatligiga salbiy ta'sirini o'tkazadi.

Davlatning tabiatni muhofaza qilishga oid siyosati va suvdan oqilona foydalanish hamda atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlari quyidagi asosiy tamoyillarga asoslangan:

- atrof-muhitni aholi turmush darajasini oshirishning muhim omili sifatida saqlash va qayta tiklash bo'yicha iqtisodiy hamda ekologik siyosatni muvofiqlashtirish;

- tabiatning ayrim tarkibiy qismlarini muhofaza qilishdan ekotizimlarni umumiy va majmuaviy ravishda himoyalashga o'tish;

- jamiyatning barcha a'zolarining atrof-muhitni muhofaza qilish, uning xilma-xilligini saqlash va vaziyatni yaxshilash, aholi hayoti uchun qulay sharoitlarini yaratish borasidagi javobgarligi.

O'zbekiston Respublikasi hududidan oqib o'tuvchi 8ta daryolar, jumladan, Qashqadaryo, Chirchiq, Surxondaryo

hamda Zarafshon, Qoradaryo, Norin, Amudaryo va Sirdaryo transchegaraviy hisoblangan daryolar va respublika ahamiyatiga ega bo'lgan 11 ta yer osti chuchuk suvlari hosil bo'ladigan hududlarni ifloslanishdan muhofaza qilish maqsadida, Vazirlar Mahkamasining jami 11 ta qarorlari, shu jumladan, 3 ta qaror - yer osti chuchuk suvlari hosil bo'ladigan 11 ta hudud bo'yicha (Toshkent viloyatidagi 2ta, Farg'ona viloyatidagi 2ta, Samarqand viloyatidagi 1 ta, Andijon viloyatidagi 1 ta, Namangan viloyatidagi 1 ta, Qashqadaryo viloyatidagi 1 ta, Jizzax viloyatidagi 2ta va Surxondaryo viloyatidagi 1 ta manba bo'yicha), 8 tasi - daryolar bo'yicha qabul qilinib amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida qilgan nutqida “Bugungi kunning eng dolzarb ekologik muammolaridan biri – Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman. Mana, mening qo'limda – Orol fojiasi aks ettirilgan xarita. O'ylaymanki, bunga ortiqcha izohga hojat yo'q. Dengizning qurishi bilan bog'liq oqibatlarni bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa'y-harakatlarni faol birlashtirishni taqozo etmoqda. Biz BMT tomonidan Orol fojiasidan jabr ko'rgan aholiga amaliy yordam ko'rsatish bo'yicha shu yil qabul qilingan maxsus dastur to'liq amalga oshirilishi tarafdorimiz”¹, - deb ta'kidlagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasida “Birlashgan Millatlar Tashkilotining Orolbo'yi mintaqasi uchun Inson xavfsizligi bo'yicha ko'p tomonlama sheriklik asosida “Trast fondi”ning tuzilishi o'zbek diplomatiyasining katta yutug'i bo'ldi. Biz O'zbekiston tashabbusini qo'llab-quvvatlagani uchun

¹ <http://uza.uz/oz/>.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi janob Antoniu Guterrish hamda Birlashgan Millatlar Tashkiloti institutlaridan, hamkor davlatlardan minnatdormiz”¹, -deb ta’kidladi.

Inson va tabiat o’rtasidagi munosabatlarning uyg’un barkamolligi Sharqda o’ziga xos xususiyatga ega. Bu borada Orol fojiasini unutmagan holda, suv va yerga bo’lgan tafakkurni o’zgartirish hamda ushbu zamindan azaldan qaror topgan obi hayotga eng ulug’ ne’matlardan deb, qarash borasidagi munosabatni qayta tiklash zarur.

14.3-§. O‘zbekistonda ekologik xavfsizlikni kuchaytirishning yo‘nalishlari

Ekologik muammolarni hal qilish ekologik xavfsizlikni ta’minlash borasida O‘zbekistonda siyosat ishlab chiqilgan va amalga oshirilmoqda. Markaziy Osiyo hududi xavfli tabiiy jarayonlar va hodisalar keng doirasi ichidadir. Ulardan eng katta xavf tug‘diruvchilari zilzilalar, suv toshqinlari, sel oqimlari va yer ko‘chishlari hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi hududining iqlimi va geologik xususiyatlari hamda xalq xo‘jalik sohalarining infrastrukturasi favqulodda holatlar yuzaga kelishi yuksak ehtimolliklariga (tabiiy ofatlar, ishlab chiqarishdagi favqulodda holatlar baxtsiz hodisalar va falokatlar) sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining yarmidan ortiq hududlari seysmik faol zonalarda joylashgan, bu yerlarda 7 ballik kuchga ega yer silkinishlari sodir bo‘lishi mumkin. Sanoat potensialining 87,5% ushbu hududlarda jamlangan. Lekin shu bilan birga oxirgi 15-20 yillar davomida nisbatan seysmik osoyishtalik

¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2018-yil 28-dekabr.// Xalq so‘zi, 2018-yil 29-dekabr.

kuzatilmoqda, bu ortiqcha seysmik energiyaning to‘planishi bilan ifodalanadigan xavotirli belgi hisoblanadi.

Markaziy Osiyoda XXI asrda suv manbalarining cheklanganligi sababli suv muammolari bilan bog‘liq vaziyatning keskinlashishi mumkin. Suv manbalari bilan ta‘minlanganlik xususida O‘zbekiston eng noqulay tabiiy hududda joylashgan. Markaziy Osiyoda gidrografik suv manbalari obyektlari notekis taqsimlangan. Sirdaryo daryosi havzasi bo‘yicha ko‘p yillik o‘rtacha daryo oqimi yiliga 37,9 km³ni tashkil etadi. Shu bilan birga ko‘p yillar davomida o‘rtacha Qirg‘izistonda yiliga 28,0 km³ (73,8 %), O‘zbekistonda - 5,59 km³ (14,8 %) va Qozog‘istonda - 4,08 km³ (10,8) daryo resurslari shakllanadi. Amudaryo daryosi baseyni bo‘yicha o‘rtacha ko‘p yillik resurslari 78 km³ dan ortiqni tashkil etadi, ulardan 62,9 km³ (80 % dan ortig‘i) Tojikiston hududida, O‘zbekistonda 4,7 km³~ (6%) qismi shakllanadi.

Markaziy Osiyoda, shu jumladan, O‘zbekistonda cho‘lga aylanish jarayonlari tezlashishi alohida tashvishli holatdir. Bu faqatgina cho‘l hududining o‘sib borishidagina emas, balki biologik mahsuldorligi o‘zgarishi darajasida ham namoyon bo‘ladi. Cho‘lga aylanib borish yer sathi biologik mahsuldorligining kamayishiga olib keladi va uning oqibati – aholi uchun ekologik noqulayliklarning kelib chiqishiga, o‘simlik va hayvonlar dunyosi turlari nasli buzilishiga sabab bo‘ladi. Oxirgi yillarda Markaziy Osiyoda yangi cho‘llar maydoni deyarli 100 ming km² ga ortgan, ba’zi hududlarning mahsuldorligi esa 50 % gacha qisqargan.

Cho‘llashishning asosiy sababi-suvdan noto‘g‘ri foydalanish va ma’lum darajada iqlim o‘zgarishi sababli hududlar va akvatoriya suv rejimining o‘zgarishi hisoblanadi. Orol, Ustyurt

tizimi, Qorakum va Qizilqum cho‘llarida, Tyan-Shan va Pomir tog‘ yon bag‘irlarida, ayniqsa, cho‘lga aylanish jarayonlari faoldir.

Yer resurslari doimiy ravishda turli xildagi eroziyalardan zararlanmoqda, shu jumladan, suv erroziyasi - 2790 ming ga (sug‘oriladigan -339 ming gektar), shamol erroziyasiga - 20478 ming ga (sug‘oriladigan - 2262 ming gektar), 2005 ming ga (sug‘oriladigan - 341 ming gektarda) bir vaqtning o‘zida ham suv, ham shamol erroziyasidan zararlanadi

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasida mamlakatda ekologik vaziyatni hamda xo‘jalik subyektlarini tekshirishni tartibga solish, sog‘lomlashtirishga

qaratilgan atrof-muhitni muhofazasi borasida qonunchilikka rioya qilish nazoratini ta‘minlash va tabiiy resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha ma‘lum ijobiy natijalarga erishildi. Olib borilgan

faoliyat natijasida tabiiy muhitning ahvoli yaxshilandi, atmosferaga zararli tashlamalarni tashlash va ifloslangan oqova suvlarni tashlash qisqardi, chiqindilarni xomashyo sifatida ikkinchi bor ishlatish oshdi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo‘yicha qabul qilingan atrof-muhitni muhofaza qilish hududiy Dasturi asosida Buxoro viloyatida avtotransport vositalaridan atmosfera havosiga tashlanayotgan zararli moddalarni kamaytirish maqsadida, qator transport vositalari gaz va dizel yoqilg‘isiga o‘tkazildi. Toshkent viloyati Olmaliq tog‘-matallurgiya

kombinatida ekologik toza KBP-2 (kislorod-barbotaj erituv) va SK-2 (oltingugurt kislota) majmuasi qurildi, “Yangi-Angren IES”da elektrfiltrlarni qayta jihozlash ishlari davom ettirildi. “Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodi” unitar korxonasida ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiyalash hisobiga etilsiz benzin ishlab chiqarish hajmini yuqori foizga yetkazish ishlari amalga oshirildi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maydonini kengaytirish ishlari yangi bosqichga chiqdi. Buxoro viloyatida joylashgan “Jayron” ekologik parvarishxonasi maydoni qariyb 4,7 barobarga kengaydi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hamda ishlab chiqarish va iste‘mol chiqindilarini joylashtirish va ko‘mish joylari bo‘yicha davlat kadastrini aniq tahliliy materiallari asosida yuritish ishlari tashkil etildi.

“2008-2015-yillarda Aydar-Arnasoy ko‘llari tizimidan samarali foydalanish va uning ekologik holati barqarorligini ta‘minlash harakatlar Dasturi”ning bajarilishi, o‘z amaliy natijasini berdi. Aydar-Arnasoy ko‘llar tizimiga Ramsar Konvensiyasi doirasida Xalqaro muhofaza etiladigan ko‘llar maqomi berilib, mazkur ko‘llar tizimi Konvensiya Kotibiyati tomonidan 2008-yil 20-oktabrda 1841-son bilan rasman ro‘yxatga olindi.

Ekologik xavfsizlikni ta‘minlashning hozirgi asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Tegishli texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish.
2. Qishloq, o‘rmon va boshqa xo‘jalik tarmoqlaridagi tabiiy jarayonlarning keskin buzilishiga olib keladigan barcha zaharli kimyoviy moddalarni qo‘llash ustidan qattiq nazorat o‘rnatish.

3. Havo va suv muhitini insonning hayotiy faoliyati uchun zararli yoki salbiy ta'sir etadigan moddalar bilan ifloslantirishni to'xtatish.

4. Qayta tiklanadigan zaxiralarni qayta ishlab chiqarishning tabiiy ravishda kengayishini ta'minlagan hamda qayta tiklanmaydigan zaxiralarni qat'iy mezon asosida iste'mol qilgan holda tabiiy zaxiralarning hamma turlaridan oqilona foydalanish darkor.

Davlatning ekologik siyosatini amalga oshirishda ekologik nazoratni tashkil etish bo'yicha davlat vakolatli organlarining vazifalari O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Ekologik nazorat to'g'risida"gi qonunida belgilab

berilgan. O'zbekistonda ekologik siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biri ekologik nazoratning samarali tizimini tashkil etish hisoblanadi. Ekologik nazorat atrof- muhitni

muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo'yishga, tabiatni muhofaza qilish faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat va jamoatchilik chora-tadbirlari tizimidir.

Ekologik nazoratning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo'yish;

- atrof- muhit holatini kuzatib borish, atrof-muhitning ifloslanishiga, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanilishiga olib

kelishi, fuqarolarning hayoti va sogʻligʻiga tahdid solishi mumkin boʻlgan vaziyatlarni aniqlash;

– moʻljallanayotgan yoki amalga oshirilayotgan xoʻjalik faoliyati va boshqa faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

– yuridik va jismoniy shaxslarning atrof-muhitni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini, ular tomonidan majburiyatlar bajarilishini taʼminlash;

– atrof-muhitdagi oʻzgarishlar, uning prognoz qilinayotgan holati, tabiiy resurslardan foydalanilishi va koʻrilayotgan tegishli chora-tadbirlar toʻgʻrisida davlat tashkilotlari va boshqa tashkilotlarni hamda fuqarolarni xabardor qilish;

– tabiatni muhofaza qilish faoliyatining samaradorligini oshirish hamda davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarning amalga oshirilishida fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organlari, nodavlat-notijorat tashkilotlari va fuqarolarning ishtirokini taʼminlash.

Ekologik nazoratning asosiy prinsiplari qonuniylik, xolislik, mustaqillik, oshkoralik, shaxs, jamiyat hamda davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Ekologik nazorat sohasidagi davlat siyosatining asosiy yoʻnalishlari quyidagilardan iborat:

– ekologik nazorat tizimini shakllantirish va rivojlantirish;

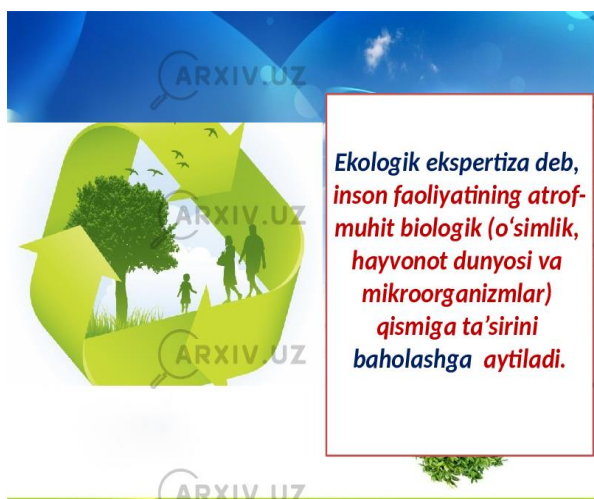
– fuqarolarning hayoti va sogʻligʻi uchun qulay atrof-muhitni yaratish;

– ekologik nazorat sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat va xoʻjalik boshqaruvi organlari, xoʻjalik yurituvchi subyektlar fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organlari, nodavlat-notijorat tashkilotlari va

fuqarolar bilan atrof-muhitning muhofaza qilinishi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanilishini ta'minlash borasida hamkorlik qilishining tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish;

–ekologik nazorat sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Ekologik nazorat obyektlari yer, yer osti boyliklari, suvlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi; atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy va texnogen manbalar, atrof-muhit ifloslanishiga va tabiiy resurslardan nooqilona foydalanilishiga olib kelishi, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tahdid solishi

mumkin bo'lgan faoliyat, harakat yoki harakatsizlikdan iboratdir. Ekologik nazorat subyektlari quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi;
- maxsus vakolatli davlat organlari;
- mahalliy davlat

hokimiyati organlari;

- davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari;
- xo'jalik yurituvchi subyektlar;
- fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari;
- nodavlat-notijorat tashkilotlari;
- fuqarolar.

Ekologik nazoratning turlari davlat ekologik nazorati; idoraviy ekologik nazorat; ishlab chiqarish ekologik nazorati; jamoatchilik ekologik nazoratidan iborat. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari hamda boshqa vazirlik, idora va

tashkilotlarning atrof-muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida kelgusidagi ustuvor vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- tabiiy resurslardan, shu jumladan, suv, yer, mineral xomashyo, biologik resurslardan oqilona va kompleks foydalanish, respublikaning butun hududi bo'yicha atrof tabiiy muhitning ifloslanish darajasini sanitariya-gigiyena normalarigacha pasaytirish;

- ekologik talofat zonasi Orolbo'yida, shuningdek, mamlakatning ekologik jihatdan noqulay bo'lgan boshqa hududlarida ekologik holatni mahalliyashtirish, qayta tiklash va sog'lomlashtirishni ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ko'rish;

- muhofaza etiladigan yangi tabiiy hududlarni tashkil etish va mavjudlarini kengaytirish;

- respublika aholisini sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlash;

- ekologik jihatdan toza va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni, shu jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish bo'yicha texnologiyalarni joriy etish;

- ekologiya sohasida ilmiy-texnika salohiyatini rivojlantirish hamda fan va texnika yutuqlaridan foydalanish;

- ekologik monitoring, prognoz va axborotlarning kompleks tizimini amalga oshirish;

- respublika hududlarini atrof-muhitning transchegaraviy ifloslanishini nazorat qilish va undan muhofaza etishning yagona xizmatini shakllantirish;

- ekologik qonunchilik, ta'lim madaniyat va aholini ekologik ruhda tarbiyalash, shuningdek, ekologik bilimlarni targ'ib qilish tizimlarini takomillashtirish;

- ekologik muammolarni hal etishda jahon hamjamiyati bilan hamkorlikni chuqurlashtirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasida "...mintaqamizda, butun dunyoda ekologik vaziyatning tobora yomonlashib borayotgani bizni jiddiy tashvishga soladi. Qo'shni davlatlar va jahon jamoatchiligi bilan birgalikda Orol dengizi halokati oqibatida yuzaga kelgan ekologik fojialar ta'sirini yumshatishga qaratilgan harakatlarni qat'iy davom ettiramiz. Dengizning qurigan tubida yuz minglab gektar o'rmon va butazorlar tashkil etilayotgani, Orolbo'yi hududlarida amalga oshirilayotgan ulkan qurilish va obodonchilik ishlari xalqimizni yuksak marralar sari ruhlantirmoqda. Bu borada Birlashgan Millatlar Tashkiloti bilan hamkorlikda tuzilgan Orolbo'yi mintaqasida inson xavfsizligini ta'minlash bo'yicha ko'p tomonlama Trast fondi doirasidagi amaliy ishlarni yanada kuchaytiramiz,-deb ta'kidladi.

Taraqqiyot strategiyasida 80-maqсад: Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirishdan iboratdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagilar belgilangan:

- “Yashil makon” umummilliy loyihasi doirasida har yil kamida 200 million tup daraxt ekish. “Yashil makon” umummilliy loyihasi tashabbuslariga mos tarzda respublikaning 10 ta hududida aerobiologik monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish;

-maishiy chiqindilarni yig‘ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026-yilga qadar 21 foizdan 50 foizga yetkazish;

- respublika bo‘yicha 51 ta yer usti tabiiy suv obyektlari (daryolar, kichik daryolar va tabiiy ko‘llar)ning sanitariya-muhofaza zonalari va sohil bo‘yi mintaqalarini belgilash ishlarini yakunlash;

-Toshkent shahrini aholiga qulay, ekologik toza va yashash uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo‘lgan hududga aylantirish, ko‘kalamzorlashtirish darajasini 30 foizga yetkazish;

- Orol dengizining qurigan tubida qo‘shimcha 500 ming gektar yashil maydonlarni barpo etib, 2026-yil yakuniga qadar ularning umumiy hajmini 2,5 million gektarga yoki hududning 78 foiziga yetkazish;

- Orolbo‘yida xalqaro “Yashil iqlim” va Global ekologik jamg‘armalarning bioxilma-xillik, iqlim o‘zgarishi va tuproq yemirilishining oldini olishga qaratilgan dasturlari asosida 300 million AQSh dollari qiymatidagi loyihalarni amalga oshirish;

- shahar va tuman markazlarida har 50-100 ming aholi uchun “jamoat parklari”ni tashkil etish;

- Orolbo‘yi mintaqasida yashovchi aholini ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Atrof tabiiy muhit” va “ekologiya” tushunchalarining mazmuni, farqli hamda o‘xshash tomonlari nimalarda ifodalanadi?

2. Ekologik muammolarning umumiy kelib chiqish sabablari nimalardan iborat?
3. Davlatning ekologik siyosatining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
4. Davlatning ekologik vaziyatni tartiblashning iqtisodiy mexanizmini tushuntirib bering.
5. O'zbekistondagi ekologik vaziyatni tavsiflab bering.
6. O'zbekistondagi ekologik muammolar nimalardan iborat?
7. Orol fojiasining vujudga kelib chiqish sabablari nimalardan iborat?
8. Orol bo'yida vujudga kelgan ekologik vaziyatni tavsiflab bering?
9. O'zbekistonda ekologik muammolarni hal qilish uchun nimalar amalga oshirilgan?
10. O'zbekistonda ekologik vaziyatni yaxshilash, ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun nima qilish kerak?
11. Ekologik nazorat nima uchun kerak?

XV BOB. AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

15.1-§. Axborot xavfsizligini ta'minlash mohiyati va uning xususiyatlari

Bugun tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan va o'tgan davrlarga nisbatan tubdan farq qiladigan shiddatli va ayni paytda o'ta murakkab zamonda yashamoqdamiz. Mutaxassislar bu tezkor davrni «ommaviy axborotlashuv» yoxud «globallashuv asri» deb atashmoqda. Boisi yer yuzining qaysidir bir chekkasida yuz bergan voqeadan bir necha soniya ichida butun dunyo ahli xabar topmoqda. Bu esa shubhasiz matbuot va ommaviy axborot vositalarining o'zni va roli nechog'li oshib borayotganidan dalolat beradi. Shu jihatdan aytganda, har qanday matbuot jamiyatda yuz berayotgan voqea hodisalar, o'zgarishlar, yangilanishlarni to'laligicha, xolis va haqqoniy aks ettirmog'i kerak.

Axborotning muhimlik darajasi qadim zamonlardan ma'lum. Shuning uchun ham qadimda axborotni himoyalash uchun turli xil usullar qo'llanilgan. Ulardan biri – sirli yozuvdir. Undagi xabarni xabar yuborilgan manzil egasidan boshqa shaxs o'qiy olmagan. Asrlar davomida bu san'at – sirli yozuv jamiyatning yuqori tabaqalari, davlatning elchixona rezidensiyalari va razvedka missiyalaridan tashqariga chiqmagan. Faqat bir necha o'n yil oldin hamma narsa tubdan o'zgardi, ya'ni axborot o'z qiymatiga ega bo'ldi va keng tarqaladigan mahsulotga aylandi. Uni endilikda ishlab chiqaradilar, saqlaydilar, uzatishadi, sotadilar va sotib oladilar. Bulardan tashqari, uni o'g'iraydilar, buzib talqin etadilar va soxtalashtiradilar. Shunday qilib, axborotni himoyalash zaruriyati tug'iladi.

Bugungi globallashtirish jarayoni kimki axborotga egalik qilsa, o'sha dunyoga hukmronlik qiladi, degan fikr bejizga aytilmaganligini tasdiqladi. Darhaqiqat, hozir dunyoning bir qancha davlatlarida yadro quroli ishlab chiqarish bo'yicha harakatlari davom etayotgan bo'lsa, bir qator mamlakatlarda esa axborot xurujlarini uyushtirish ustida ish olib borilmoqda. Ayniqsa, ma'naviy tahdid va yoshlar ongini egallashga qaratilgan axborot xurujlari kun sayin avj olmoqda. Ba'zi bir g'arazli kuchlar tomonidan bu borada turli usul va uslublardan foydalanib kelinmoqda. Axborot xurujlarining yolg'on axborot tarqatish, ijtimoiy ongni manipulatsiya qilish, milliy-ma'naviy qadriyatlarni

Axborotni muhofazalash — bu ma'lumotlarni o'g'irlash, yo'qotish, soxtalashtirish, qalbakilashtirish, ruxsatsiz foydalanish va ko'paytirishning oldini olishga yo'naltirilgan harakatlar to'plamidir.

ARXIV.UZ

fppt.com

yemirish, mentalitetga mutlaqo yot bo'lgan qadriyatlarni targ'ib etish, xalqning tarixiy xotirasini buzish va o'zgartirish, kiberterrorizm kabi turlari keng tarqalmoqda. Ta'kidlash joizki, globallashtirish jarayoni avj

olgan sari odamlarning axborot olish, tarqatish va qabul qilishga bo'lgan talab va ehtiyojlari tobora ortib bormoqda.

XXI asr — axborotlashgan jamiyat asridir. Axborotlashgan jamiyat deb, unda faoliyat yuritayotgan kishilarning ko'p qismi axborotni, ayniqsa, uning eng oliy shakli bo'lgan bilimlarni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish bilan band bo'lgan jamiyatga aytiladi. Axborotlashgan jamiyatning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- jamiyat hayotida axborot va bilimlar rolining ortishi va ularning kishilar faoliyati turli sohalari rivojlanishiga ta'sirining kuchayishi;

- axborot yig'ish, qayta ishlash, saqlash uzatish va unga kirish huquqiga ega bo'lish imkoniyatining sezilarli darajada ortishi;

- jamiyatda markazlashmagan jarayonlarning chuqurlashuvi;

- axborot industriyasida band bo'lganlar sonining ortishi hisobiga bandlikning zamonaviy shakllariga o'tish va yangi mehnat resurslarini shakllantirish;

- kishilarning samarali axborot almashinuvi, ularning jahon axborot resurslariga kirishlarini ta'minlovchi, axborot mahsulotlari va xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan global axborotlashgan maydonni yaratishdir.

O'zbekiston Respublikasining "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, axborot xavfsizligi deganda axborot sohasida shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining himoyalaniishi tushuniladi. Axborot xavfsizligi masalasi huquq va manfaatlarini himoya qilinishi lozim bo'lgan subyektlarga ham, bunday himoyani ta'minlaydigan subyektlarga ham birday taalluqlidir.

Bular jumlasiga, axborot ishlab chiqaradigan va iste'mol qiladigan davlat hokimiyati, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari hamda yuridik va jismoniy shaxslar; axborot tizimlari, texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarini ishlab chiqadigan, qo'llaydigan davlat hokimiyati hamda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, yuridik va jismoniy shaxslar, axborot resurslarini yuzaga keltiradigan va ulardan iste'molchilarga axborot taqdim etadigan tashkilotlar, korxonalar, muassasalar,

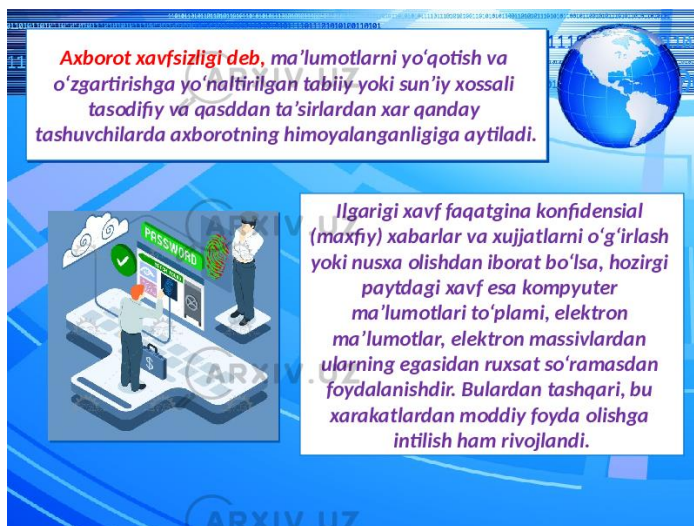
axborot xavfsizligini ta'minlaydigan davlat tuzilmalari va mansabdor shaxslar kiradi.

Axborotni yaratish (ishlab chiqarish) sohasida, birinchi navbatda, quyidagilar himoya qilinishi zarur: intellektual mulk obyekti bo'lgan axborot; intellektual va buyum ko'rinishidagi mulk obyekti bo'lgan axborot. Axborot tizimlari, texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarining yaratilish hamda qo'llanish sohasida, avvalo, axborot xavfsizligi borasida tug'iladigan talablardan kelib chiqib, barcha texnik, tashkiliy, huquqiy va dasturiy himoya vositalari ishlab chiqilishi lozim. Bunda, birinchi navbatda, quyidagilar himoya qilinishi zarur: axborotli, masalan, elektron raqamli imzo vositalari mashina yetkazuvchilari; avtomatlashtirilgan axborot tizimlari va ularning tarmoqlari tarkibidagi ma'lumot (bilim) bazalari; EHM va ularning tarmoqlari tarkibidagi dasturiy vositalar.

O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligi davlatning doimiy diqqat-e'tiborida. Axborot xavfsizligini huquqiy ta'minlash bo'yicha milliy huquqiy normativ asosni rivojlantirish va takomillashtirish to'g'risida farmon, qaror hamda qonunlar qabul qilingan. Ushbu huquqiy hujjatlar O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash maqsadlari, vazifalari, tamoyillari va asosiy yo'nalishlarini o'zida mujassam etgan. Bu O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlashda davlat siyosatini shakllantirish, axborot xavfsizligini huquqiy, metodik, ilmiy-texnik va tashkiliy jihatdan takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash, axborot xavfsizligining maqsadli dasturlarini ishlab chiqish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Respublikamizning milliy xavfsizligi axborot xavfsizligining ta'minlanishiga bog'liq bo'lib, texnik taraqqiyotning o'sishi bilan

bogʻliqlik yanada ortib boradi. Shaxsning axborot sohasidagi manfaatlari fuqaroning axborotga ega boʻlishi, qonunan taqiqlanmagan faoliyatni amalga oshirishda, jismoniy, maʼnaviy va intellektual rivojlanishda axborotdan

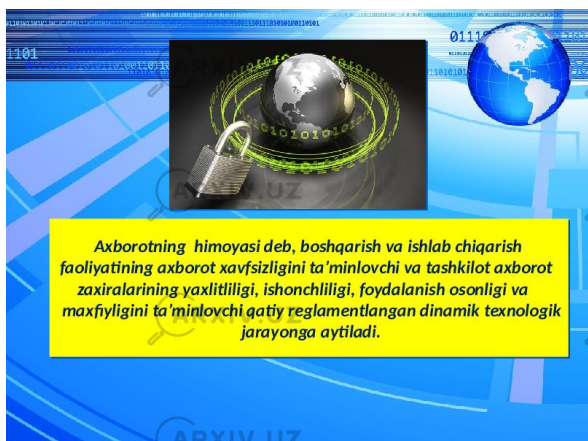
foydalanish borasidagi konstitutsion huquqlarini amalga oshirishdan, shuningdek, shaxsiy xavfsizlikni ta'minlash tartibida axborotni himoya qilishdan iboratdir.

Jamiyatning axborot sohasidagi manfaatlari shaxsning mazkur sohadagi manfaatlarini ta'minlashdan, demokratiyani mustahkamlash, huquqiy davlatni barpo etish, O'zbekistonda kechayotgan yangilanish jarayonlarida hamjihatlikka erishish va uni qo'llab-quvvatlashdan iboratdir.

Davlatning axborot sohasidagi manfaatlari O'zbekistonda axborot infratuzilmasining uyg'un rivojlanishi, fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumi, mustaqilligi va hududiy yaxlitligining daxlsizligini ta'minlash maqsadida axborot olish va undan foydalanish borasidagi konstitutsion huquq hamda

erkinliklarini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, qonuniylikni, huquqiy tartibni ta'minlash, teng huquqli xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir. Axborotni himoya qilish deganda quyidagilar tushuniladi:

- axborotning butunligini

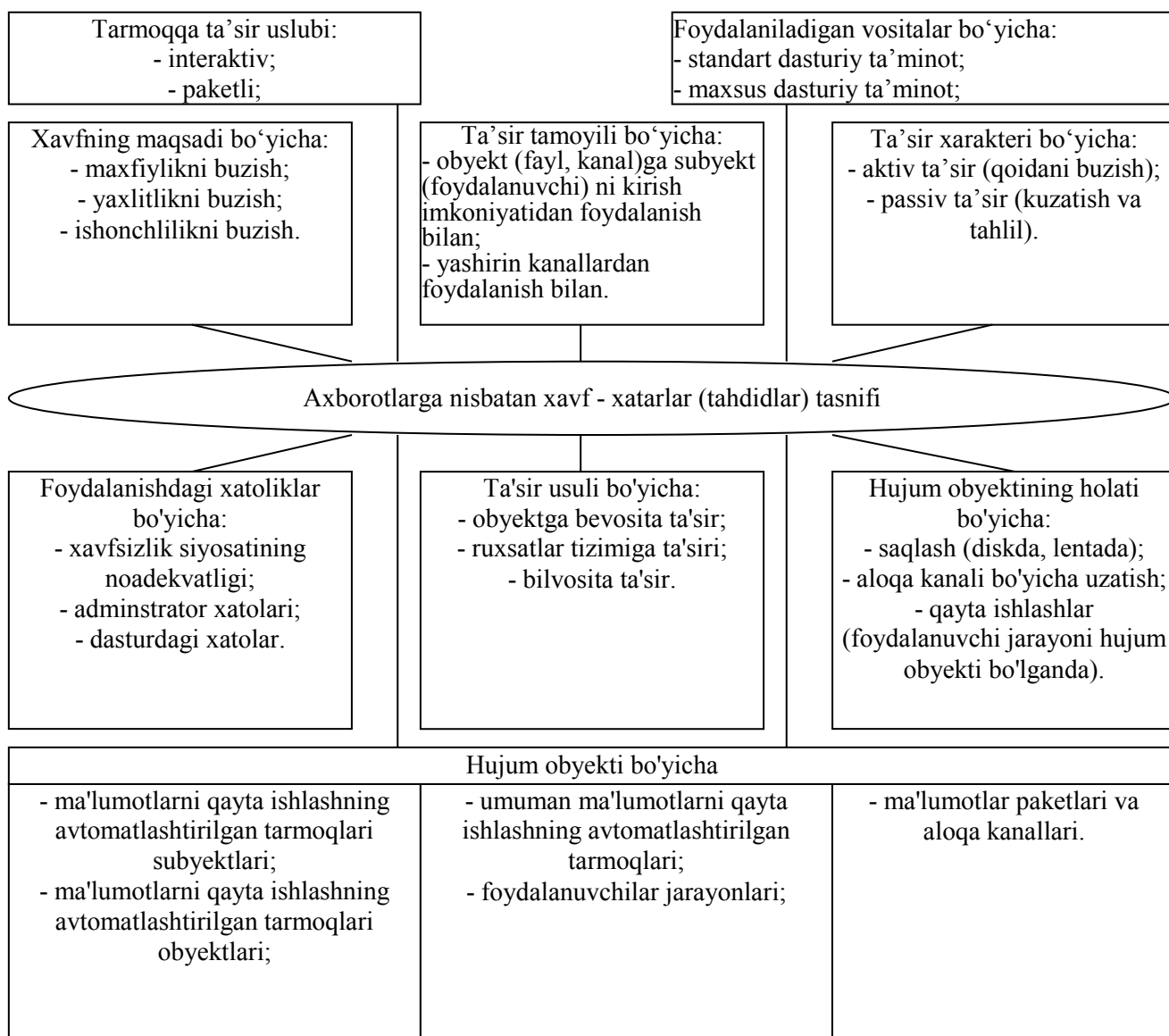

ta'minlash, shu bilan birga, axborot elementlarining buzilishi yoki yo'q qilinishiga yo'l qo'ymaslik;

- axborotning butunligini saqlab qolgan holda, uni elementlarini qalbakilashtirishga (o'zgartirishga) yo'l qo'ymaslik;

- axborotni tegishli huquqlarga ega bo'lmagan shaxslar yoki jarayonlar orqali tarmoqdan ruxsat etilmagan holda olishga yo'l qo'ymaslik;

- egasi tomonidan berilayotgan (sotilayotgan) axborot va resurslar faqat tomonlar o'rtasida kelishilgan shartnomalar asosida qo'llanilishiga ishonish kabilar tushuniladi.

15.1-rasm. Axborotlarga nisbatan xavf-xatarlar tasnifi.

Axborot xavfsizligi deb, axborotlarni yo‘qotish va o‘zgartirishga yo‘naltirilgan tabiiy yoki sun‘iy xossalari tasodifiy va kutilmagan ta’sirlardan hamda ushbu axborotni saqlovchi, uzatuvchi uskuna va tizimlarni himoyalanganligiga aytiladi. Boshqacha aytganda, axborot xavfsizligini ta’minlovchi va boshqaruvchi texnologiyalar to‘plami, standartlar va boshqaruv usullari bo‘lib hisoblanadi. Ilgarigi xavf faqatgina konfidensial (maxfiy) xabarlar va hujjatlarni o‘g‘irlash yoki nusxa olishdan iborat bo‘lsa, hozirgi paytdagi xavf esa kompyuter ma’lumotlari to‘plami, elektron ma’lumotlar, elektron massivlardan ularning egasidan ruxsat so‘ramasdan foydalanishdir. Bulardan tashqari, bu harakatlardan moddiy foyda olishga intilish ham rivojlandi.

Axborotning himoyasi deb, boshqarish va ishlab chiqarish faoliyatining axborot xavfsizligini ta’minlovchi va tashkilot axborot zaxiralarining yaxlitligi, ishonchliligi, foydalanish osonligi va maxfiyligini ta’minlovchi qat’iy reglamentlangan dinamik texnologik jarayonga aytiladi. Axborotlarga nisbatan xavf-xatarlar tasnifi xavfsizlik siyosatining eng asosiy vazifalaridan biri himoya tizimida potensial xavfli joylarni qidirib topish va ularni bartaraf etish hisoblanadi. Tekshirishlar shuni ko‘rsatadiki, tarmoqdagi eng katta xavflar — bu ruxsatsiz kirishga mo‘ljallangan maxsus dasturlar, kompyuter viruslari va dasturning ichiga joylashtirilgan maxsus kodlar bo‘lib, ular kompyuter tarmoqlarining barcha obyektlari uchun katta xavf tug‘diradi.

O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta’minlash masalasi mamlakat milliy xavfsizligini ta’minlashning muhim qismidir. Quyidagilar O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligiga tahdid sifatida qaraladi:

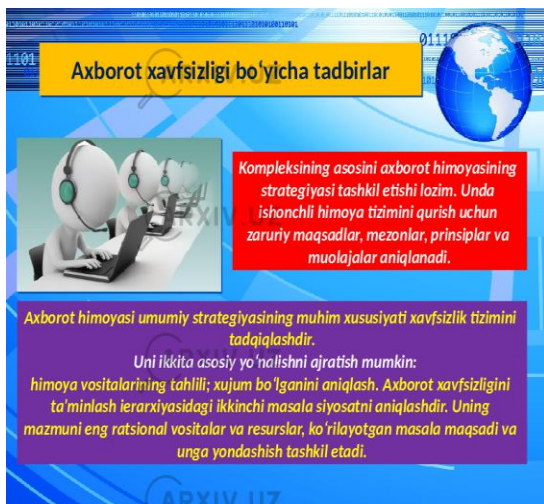
- fuqarolarning ma’naviy turmushiga, axborot sohasidagi konstitutsion huquq va erkinliklariga, individual, jamoaviy,

ijtimoiy ongga hamda O‘zbekistonning ma’naviy tiklanishiga tahdidlar;

- O‘zbekiston Respublikasining axborot ta’minotiga oid davlat siyosatiga tahdidlar;

- respublika axborot sanoati, jumladan, axborotlashtirish, telekommunikatsiya va aloqa vositalari sanoatining rivojlanishi, ichki bozorning ushbu mahsulotlarga bo‘lgan talabining qondirilishi hamda ularning jahon bozoriga chiqishi, shuningdek, respublikada axborot resurslarining to‘planishi, saqlanishi va ulardan samarali foydalanilishiga bo‘lgan tahdidlar;

- O‘zbekiston Respublikasi hududida yaratilgan axborot-

telekommunikatsiya vosita va tizimlarining xavfsizligiga tahdidlar.

Axborotni himoyalashning maqsadlari quyidagilardan iborat:

- axborotning kelishuvsiz chiqib ketishi, o‘g‘irlanishi, yo‘qotilishi, o‘zgartirilishi, soxtalashtirilishlarning oldini olish;

- shaxs, jamiyat, davlat xavfsizligiga bo‘lgan xavf-xatarning oldini olish;

- axborotni nusxa ko‘chirish, to‘siqlash bo‘yicha ruxsat etilmagan harakatlarning oldini olish;

- hujjatlashtirilgan axborotning miqdori sifatida huquqiy tartibini ta’minlovchi, axborot zaxirasi va axborot tizimiga har qanday noqonuniy aralashuvlarning ko‘rinishlarining oldini olish;

- axborot tizimida mavjud bo‘lgan shaxsiy ma’lumotlarning shaxsiy maxfiylikini va konfidensialligini saqlovchi fuqarolarning konstitutsion huquqlarini himoyalash;

- davlat sirini, qonunchilikka mos hujjatlashtirilgan axborotning konfidensialligini saqlash;

- axborot tizimlari, texnologiyalari va ularni ta'minlovchi vositalarni yaratish, ishlab chiqish va qo'llashda subyektlarning huquqlarini ta'minlash.

O'zbekiston Respublikasi axborot xavfsizligini ta'minlashning umumiy usullari huquqiy, tashkiliy-texnik va iqtisodiy guruhga bo'linadi.

Respublika axborot xavfsizligini ta'minlashning huquqiy usullari jumlasiga axborot sohasidagi munosabatlarni tartibga soladigan normativ huquqiy hujjatlarni hamda O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash masalalariga doir normativ metodik hujjatlarni ishlab chiqishni kiritish mumkin.

Ushbu faoliyatning muhim yo'nalishlari quyidagilardir:

- O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash tizimini yaratish va takomillashtirish, respublika qonunchiligidagi ichki ziddiyatlarni, O'zbekiston Respublikasi qo'shilgan xalqaro bitimlar bilan bog'liq ziddiyatlarni bartaraf etish, shuningdek, axborot xavfsizligini ta'minlash sohasidagi munosabatlarni tartibga soladigan respublika qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish;

- O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash faoliyatida jamoat uyushmalari, tashkilotlar va fuqarolarning ishtirok etish mexanizmlari hamda maqsad-vazifalarini belgilash;

- axborotdan noqonuniy nusxa ko'chirganlik, buzganlik va noqonuniy foydalanganlik, noto'g'ri axborotni qasddan tarqatganlik, maxfiy axborotni noqonuniy oshkor etganlik, xizmat axboroti yoki tijorat siri bo'lgan axborotdan jinoiy va g'arazli

maqsadlarda foydalanganlik uchun jismoniy va yuridik shaxslarning javobgarligini belgilaydigan O‘zbekiston Respublikasining normativ huquqiy hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish;

- chet el axborot agentliklari, ommaviy axborot vositalari va jurnalistlarning, shuningdek, O‘zbekiston axborot infratuzilmasini rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari jalb qilinganida investorlarning maqomini aniqlashtirish;

- milliy aloqa tarmoqlarini rivojlantirish hamda kosmik aloqa yo‘ldoshlarini respublikada ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yishning ustuvorligini qonunan belgilab qo‘yish;

- O‘zbekiston Respublikasi hududida dunyo miqyosidagi axborot va telekommunikatsiya tizimlari xizmatlarini ko‘rsatadigan tashkilotlarning maqomini belgilash hamda ularning faoliyatini huquqiy tartibga solish;

- O‘zbekiston Respublikasida axborot xavfsizligini ta‘minlash mintaqaviy tuzilmalarini tashkil etish uchun huquqiy asosni yaratish.

O‘zbekiston Respublikasi axborot xavfsizligini ta‘minlashning tashkiliy-texnik usullari quyidagilardir:

- O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta‘minlash tizimini yaratish va takomillashtirish;

- O‘zbekiston Respublikasi ijro hokimiyati organlarining axborot sohasidagi qonunbuzarliklarning oldini olish va ularga chek qo‘yish, bu sohada jinoyat va boshqa qonunbuzarliklar sodir etgan shaxslarni fosh qilish, javobgarlikka tortishga qaratilgan faoliyatini kuchaytirish;

- axborotni himoya qilish vositalari hamda vositalarning samarali ishlashini nazorat qilish usullarini ishlab chiqish, qo‘llash va takomillashtirish, himoyalangan telekommunikatsiya

tizimlarini rivojlantirish, maxsus dasturiy vositalarning ishonchlilik darajasini oshirish;

- qayta ishlanayotgan axborotning buzilishi va yo‘q bo‘lishi, shuningdek, axborotlashtirish va aloqa, tizim va vositalarining belgilangan ish tartibining o‘zgarishiga olib keladigan maxsus ta’sirlarning oldini olish tizimi hamda vositalarini yaratish;

- axborot va telekommunikatsiya tizimlarining bir maromda ishlashiga xavf soladigan texnik moslama va dasturlarni aniqlash, texnik kanallarda axborotning noqonuniy o‘zlashtirilishiga yo‘l qo‘ymaslik, axborotni saqlash, qayta ishlash va aloqa kanallari orqali uzatishda kriptografik himoya vositalaridan foydalanish, axborotni himoyalash borasidagi maxsus talablarning bajarilishini nazorat qilish;

- axborotni himoya qilish vositalarini sertifikatlashtirish, davlat sirini himoya qilish sohasidagi faoliyatni litsenziyalash, axborotni himoya qilish usullari va vositalarini standartlashtirish;

- telekommunikatsiya uskunalari va avtomatlashtirilgan axborotga ishlov berish tizimlarining dasturiy vositalarini sertifikatlashtirish tizimini axborot xavfsizligi talablariga ko‘ra takomillashtirish;

- himoyalangan axborot tizimlarida ishlaydigan xodimlarning harakatlarini nazorat qilish, axborot xavfsizligini ta’minlash sohasiga kadrlarni tayyorlash;

- jamiyat, davlat hayoti va faoliyatining eng muhim sohalarida O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligi ko‘rsatkichlari va xususiyatlari monitoring tizimini shakllantirish.

O‘zbekiston Respublikasi axborot xavfsizligini ta’minlashning iqtisodiy usullariga axborot xavfsizligini ta’minlash dasturlarini ishlab chiqish hamda ularni moddiy ta’minlash tartibini belgilash; axborotni himoya qilishning

huquqiy va tashkiliy-texnik usullarini amalga oshirish bilan bog‘liq ishlarni moddiy ta‘minlash tizimini takomillashtirish; jismoniy va yuridik shaxslarning axborot bilan bog‘liq tavakkal harakatlarini sug‘urta qilish tizimini yaratish kiradi.

O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta‘minlash borasidagi davlat siyosati quyidagi to‘rt tamoyil asosiga qurilgan:

- axborot xavfsizligini ta‘minlash borasidagi faoliyatni amalga oshirishda Konstitutsiya, qonun hujjatlari hamda xalqaro huquqning umume’tirof etilgan tamoyil va normalariga amal qilish;

- davlat hokimiyati organlari va jamoat uyushmalarining funksiyalarini amalga oshirishda oshkoralikni ta‘minlash;

- axborot sohasidagi o‘zaro hamkorlik jarayonlari barcha ishtirokchilarining, qanday siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy maqomga ega bo‘lishidan qat’i nazar, fuqarolarning axborotni qonuniy tarzda erkin qidirish, olish, berish, ishlab chiqarish va tarqatish borasidagi konstitutsion huquqiga asoslangan huquqiy tengligini ta‘minlash;

- respublikada zamonaviy axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini jadal rivojlantirish, milliy telekommunikatsiya tarmoqlarini takomillashtirish va ularni dunyo miqyosidagi axborot tizimlariga ulash imkonini beradigan texnik va dasturiy vositalarni ishlab chiqarish.

15.2-§. Axborot xavfsizligini ta‘minlash mexanizmi

Axborot xavfsizligini ta‘minlash muntazam va majmuali tavsifga ega ko‘p qirrali faoliyatni amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Uni amalga oshirishda axborot xavfsizligidan manfaatdor taraflar oldiga qo‘yiladigan vazifalarga alohida e’tibor berish zarur. Ushbu

turli-tuman vazifalarni bir necha quyidagi asosiy guruhlarga ajratish mumkin:

1) axborotdan foydalanishni ta'minlash, ya'ni maqbul vaqt mobaynida axborot xizmatini olish hamda axborotni olishda ruxsatsiz taqiqlashni bartaraf etish;

2) axborot yaxlitligini ta'minlash, ya'ni axborotning ruxsatsiz modifikatsiyalanishini yoki buzilishini bartaraf etish;

3) axborot konfidensialligini ta'minlash, ya'ni axborotdan ruxsatsiz tanishishni bartaraf etish.

Axborot xavfsizligining huquqiy, texnik, moliyaviy, tashkiliy va boshqa resursli ta'minoti bilan farqlanuvchi axborot xavfsizligi subyektlarining quyidagi to'rtta kategoriyaga bo'linadi:

- butun bir davlat;
- davlat tashkilotlari;
- tijorat tuzilmalari;
- alohida fuqarolar.

Yuqorida keltirilgan axborot xavfsizligini ta'minlashdagi asosiy vazifalar qamrab olgan quyidagi keng spektrli masalalarni ko'rib chiqish lozim:

- konfidensiallik;
- yaxlitlik;
- identifikatsiya;
- autentifikatsiya;
- vakolat berish;
- foydalanishni nazoratlash;
- mulklik huquqi;

- sertifikatsiya;
- imzo;
- voz kechmaslik;
- sanasini yozish;
- olganligi haqida tilxat berish;
- bekor qilish;
- anonimlik.

Axborotning konfidentsialligi – himoyaning eng kerakli vazifalaridan biri. Har bir insonda yoki tashkilotda shunday hujjatlar borki, ularning jamoa mulkiga aylanmasligi ta'minlanishi shart. Bunday hujjatlarni saqlashda qog'oz, fotoplyonka ishlatilsa, konfidentsiallik ma'muriy usullar yordamida amalga oshiriladi.

Axborot kompyuterda ishlanib, ochiq aloqa kanali orqali uzatilsa, ma'muriy usullar ojizlik qiladi va yordamga axborot xavfsizligini ta'minlash usullari keladi. Konfidentsiallikni ta'minlash masalasiga binoan ma'lumotlar shunday ko'rinishda uzatiladiki, hatto niyati buzuvchi eltuvchidan yoki uzatish muhitidan foydalana olganida ham himoyalangan ma'lumotlarni ololmaydi.

Axborotning yaxlitligi. Ma'lumotlar, ishlanishi va aloqa kanali bo'yicha uzatilishi jarayonida, tasodifan yoki atayin buzilishi mumkin. Axborot eltuvchida saqlanadigan joyidayoq buzilishi mumkin. Yaxlitlikni ta'minlashga (yaxlitlikni nazoratlashga) binoan ma'lumotlar saqlanishi va uzatilishi jarayonida modifikatsiyalanmaganligini tasdiqlash yoki ma'lumotlar buzilganligini aniqlash talab etiladi. Boshqacha aytganda, ma'lumotlarning har qanday

o'zgarishi sezilmasdan qolmasligi zarur.

Identifikatsiya foydalanuvchini qandaydir noyob identifikator bilan aynanligini tasdiqlash uchun kerak. Undan so'ng identifikatorga yuklangan barcha harakatlarga ushbu identifikator biriktirilgan foydalanuvchi javobgar hisoblanadi.

Autentifikatsiya identifikatsiyaga zaruriy qo'shimcha bo'lib, u identifikatorni taqdim etgan foydalanuvchining haqiqiylikini (autentligini) tasdiqlashga mo'ljallangan. Anonim bo'lmagan foydalanuvchi autentifikatsiyadan muvaffaqiyatli o'tgandagina ishlash imkoniyatiga ega bo'lishi shart.

Vakolat berishga binoan birorta ham foydalanuvchi autentifikatsiyadan muvaffaqiyatli o'tmagunicha tizimdan foydalanmasligi va birorta ham foydalanuvchi, agar u maxsus ruxsatnoma bilan vakolatga ega bo'lmasa,

resurslardan foydalanmasligi kerak.

Foydalanishni nazoratlash kompleks tushuncha hisoblanadi va resurslardan foydalanishni cheklashga mo'ljallangan usullar va vositalarni anglatadi.

Mulkchilik huquqi – foydalanuvchiga qandaydir resurslardan foydalanishga qonuniy huquqni va u istasa, ushbu resursni boshqa foydalanuvchiga o'tkazish imkoniyatini taqdim etishga mo'ljallangan. Mulklik huquqi, odatda, foydalanishni nazoratlash tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Sertifikatsiya – foydalanuvchi ishonadigan taraf tomonidan qandaydir faktni tasdiqlash jarayoni. Ko‘pincha sertifikatsiya ochiq kalitning muayyan foydalanuvchiga yoki shirkatga tegishli ekanligini tasdiqlashda ishlatiladi, chunki ochiq kalitlar infrastrukturasiidan faqat sertifikatsiya tizimining mavjudligida samarali foydalanish mumkin. Sertifikatlar foydalanuvchilar so‘rovi bo‘yicha maxsus vakolatli tashkilot – sertifikatsiya markazi tomonidan, ma’lum shartlar bajarilganida beriladi.

Imzo hujjat qabul qiluvchiga ushbu hujjatning aynan uzatuvchi tomonidan imzolanganligini isbotlashga imkon beradi. Bunda imzoni boshqa hujjatga o‘tkazish va uzatuvchi o‘zining imzosidan voz kechishi mumkin emas. Hujjatning har qanday o‘zgarishi imzoning buzilishiga sabab bo‘ladi va har qanday foydalanuvchi mustaqil tarzda imzoning haqiqiylikini tekshirishi mumkin.

Voz kechmaslik – axborot almashish sxemasining xususiyati hisoblanadi. Unga binoan xabar qabul qiluvchining uchinchi tarafning xabar uzatuvchining kimligini tekshirishga jalb qilishi qobiliyatiga ega ekanligining isboti mavjud. Boshqacha aytganda, xabarni uzatuvchi mualliflikdan voz kechish imkoniyatiga ega emas.

Sanasini yozish ko‘pincha imzo bilan birgalikda ishlatiladi va hujjat imzolangan paytni qayd etadi. Bu bitta hujjat bir necha foydalanuvchilar tomonidan imzolanganida, birinchilikni isbot qilishda foydali hisoblanadi, chunki har bir foydalanuvchi hujjat muallifligiga da’vo qiladi. Undan tashqari sanasini yozish muddatli sertifikatlarida keng qo‘llaniladi.

Olganligiga tilxat berish – qabul qiluvchidan uzatuvchiga uzatiladi va uzatuvchi tomonidan uzatilgan axborot qabul qiluvchiga tilxatda ko‘rsatilgan ondan kechikmasdan

o‘tkazganligini isbotlashda ishlatilishi mumkin.

Bekor qilish – sertifikatlar, vakolatlar va imzolar ta’sir kuchini bekor qilish. Agar axborot almashishda ishtirok etuvchi yoki unga tegishli kalitlar va guvohnomalar yaroqsiz holga kelsa, ushbu foydalanuvchini resurslardan foydalanishga yo‘l qo‘ymaslik va mos sertifikatlariga ishonmaslik zarur, chunki bu sertifikatlar yomon niyatli kimsalarga qo‘l kelishi mumkin. Bekor qilish muolajasi sertifikatsiya markaziga nisbatan ham qo‘llanishi mumkin.

Anonimlik kamdan-kam uchraydi. Hukumatlar va shirkatlar uchun foydalanuvchining axborot muhitida qandaydir harakatlarning anonim bo‘lib qolishligi foyda bermaydi. Shu sababli, anonimlikni ta’minlovchi loyihalar kamdan-kam uchraydi va odatda, uzoq yashamaydi. Kommunikatsiya vositalari ko‘pincha u yoki bu xabarning uzatilishi marshrutini, uzatuvchini aniqlashga imkon beradi.

Yuqorida keltirilgan vazifalar mavjud axborot dunyosi ehtiyojiga asosan tavsiflangan. Vaqt o‘tishi bilan ba’zi vazifalar o‘z dolzarbligini yo‘qotishi va aksincha, yechimini kutuvchi yangi vazifalar paydo bo‘lishi mumkin.

Sivilizatsiya rivojining zamonaviy bosqichida axborot nafaqat jamiyat va davlat institutlari faoliyatida, balki har bir shaxs hayotida hal qiluvchi rolni o‘ynaydi.

Shaxsning axborot muhitidagi manfaatlari inson va fuqaroning axborotdan foydalanishdagi konstitutsiyaviy huquqlarining amalga oshirilishini, qonun taqiqlamagan faoliyatni, fizik, ma’naviy va intellektual rivojini hamda shaxsiy xavfsizligini ta’minlashni ko‘zda tutadi.

Jamiyatning axborot muhitidagi manfaatlari ushbu muhitda shaxs manfaatlarini ta’minlashni, demokratiyani

mustahkamlashni, huquqiy ijtimoiy davlatni yaratishni, jamiyat inoqligiga erishish va uni madadlashni, mamlakatning ma'naviy yangilanishini ko'zda tutadi.

Davlatning axborot muhitidagi manfaatlari inson va fuqaroning axborot olishidagi konstitutsiyaviy huquq va erkinligini ta'minlashni, olingan axborotdan konstitutsiyaviy tuzumning mustahkamligini, davlat suvereniteti va hududiy yaxlitligini, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni hamda qonuniylikni va huquqiy tartibni, teng huquqli va o'zaro foydali xalqaro hamkorlikni ta'minlash maqsadida foydalanishdagi shart-sharoitlarni yaratish uchun axborot infrastrukturasiining garmonik rivojini ko'zda tutadi.

15.3-§. O'zbekistonda axborotni himoyalash davlat tizimi

Axborot – hokimiyat, demak, axborot davlat va jamiyat rivojlanishining muhim omilidir. Axborot asrida jamiyatni axborotsiz tasavvur etish qiyin. Taraqqiyot yo'lini tanlagan davlatlarda axborotlashish qanchalik muhim o'rin tutayotgani, hozirgi kunga kelib kuzatib borilmoqda. Bugun zamonaviy jamiyat qanchalik axborotlashsa, uning milliy manfaatlariga xizmat qiladigan axboroti shunchalik ustuvor darajada bo'ladi.

Jamiyatni axborotlashtirish jarayoniga O'zbekistonda ham katta ahamiyat berilmoqda. Shu bois, axborotlashtirish jarayonlarini jadal sur'atlar bilan rivojlantirish respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh yo'nalishlaridan hisoblanadi. Chunki bu yo'nalish O'zbekistonni axborotlashgan jamiyatga aylantirishgagina emas, balki mamlakatni taraqqiy etgan davlatlar darajasiga ko'tarishga ham xizmat qiladi.

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi,

ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta'minlashni ko'zda tutuvchi 220 dan ortiq ustuvor loyihalarni amalga oshirish boshlangan¹.

Bundan tashqari, 40 dan ortiq axborot tizimlari bilan integratsiyalashgan

geoportalni ishga tushirish, jamoat transporti va kommunal infratuzilmani boshqarishning axborot tizimini yaratish, ijtimoiy sohani raqamlashtirish va keyinchalik ushbu tajribani boshqa

hududlarda joriy qilishni nazarda tutuvchi «Raqamli Toshkent» kompleks dasturi amalga oshirilmoqda.

Davlat O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash borasidagi o'z vazifalarini amalga oshirish jarayonida axborot xavfsizligiga bo'lgan tahdidlarni xolis va har tomonlama tahlil qiladi hamda buni ta'minlash chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Shundan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston—2030» strategiyasini

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston—2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni.

tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020- yil 5 -oktabrdagi PF-6079-sonli Farmoniga ko'ra:

- telekommunikatsiya qurilmalari va inshootlarining qurilish-montaj, rekonstruksiya, sinovdan o'tkazish va integratsiya qilish ishlarini yakunlash hamda tijorat maqsadida foydalanishni yo'lga qo'yish, shuningdek, telekommunikatsiya qurilmalari va inshootlarining konstruksiyasini o'zgartirish, mavjud qurilmalardagi hamda telekommunikatsiya liniyalari va inshootlaridagi uskunalarni kengaytirish bo'yicha xabardor qilish tartibi joriy etildi;

- radioelektron qurilmalar, asbob-uskunalar va boshqa qurilmalarni O'zbekiston Respublikasiga olib kirish ruxsatnomasini, sotib olish, o'rnatish, loyihalash va qurish uchun ruxsatnoma olmasdan, belgilangan tartibda rasmiylashtirish huquqi berildi.

Shuningdek, davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi (vakillik) va ijro organlarining O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligiga tahdidlarning oldini olish, ularni qaytarish va bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish ishlarini tashkil etadi. Ayni paytda, jamoat uyushmalarining jamiyat hayotidagi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan hodisalar haqida aholiga obyektiv axborot berish, jamiyatni soxta va noto'g'ri axborotlardan himoya qilish borasidagi faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi hamda axborotni himoya qilish vositalarining ishlab chiqilishi, yaratilishi, rivojlantirilishi, qo'llanishi, eksport va importni sertifikatlashtirish hamda litsenziyalash orqali nazorat qiladi. Bulardan tashqari, davlat O'zbekiston Respublikasi hududida axborotlashtirish va axborotni himoya qilish vositalarini ishlab chiqaruvchilarga

nisbatan zarur homiylik siyosatini amalga oshiradi, ichki bozorni sifatsiz axborotlashtirish vositalari va mahsulotlaridan himoyalash choralari ko‘radi hamda jismoniy va yuridik shaxslarga jahon axborot resurslari va tizimlariga kirishga ruxsat berilishiga ko‘maklashadi.

Davlat va nodavlat tashkilotlarning axborot xavfsizligi sohasidagi sa’y-harakatlarini birlashtiradigan O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta’minlash dasturining ishlab chiqilishini tashkil etish, jahon axborot tarmoqlari va tizimlarining baynalmilallashuvi hamda jahon axborot hamjamiyatiga O‘zbekistonning teng huquqli hamkorlik shartlarida qo‘shilishiga imkoniyat yaratish ham davlatning axborot xavfsizligini ta’minlash borasidagi vazifalari sirasiga kiradi.

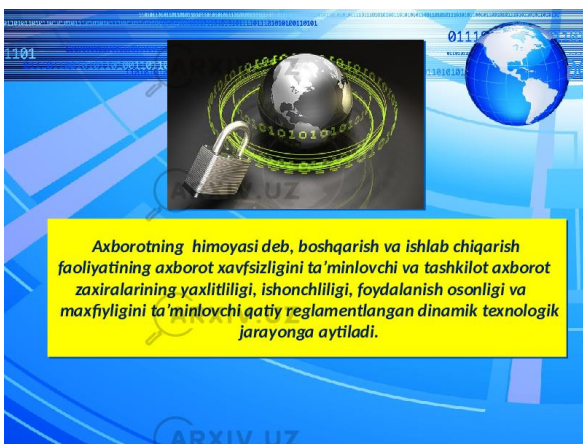
Axborot sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta’minlash borasidagi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini huquqiy ta’minlash, avvalo, axborot sohasida qonuniylikka rioya qilish hamda fuqarolar, jamiyat va davlatning bu sohadagi manfaatlari muvozanatini saqlash tamoyillariga asoslanishi lozim.

Qonuniylik tamoyiliga rioya qilish O‘zbekiston Respublikasining davlat hokimiyati organlaridan axborot sohasidagi nizolarni hal qilishda bu sohadagi munosabatlarni tartibga soladigan qonun hujjatlari va boshqa normativ huquqiy hujjatlarga qat’iy amal qilishni talab etadi.

Fuqarolar, jamiyat va davlatning axborot sohasidagi manfaatlari muvozanatini saqlash tamoyiliga rioya qilish esa, jamiyat hayotining turli sohalarida bu manfaatlarining ustuvorligini

qonunan belgilash, O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati organlari faoliyatining jamoatchilik tomonidan nazorat qilinishi shakllaridan foydalanishni nazarda tutadi. Fuqarolarning axborot sohasidagi faoliyatga taalluqli konstitutsion huquq va erkinliklarini kafolatlash davlatning axborot xavfsizligi sohasidagi muhim vazifalaridan biridir.

O‘zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta‘minlash borasidagi eng muhim chora-tadbirlarning amalga oshirilishi tegishli dasturning ishlab chiqilishini nazarda tutadi. Davlatimiz axborot xavfsizligini ta‘minlash siyosatining ayrim yo‘nalishlarini jamiyat va davlat faoliyatining alohida sohalariga

tatbiq etish O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadigan tegishli hujjatlarda amalga oshirilishi mumkin.

Bugungi kunda iqtisodiyotning raqamli sektorini rivojlantirish masalasi O‘zbekistonda davlat darajasiga

ko‘tarilgan bo‘lib, bu borada keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, xususan, elektron hujjat aylanishi tizimlari joriy etilmoqda, elektron to‘lovlar rivojlantirilmoqda va elektron tijorat sohasida yaratilgan me‘yoriy-huquqiy baza takomillashtirilmoqda. Shu bilan birga, axborot texnologik platformalarda faoliyat ko‘rsatayotgan raqamli iqtisodiyot jadal rivojlanmoqda, bu esa shunday platformalarning yangi modellarini yaratish zaruratini taqozo etmoqda.

Raqamli iqtisodiyot sohasiga axborot jamiyati va makoni, AKT va ishlab chiqarishning har xil turlari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi kiradi. Raqamli iqtisodiyotda

AKT tizimi orqali axborotni yaratish, ishlov berish, to'plash va uzatish jarayonlari tadqiq qilinadi. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning shakllanishi AKT rivojlanishi bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlarning ilmiy asoslanishi, YAIMda xizmatlar ulushi va boshqa ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Axborot mahsulotni ishlab chiqarish va iste'mol qilish raqamli iqtisodiyotning asosiy harakatga keltiruvchi kuchi hisoblanadi. O'rganib chiqib tahlil qilingan, taklif etilayotgan ilmiy tadqiqotlar natijalari hukumat organlari tomonidan Respublikada raqamli iqtisodiyotni samarali shakllantirish va rivojlanganlik darajasini baholash, raqamli iqtisodiyot tayanch institutlari maqomida elektron tijorat va elektron bandlik xususiyatlarini ochib berish; mamlakatimiz korxonalarida zamonaviy AKT joriy etish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish muammolarini aniqlash, O'zbekistonda elektron hukumat faoliyati, birja elektron savdo tizimlar, Internet-do'konlar, xizmat ko'rsatish asosiy tarmoqlar holatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot kommunikatsiya tizimini rivojlantirish strategiyasi tez o'sish tendensiyalarini namoyish qilmoqda. AKTni faol joriy etish axborot rolining o'zgarishiga, mehnat bozorida tuzilmaviy disproporsiyalarga, bir turdagi tarmoqlarning boshqalar bilan o'zaro bog'liq holda ishlash hajmining o'sishiga, iqtisodiyotning chuqur ilmiy asoslanishi va YAIMda xizmatlar sohasining ulushi oshishiga olib keladi.

Mamlakatimizda zamonaviy axborot - kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishning yaxlit tizimini yaratish, davlat organlarining aholi bilan muloqot qilishining yangi mexanizmlarini joriy etish

yuzasidan katta ishlar olib borilmoqda. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-fevraldagi 5349-sonli “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”¹ gi hamda “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli Farmoni ijrosini ta’minlash belgilangan.

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 25-maqsadi raqamli iqtisodiyotni asosiy “drayver” sohaga aylantirib, uning hajmini kamida 2,5 baravar oshirishga qaratilgan ishlarni olib borishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar belgilangan:

- raqamli infratuzilmani yanada rivojlantirish orqali barcha aholi maskanlarini va ijtimoiy obyektlarni hamda magistral avtomobil yo‘llarini keng polosali ulanish tarmoqlari bilan qamrab olish.;

- iqtisodiyotning real sektorida hamda moliya va bank sohalarida ishlab chiqarish va operatsion jarayonlarni raqamlashtirish darajasini 2026-yil yakuniga qadar 70 foizgacha oshirish;

- dasturiy mahsulotlar industriyasi hajmini 5 baravar, ularning eksportini esa 10 baravar oshirib, 500 million AQSh dollariga yetkazish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy xavfsizlikni shartli ravishda tashkil etuvchilarini

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-fevraldagi «Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5349- sonli Farmoni.

sanab o‘ting.

2. Ma’naviy xavfsizlikning oqibatlarini tushuntirib bering.

3. Axborot xavfsizligining mohiyati nima?

4. Axborot xavfsizligini ta’minlash vazifalari nima va u qaysi asosiy guruhlarni o‘z ichiga oladi?

5. Axborot xavfsizligi subyektlarining kategoriyalarini tushuntirib bering.

6. Axborot xavfsizligini ta’minlash asosiy vazifalari qamrab olgan konfidensiallik, yaxlitlik, identifikatsiya va autentifikatsiya kabi masalalarini yoritib bering.

7. Axborot xavfsizligini ta’minlash asosiy vazifalari qamrab olgan vakolat berish, foydalanishni nazoratlash, mulklik huquqi, sertifikatsiya kabi masalalarini yoritib bering.

8. Axborot xavfsizligini ta’minlash asosiy vazifalari qamrab olgan imzo, voz kechmaslik, sanasini yozish kabi masalalarini yoritib bering.

9. Axborot xavfsizligini ta’minlash asosiy vazifalari tilxat berish, bekor qilish, anonimlik kabi masalalarini yoritib bering.

10. Axborot xavfsizligini ta’minlash darajalarini tavsiflab bering.

11. Xavfsizlik siyosatini va uning ahamiyatini izohlab bering.

12. Xavfsizlik siyosati qaysi bo‘limlarni o‘z ichiga olishi mumkinligini va mohiyatini tushuntirib bering.

13. Xavfsizlik siyosatining hayotiy sikli qanday ifodalanadi?

14. Axborot xavfsizligi arxitekturasi va uning sathlari mohiyati.

15. Axborot xavfsizligi strategiyasi tushunchasi.

XVI BOB. XUFYONA IQTISODIYOT VA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASH

16.1-§. Xufyona iqtisodiyotning mazmuni va vujudga kelish sabablari

Rasmiy iqtisodiyot mamlakatning amal qiluvchi qonunlar asosidagi iqtisodiyotning bir qismi hisoblanadi va uning faoliyati mavjud davlat institutlari yordamida hisobga olinadi, nazorat qilinadi va tartibga solinadi.

Xufyona iqtisodiyot hukumatning rasmiy idoralaridan yashirincha holatda biron-bir tarzda, hatto jinoiy yoki noqonuniy ravishda yashirincha daromad olishga qaratilgan noqonuniy, soxta, hisobga olinmagan, gʻarazli faoliyatdir. Xufyona iqtisodiyot tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayriboshlash va isteʼmol qilish sohasida qonunga xilof ravishda amalga oshiriluvchi, davlat tomonidan hisobga olinmaydigan va nazorat qilish murakkab boʻlgan va shu bilan bir qatorda, davlat idoralaridan yashirincha davlat, xususiy va boshqa mulk shakllaridan foydalanish borasida amalga oshiriluvchi gʻarazli maqsadlarni koʻzlagan faoliyatdir.

Xufyona iqtisodiyotning mavjud boʻlishi soliq toʻlashdan boʻyin tovlash yoki soliqlarni yashirish yoʻli bilan qoʻshimcha daromad olish kabi gʻaraz maqsadlarni koʻzlagan holda amalga oshiriluvchi faoliyatni ifoda etgani holda, odatda, tovar va xizmatlarning noqonuniy oldi-sotdisi, gʻirrom raqobat usullaridan foydalanish, bozorda monopol mavqega ega boʻlish, yashirin ishlab chiqarishlarni tashkil etish va shu kabilarni ifoda etadi. Koʻpincha, yuqori soliq yuki tufayli oddiy tadbirkorlar bozorda yashab qolish yoki ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun va eng kam imkoniyatlarni saqlab qolish uchun daromadlarining bir

qismini yashirishga majbur bo'lgani holda, xufyona iqtisodiyotning vakillari orasiga tushib qoladilar. Jinoyat unsurlari, jinoyat olamining vakillari, korrupsiyalashgan rahbarlar va shu kabilar ham xufyona iqtisodiyotning vakillari tarkibiga kiradi.

Shartli ravishda xufyona iqtisodiyot subyektlarini uch asosiy guruhga bo'lishimiz mumkin.

1. Aqliy va jismoniy mehnat qiluvchi yollanma xodimlar, daromadlarining asosiy qismini pora tashkil etuvchi mayda davlat xizmatchilari.

2. Xufyona faoliyat olib boruvchi tadbirkorlar, tijoratchilar, mayda va o'rta tadbirkorlar, shu jumladan, savdogarlar.

3. Qurol-yarog', giyohvand moddalar oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi jinoiy unsurlar. Yo'lto'sarlar, bosqinchilar, yollanma qotillar, qo'shmachilar, fohishalar, hukumat idoralarning korrupsiyalashgan vakillari.

Xufyona iqtisodiyotning tashkil etuvchilari rasmiy iqtisodiyot unsurlari bilan uzviy bog'liqlikda bo'lganligi bois, umumiy iqtisodiyot tuzilmasida xufyona iqtisodiyotni ajratib olish qiyinchilik tug'diradi.

Xufyona iqtisodiyot daromadlarni soliqqa tortishdan yashirishda namoyon bo'ladi. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash usullari quyidagilardan iborat:

- turli banklarda bir necha hisob raqamlarini ochib, ular orqali buxgalteriya hisobida to'liq ko'rsatilmagan holda pul operatsiyalarini amalga oshirish;
- trast, veksel va boshqa hisoblardan foydalanish;

- “ikkiyoqlama buxgalteriya” yuritish, naqd pullar bilan muomala qilish, shu orqali daromad va pul tushumlarini soliqdan yashirish;

- korxonani bir shahar, tumanda ro‘yxatdan o‘tkazish, ammo hisob raqamini boshqa shahar, tumandagi banklarda ochish orqali soliq to‘lashdan korxonani ro‘yxatga olingan joyda va faoliyat yuritgan joyida ham qochadi, ya’ni bo‘yin tovlaydi;

- hisobga olinmagan xarajatlar hisobga sotilayotgan mahsulot (xizmat, ishlar)ning tannarxini oshirib ko‘rsatish;

- rasmiy hisob va to‘lov hujjatlarida tomonlarning kelishuviga asosan bajarilgan ish (ko‘rsatilgan xizmatlar) qiymati past narxlarda ko‘rsatiladi, uning qolgan qismi naqd pul shaklida o‘zaro taqsimlab olinadi.

Naqd pullardagi daromad soliqqa tortishdan yashiriladi. Kriminal, jinoiy xufyona iqtisodiyotni noqonuniy ishlab chiqarish, yashirin ishlab chiqarish va ongli ravishda oldindan rejalashtirib, g‘arazli maqsadlarni ko‘zlab qilingan jinoyatlar tashkil etadi. Noqonuniy ishlab chiqarishga biznes va tadbirkorlik shaklida tashkil etilgan, qonunchilikda qat’iyan man qilingan faoliyat turlari kiradi. Bunday faoliyat turlariga quyidagilar kiradi:

- qurol-yarog‘lar ishlab chiqarish va sotish;
- narkobiznes;
- kontrabanda;
- qimorxonalar, qimor o‘yinlarini tashkil etish;
- odam savdosi;
- fohishabozlik va h.k.

Xufyona iqtisodiyot ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlariga ko‘ra xufyona ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash, iste’mol shakllarida namoyon bo‘ladi. Xufyona ishlab chiqarish noqonuniy, hisobga olinmagan, yashirin, mayda ishlab chiqarish,

sifatsiz mahsulotlar chiqarish, ishlab chiqarish resurslaridan noratsional foydalanishda namoyon bo‘ladi.

Xufyona iqtisodiyot sohasida amalga oshiriluvchi faoliyat aksariyat hollarda jinoiy faoliyatni ifoda etsada, ularning barchasini amaldagi qonunchilik asosida jinoiy faoliyat sifatida e’tirof etishning imkoni yo‘q. “Iqtisodiy jinoyatchilik” shartli tushuncha bo‘lganligi bois, uning chegaralarini aniqlashtirish mushkuldir. Bundan tashqari, iqtisodiy jinoyatchilikning turli ko‘rinishlari ham mavjud. Iqtisodiy jinoyatlarni dastlab ikkita katta guruhga bo‘lishimiz mumkin.

Iqtisodiy jinoyatlarning birinchi guruhi– bu soliq yukining haddan tashqari yuqoriligi bois, soliq to‘lashdan turli xil yo‘llar bilan qochishga majbur bo‘lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Bunday holatda davlat hokimiyatining mavjud muammolarni o‘z vaqtida hal eta olmasligi, tadbirkorlarning moddiy va ma’naviy manfaatdorligiga putur yetkazmagan holda rasmiy iqtisodiyot sohasiga tadbirkorlarni to‘laqonli jalb etish imkonini beruvchi qonuniy biznes faoliyatini amalga oshirish qoidalarini yarata olmasligi xufyona iqtisodiyotning keng miqyosda tarqalishiga asosiy omil hisoblanadi.

Ikkinchi guruh – bu soliq qonunchiligi doirasidan tashqariga chiqadigan iqtisodiy jinoyatlar bo‘lib, undan nafaqat davlat byudjeti va davlat byudjetidan tashqari jamg‘armalar, balki butun jamiyat ham aziyat chekadi. Bu turdagi jinoyatlarga qurol-yarog‘, narkotik moddalar savdosi bilan shug‘ullanish, davlat mablag‘larini g‘ayriqonuniy o‘zlashtirish kabi iqtisodiy jinoyatlar kiradi, mazkur xatti-harakatlar mutlaqo qonunchilikka zid bo‘lib, uning oldini olish uchun qat’iy jazo choralari qo‘llanilishi talab etiladi.

Xufyona iqtisodiyot jinoiy va jinoyatga aloqador bo‘lmagan munosabatlarni ifoda etadi, shu bois, xufyona iqtisodiyotni noqonuniy tadbirkorlik va mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasiga bog‘liq bo‘lgan jinoiy faoliyatdan tashkil topuvchi iqtisodiyotning bir qismi sifatida tushunishimiz mumkin.

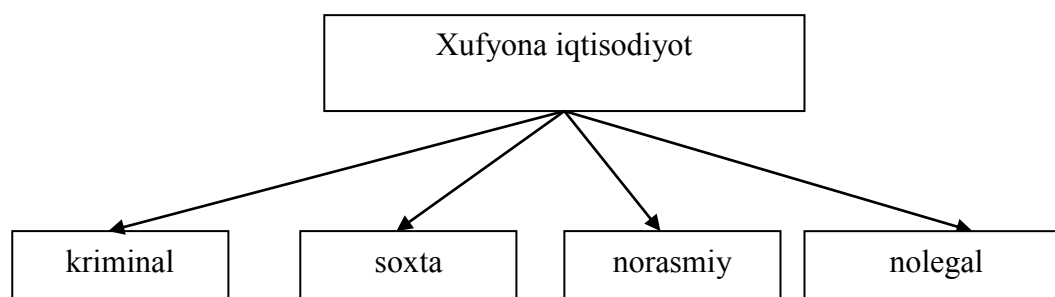
16.2-§. Xufyona iqtisodiyotning tuzilmasi va uning ko‘lamlari

Milliy hisoblar tizimiga muvofiq, xufyona iqtisodiyotning namoyon bo‘lishini ikkita katta guruhga bo‘lishimiz mumkin:

1) YAIM tarkibida natijasi hisobga olinuvchi, mahsuldor faoliyat turlari;

2) YAIM tarkibiga kiritilmaydigan va statistik xatoliklarni kamaytirish uchun maxsus hisoblarda qayd etiluvchi, shaxsga va mol-mulkka qarshi qaratilgan jinoyatlar.

Iqtisodiy adabiyotlarda «xufyona iqtisodiyot» kriminal, soxta, noformal, nolegallashtirilgan (ikkilamchi iqtisodiyot)larga bo‘lib o‘rganiladi.

16.1-rasm. Xufyona iqtisodiyotning shakllari.

Kriminal iqtisodiyot rasmiy iqtisodiyot tarkibida amalga oshiriladigan iqtisodiy jinoyat shaklida namoyon bo‘ladi (masalan, o‘g‘rilik, nazoratning barcha shakllaridan butunlay berkitilgan yashirin iqtisodiy faoliyat).

Soxta iqtisodiyot harakatdagi hisob va hisobot tizimida ifodalanadigan soxtalashtirilgan natijalarni beruvchi rasmiy iqtisodiyot sifatida tavsiflanadi.

Norasmiy iqtisodiyot iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishni rasmiy oʻrnatilgan tartibini toʻldiruvchi yoki almashtiruvchi shaxsiy munosabatlarga va bevosita boʻladigan aloqalarga asoslangan oʻzaro norasmiy munosabatlar tizimini ifoda etadi. Nolegal (ikkilamchi iqtisodiyot) nazoratdan berkitilgan individual va kooperativ faoliyat turlarini, yaʼni oʻrnatilgan tartibda roʻyxatga olinmagan faoliyat turlarini qamrab oladi.

Xufyona iqtisodiyotga boʻlgan kompleks yondashuv uni quyidagicha taʼriflash imkonini beradi. Xufyona iqtisodiyot bozor xoʻjaligining obyektiv va doimo mavjud boʻluvchi tizimi boʻlib, uning doirasida xoʻjalik yurituvchi subyektlar nohalol raqobat usullari orqali iqtisodiy manfaat olishga harakat qiladilar, yaʼni oʻz tashabbuslari yoki tashqi shart-sharoitlar taʼsirida qonunga, ish yuritish etikasiga, biznes bilan hokimiyat oʻrtasidagi oʻyin qoidalariga, jamiyatning maʼnaviy-axloqiy meʼyorlariga zid boʻlgan xatti-harakatlarni amalga oshiradilar.

Yashirin iqtisodiyot—bu soliqlar, ijtimoiy badallar yoki boshqa majburiyatlardan (masalan, mehnat xavfsizligi, sogʻliqni saqlash va boshqa qoidalarga rioya qilish) qochish uchun ishlab chiqaruvchilar tomonidan yashirin amalga oshiriluvchi yoki ishlab chiqarish koʻrsatkichlarini ataylab pasaytirib koʻrsatishni maqsad qilib olgan holda amalga oshiriluvchi qonuniy iqtisodiy faoliyatdir. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida bunday faoliyatni amalga oshirish mumkin. Misol tariqasida bunday faoliyat turlariga alkogol ichimliklarini maxfiy ishlab chiqarish, daromad soligʻi toʻlamasdan koʻchmas mulkni ijaraga berish kabilar kiradi.

Norasmiy ammo legal iqtisodiyot – bu yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchilar yoki uyushmagan korxonalar tomonidan uy sharoitida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish, ro‘yxatga olinmaydigan va soliqqa tortilmaydigan faoliyat turlari (xususiy kirakashlik qilish, uy-joylar qurish va ta‘mirlash kabilar) yig‘indisidir. U o‘z ichiga quyidagi faoliyat turlarini qamrab oladi:

a) o‘z ehtiyojlari uchun ishlaydigan korxonalar faoliyati, ya‘ni uy xo‘jaliklarida o‘z iste‘moli uchun yoki alohida fuqarolar tomonidan kiyim-kechak va aralash bozorlarda sotish uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish (xususiy xo‘jaliklarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, yakka tartibdagi uy-joy qurilishi, xususiy sataroshxona xizmatlari);

b) norasmiy bandlik asosida faoliyat ko‘rsatuvchi uyushmagan korxonalar faoliyati (vaqtinchalik qurilish jamoalari, savdogarlik va shu kabilar).

Noqonuniy iqtisodiyot-qonun bilan taqiqlangan faoliyat (narkobiznes, fohishabozlik, pullarni qalbakilashtirish, kontrabanda, reket, qurol-yarog‘ ishlab chiqarish va sotishning belgilangan qoidalarini chetlab o‘tish va boshqalar). U o‘z ichiga quyidagi faoliyat turlarini qamrab oladi:

a) noqonuniy ravishda (litsenziya va maxsus ruxsatnomalarsiz) amalga oshiriluvchi qonuniy faoliyat turlari;

b) ishlab chiqarish va sotish qonun bilan taqiqlangan bozorda talab katta bo‘lgan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va tarqatishni noqonuniy tarzda amalga oshirish.

Vaqt o‘tishi bilan qonunlar o‘zgarishi mumkin bo‘lgani holda, noqonuniy ishlab chiqarish chegaralari ham harakatda va o‘zgarishda bo‘ladi. Masalan, xususiy shaxslarga qurol-yarog‘ sotishga ruxsat berish to‘g‘risidagi qonun qabul qilinishi bilan mazkur biznes rasmiy iqtisodiyotning chegarasiga o‘tadi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi metodologiyasiga muvofiq xufyona (yashirin, hisobga olinmagan) iqtisodiyot nafaqat ro‘yxatdan o‘tmagan ishlab chiqarishni, balki yashirin daromad olishni ham o‘z ichiga oladi. Yashirin daromad miqdori xufyona iqtisodiyotning muhim xususiyati hisoblanadi. Daromad asosan soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash maqsadida yashiriladi. Ular noqonuniy va qonuniy faoliyatdan olinishi mumkin bo‘lgani holda ko‘pincha yashirib yoki kamaytrib ko‘rsatiladi.

Yashirin daromadlar to‘rtta tashkil etuvchidan tarkib topadi:

1) yashirin tadbirkorlik daromadi – tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishi natijasida olingan, ammo hisobga olinmagan daromad;

2) mehnatga yashirincha haq to‘lash;

3) uyushmagan sektorda band bo‘lish natijasida qisman natural ko‘rinishda olinuvchi norasmiy faoliyatdan daromadlar;

4) aralash daromadlar-tadbirkorlik foydasi va xodimlarning daromadlari belgilari aralashgan birlamchi daromadlar.

Statistik hisob-kitoblar axborot bazasining nomukammalligi Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan hisob-kitoblarni amalga oshirish va ularning ishonchliligini ta‘minlash borasidagi jiddiy muammolardan biri hisoblanadi. Misol tariqasida aytish mumkinki, mamlakatda xufyona iqtisodiyotning ko‘lamlari sezilarli darajada pasaytirib ko‘rsatiladi, bunga asosiy sabab esa ma‘lumotlarning yo‘qligi bo‘is xufyona iqtisodiyot faoliyat natijalarining hisobga olishning murakkabligidir. Xufyona iqtisodiyotning ko‘lamlarini hisoblashda asosan yuqoridagi rasmda ko‘rsatilgan dastlabki ikkita blok, ya‘ni yashirin va norasmiy iqtisodiyot hisobga olinadi. Uchinchi blokni ifoda etuvchi kriminal, noqonuniy faoliyat mamlakat YAIMda hisobga

olinmaydi. Bundan tashqari, juda keng tarqalgan soxta operatsiyalar ham YAIMda hisobga olinmaydi.

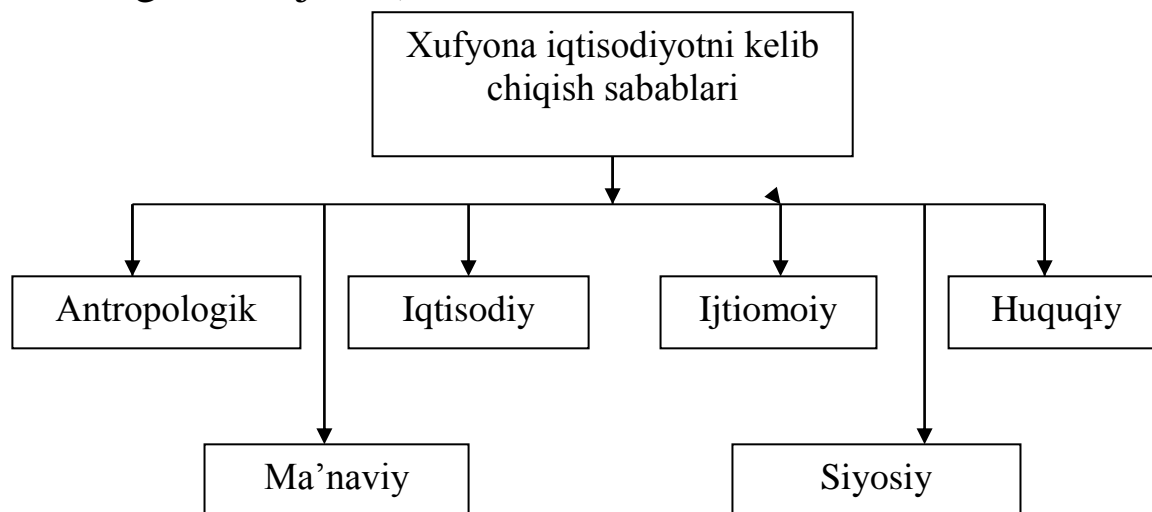
Bundan kelib chiqadiki, xufyona va norasmiy faoliyat olib borishdan oxir-oqibat tadbirkor o'ziga ham, davlatga ham zarar keltiradi. Birinchidan, «xufyona iqtisodiyotda» faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar (firmlar) bozorni qo'llab-quvvatlovchi institutlardan foydalana olmaydi. Ikkinchidan, korxonalar o'z faoliyatini fosh bo'lib qolish va jazo olishning doimiy xavfi ostida olib boradi va bu holat xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. O'z resurslarini yashirib korxonalar ulardan samarali foydalana olmaydi. Uchinchidan, norasmiy tarzda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar ishlab chiqarishga katta kapital sarflay olmaydi, ya'ni fosh bo'lib qolishdan cho'chib faoliyatni kengaytira olmaydi. Va nihoyat, to'rtinchidan, davlat olishi mumkin bo'lgan soliq tushumlarini olo olmaydi.

Xufyona faoliyatning kelib chiqishiga sabab bo'ladigan omillar orasida bozor xo'jaligiga xos bo'lgan iqtisodiy omillar alohida o'rin tutadi.

Institutsionalizm tarafdorlarining qarashlaricha, xo'jalik subyektlarining faoliyatlari qonun doirasida olib borilgan taqdirda transaksion xarajatlarning yuqoriligi yashirin iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga undaydi. Bunday xarajatlarga quyidagilar kiritiladi:

- qonun doirasida faoliyat olib borish uchun qilinadigan xarajatlar (yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tish, litsenziya olish, yuridik adres olish va boshqa rasmiyatchiliklarni amalga oshirish uchun qilinadigan sarf-xarajatlar);
- qonun doirasida faoliyatni davom ettirish (soliqlar to'lash, mehnat munosabatlari sohasida qonuniy talablarni

bajarish, zarur bo'lganda nizolarni sud orqali hal etish uchun sarflanadigan xarajatlar).

16.2-rasm. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqish sabablarining guruhlanishi.

Umumiy qabul qilingan transaksiya xarajatlari nuqtayi nazaridan xufyona iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishi huquqiy bazaning takomillashmaganligi, davlat tomonidan o'ziga xos funksiyalarning samarasiz bajarilishi, xo'jalik faoliyatida ikki xil standartlarning keng tarqalishi kabi tovlamachiliklarning o'sishi bilan bog'liq katta miqdordagi transaksiya xarajatlari bilan kuzatiladi.

Transaksiya xarajatlari o'sishining sababi xufyona sektori iqtisodiyoti emas, balki rasmiy iqtisodiyotda yuqori transaksiya xarajatlarining mavjudligi xufyona sektor faoliyat ko'rsatishining sabablaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Xufyona biznes ishtirokchilari o'zini soliqlardan, litsenziyalashdan, shartnomalar tuzishdan, qonunlarga amal qilishdan ozod etadi va "o'yin qoidalariga" ko'ra mulkchilik huquqini mustaqil ravishda muhofaza qiladi hamda uni buzgan xatti-harakat uchun jazolaydi va bu bilan rasmiy faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarga qaraganda raqobat jihatdan ustunlikka ega. Jadvalda iqtisodiyotning rasmiy va

norasmiy sektorlarida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish yuzasidan transaksiya xarajatlari taqqoslanadi (16.1-jadval).

Mazkur jadval shuni yaqqol ko'rsatib turibdiki, iqtisodiyotning xufyona sektorida aksariyat pozitsiyalar bo'yicha faqat tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda transaksiya xarajatlari rasmiy iqtisodiyotga qaraganda ancha past(6+/2+). Masalan, yerga egalik qilish yoki uni ijaraga olish huquqlarining noqonuniy qo'lga kiritilishi imorat soluvchilar uchun tekinga tushmaydi, lekin barcha rasmiy tartib-qoidalar va ushbu transaksiyani amalga oshiruvchi instansiyalar, sarflangan vaqt va boshqa sarf-xarajatlarni hisobga olgan holda nolegitim yo'l ayrim subyektlar uchun ancha oson va foydali bo'lib chiqadi. Chunki xufyona iqtisodiyot rasmiy iqtisodiyotdan o'tib bo'linmas to'siq bilan ajralmagan, ko'pchilik xo'jalik yurituvchi subyektlar transaksiyalarni xufyona sektor yordamida amalga oshirish mumkin.

Norasmiy sektor faoliyatini cheklash nafaqat qonunchilikni takomillashtirish, balki tadbirkorlik faoliyati yuritish uchun sarflanadigan transaksiya xarajatlarini ham qisqartirib berish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodchilar xufyona iqtisodiyot kelib chiqishining iqtisodiy sabablarini bozor xo'jaligi doirasida raqobat muammosi bilan bog'lash mumkin, degan fikrni bildiradilar. Ular xufyona iqtisodiyotni nomukammal raqobatning bir shakli sifatida ko'rish kerak, deb hisoblaydilar. Mukammal bozor munosabatlari shakllanib va rivojlanib borgani sari sog'lom raqobat xufyona iqtisodiyotni siqib chiqaradi. Buning isbotini rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko'rish mumkin. Ularda xufyona iqtisodiyotning ulushi rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagiga qaraganda ancha past.

16.1- jadval

Transaksiya xarajatlari: iqtisodiyot sektorlari bo'yicha qiyosiy tahlil

Transaksiya xarajatlari turi	Rasmiy sektor	Xufyona sektor	Izoh
1. Tadbirkorlik faoliyati uchun litsenziya olish	+	-	Norasmiy ishlab chiqarish
2. Yerga egalik qilish yoki uni ijaraga olish huquqini qo'lga kiritish	+	-	Noqonuniy qurilish
3. Tegishli qonunlar va normativlarni bilish va ularga amal qilish	+	-	Xufyona iqtisodiyotning o'yin qoidalariga amal qilish
4. Soliqlarni to'lash	+	-	
5. Kredit olish	+	+	Kredit imtiyozli shartlarda beriladi
6. Shartnomalar shartlarining bajarilishini nazorat qilish tizimi	+	+	Bitimlarni noiqtisodiy nazorat qilish
Jami	6+	2+	

Davlat iqtisodiyotni samarali boshqara olmas ekan, tadbirkorlikni amalga oshirish uchun yetarli sharoitlar yaratmas ekan, xufyona iqtisodiyot xunuk ko'rinishlarga ega bo'lib, miqyoslari kengayib boraveradi. Xufyona iqtisodiyot miqyoslari, ayniqsa, inqirozlar davrida, yuqori inflatsiya va valyuta kurslarining keskin o'zgarib turishi, bozor xo'jaligida muvozanat buzilgan sharoitda shiddat bilan kengayib boradi.

Xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining keyingi guruhiga ijtimoiy omillar kiradi. Hozirgi kundagi jamiyatda bir qator ijtimoiy muammolar mavjud bo'lib, ulardan biri jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishidir. Bu bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan

jarayon boʻlib, muammoni hal etishga boʻlgan urinishlar aksariyat jamiyatlarda muvaffaqiyatsiz boʻlmoqda. Jamiyatning tarkibiy tuzilishi xufyona iqtisodiyot ishtirokchilarining potensial sonini belgilaydi. Chunki, aholining kam taʼminlangan va boshqa guruhlari xufyona sektor doirasiga koʻproq tortiladi.

Xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining yana bir guruhiga huquqiy omillar kiradi. Bu tadbirkorlikning huquqiy bazasini takomillashmaganligi bilan bogʻliqdir. Mutaxassislarning taʼkidlashicha, hatto eng rivojlangan mamlakatlarda ham tadbirkorlikning huquqiy bazasini rivojlanishi iqtisodiy jarayonlardan orqada qoladi. Bozor xoʻjaligidagi oʻzgarishlar bilan mavjud huquqiy baza oʻrtasidagi ziddiyatlar xufyona iqtisodiyot subyektlari uchun huquqiy sohadagi kamchiliklardan foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Uy xoʻjaliklari muhim sektor sifatida huquqiy meʼyorlar bilan emas, asosan amaliyotda shakllangan urf-odatlar va anʼanalar bilan tartibga solinadi. Davlat ushbu sektorda amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlarni nazorat qilish imkoniyatiga ega boʻla olmaydi.

Qonunlar ham xufyona faoliyat turlariga nisbatan turlicha boʻlishi mumkin. Baʼzi holatlarda yirik korporatsiyalar oʻzlarining moliyaviy imkoniyatlaridan foydalangan holda qonun chiqaruvchilarga tazyiq oʻtkazishlari va maʼlum ijtimoiy guruhlar manfaatlariga mos keladigan qonunlarni qabul qilinishiga harakat qilishlari mumkin.

Xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining boshqa bir guruhiga tadbirkorlik faoliyatining maʼnaviy asoslarini zaifligi bilan bogʻliq maʼnaviy omillar kiradi. Qonunlar maʼlum davrning maʼnaviy-axloqiy qadriyatlarini oʻzida aks ettiradi. Lekin aynan qonunlar orqali amalga oshiriladigan davlat manfaatlari koʻp

hollarda jamiyatning ko‘pchiligi manfaatlariga mos kelavermaydi, ayrim holatlarda esa ularga zid bo‘lishi mumkin.

Xufyona faoliyat va xufyona iqtisodiyotni o‘rganishga huquqiy jihatdan yondashuv tarafdorlari xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishda qonunning buzilishini asosiy mezon qilib oladilar. Xufyona iqtisodiyotni ikkiga ajratadilar: kriminal («qora») va nokriminal («kulrang»). Bunda biror-bir faoliyatni davlatdan yashirish fakti ikki turdagi motiv bilan bog‘liq. Birinchisi, xo‘jalik subyektlarining o‘z xarajatlarini kamaytirish (birinchi navbatda, soliq to‘lashdan bosh tortish hisobiga) bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisi, faoliyatning noqonuniy ekanligi bois uni to‘xtatib qo‘yilishidan hadiksirash bilan bog‘liq.

Nokriminal («kulrang») iqtisodiyotda daromadlar (yoki xarajatlar) yashiriladi, kriminal («qora») iqtisodiyotda faoliyatning o‘zi yashiriladi. O‘z navbatida, kriminal iqtisodiyot doirasida ikkita tarkibiy qism ajratiladi: noqonuniy (yashirin) ishlab chiqarish faoliyati va iqtisodiy jinoyatchilik.

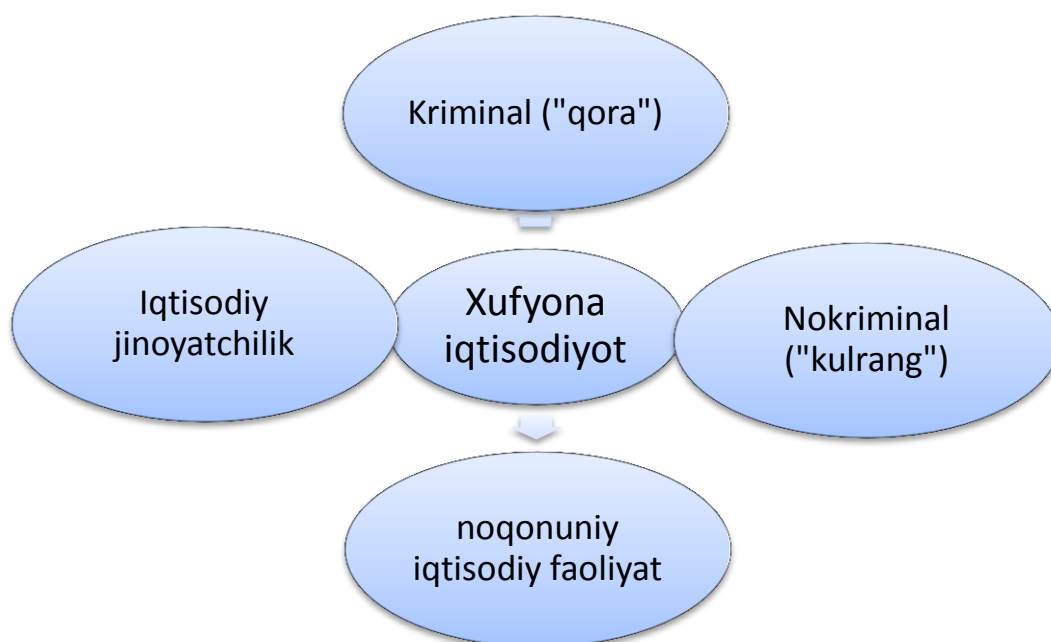
Noqonuniy (yashirin) ishlab chiqarish faoliyatiga biznes ko‘rinishida tashkil etilgan, qonun yo‘li bilan taqiqlangan faoliyat turlarini kiritish mumkin. Noqonuniy (yashirin) ishlab chiqarish faoliyatiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- qurol ishlab chiqarish va sotish;
- narkobiznes;
- qimor o‘yinlari;
- kontrabanda;
- fohishabozlik va boshqala;

Iqtisodiy jinoyatlar iqtisodiy sohadagi jinoyatlar bo‘lib, ular ishlab chiqarishga bevosita aloqasi bo‘lmagan va g‘arazli maqsadlarni ko‘zlab qilingan iqtisodiy jinoyatlardir (ular yaratilgan qiymatni qayta taqsimlash sohasida amalga oshadi):

- g‘arazli maqsadlarda xizmat mansabini suiiste‘mol qilish (poraxo‘rlik);
- firibgarlik
- o‘g‘rlik
- tamagirlik (reket) va b.

Kriminal iqtisodiyotning ushbu turi iqtisodiyotga bevosita tegishli bo‘lmay, jinoyatchilikning bir turi hisoblanadi. Lekin, shu bilan birga, iqtisodiy jinoyatchilik katta iqtisodiy zarar keltiradi va aynan shuning uchun ham kriminal iqtisodiyotning bir qismi sifatida qaraladi.

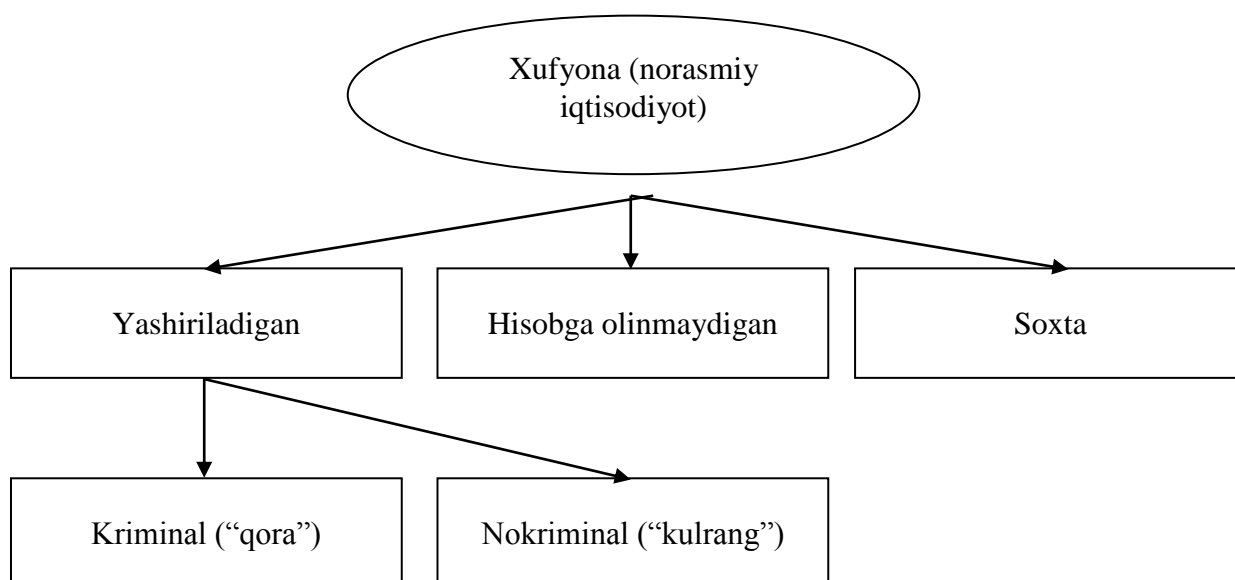

16.3-rasm. Xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishga bo‘lgan huquqiy yondashuv.

Xufyona iqtisodiyot sohasi o‘zining yuqori daromadliligi va subyektlarining huquqni himoya qilish organlariga murojaat qila olmasliklari bois, iqtisodiy jinoyatchilik uchun yaxshi muhit bo‘lib hisoblanadi. Xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishga bo‘lgan statistik yondashuv xufyona iqtisodiyotni rasmiy statistikadan yashirilgan faoliyat sifatida tavsiflaydi. Rasmiy iqtisodiyot bu davlat tomonidan kuzatiladigan va nazorat qilinishi

mumkin boʻlgan iqtisodiyot boʻlsa, yashirin yoki norasmiy iqtisodiyot rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xoʻjalik munosabatlari yigʻindisi boʻlib hisoblanadi.

Real xoʻjalik faoliyati toʻgʻrisidagi maʼlumotlar davlat organlaridan ongli ravishda, ataylab yashirilishi yoki milliy statistika tizimida qamrab olinmasligi mumkin. Bundan tashqari, soxta iqtisodiyot ham mavjud boʻlib, unda faoliyat faqat qogʻozda amalga oshiriladi.

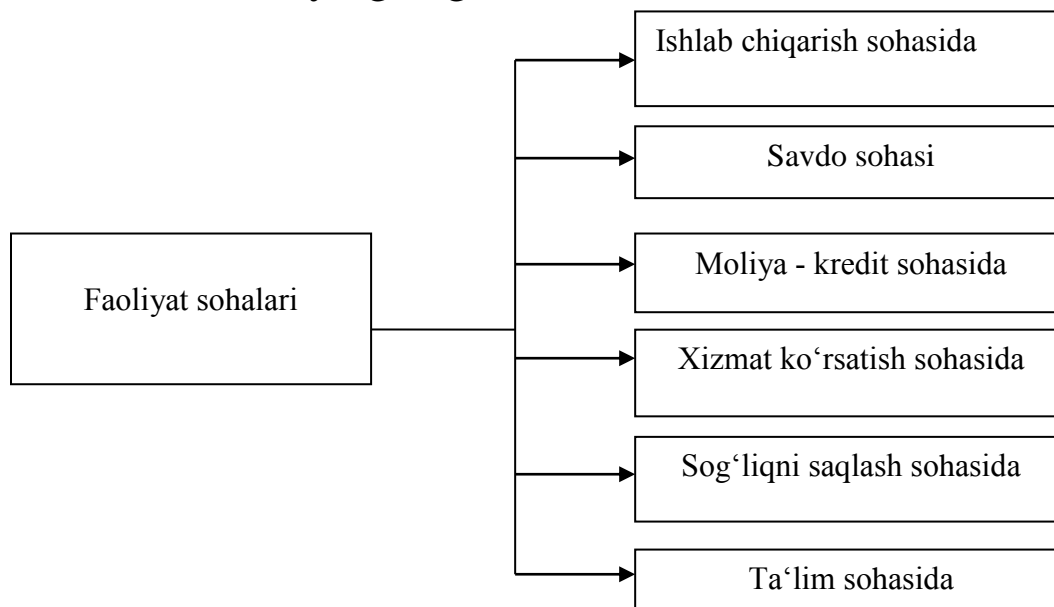
16.4-rasm. Xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishga boʻlgan statistik yondashuv.

Statistik hisob-kitoblardan tadbirkorlik faoliyatining turli elementlari toʻgʻrisidagi maʼlumotlar yashirilishi yoki ongli ravishda maʼlumotlarni buzib koʻrsatilishi mumkin:

- korxonani yashirish (roʻyxatdan oʻtkazmasdan yoki litsenziya olmasdan xoʻjalik faoliyatini amalga oshirish);
- xoʻjalik operatsiyalarini yashirish (ularni shartnoma va hisobotlarda aks ettirmaslik);

- ishchi kuchini yashirin ravishda yo‘llash (ishchi kuchini mehnat shartnomalarini rasmiylashtirmasdan yollash);
- mehnat sharoitlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni (ish haqi, pensiya va sug‘urta to‘lovlari, texnika xavfsizligi, ish vaqti va boshq.) buzib ko‘rsatish;
- daromadlarni yashirish (soliq to‘lashdan qochish).

Xufyona iqtisodiyotni tasniflash uchun bir nechta aniq mezonlar mavjud ularga: Xufyona iqtisodiyotning subyektlari bo‘yicha, faoliyatning maqsad va motivlari bo‘yicha, oqibatlar va zarar miqyoslari bo‘yicha, davlatning javobgarlik darajasi hamda aholining munosabati bo‘yicha mezonlar orqali tasniflanadi. Tadbirkorlikning tarkibidan, mulk shakllaridan, keltiradigan zarar miqyoslaridan kelib chiqqan holda xufyona iqtisodiyotni tasniflash ham ahamiyatga ega bo‘lib hisoblanadi.

16.5-rasm. Xufyona iqtisodiyotning iqtisodiy faoliyat sohalari bo‘yicha tasniflanishi.

Xufyona iqtisodiyot agentlari (qatnashchilari) tarkibida eng ko‘p sonligi kichik biznes bo‘lsa, ijtimoiy va iqtisodiy zarar keltirishi bo‘yicha shubhasiz yirik kapital (oligarxlar) birinchi o‘ringa chiqadi. Makroiqtisodiy statistikada xufyona iqtisodiyot

jinoiy iqtisodiyotning sinonimi sifatida qaralmaydi, garchi noqonuniy operatsiyalarning ayrim turlari uning tarkibiga kiritilishi lozim bo'lsa, amalda aksariyat mamlakatlar, jumladan, O'zbekistonda ham YAIMni hisoblashda noqonuniy faoliyat natijalari hisobga olinmaydi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga kiritiluvchi ishlab chiqarishlarning aksariyat qismi qonuniy bo'lsada, uning ko'lamlari ishlab chiqaruvchilar tomonidan ataylab pasaytirib ko'rsatiladi yoxud ularning aksariyat qismi davlat ro'yxatidan o'tmaganligi bois ular to'g'risidagi ma'lumotlarni oddiy yo'l bilan olishning imkoni yo'q.

Ko'pgina mamlakatlardagi statistik tadqiqotlarda noqonuniy jinoiy faoliyatdan olingan daromad YAIM ko'rsatkichiga kiritilmaydi, chunki ularni statistik baholash juda qiyin va bu faoliyatni kuzatish metodikasi hali ishlab chiqilmagan. Noiqtisodiy faoliyatdan olingan daromadlar bu ko'rsatkichga umuman qo'shilmasligi kerak, chunki ular yangi mahsulot yoki xizmatni yaratishga hissa qo'shmaydi. Shunday qilib, talonchilik yoki reket yangi qiymat yaratmaydi, balki uni turli mulkdorlar o'rtasida qayta taqsimlaydi.

Xufyona iqtisodiyot qaysi mamlakatda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar yuqori bo'lsa, shu mamlakatda xufyona iqtisodiyot miqyoslari kam bo'ladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdori yiliga 30 ming doll.dan kam bo'lmagan mamlakatlarda jamiyatning ijtimoiy tarkibida aholining 60-70 foizni tashkil etuvchi o'rta qatlamlar yetakchi rol o'ynaydi. Bular asosan qonunlarga itoat etadigan mas'uliyatli soliq to'lovchilardir. Albatta, bu mamlakatlarda kam ta'minlanganlar ham mavjud, lekin rivojlangan ijtimoiy yordam dasturlari ularni xufyona iqtisodiyotga tortilishlariga to'siq bo'ladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot miqyoslari rivojlangan mamlakatlardagiga nisbatan ancha yuqori bo'lib, buning sabablari tubdan farq qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot majburiy xarakterga ega bo'lib, aholining o'ta kambag'al qatlamlarini qanday qilib bo'lsa ham, kun ko'rish masalasini hal etish bilan belgilanadi.

Xufyona iqtisodiyotning ulushini hisobga olishda, mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro taqqoslashlardan keng foydalanish talab etiladi. Nigeriya, Tailand, Misr, Boliviya, Panama kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotning ko'lami juda katta ko'rsatkichni tashkil etadi. Bu mamlakatlarda xufyona

iqtisodiyotning ulushi 60-70 % dan oshadi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'lami jihatdan rasmiy iqtisodiyot bilan raqobatlasha oladigan xufyona iqtisodiyotning parallel ravishda mavjudligi

haqida so'z yuritishimiz mumkin.

Ta'kidlanganidek, rivojlanayotgan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot ulushi juda katta bo'lib, Nigeriyada rasmiy YAIMning 76 foizni tashkil etadi. Mana shunday yuqori ko'rsatkichlar Tailand (71%), Misr (68%), Boliviya (66%) va Panama (62%) kabi mamlakatlarda kuzatiladi. Lotin Amerikasi mamlakatlarida esa 60-65 foiz atrofida qayd qilinadi.

Jahon miqyosida xufyona iqtisodiyotning ulushi YAIMning o'rtacha 8% ni tashkil etadi. XVF tomonidan an'anaviy tarzda tahliliy hisobotlarda foydalaniluvchi nemis olimlarining

tadqiqotlariga(Visa Europe) ko'ra, 2018-yilda xufyona iqtisodiyotning YAIMdagi ulushi bo'yicha Ukraina (44,1%) Yevropada yetakchilik qilmoqda. Gretsiyada xufyona iqtisodiyotning ulushi-24 %, Ispaniyada-19 %, Italiyada-21 %, Ruminiyada-16 %, Shveysariyada-9 %, Norvegiyada-7 %, Finlandiyada-8 %, Shvetsiyada-9% ga yetadi.

16.3-§. Xufyona iqtisodiyot va korrupsiyaga qarshi kurash usullari

Xufyona iqtisodiyotga qarshi kurash usullari hamda vositalarini belgilash uchun, avvalambor, uning ko'lami va dinamikasini aniqlash lozim bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot ko'lamlarini aniqlashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Indikatorlar uslubi. Ularning tarkibida to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita (egri) uslublar mavjud. To'g'ridan-to'g'ri uslublar maxsus kuzatuv, so'rovlar o'tkazish, ayrim soliq to'lovchilar daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi nomuvofiqliklarni aniqlash maqsadida tekshirishlar, tahlillar o'tkazishni o'z ichiga oladi. Bilvosita (egri) uslublar bandlik ko'rsatkichlari bo'yicha monyetar uslublarni o'z ichiga oladi.

2. Yengil modellashtirish uslubi, ya'ni determinantlarni baholash. Ushbu uslubda xufyona iqtisodiyotni aniqlashtiruvchi jami ko'rsatkichlar tanlab olinib, uning nisbiy hajmlari hisoblanadi.

3. Tarkibiy uslublar turli ishlab chiqarish tarmoqlarida xufyona iqtisodiyot hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar, axborotlardan foydalaniladi.

4. Aralash uslublar xufyona iqtisodiyot hajmlariga bog‘liq o‘lchovlardan, ya’ni determinant va indikatorlarni hisobga olgan holda modellar yaratiladi.

5. Xufyona iqtisodiyotni baholashda makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni integral baholash uslubi.

6. Rasmiy statistika ko‘rsatkichlarini, turli qayta va qo‘shimcha hisoblashlar asosida xufyona iqtisodiyot va uning alohida elementlarini baholash.

Xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- radikal-liberal, ya’ni dastlabki jamg‘arilgan kapital eng yuqori sur‘atlariga maqsadli cheklovlar belgilash yo‘li;

- repressiv usullar xufyona iqtisodiy faoliyatga qarshi huquq-tartibot, xavfsizlik organlari faoliyatini kengaytirish va kuchaytirishni taqozo etadi;

- biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlash bo‘yicha qonunchilikni takomillashtirish bilan huquqiy chora-tadbirlar majmui.

Xufyona iqtisodiy faoliyatga qarshi kurashning eng muhim yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- Noqonuniy biznes va tadbirkorlikning oldini olish hamda barham berish.

- Yolg‘on tadbirkorlikka qarshi kurash.

- Tijorat maqsadida sotib olish – davlat va xo‘jalik boshqaruvida faoliyat ko‘rsatayotgan mansabdor shaxslarga noqonuniy tarzda pul, qimmatli qog‘ozlar, bosh mulkiy qiymatlarni o‘z xizmat mavqidan kelib chiqqan holda ko‘rsatgan xizmati, ya’ni tijorat yoki bank sirini oshkor qilgani, pora beruvchiga noqonuniy xatti-harakati uchun sharoit yaratib berishi, hisoblanadi.

- Jinoiy yo‘llar bilan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi ta’sir mexanizmini yaratish.

- Yolg‘on bankrotlikka qarshi qonunchilikda belgilangan javobgarlikni yanada oshirish.

- Jismoniy va yuridik shaxslarning bojxona to‘lovlarini to‘lashdan bo‘yin tovlashlariga qarshi chora-tadbirlarni, jazo choralarini qo‘llash.

Kontrabanda, mamlakatga tovarlarni noqonuniy tarzda olib kirish va tashqariga noqonuniy tarzda tovarlarni olib chiqib ketishga qarshi kuchli tizimni qaror toptirish.

Xufyona faoliyatga davlat tomonidan ta’sir etish usullari turlicha bo‘lib, ular quyidagi usullardan tarkib topgan:

- monyetar usul. Bunda xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd pul mablag‘laridan foydalanish to‘g‘risidagi gipotezaga asoslaniladi (naqd pul massasining harakat dinamikasi xufyona iqtisodiyot hajmlari to‘g‘risida fikr yuritishga imkon beradi);

- daromad va xarajatlar balansi usuli. Bunda deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi hamda tovar va xizmatlar iste’molining real hajmlari bilan taqqoslanadi;

- ish bilan bandlikning tahlili. hisobga olinmagan ishsizlik darajasining uzoq vaqt saqlanib qolishi xufyona sektorda band bo‘lish imkoniyatlarining mavjudligidan dalolat beradi. (ro‘yxatga olinmagan ishsizlarning soni xufyona iqtisodiyot hajmlaridan dalolat beradi);

- texnologik koeffitsiyentlar usuli. Bu usul xarajatlarning texnologik koeffitsiyentlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmlari to‘g‘risida ma’lumotlar olish imkonini beradi;

- uy xo‘jaliklari va korxonalar rahbarlari orasida so‘rovlar o‘tkazish. Bu xufyona sektor hajmini ekspert baholash imkonini beradi.

16.4-§. O‘zbekistonda xufyona iqtisodiyot faoliyatining tarqalish omillari va salbiy oqibatlarini

Xufyona iqtisodiyot va jinoiy xo‘jalik faoliyatining keng tarqalishiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi:

- 1) ortiqcha soliq yuki;
- 2) xo‘jalik faoliyatini tartibga solishda byurokratik to‘siqlarning haddan tashqari ko‘pligi;
- 3) iqtisodiyotda davlat sektori ulushining kattaligi.
- 4) iqtisodiyotning globallasuvi natijasida xalqaro iqtisodiy aloqalarga faol kirishgan, iqtisodiyoti birmuncha erkin va moliya tizimi sust nazorat qilinadigan mamlakatlarda xufyona iqtisodiy faoliyat ko‘lamlari katta bo‘ladi.

Bu omillar, birinchi navbatda, ishlab chiqarish va sotish taqiqlanmagan tovar va xizmatlarga ta‘sir ko‘rsatgani holda, ular turli iqtisodiy siyosat yurituvchi barcha mamlakatlarga birdek taalluqli hisoblanadi.

Mamlakatda bozor islohotlarini amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, mamlakatda xufyona iqtisodiy faoliyatning tarqalishiga sabab bo‘luvchi ayrim omillarni batafsilroq ko‘rib chiqamiz.

Soliq yukining ortiqcha og‘irligi xufyona iqtisodiyotning o‘rishini va jinoiy xo‘jalik faoliyatini jadallashtirishni rag‘batlantiruvchi eng muhim omillardan biri sifatida e‘tirof etiladi. U bozor iqtisodiyoti yo‘lida rivojlanayotgan har qanday mamlakatlarga ta‘sir ko‘rsatsada, ammo ularning ta‘siri har bir mamlakatda turlicha bo‘ladi. Misol uchun, AQSHda, yuqori daromad solig‘i stavkalari xufyona iqtisodiy faoliyatning keng tarqalishiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy sug‘urta badallari va qo‘shilgan qiymat solig‘ining yuqori

stavkalari daromadlarni yashirishning tarqalishiga katta turtki beradi.

Bu soliq imtiyozlarining tuzilishi iqtisodiy agentlarning daromadlari tarkibiga mos kelmasligi, soliq yukining notekis taqsimlanganligida namoyon bo'ladi. Soliq tizimi iqtisodiy agentlarning moliyaviy ahvolni yaxshilashning noqonuniy va ochiq jinoiy yo'llarini tanlashga undamoqda. Tabiatda kamroq nazorat qilinadigan va jinoyatkor bo'lgan spekulyativ sektorga resurslarni qayta taqsimlash uchun imtiyozlar yaratilmoqda.

1. Soliq yukining ortiqchaligi davlat siyosatining natijasi bo'lib, u soliqlarning real undirilishini ta'minlay olmaydi va soliq stavkalarini oshirib, soliq bazasini kamaytirishni qoplashga intiladi. Soliq to'lovlarining kamayishi soliq yukining oshishiga sabab bo'ladi, bu esa, o'z navbatida, soliq tushumlarining ko'payishiga sabab bo'ladi. Natijada, soliq tushumlarining kamayishi soliq yukining oshishi bilan birlashtiriladi, uning jiddiyliги bugungi kunda mamlakatda tadbirkorni samarali faoliyatga rag'batlantirishni inkor etadi. Qonunga bo'ysunuvchi soliq to'lovchi o'z foydasining asosiy qismini soliq shaklida to'lashi kerak bo'ladi. Hisobga olinmagan pul aylanmasining nisbatan past ulushi ham kompaniyaga daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i va ijtimoiy sug'urta badallarining oldini olish imkonini beradi. Mutaxassislarining fikricha, soliqdan daromad yashiruvchi yuridik shaxslarning ulushi 80 % ga oshgan.

2. Xo'jalik faoliyatini haddan tashqari tartibga solish ham xufyona iqtisodiyot va jinoiy xo'jalik faoliyatining o'sishiga olib keladi. Bu omil asosan davlatning quyidagi harakatlarida namoyon bo'ladi:

- u yoki bu tovar va xizmatlar muoamalasini cheklash;
- byurokratik hokimiyatning kuchliligi, byurokratik

mezonlarni nazorat qilishning zaifligi va noaniqligi;

- narxning shakllanish jarayonlariga ma'muriy yo'llar bilan aralashish.

Tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish borasida turli to'siq va taqiqlarning joriy etilishi turli xil noqonuniy mehnat, tovar va xizmatlar, moliyaviy va valyuta bozorlarining paydo bo'lishiga olib keladi va bunda iqtisodiy faoliyat subyektlari turli huquqiy-shartnomaviy cheklashlarni chetlab o'tishga intiladilar. Xususan, bozor ishtirokchilari eng kam ish haqi stavkalari, maksimal ish vaqtidan tashqari soatlar, o'smirlar mehnatidan foydalanish shartlari va boshqalarni belgilab beruvchi mehnat qonunchiligini chetlab o'tishga harakat qiladilar.

Xo'jalik faoliyatining turli yo'nalishlarini litsenziyalash tashkilotlarni hokimiyat va alohida davlat xizmatchilariga qaram qilib qo'yadi va bu ikkinchisiga xufyona daromad olish imkoniyatini beradi. Shu asosda davlat xizmatchilar o'rtasida korrupsion sxemalar keng tarqaladi.

3. Iqtisodiyotda davlat sektorining keng ko'lamliligi davlat korxonalari o'rtasida byudjet resurslarini bevosita va bilvosita subsidiyalar, subvensiyalar, konsessional kreditlar shaklida taqsimlanishi bilan bog'liq munosabatlarni yuzaga keltiradi. Bu resurslarni taqsimlash bilan bog'liq norasmiy va ko'pincha jinoiy munosabatlar sektorini shakllantirish uchun asosdir. Byudjet resurslarini beg'araz yoki imtiyozli tarqatish asosida byudjet mablag'larini o'zlashtirish, inflatsion daromadni o'zlashtirish, legallashtirish, investitsiyalash va chet elga o'tkazish maqsadida nazorat ostidagi turli biznes tuzilmalar tuziladi.

Xufyona xo'jalik faoliyati miqyosining kengayishi oqibatlarini o'rganish ham birdek muhim hisoblanadi. Iqtisodiyotda bozor munosabatlarning shakllanishida xufyona

sektor turlicha o‘rin tutadi. Bir tomondan, xufyona iqtisodiyotning rivojlanishi ijobiy ta’sirlarga ham olib kelishi mumkin. Soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash iqtisodiy faoliyatni amalga oshiruvchi korxonalarining raqobat ustunliklarini oshiradi, unda band bo‘lgan xodimlar uchun qo‘shimcha daromad olish imkonini beradi va real ishsizlik darajasini kamaytiradi. Boshqa bir tomondan esa, xufyona sektorning faoliyati davlat tomonidan belgilangan tartib va qonunlar doirasida faoliyat ko‘rsatayotgan boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun zararlidir.

Xufyona iqtisodiyotning miqyosining kengayishining salbiy oqibatlari ijobiy jihatlaridan bir necha marta salmoqlidir. Xufyona

sektor mavjudligining ijobiy va salbiy oqibatlarining nisbati ko‘p jihatdan uning ko‘lamiga bog‘liqdir.

Xufyona iqtisodiyotning keng quloqch yozishi asnosida uning

kriminalizatsiyasi mamlakatning butun ijtimoiy-

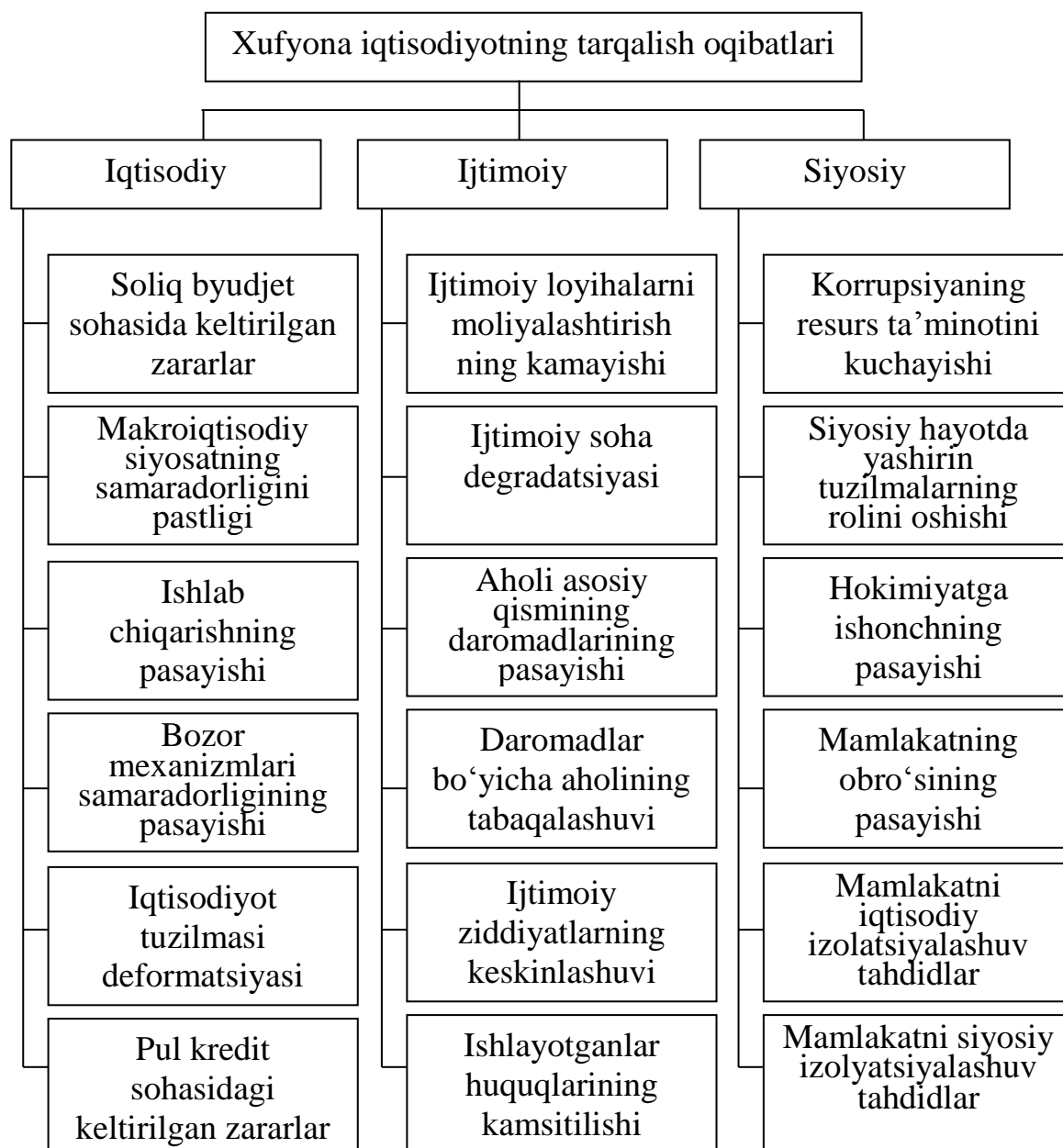
iqtisodiy tizimining rivojlanish yo‘nalishini belgilaydigan va uni takror ishlab chiqarish uchun shart-sharoit yaratadigan hukmron jarayonga aylantiradi. Xufyona iqtisodiyotning o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari g‘oyatda xilma-xildir. Xufyona iqtisodiyotning tarqalishidan kelib chiqadigan barcha turdagi oqibatlarni uch guruhga (iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy) bo‘lishimiz mumkin.

Xufyona iqtisodiyotning iqtisodiy oqibatlariga oid ayrim misollarni batafsil ko‘rib chiqamiz. Avvalo, fiskal sohaga yetkazilgan zararni qayd etishimiz lozim. Iqtisodiy faoliyatni davlat nazoratidan yashirish va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash

byudjetning daromad qismining sezilarli darajada kamayishiga olib keladi, bu esa ijtimoiy dasturlar va davlat institutlarining moliyaviy jihatdan kam ta'minlanishiga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy dasturlar va investitsiyalar uchun mablag'larning kamayishi ijtimoiy barqarorlikka tahdid soladi. Davlat xarajatlarining kamayishi tarkibiy inqirozni kuchaytiradi, faoliyati davlat buyurtmalarini bajarish bilan bog'liq korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy ahvolini yanada zaiflashtiradi.

Xufyona iqtisodiyotning salbiy ta'siri to'g'risida to'laroq tasavvur hosil qilish uchun ishlab chiqarish hajmi va xufyona iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi quyidagi chizmaga murojaat qilamiz.

16.6-rasm. Xufyona iqtisodiyotning tarqalish oqibatlari.

Byudjet majburiyatlarini bajarmaslik real sektordagi korxonalarining moliyaviy ahvolini yomonlashtiruvchi, aylanma mablag'lardan mahrum etuvchi va noqonuniy omon qolish strategiyalaridan foydalanishni rag'batlantiruvchi nooziq-to'lovlar muammosini keskinlashtirishning sabablaridan biridir. Bundan tashqari, bir qator soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lashdan bo'yin tovlash qonuniy soliq to'lovchilar daromadlarini soliqqa tortishning oshishiga olib keladi. Soliq yukining oshishi soliqdan

olinadigan daromadlarni yanada yashirishni rag'batlantiradi va daromadlarning tabaqalanishini yanada oshiradi. Korrupsiya va noqonuniy lobbizm faoliyati natijasida byudjet resurslarini samarasiz ajratish, imtiyozlar, litsenziyalar, kvotalar va boshqa imtiyozlarning noqonuniy berilishi kabilar kuzatiladi.

Xufyona iqtisodiyotning tarqalishi makroiqtisodiy siyosat samaradorligining pasayishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Avvalo, bu makroiqtisodiy tartibga solish borasida xatoliklar sonining ortib borishida namoyon bo'ladi. Mazkur xatoliklar, odatda, qonuniy va noqonuniy sektorlarda ishlab chiqarish faoliyatining yashirin qismining ko'lami, tuzilishi va dinamikasi bo'yicha ishonchli ma'lumotlarning yo'qligi bilan uzviy bog'liqdir. Agar xufyona iqtisodiyot rasmiy iqtisodiyotdan tezroq o'sib borayotgan bo'lsa va bu holat statistikada aks ettirilmasa, hukumat pul taklifini kengaytirish va talabga ta'sir ko'rsatish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish siyosatini davom ettirishi mumkin (davlat xarajatlarini oshirish, pul-kredit siyosatini yumshatish). Buning natijasida yuqori inflatsiya sur'atlarining oshishi bilan birga iqtisodiyotning haddan tashqari zo'riqishi kuzatiladi.

Xufyona iqtisodiyot ko'laminin yetarli darajada hisobga olinmasligi bandlik siyosatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Agar xufyona sektor sohasida band bo'lganlar ishsiz sanalsa, ishsizlik darajasi real ko'rsatkichdan ancha yuqori bo'ladi. Bu esa davlatni pul-kredit siyosatini yengillashtirish, shuningdek, davlat xarajatlarini ko'paytirish orqali jami talabni, ishlab chiqarish va ish bilan bandlikni oshirishga qaratilgan ekspansionistik siyosat yuritishga undaydi. Natijada, mehnat resurslarining yetishmasligi va inflatsiyaning o'sishi kuzatiladi. Xufyona iqtisodiyot ko'lamlari kengayishining salbiy oqibati sifatida iqtisodiy o'sish

ko'rsatkichlarining susayishi va hatto ishlab chiqarish ko'lamlarining pasayishi kutiladi.

Dastlabki bosqichda ma'lum bir holatlarda (masalan, davlat tomonidan tartibga solishning haddan tashqari qattiqqo'lligi sharoitida) qonunchilikda ruxsat berilgan xo'jalik faoliyatini davlat nazoratidan yashirish, soliq tushumlarining kamayishiga qaramay, u iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Korxonalar o'z faoliyatlarida xufyona sxemalardan keng foydalanishlari hisobiga raqobat ustunligini qo'lga kiritadilar, bu esa qisqa muddatli davrda ishlab chiqarish hajmining o'sishiga olib keladi. Ayrim iqtisodchilarning fikricha, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining rasmiy sektorida 1992-1995-yillarda kuzatilgan pasayish xufyona sektorning o'sishi hisobiga qoplangan.

Yashirincha faoliyat ko'rsatish (masalan, noqonuniy faoliyatdan olingan daromadlarni legal faoliyat turlarini amalga oshirish natijasida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni sotib olishga yo'naltirish) qo'shimcha legal iqtisodiy faoliyat turlarini vujudga keltirishi hisobiga iqtisodiyotda yalpi ishlab chiqarish hajmining o'sishiga olib keladi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sish jarayoni A nuqtagacha davom etadi, mazkur nuqtada mahsulot ishlab chiqarishning eng yuqori hajmi kuzatiladi. A nuqtadan so'ng pasayish boshlanadi, bu holat iqtisodiyotda ko'rilayotgan zararlarning ortishi, xufyona sxemalarning keng yoyilishi natijasida investitsion faollikning pasayishi, legal faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarining bankrotlikka uchrashi va ularning bozordan siqib chiqarilishi kabi omillar bilan bevosita bog'liqdir. Xufyona iqtisodiyotning rivojlanishi kapital qo'yilmalar risklarining ortishi tufayli investitsiya resurslarini, ayniqsa, chet

ellik investorlarni jalb qilish imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Legal xorijiy investorlar tovlamachilik xavfi, shuningdek, legal yo'llar bilan foyda olish imkoniyatlarining haddan tashqari cheklanganligi bois bozorga kirib kelishni ma'qul ko'rmaydilar. Bu esa ko'pincha xalqaro uyushgan jinoyatchilikning investorlarni saralash jarayonlariga faol aralashishiga olib keladi.

Xufyona iqtisodiyot rivojlanishining navbatdagi salbiy oqibati bozor mexanizmlari samaradorligining pasayishidir. Bozor iqtisodiyotining eng muhim-xo'jalik yurituvchi subyektlarning tengligi va ular o'rtasidagi raqobat tamoyiliga putur yetadi. Ma'lum bir davrda xufyona sektor vakillari tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar legal tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar sifati bilan deyarli bir xil bo'lsa-da, qonunda belgilangan miqdorlardan past ish haqi to'lash, soliq va ijtimoiy to'lovlarni to'lamaslik evaziga ular tomonidan yaratilayotgan tovar va xizmatlarning tannarxi birmuncha arzon tushadi. Raqobat tamoyilining buzilishi hisobiga korxonalar sotish bozorlarini yo'qotadilar va katta zarar ko'rishni boshlaydilar.

Dastlabki paytlarda rasmiy sektorda narxlar tushib ketadi, bu iste'molchilar uchun qulay bo'lsa-da, ammo istiqbolda legal korxonalar yetarlicha foyda olmasliklari natijasida xonavayron bo'ladilar. Bozorda samaradorlikni oshirish hisobiga emas, balki xomashyoni noqonuniy yo'llar bilan sotib olish sxemalaridan keng foydalanuvchi, soliq va boshqa ijtimoiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash evaziga kun ko'ruvchilar yashab qoladilar. Rasmiy sektorda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarining xonavayron bo'lishi asnosida bozorda xufyona sektor monopol mavqeni qo'lga kiritadi. Narxlarni monopol tartibga solish sharoitida narxlar raqobat sharoitidagiga qaraganda ancha yuqori darajaga ko'tariladi.

Xufyona iqtisodiy faoliyat ko‘lamlari kengayishining salbiy oqibati iqtisodiyot tuzilmasining deformatsiyalanishini keltirib chiqaradi va u quyidagilarda ko‘rinadi:

- investitsiya risklarining oshishi va investitsion faollikning pasayishi, bu esa investitsiya majmuasi tarmoqlari ulushining kamayishiga olib keladi;

- real sektor taraqqiyotiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatgan holda, iqtisodiyotning spekulyativ moliya va savdo-vositachilik sohalarining rivojlanishini rag‘batlantirish;

- strategik ahamiyatga ega bo‘lgan xomashyo mahsulotlarini xorijga ommaviy ravishda noqonuniy eksport qilish oqibatida tashqi iqtisodiy aloqalarning yoqilg‘i-energetika va xomashyo mahsulotlarining eksportiga bevosita bog‘liqligining kuchayishi;

- jinoiy faoliyatni amalga oshirishni yengillashtirishga xizmat qiluvchi (axborot, transport, taqsimlash va shu kabi boshqa xizmatlarni ko‘rsatish), shuningdek, tez foyda olish imkonini beruvchi faoliyat turlarini rivojlantirishga ustuvorlik berish;

- xavfsizlikni ta‘minlash va qo‘riqlash bilan bog‘liq faoliyat turlarini rivojlantirish, bu o‘z navbatida, boshqa iqtisodiy faoliyat turlarida mavjud iqtisodiy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi (mazkur guruh xarajatlari ko‘pgina mamlakatlarda jinoyatchilikning oldini olishga yo‘naltirilgan xarajatlarga kiritiladi).

Pul-kredit sohasiga xufyona iqtisodiyotning salbiy ta‘siri to‘lov balansi tuzilmasining deformatsiyalanishida, inflatsiya va uning oqibatlarini chuqur ildiz otishida, kredit munosabatlariga putur yetishida va investitsion xavf-xatarlarning ortishida, kredit muassasalari, investorlar, omonatchilar, aksionerlar va bir so‘z bilan aytganda barcha jamiyat a‘zolarining ko‘rayotgan zararlarining ko‘payishida o‘z ifodasini topadi. Pullarni yuvish va

noqonuniy daromad olish maqsadida uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan noqonuniy valyuta operatsiyalarining amalga oshirilishi valyuta kurslariga salbiy ta'sir ko'rsatgani holda, mamlakatda inflatsion jarayonlarning kuchayishiga olib kelishi ham mumkin. Jinoiy daromadlarni xorij valyutasiga almashtirish va uni chetga olib chiqib ketishga intilishning kuchayishi oqibatida kriminal iqtisodiy faoliyat valyuta bozoridagi holatga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bir qator o'tkazmalar zanjiridan o'ta borib, pul mablag'lari pirovard natijada xorijdagi offshor kompaniyalar, jismoniy va yuridik shaxslarning hisob raqamlariga borib tushadi, cheklar va karta hisob raqamlari orqali naqdlashtiriladi va o'zining moliyaviy izini yo'qotadi. Mazkur bosqichda pul mablag'larining navbatdagi qayta taqsimlanish jarayonlari yuz beradi. Soxta tashqi savdo bitimlari bo'yicha juda katta mablag'lar xorijiy banklarga o'tkazib beriladi.

Pul mablag'larini xorijga olib chiqib ketishda, odatda, bir qator usul va vositalardan foydalaniladi:

- soxta import kontraktlari asosida bo'nak to'lovlarini amalga oshirish (import kontraktlari bo'yicha amalga oshirilgan bo'nak to'lovlarini ortga qaytarmaslik); kontrakt shartlari ma'lum bir o'ziga xos jihatlarga ega bo'ladi, masalan, bo'nak to'lovlarini majburiy tartibda amalga oshirish, tovar va xizmatlar yetkazib berishning uzoq muddatlari (mazkur muddat ichida importer firma ko'zdan g'oyib bo'ladi) va bo'nak to'lovlarini offshor zonalarga yo'naltirish; odatda, offshor zonada joylashgan kompaniya bilan kontrakt tuziladi va mamlakatdan o'sha kompaniyaning hisob raqamiga bo'nak to'lovlari o'tkazib beriladi, kontrakt bo'yicha tovarlarni yetkazib berish amalga oshirilmaydi, bo'nak to'lovlari qaytarib berilmaydi va ma'lum bir muddat o'tgandan so'ng

kompaniya o'z faoliyatini to'xtatadi yoki boshqa bank maydochasiga o'tib ketadi;

- mamlakatt hududidagi norezidentga rezident tomonidan sotilgan tovarlar uchun norezident tomonidan hisoblar va pul o'tkazmalarining amalga oshirilishi (mazkur holatda go'yoki tovar yetkazib berish yoki xizmat ko'rsatish to'g'risida soxta bitim tuziladi, tovar va xizmatlar faqatgina qog'ozda mavjud bo'ladi xolos, pul mablag'lari norezidentning hisob raqamiga o'tkazib beriladi).

Xufyona iqtisodiyotning tarqalishining oqibatlariga katta ijtimoiy xavf-xatarlarga olib kelishi mumkin. Masalan, fuqarolarni va korxonalarini soliq to'lovlardan qochishi byudjetga moliyaviy resurslarni kelib tushishini cheklaydi. Bu o'z navbatida ijtimoiy soha tarmoqlarini degradatsiyasiga olib keladi. Natijada aholining katta qismini real daromadlari pasayadi, tabaqalanish darajasi oshadi, bu esa ijtimoiy barqarorlikni buzilishiga olib keladi.

Xufyona iqtisodiyotda mehnat qilayotgan mehnat resurslarining o'ziga ham katta salbiy oqibatlarni olib kelishi mumkin. Bu, birinchi navbatda, kafolatlangan bandlikni, ish haqi va ijtimoiy kafolatlar yo'qligi bilan bog'liq xavf-xatarlarini ta'kidlab o'tish mumkin. Xufyona iqtisodiyot tizimi ijtimoiy kafolatlar va o'z malakasini oshirish imkoniyatlari yo'qligi va yuqori ishlab chiqarish jarayonidagi jarohatlar mehnat resurslarini qoniqarsiz ekspluatatsiya qilishi mumkin.

Xufyona iqtisodiyot tarqalishining siyosiy oqibatlariga bu uning turli yo'nalishlarda, mamlakatda korrupsiyani kuchayishiga va hattoki to'la iqtisodiy va siyosiy izolatsiyasiga olib keluvchi iqtisodiy xavfsizligiga qo'shimcha tahdidlarni vujudga keltirishi mumkin. Bu davlat tuzilmasiga sezilarli darajada zarar keltirib, uni jahon iqtisodiyotida obro'sini tushishiga olib keladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xufyona iqtisodiyot tushunchasiga ta'rif bering.
2. Xufyona iqtisodiyot ko'lamlarining ortib borishiga turtki bo'luvchi asosiy omillarni sanab bering.
3. Xufyona iqtisodiyot ko'lamlarini qisqartirish yo'llari nimada deb o'ylaysiz?
4. Hisobga olinmaydigan iqtisodiyot tushunchasi nimani anglatadi?
5. Transaksiya xarajatlari va ularni pasaytirish yo'llari nimalardan iborat?
6. «Iqtisodiyotni kriminallasuvi» tushunchasining mohiyatiga aniqlik kiriting.
7. Xufyona iqtisodiyot mamlakatga qanday ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarni olib keladi?
8. Xufyona iqtisodiyot mamlakatning makroiqtisodiy siyosati samaradorligiga va uning iqtisodiy xavfsizligiga qanday salbiy ta'sir etadi?
9. Xufyona iqtisodiyotning tuzilmasi va uning O'zbekistondagi ko'lamlari qanday?
10. Xufyona iqtisodiyotga va korrupsiyaga qarshi kurash usullarini aytib bering.
11. O'zbekistonda xufyona iqtisodiyot faoliyatining tarqalish omillari va salbiy oqibatlari qanday?
12. Xufyona iqtisodiyotga davlat tomonidan ta'sir etish usullarini so'zlab bering?

XVII BOB. O‘ZBEKISTONDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHNING ME‘YORIY-HUQUQIY ASOSLARI

17.1-§. Korruptsiyaning vujudga kelish sabablari va iqtisodiy oqibatlari

“Korrupsiya” lotincha (sorrupcio) so‘zidan olingan bo‘lib, buzilish degan ma‘noni anglatadi. Korruptsiya faqat bir ko‘rinishda namoyon bo‘ladigan hodisa bo‘lmay, u jamiyat hayotining turli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini qamrab oladi. O‘z tabiatiga ko‘ra turlicha bo‘lgan yuzaga kelish va qayta tiklanish mexanizmlari bilan tavsiflanadi.

Korrupsiya hodisasini tadqiq qilgan barcha tadqiqotchi hamda siyosatchilar uning axloqsizlik ekanligi va har qanday mamlakatning iqtisodiy va demokratik taraqqiyotiga ziyon yetkazishini tan oladilar. Ijtimoiy-iqtisodiy fanlarda ushbu hodisa jamiyat va iqtisodiyot institutlari tizimidan tashqaridagi “ma‘naviy jinoyat” sifatida o‘rganiladi. Uning tabiati, funksiyalari, jamiyat va iqtisodiyotga yetkazadigan zararlari to‘g‘risidagi fikrlar bilan cheklanib qolinmoqda.

Korrupsiya ommaviy imkoniyatlardan shaxsiy manfaatlar yo‘lida foydalanishni anglatadi. Hozirgi davr xalqaro me‘yoriy hujjatlarida korruptsiyaning turlicha talqinlari keltirilgan. BMTning korruptsiyaga qarshi xalqaro kurash to‘g‘risidagi hujjatlarida, korruptsiya shaxsiy manfaat uchun davlat hokimiyatini suiiste‘mol qilish, deb ta’rif beriladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonunining 3-moddasida ”Shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqYIdan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi

shuningdek, bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishi¹-deb, ta'rif beriladi.

Korrupsiya – ijtimoiy fenomen, jamiyat va ijtimoiy munosabatlar natijasi, ijtimoiy va xo'jalik faoliyatini boshqarish funksiyasining o'ziga xosligidan kelib chiqib vujudga keladi va mavjud bo'ladi, ya'ni aynan shunday holatda mansabdor shaxsda jamiyat va davlat manfaatlarini emas, balki o'z shaxsiy g'araz niyatidan kelib chiqib resurslarni tasarruf etish va qarorlar qabul qilish imkoniyati vujudga keladi. Demak, korrupsiya murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'lib, uning ko'rinishi, shakli o'zgarishi bilan hajmi qisqarmaydi. Hozirgi vaqtda korrupsiya milliy xavfsizlikka tahdid solayotgan asosiy xavf bo'lib, iqtisodiyot rivojlanishiga asosiy to'siq, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan harakatlarga qaramay ijtimoiy barqarorlikning saqlanishi va chuqurlashuviga ta'sir qiluvchi omildir.

Korrupsiya iqtisodiy qonunlarning erkin harakatlanishini cheklaydi, xalqaro hamjamiyat oldida mamlakat nufuzini tushiradi. Haqqoniy va ijtimoiy yo'naltirilgan biznes bozordan siqib chiqariladi, chunki korrupsiya bunday biznesni norentabel qilib qo'yadi. Korrupsiya o'ta moslashuvchan xususiyatga ega bo'lib, shaklini o'zgartirib takomillashib, ijtimoiy huquqiy tizimdagi bo'shliqlar, kamchiliklardan ustalik bilan foydalanadi. Korrupsiya davlat va jamiyat hayotida quyidagi salbiy oqibatlarini keltirib chiqaradi.

Birinchi, insoniyat hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan – demokratiya va demokratik institutlarning mustahkamlanishiga salbiy ta'sir qiladi, ya'ni ularga jiddiy putur yetkazadi.

¹ O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni. www.lex.uz

Ikkinchidan, jamiyat taraqqiyoti uchun eng muhim omil – tinchlik, osoyishtalik, adolat, qonun ustuvorligi kabi ijtimoiy-huquqiy qadriyatlarning buzilishiga olib keladi.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarining buzilishi, sogʻlom raqobatning bozordan siqib chiqarilishi, yashirin iqtisodning paydo boʻlishi va rivojlanishiga zamin yaratadi.

Toʻrtinchidan, jamiyatda nosogʻlom ijtimoiy-maʼnaviy muhitning shakllanishiga sabab boʻlib, demokratik davlatning eng muhim huquqiy tamoyillarining buzilishiga olib keladi.

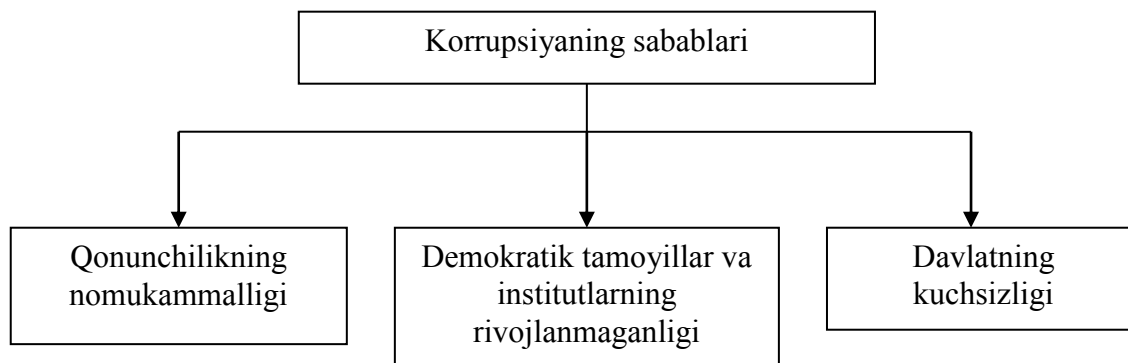
Korrupsiya tushunchasi poraxoʻrlik tushunchasidan kengroq maʼnoni anglatadi. Ushbu tushuncha poraxoʻrlikni (biror-bir shaxsning kasbi taqozo qiladigan majburiyatidan chekinganligi uchun mukofot berish) va nepotizm (shaxsiy munosabatlar asosida homiylik qilish) hamda shaxsiy manfaatlar uchun foydalanish maqsadida jamoat mablagʻlarini noqonuniy oʻzlashtirishni anglatadi. Korrupsiyaga oʻzi yoki shaxsiy munosabatlar yoʻlga qoʻyilgan boshqa shaxslar uchun qandaydir ustunliklarga ega boʻlish maqsadida tomonlarning mustaqillik tamoyillariga atayin rioya qilmaslik. Bunday taʼrif korrupsiya xufyona iqtisodiyotning bir koʻrinishi sifatida namoyon boʻladi, degan fikrni tasdiqlaydi.

Korrupsiya – xavfsizlikka tahdid soluvchi hodisa va xufyona iqtisodiyotning koʻrinishidir. Shuning uchun korrupsiyani iqtisodiy hodisa sifatida talqin etishda deyarli bahs-munozaralar yoʻq. Uning davlat amaldorlarining poraxoʻrlik faoliyatidan iboratligi va jamiyatga katta zarar yetkazadi. Poraxoʻrlikni uch subyektli munosabatlar: pora oluvchilar, pora beruvchilar va ular oʻrtasidagi vositachilar kiradi. Pora oluvchilar davlat amaldorlari boʻlsa, uni beruvchilar amaldorlar marhamatiga muhtojlardir. Vositachilik vazifasini esa ayrim shaxslar va yashirin tashkilotlar amalga oshiradilar.

Korrupsiyaning iqtisodiy mohiyati va huquqiy baholanishida farqlar mavjud bo‘lib, iqtisodiy jihatdan, bu erkin bozor qonun-qoidalariga mos kelmaganidan yashirincha yuz beradi. Bu munosabatda barcha korrupsiyalashgan guruhning manfaati uyg‘unlashadi. Amaldor xizmatiga talab bo‘lganidan, u sotadi. Bu yerda pora yashirin xizmat haqi shakliga kiradi. Poraxo‘rlikda ham bozor munosabati bor, lekin bu tor egoistik manfaatga bo‘ysunuvchi munosabat bo‘lganligi sababli uni jamiyat tan olmaydi, chunki bu yerda ayrim shaxslar yoxud guruhlar manfaatining amalga oshishi boshqalar manfaati hisobidan bo‘ladi. Shuning uchun buni jamiyat qabul qilmaydi va natijada u yashirin tus oladi.

Yuridik qonunlarda aks etgan qoidalarnigina jamiyat qabul qiladi. Shuni nazarda tutib, korrupsiyani huquqiy jihatdan g‘ayriqonuniy, qonunlar man etadigan iqtisodiy faoliyat deb aytish mumkin. Korrupsiya – global hodisa, undan zarar ko‘rmagan mamlakat yo‘q, lekin bu mamlakatlarda korrupsiyalashuv darajasi turlicha bo‘lib, bunday holat uning ildizlari chuqurligidan dalolat beradi.

Korrupsiyaning sabablarini umumlashtirgan holda quyidagilarni keltirish mumkin.

17.1-rasm. Korrupsiyaning sabablari.

Mutaxassislarning fikricha, korrupsiyaning mavjudligini iqtisodiy tizimning o'zidan qidirish kerak. Korrupsiya iqtisodiy hodisa sifatida namoyon bo'lar ekan, demak, uning iqtisodiy ildizlarini topish kerak bo'ladi. Bu ildizlar pul munosabatlarining o'zidadir. Pul universal to'lov vositasi, uni hamma operatsiyalar uchun qabul qilinadi, pul boylikning timsoli, boylik to'plashning eng qulay shakli. Pulni saqlash xavfsiz, uni xohlagancha jamg'arish mumkin. Pul likvidligi eng yuqori bo'lgan aktivdir. Likvidlikni esa pulning qadr-qimmatini ta'minlaydi. U ko'zga ko'rinmas moliyaviy aloqalar o'rnatish imkonini beradi. Pulning likvidligi muhim bo'lganidan, pora berishda qattiq valyutalar ishlatiladi, chunki ularning qadri barqaror bo'lgani uchun jamg'arish vositasi bo'la oladi. Pul – bozor munosabatlarining mahsuli, shu sababli pul munosabatlarining rivojlanishi korrupsiyani oziqlantiradi.

Natural ishlab chiqarish sharoitida poraxo'rlik moddiy shaklda bo'lishi mumkin, uni ko'zdan yashirib bo'lmaydi. Pul munosabatlari esa yashirin munosabat o'rnatish imkonini beradi. Shunday qilib, korrupsiyaning obyektiv sababi pulning yuksak likvidlik xususiyatidadir. Bunday xususiyat pul fetishizmini, ya'ni uni ilohiylashtirishni, unga sig'inishni yuzaga keltiradi, pul hamma narsani hal qiluvchi kuchga ega, degan tasavvurni paydo qiladi. Bu esa ochko'zlikni keltirib chiqaradi, uni g'ayriqonuniy yo'l bilan topa olish imkoniyati bor kishilarni korrupsiyalashgan kishilarga aylantiradi.

Poraxo'rlik yoki korrupsiya harakatlari shaxsga uning o'z vazifalarini bajarishida ta'sir ko'rsatish va uni yuz bergan vaziyatlarda yuqori ma'naviy odam nohalol deb hisoblaydigan xatti-harakatlarga og'dirish maqsadini ko'zlab amalga oshiriladi.

Poraxo'rlik quyidagicha tavsiflanishi mumkin:

a) mansabdor shaxsga yoki ishtirokchiga o‘z lavozim vazifalarini bajarishlarida biror-bir harakatni yoki harakatsizlikni amalga oshirishlari uchun shaxsan yoki vositachilar orqali bevosita mansabdor shaxs yoxud boshqa jismoniy yoki yuridik shaxsga biror-bir noqonuniy ustunlikni va’da qilish, taklif qilish yoki taqdim qilish;

b) ishtirokchi tomonidan o‘z lavozim vazifalarini bajarishida mansabdor shaxs biror-bir harakatni yoki harakatsizlikni amalga oshirishi uchun shaxsan yoki vositachilar orqali bevosita o‘ziga yoxud boshqa jismoniy yoki yuridik shaxsga biror-bir noqonuniy ustunlik tamagirlik qilinishi yoki qabul qilinishi.

Pora – har doim ham naqd pul mablag‘lari berilishini anglatmaydi. Agar qaror qabul qilishga ta’sir ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, sovg‘alar, mehmondo‘stlik harakatlari va vaqtichog‘lik taqdim qilishlar ham pora bo‘lishi mumkin.

Bozor tizimining mukammal emasligi, uning mexanizmlarida uzilishlar bo‘lib turishi, korrupsiyaning keng yoyilishi uchun qulay sharoit hozirlaydi. Demak, bozor munosabatlarining takomillashtirilishi korrupsiyaga qarshi kurashning eng ma’qul yo‘li bo‘lib hisoblanadi. Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda korrupsiyalashish darajasining boshqa guruh mamlakatlaridagiga nisbatan ancha pastligi mana shu tezisning to‘g‘riligidan dalolat beradi.

Korrupsiyaning obyektiv sabablaridan biri, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va shunga bog‘liq holda biznesni rivojlantirish muammolarini hal qilish davlat amaldorlariga bog‘liq bo‘lishidir. Davlatning iqtisodiyotga ta’siri iqtisodiy, huquqiy va ma’muriy usullar orqali yuz beradi. Bu usullarning qo‘llanilishi amaldorlar faoliyatiga bog‘liq.

Davlatning ruxsat berish funksiyasi haddan tashqari keng doirada saqlanib qolishi ham korrupsiyaning ildizlaridan biridir. Davlat qo‘lidagi subsidiyalar, soliqlar, imtiyozli litsenziyalar, kvotalar, preferensiyalar va buyurtmalar kabi vositalar biznesni tartibga solib turishda qo‘llaniladi. Ulardan kimning bahramand bo‘lishi amaldorlarning munosabatiga bog‘liq bo‘ladi. Iqtisodiy faoliyatdan yaxshi natijaga erishish uchun tadbirkorlar pora berish yo‘li bilan amaldorlarni sotib olish va shu orqali imtiyozlarga ega bo‘lishga intiladilar. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi zarur ekanligi va ayni vaqtda korrupsiyani yuzaga keltirishi iqtisodiyotdagi ziddiyatli holatdir.

Korrupsiyaning kelib chiqish sabablarini aniqlashda ko‘pchilik tadqiqotchilar davlat qonunlarining nomukammalligiga urg‘u beradilar. Qonunlar, odatda, real hayotdagi o‘zgarishlardan orqada qoladi, shu sababli, ular tez-tez o‘zgartirilib, to‘ldirilib turiladi. Mukammal hisoblangan qonunlar vaqt o‘tishi bilan nomukammal bo‘lib qoladi, chunki real hayot ilgarilab ketadi. Nomukammal qonun real hayot talabidan ortda qolgan va kelajakni to‘liq aks ettirmaydigan qonundir. Bunday qonunlar yaxshi ishlamaydi, natijada korrupsiyaga yo‘l ochiladi.

Korrupsiya lobbizmni ham keltirib chiqaradi, biroq har qanday lobbizm ham bunga olib kelmaydi. Ruxsat berilgan, jamiyat tan oladigan lobbizm borki, u ochiq bozor aloqalariga tayanadi. Bunda u yoki bu guruh shaxslar yoxud firmalar manfaatiga mos keladigan, jamiyat uchun zararsiz bo‘lgan qarorlarni davlat idoralari tomonidan qabul qilish zarurligini asoslash va bunga ko‘maklashish bilan bog‘liq lobbizm korrupsiyani keltirib chiqarmaydi. Ammo shu bilan birga, xufyona lobbistik xizmatlar borki, ular individual va korporativ manfaatlarni himoya qilgan holda boshqalar manfaatiga zid

ishlarning amalga oshirilishini bildiradi. Shunday bo'lganda g'ayriqonuniy lobbizm paydo bo'ladi.

Yuqori likvidli aktivlarning mavjudligi va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, demokratiya darajasining pastligi korrupsiyaning obyektiv sabablari bo'lsa, aholi ma'naviyatining darajasi va axloq-odobi, demokratiya qoidalariga sodiqligidagi nuqsonlar korrupsiyaning subyektiv sabablariga kiradi. Subyektiv munosabat korrupsiyani kuchaytirishi yoki zaiflashtirishi mumkin, biroq korrupsiyani tag-tomiri bilan yo'qota olmaydi. Chunki uning ildizlari iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish darajasiga borib taqaladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni jadallik va qat'iyat bilan amalga oshirish talab etiladi. Shuningdek, quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz:

- Korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirib borish;
- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi prinsipini amalda ta'minlash;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o'tkazish amaliyotini yanada takomillashtirish;
- korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etganlar uchun aholi ichida sayyor sud majlislarini ko'paytirish va ko'rgazmali sud majlislarini uyushtirish;
- mas'ul lavozimlarga tavsiya etilayotgan nomzodlarga talablarni kuchaytirish;
- davlat xizmatining nufuzini, davlat xizmatchilarining maoshini va mas'uliyatini oshirish;

- aholi o'rtasida jamiyatda huquqiy ongini, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga va qonuniylikni mustahkamlashga qaratilgan huquqiy targ'ibotga doir chora-tadbirlarning sifati va miqdorini yanada oshirish;

- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan ta'sirchan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning o'z vaqtida oldi olinishini, aniqlanishini va ularga chek qo'yilishini ta'minlashga, ularning oqibatlarini, shuningdek, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir majmualiy tadbirlar ishlab chiqish;

- davlat organlarining mansabdor shaxslari ustidan keng jamoatchilik nazoratini o'rnatish;

- sudlar va ommaviy axborot vositalarining mustaqilligini ta'minlash;

- yurist kadrlarni tayyorlash tizimini tubdan qayta isloh etish;

- mansablar sotilishining oldini olish, oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarining haqqoniy bo'lishiga erishish va boshqalar.

Korrupsiyaviy jinoyatlarning iqtisodiy sabablariga quyidagilarni kiritish mumkin:

birinchidan, iqtisodiy beqarorlik. Bu, avvalo, inflatsiyada namoyon bo'ladi, ya'ni pul mablag'larining qadrsizlanishi tufayli davlat va mahalliy davlat organlari xizmatchilarining har qanday daromad manbalarini izlashlariga sabab bo'ladi;

ikkinchidan, juda yuqori daromadga ega bo'lganlar tabaqasining shakllanishi, ularning erkin mablag'lari mansabdor shaxslarni sotib olish uchun ishlatiladi;

uchinchidan, samarali bozor raqobatining yo'qligi asossiz ravishda juda ko'p daromad olish imkonini beradi;

toʻrtinchidan, davlat mansabdor shaxslari va xizmatchilari maoshining kamligi.

Korrupsiya jinoyatchiligining siyosiy sabablari va sharoitlari:

a) aholi aksariyat qismining hokimiyatdan, mulkni boshqarishdan, qonun ijodkorligi va uni qoʻllash amaliyotidan chetda ekanligi;

b) jinoiy guruhlar vakillarining davlat hokimiyati va boshqaruvi organlariga kirib qolganligi;

d) markaziy va mahalliy organlar xizmatchilari sonining asossiz ravishda haddan tashqari koʻpligi.

Korrupsiyaviy jinoyatchilikning tashkiliy xususiyatdagi sabablari va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlar:

1) Korrupsiyaga qarshi kurashga qaratilgan huquqiy normalarning koʻlami amaliyotning nisbatan yangiligi;

2) Korrupsiyaviy huquqbuzarlikning maʼmuriy va jinoyat statistikasining toʻla va obyektiv emasligi;

3) Respublika, viloyatlar miqyosida registrlar, yaʼni davlat xizmati yoki mahalliy davlat organlarida ishlashi taqiqlangan shaxslar roʻyxatini yurituvchi tashkilotlarning yoʻqligi;

4) Korrupsiyaviy jinoyatchilikka qarshi kurashish borasidagi mutaxassislarni tayyorlashda oʻquv-metodik taʼminot darajasining pastligi;

5) Nepotizm qarindosh urugʻ, quda-andalarning xizmat boʻyicha bir-birini qoʻllab-quvvatlashi umumiy va adolatni, tartibni buzib qarindoshlari va yaqinlariga daromadli va foydali mansablarni taqdim etish.

Korrupsiyaning salbiy hodisa sifatida xavfsizlikka tahdid solishi hech kimda shubha tugʻdirmaydi, shu sababli davlat idoralari va jamoatchilik tashkilotlari unga qarshi kurashib keladi. Biroq dunyoning hech bir mamlakatida, hatto har tomonlama

yuksak rivojlangan mamlakatlarda ham korrupsiya tugatilmagan. Jamiyat korrupsiyani cheklab turishi, katta xavf tug'dirmaydigan darajaga keltirishi mumkin. Unga qarshi kurashish tadbirlarini ishlab chiqish va qo'llash uchun qaysi soha qay darajada korrupsiyalanganini bilish talab qilinadi.

Korrupsiya shunisi bilan xavfliki, u ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqaradi, biznes yuritish xarajatlarini oshiradi, demak, milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini pasaytiradi, muayyan darajada siyosiy beqarorlikni keltirib chiqaradi. Korrupsiya va jinoyatchilikning xavfsizlikka soladigan tahdidlari quyidagilardan iborat:

- amalga oshirilayotgan islohotlarga qarshilik ko'rsatish;
- davlatning konstitutsiyaviy asoslarini yemirish;
- jamiyatning ma'naviy-axloqiy asoslarini yemirish;
- jamiyat a'zolarining fuqarolik mavqiyini yo'qqa chiqarish, islohotlar g'oyasini obro'sizlantirish;
- pul orqali hokimiyatni qo'lga olishga intilish;
- nopok yo'llar bilan boylik orttirish. Bunday kimsalar adolatli jazodan qo'rqib, hamma ishni qilishga, hatto vaziyatni beqarorlashtirishga, ommaviy tartibsizliklarni keltirib chiqarishga shay turadilar;
- jinoiy usullar bilan boylik orttirgan kimsalarni "demokratiya" uchun jafo chekkan kurashchilar deb ko'rsatish.

Bunday shaxslar avvaliga o'z xalqini aldab, kapital to'playdi, keyin demokratiya va adolatni ro'kach qilgan holda siyosiy obro' orttiradi. Sir emaski, bunday shaxslar o'z manfaatlari yo'lida respublikadagi vaziyatga ta'sir ko'rsatishga urinayotgan tashqi kuchlarga xizmat qilishga hamisha tayyor turadilar. Jahon xo'jalik aloqalariga faol integratsiyalashuv, chet el investitsiyalari va tadbirkorlarini iqtisodiy o'zgarishlar jarayoniga tortishga qarshilik

ko'rsatish. Bu holat chet ellik sheriklarda ishonchsizlik uyg'otishi natijasida mamlakat g'oyat muhim kapital mablag'lar manbaidan, texnologiyalar va tajribalardan, jahon iqtisodiy tizimining sog'lom, sof qismiga qo'shilish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

17.2-§. Korrupsiyaning namoyon bo'lish shakllari

Jahon amaliyotida korrupsiyaning quyidagi namoyon bo'lish shakllarini uchratishimiz mumkin:

Maishiy korrupsiya oddiy fuqarolar va amaldorlarning o'zaro aloqalari natijasida vujudga keladi. Uning tarkibiga fuqarolardan mansabdor shaxs va uning oila a'zolariga turli sovg'alar va xizmatlar kiradi. Ushbu toifaga oshna-og'aynigarchiliklar (nepotizm) ham kiradi.

Ishbilarmonlik korrupsiyasi hukumat va biznesning o'zaro aloqalari natijasida vujudga keladi. Masalan, xo'jalik nizosi ro'y bergan holatlarda tomonlar o'z foydasiga qaror chiqarish maqsadida sudya ko'magini qo'lga kiritishga harakat qiladi.

Oliy hukumat korrupsiyasi demokratik tizimlarda oliy sudlar va siyosiy rahbariyatga daxldor. U vijdonsiz xulq-atvori o'z manfaatlari yo'lida va saylovchilar manfaatlariga ziyon yetkazgan holda siyosatni amalga oshirishdan iborat bo'lgan hukumat tepasida turgan shaxslar bilan bog'liqdir. Korrupsiya borasida eng foydali bo'lgan sohalar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- soliq imtiyozlari;
- xomashyo tovarlarini bozor narxlaridan arzonga sotish;
- hududlashtirish, chunki bu yerning bahosiga ta'sir etadi;
- tabiiy resurslar qazib chiqarish;
- davlat aktivlarini sotish, ayniqsa, davlat korxonalarini xususiylashtirish;

- tijorat faoliyatining ma'lum bir turiga (ayniqsa, eksport-import sohasida) monopol hokimlik taqdim etish;
- xufyona iqtisodiyot va noqonuniy biznes ustidan nazorat (tamagirlik, taqib qilishdan himoya, raqobatchilarni yo'q qilish va h.k.);
- hukumat organlarida mas'ul lavozimlarga tayinlash.

Korrupsiya shakllari, birinchi navbatda, sudyalarga daxldor, lekin ma'muriy huquqbuzarliklar holatida mos keluvchi ishlarni ko'rib chiqish vakolatlariga ega bo'lgan mansabdor shaxslarga (ichki ishlar organlari, yong'inga qarshi nazorat organlari, soliq organlari, bojxona organlari va b.) ham daxldor bo'lishi mumkin.

Qonunchilikdagi «sanchqi»lar. Ko'plab me'yorlar ayb darajasini, huquqbuzarliklar og'irligi va boshqa holatlarni maksimal hisobga olish mumkin bo'lishi uchun sudyaga yumshoq va qattiq jazo turlari o'rtasida tanlashga imkon beradi. Bunda sudyada huquqbuzarlik sodir etgan shaxsga nisbatan ta'sir etish vositasi paydo bo'ladi. Jazoning yuqori va quyi chegaralari o'rtasida farq qanchalik katta bo'lsa, fuqaro shunchalik katta pora berishga tayyor bo'ladi.

Muqobil ma'muriy jazolash. Muqobil ma'muriy jazo berish, masalan, jarima tayinlash yoki hibsga olish bilan bog'liq huquq me'yorlari mavjud. Ko'pchilik "sanchqi"-me'yorlardan ularni nafaqat jazolar doirasining kengligi (shunday ekan, fuqaroning pora berish motivatsiyasi kuchliroq ekanligi), balki odil sudni sud hukumati emas, ijroiya hukumati amalga oshirishi ham farqlab turadi. Ko'plab huquqshunoslarning fikriga ko'ra, bu turdagi jarimalardan foydalanish faqat jinoiy sud jarayonlarida o'zini oqlaydi, lekin ma'muriy jarayonda ko'p asoslarga ega emas. Sud jarayoni ochiqlik (oshkoralik), sudda ishni ko'rishning tortishuvlilik, og'zakilik va bevositalik tamoyillariga asosan

tashkil qilinadi. Ma'muriy ishlarni ko'rishda esa aksariyat hollarda fuqaro hukumat vakillari bilan yuzma-yuz qoladi. Ma'muriy huquqbuzarlik uchun hatto eng qattiq jazo ham uni differentsiatsiya qilish ma'noga ega bo'lishi uchun jinoiy huquqdagi kabi og'ir bo'lmaydi.

Huquqbuzarlik tarkibini qayta baholash. "Sanchqi" turlarining yana biri huquqbuzarlik tarkibining turli kodekslarda takrorlanishi hisoblanadi. Bu sodir etilgan huquqbuzarlikni yumshoqroq toifaga (masalan, jinoiydan ma'muriy yoki fuqarolik toifasiga), yoki aksincha, qattiqroq toifaga qayta baholash uchun imkoniyalar ochib beradi. Jinoyatlar va boshqa huquqbuzarliklarni bir-biridan ajratish ko'pincha qonunchilikdagi ifodalarning mavhum ekanligi sababli qiyin bo'ladi yoki bunday holatlarda sudya (yoki mansabdor shaxs) o'z ixtiyori bo'yicha qaror qabul qiladi, bu esa pora va tamagirlik uchun imkoniyatlar ochib beradi.

Fuqarolarning pul bilan bog'liq bo'lmagan yo'qotishlar. Ayrim huquq me'yorlari, agar shaxsga nisbatan huquq me'yoriga bo'ysunish bilan bog'liq yo'qotishlar qo'llanadigan bo'lsa, korrupsiyaga olib kelishi mumkin. Jinoyat uchun jarima miqdori nominal ravishda teng bo'lgan holatlarda ham, ta'kidlash joizki, jarima to'lash bankda to'lovni amalga oshirish va to'lovni amalga oshirganlik haqida to'lov qog'ozini mos keluvchi idoraga taqdim etish bilan bog'liq pulsiz, vaqt xarajatlari bilan birgalikda kuzatiladi. Huquq me'yorlari tufayli vujudga keladigan pul bilan bog'liq bo'lmagan yo'qotishlar xilma-xil bo'lib, fuqarolar uchun turli darajada yoqimsiz bo'ladi. Shuni ham hisobga olish kerakki, sudda o'z haqligini himoya qilishga hamma fuqarolar ham tayyor bo'lmaydi. Empirik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, korrupsiya quyidagilarga sababchi bo'ladi:

- davlat mablagʻlari va resurslarini samarasiz taqsimlash va sarflash;

- mamlakat iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan korrupsion moliyaviy yoʻqotishlar samarasizligi;

- soliq organlari soliqlarning bir qismini oʻzlashtirib olgan hollarda soliqlarning yoʻqotilishi;

- qoʻyiladigan toʻsiqlar tufayli vaqt yoʻqotilishi, davlat apparatida ish samaradorligining pasayishi;

- xususiy tadbirkorlarning xonavayron boʻlishi;

- malakali kadrlarning boshqa mamlakatlarga ketib qolishi;

- ishlab chiqarishga investitsiyalar pasayishi, iqtisodiy oʻsishning pasayishi;

- ijtimoiy servis sifatining pasayishi;

- rivojlanayotgan mamlakatlarga xalqaro yordamdan maqsadli yoʻnalishda foydalanmaslik, bu uning samaradorligini keskin tushirib yuboradi;

- shaxslar qobiliyatlaridan samarasiz foydalanish:

- moddiy neʼmatlar ishlab chiqarish oʻrniga odamlar unumsiz renta izlashga vaqt ketkazadilar;

- ijtimoiy tengsizlikning oʻsishi;

- uyushgan jinoyatchilikning kuchayishi - «banda»lar «mafiya»ga aylanadi;

- hukumatning siyosiy qonuniy huquqlariga putur yetishi;

- jamiyatda odob-axloq pasayib ketishi va shu kabilar.

Koʻpchilik mutaxassislar korrupsiya darajasi yuqori ekanligining asosiy sababi ichki va tashqi tiyib turish mexanizmlarini taʼminlaydigan siyosiy institutlar mukammal emasligida, deb hisoblaydilar. Bundan tashqari, ayrim obyektiv

holatlarning mavjudligi ham korrupsiya darajasining yuqori bo'lishiga olib keladi, deb ta'kidlaydilar:

- ikki ma'noda tushunish mumkin bo'lgan qonunlar;
- aholining qonunlarni bilmasligi yoki tushunmasligi, bu mansabdor shaxslarga tegishli to'lovlarni oshirish yoki byurokratik jarayonlarni amalga oshirishg to'sqinlik qilish imkonini beradi;
- mamlakatdagi siyosiy vaziyat beqarorligi;
- hukumat institutlari o'zaro aloqa qilishi uchun shakllangan mexanizmlar yo'qligi;
- byurokratik apparat faoliyatining negizida yotadigan standartlar va tamoyillarning boshqaruvchi elita siyosatiga bog'liqligi;
- byurokratiyaning professional chuqur bilimlarga ega emasligi;
- korrupsiya ustidan nazorat mexanizmlarini zaiflashtiradigan maxfiy bitimlar shakllantirishga olib keladigan oshna-og'aynigarchilik va siyosiy homiylik;
- ijroiya hukumati tizimida hamjihatlik yo'qligi, ya'ni bir xil faoliyatning turli instansiyalar tomonidan tartibga solinishi;
- davlat ustidan nazoratda fuqarolarning ishtirok etish darajasi pastligi.

Korrupsiya darajasi yuqoriligi sabablari bo'lishi mumkin bo'lgan holatlarga nisbatan boshqa taxminlar ham ko'rib chiqiladi:

- davlat sektorida ish haqi darajasining xususiy sektor bilan taqqoslaganda pastligi;
- iqtisodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi;
- fuqarolarning amaldorlarga bog'liqligi, m'lum bir xizmatlarga davlat monopoliyasi;
- byurokratiya elitasining xalqdan ajralib qolganligi;

- iqtisodiy beqarorlik, inflatsiya;
- aholining etnik jihatdan xilma-xilligi;
- iqtisodiy rivojlanish darajasi pastligi (aholi jon boshiga YAIM);
- diniy an'analar;
- mamlakat madaniyati.

Korrupsiyaga qarshi kurashning singapurcha strategiyasi qattiqqo‘llik va izchillik bilan ajralib turadi hamda korrupsiya ustidan nazorat mantig‘iga asoslanadi. Korrupsiyani tag-tubi bilan yo‘q qilishga qaratilgan harakatlar shaxsning poraxo‘rlik bilan bog‘liq harakatlar amalga oshirishga moyillik imkoniyatini, rag‘batini ham yaratadigan shart-sharoitlarni minimal qilish yoki istisno qilishga intilishiga asoslangan bo‘ladi.

1965-yilda mustaqillikni qo‘lga kiritgan Singapur korrupsiya darajasi juda yuqori bo‘lgan mamlakat hisoblanar edi. Korrupsiyani pasaytirish taktikasi bir qator vertikal choratadbirlarga: amaldorlar harakatlarini tartibga solishga, byurokratik jarayonlarni soddalashtirishga, yuqori odob-axloq standartlariga rioya qilinishi ustidan qattiq nazoratga asoslangan. Uning markaziy bo‘g‘iniga aylangan korrupsiya holatlarini tergov qilish bo‘yicha mustaqil. Byuroga fuqarolar davlat xizmatchilari ustidan arz qilish va yetkazilgan zararni qoplashni talab qilib murojaat qilish huquqiga ega bo‘lgan. Shu bilan bir paytda, qonunchilik talablari kuchaytirildi, sud tizimi mustaqilligi oshirildi (yuqori ish haqi va imtiyozli maqom berilgan holda), pora berganlik yoki korrupsiyaga qarshi tergov ishlarida ishtirok etishdan bosh tortganlik uchun iqtisodiy jarima choralari joriy qilindi, shuningdek, bojxona xodimlari va boshqa davlat xizmatchilariga nisbatan yoppasiga ishdan bo‘shatishga qadar bo‘lgan qattiq choralar ko‘rildi. Bu iqtisodiyotni qayta tartibga solish, amaldorlar

ish haqini oshirish va yuqori malakali ma'muriyat kadrlari tayyorlash bilan uyg'unlashdi. Hozirgi paytda Singapur korrupsiya yo'qligi, iqtisodiy erkinlik va taraqqiyot borasida dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi.

Korrupsiyaga qarshi kurashning fincha strategiyasiga xos bo'lgan xususiyat korporatsiya haqida maxsus qonun yo'qligi hisoblanadi. Korrupsiya qattiq jinoyat turlaridan biri sifatida ko'rib chiqilgan va qonunchilik, me'yorlar va boshqa nazorat tizimlarining barcha darajalarida tartibga solingan. Amaldorlarning pora olganlik uchun nisbatan yumshoq - jarima to'lashdan to'rt yil qamoq jazosiga hukm qilinishigacha jazo belgilanishi Finlandiyaga xos bo'lgan xususiyat hisoblanadi.

17.3-§. O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning qonuniy va me'yoriy asoslari

Korrupsiyani his etish indeksi 1995-yildan beri hisoblanadi. Tadqiqot bazasi yildan-yilga kengaymoqda. 1995-yilda CPI jahonning 41 mamlakati bo'yicha, 2003-yilda esa 133 mamlakatni qamrab olgan. Mazkur indeks 2003-yilda 13 ta mustaqil tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan 17 ta ijtimoiy fikrlarni tadqiqot etish natijalariga ko'ra hisoblangan. Yakuniy ro'yxatga uchta tadqiqot bilan qamrab olingan mamlakatlarga kiritilgan.

Transparency International xalqaro huquqni himoya qilish tashkiloti tomonidan har yili tuziladigan korrupsiyani his etish indeksida O'zbekiston 2016-yilda 156, 2017-yilda 157, 2018-yilda esa 158 o'rinni egallagan. 2018-yilda reytingning birinchi beshtalikka Daniya, Yangi Zelandiya, Finlandiya, Singapur va Shvetsiya kiradi. Ushbu reytingda Qozog'iston - 124, Qirg'iziston-132, Rossiya-138, Tojikiston-152 va Turkmaniston 161-o'rinni egalladi. Sobiq SSSR tarkibiga kirgan mamlakatlar

ichida Estoniya birinchi yigirmatalikka kirgan. Korrupsiya darajasining pasayib borayotganligiga Estoniyada “elektron hukumat”ning faol joriy qilinayotganligi sabab bo‘lmoqda. AQSHda

Transparency International ekspertlarining baholashicha, 2018-yilda korrupsiya holati yomonlashdi. Mamlakatda korrupsiya bo‘yicha ball 71 ballgacha pasaydi va 2011-yildan beri birinchi marta top 20-talikdan chiqib ketdi. Bunga sabab qilib AQSHda hokimiyatning yuqori pog‘onalarida yetuk normalarning yomonlashuvi degan vaj ko‘rsatilgan. Korrupsiya bo‘yicha global reytingda Janubiy Sudan, Suriya va Somali oxirgi o‘rinlarni egallagan¹.

Global korrupsion chaqiriqlar reytingini The Risk Advisory Group (Risk xavflari to‘g‘risida maslahat guruhi) xalqaro tashkilot ham tuzadi. Bu tashkilot “Korrupsion chaqiriqlar-2019” hisobotini e‘lon qilgan. Hisobot Korrupsion chaqiriqlar darajasi” («Уровень коррупционных вызовов»), -“Korrupsiya tahdidi” («Угроза коррупции»), - “Korrupsiya to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga erisha olmaslik” («Недоступность информации о коррупции») bo‘limlardan iborat.

“Korrupsion chaqiriqlar darajasi” indeksi Risk Advisoryning yettida mintaqaviy bo‘limlarining ekspertlari tomonidan tuzilgan. Ular har bir mamlakatni 1) xorijiy investorlarning davlat kontraktlari, litsenziyalari yoki ruxsatnomalarini olish jaryonlarida uchragan korrupsion holatlari, 2) mahalliy biznes subyektlarining

¹ Transparency: в Узбекистане ситуация с коррупцией ухудшается из года в год/<https://kun.uz/ru/news/>

kundalik faoliyati davomida kichik masshtabdagi rasmiy korrupsiya holatlariga duchor bo‘lishlari nuqtayi nazardan baholashgan.

“Korrupsion chaqiriqlar darajasi” indeksining uch bo‘limi bo‘yicha Yangi Zelandiya, Avstraliya, Singapur, Birlashgan Qirollik, Irlandiya, Fransiya, Germaniya kabi mamlakatlar korrupsiya darajasi eng past bo‘lgan mamlakatlar tarkibiga kiritildi (17.1-jadval)

17.1-jadval

Korrupsiya darajasi eng past bo‘lgan mamlakatlar (2019-yil)¹

Korrupsion chaqiriqlar darajasi	Korrupsiya tahdidi	Korrupsiya to‘g‘risidagi ma’lumotlarga erishish qiyinligi (недоступность)
Yangi Zelandiya	Yangi Zelandiya	Yangi Zelandiya
Avstraliya	Singapur	Avstraliya
Birlashgan Qirollik (Buyuk Britaniya)	Irlandiya	Birlashgan Qirollik (Buyuk Britaniya)
Fransiya	Germaniya	Fransiya
Singapur	Daniya	Latviya
Latviya	Islandiya	Malayziya
Chexiya Respublikasi	Norvegiya	Chexiya Respublikasi
Estoniya	Finlandiya	Hindiston
Irlandiya	Yaponiya	Italiya
Gonkong	Lyuksemburg	Singapur

Korrupsiya darajasi eng past bo‘lgan mamlakatlar o‘nligiga rivojlangan mamlakatlar bilan bir qatorda Singapur, Hindiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar hamda Chexiya Respublikasi,

¹ <https://kun.uz/>.

Latviya va Estoniya kabi sobiq sotsialistik lagerga kirgan respublikalar ham kiritilgan.

Korrupsiya darajasi eng yuqori bo'lgan mamlakatlar o'nliligiga uch bo'lim bo'yicha Turkmaniston, Liviya, Somali, Yemen, Markaziy Afrika Respublikasi, Shimoliy Koreya, Kongo Demokratik Respublikasi, Janubiy Sudan, Suriya, Gvineya-Bisau, Eritreya, Afg'oniston, Laos va Venesula kabi mamlakatlar kiritilgan (17.2-jadval).

17.2-jadval

Korrupsiya darajasi eng yuqori mamlakatlar(2019-yil)¹

Korrupsion chaqiriqlar darajasi	Korrupsiya tahdidi	Korrupsiya to'g'risidagi ma'lumotlarga erishish qiyinligi (недоступность)
Turkmaniston	Liviya	Turkmaniston
Liviya	Somali	Liviya
Somali	Yemen	Somali
Yemen	Markaziy Afrika Respublikasi	Yemen
Shimoliy Koreya	Kongo Demokratik Respublikasi	Shimoliy Koreya
Janubiy Sudan	Janubiy Sudan	Janubiy Sudan
Suriya	Suriya	Suriya
Kongo Demokratik Respublikasi	Gvineya-Bisau	Kongo Demokratik Respublikasi
Eritreya	Afg'oniston	Eritreya
Laos	Venesula	Laos

Mazkur jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, ushgu guruhdagi ko'pchilik mamlakatlarda turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar tufayli krizis holatlari yuz berayotgan,

¹ В каких странах Центральной Азии наиболее высокий уровень коррупции?// <https://kun.uz/ru/news/2019/04/08/mvf-strany-s-vysokim-urovнем-korrupsii-sobirayut-menshe-nalogov>

iqtisodiy holati ancha zaif mamlakatlar hisoblanadi. Shuningdek, bu mamlakatlarda tadbirkorlik va xorijiy investiyalar kiritilishi uchun noqulay muhit mavjuddir.

The Risk Advisory Group (Risk xavflari to‘g‘risida maslahat guruhi) xalqaro tashkiloti e‘lon qilgan “Korrupsion chaqiriqlar-2019” hisobotida Markaziy Osiyo mamlakatlarida korrupsiya darajasi o‘z ifodasini topgan. Unga ko‘ra uch ko‘rsatkich bo‘yicha Qozog‘iston 50, Qirg‘iziston 52, O‘zbekiston 70, Tojikiston 72 va Turkmaniston 96 ball to‘plab, global reytingda quyi pog‘onalarni egallaganlar (17.3-jadval).

17.3-jadval

Markaziy Osiyo mamlakatlarida korrupsiya darajasi (2019-yil, ball)¹

Mamlakatlar	Korrupsion chaqiriqlar darajasi	Korrupsiya tahdidi	Korrupsiya to‘g‘risidagi ma’lumotlarga erishish qiyinligi	Jami
Qozog‘iston	28	10	12	50
Qirg‘iziston	29	10	13	52
O‘zbekiston	38	12	20	70
Tojikiston	39	13	20	72
Turkmaniston	51	14	31	96

Aytish lozimki, 2019-yilning mart oyida O‘zbekiston korrupsiyaga qarshi Stambul harakat rejasi 20-monitoring uchrashuvida tavsiyalarning bajarilishi bo‘yicha taraqqiyotga erishganligi uchun eng yuqori reytingini olishga muvaffaq bo‘ldi².

Korrupsiya darajasini o‘lchashga xizmat qiluvchi CPI indeksi turli mamlakatlar amaldorlarining pora olishga moyilligini ifodalasa, tadbirkorlarning pora berishga moyilligini aniqlash

¹ <https://kun.uz/ru/news/>.

² <https://kun.uz/ru/news/>.

uchun *Transparency International* pora beruvchilar indeks – (*Bribe Payers Index – VPI*)dan foydalanadi. Bu indeks ham 10 ballik shkala bilan o‘lchanadi. Qanchalik bu ball past bo‘lsa, eksporter kompaniyalar shunchalik pora berishga moyil bo‘ladilar hamda amaldorlarni sotib olishga yuqori darajada intilishlarini ko‘rsatadi. Bu indeks bo‘yicha Shvetsiya korrupsiya darajasi eng past mamlakat hisoblanadi.

CPI va BPI indekslaridan tashqari turli mamlakatlarda korrupsiya rivojlanishini taqqoslash uchun jahon korrupsiya barometri (*Global Corruption Barometer*), iqtisodiy erkinlik indeksi (*Index of Economic Freedom*), shaffof emaslik indeksi (*Opacity Index*) va boshqa indekslardan foydalaniladi.

O‘zbekistonda korrupsiya dinamikasi. O‘zbekiston korrupsiyaga qarshi kurashda uzoq muddatli ijobiy dinamikani namoyish etuvchi 16 ta davlatdan biridir.

Transparency International xalqaro tashkilotining Korrupsiyani his etish indeksi bo‘yicha, 2010-yildan beri O‘zbekiston har yili o‘z mavqiyini yaxshilamoqda. 2020-yilda O‘zbekiston 25 ball bilan 180 o‘rindan 153-o‘rinni egallagan bo‘lsa, 2010-yilda 16 ball bilan 172-o‘rinni egalladi¹.

Transparency International tashkilotining 2016-yildagi global Korrupsiya barometriga ko‘ra, O‘zbekistondagi respondentlarning atigi 18 foizi pora bergani haqida xabar bergan va respondentlarning atigi 23 foizi korrupsiyani mamlakatdagi uchta eng jiddiy muammolardan biri sifatida qayd etgan. Respondentlarning so‘rovlariga ko‘ra, yo‘l harakati xavfsizligi politsiyasi (so‘ralganlarning 17 foizi ularga pora berganligini tan olgan) va ta’lim hamda tibbiyot xodimlari (respondentlarning 16 foizi) eng korrupsionerlardir. Respondentlarning korrupsiya

¹ Бахтишод Хамидов. Измерение коррупции // Экономическое обозрение №4 (244) 2020. <https://review.uz/ru/bjw>

to'g'risida xabar berishiga nima to'sqinlik qiladi, degan savolga, 39% ular bu savolga javobni bilmasliklarini aytishdi va ikkinchi eng keng tarqalgan javob, 17% olgan holda shunday javob berdi: "salbiy oqibatlardan qo'rqish tufayli".

Xalqaro standartlarni hisobga olgan holda, korrupsiyaga qarshi kurash bo'yicha huquqiy va institutsional asoslarni takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonuni 2017-yil 4-yanvarda kuchga kirdi. Ushbu Qonun va kodeksdagi taalluqli moddalarga muvofiq jismoniy shaxslar tomonidan pora berib o'z tomoniga og'dirish ozodlikdan mahrum qilish yoki jarimalar solish bilan jazolanadi.

Ushbu qonunda korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy prinsiplari, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, vakolatli davlat organlari tizimi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat-notijorat tashkilotlarining, fuqarolar va ommaviy axborot vositalarining korrupsiyaga qarshi kurashishda ishtirok etishi, shuningdek, ushbu sohadagi xalqaro hamkorlik masalalari aks etgan.

Qonun bilan qamrab olingan chora-tadbirlar doirasi O'zbekistonning siyosiy xohish-irodasi va korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatining jiddiyligini tasdiqlaydi. Qonun yagona bir butunligicha barcha korrupsiyaga qarshi kurashish elementlarini o'zida qamrab olgan. Qonunga ko'ra korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- qonuniylik;
- fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining ustuvorligi;
- ochiqlik va shaffoflik;
- tizimlilik;

- davlat va fuqarolik jamiyatining hamkorligi;
- korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar ustuvorligi;
- javobgarlikning muqarrarligi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish uchun Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha respublika idoralararo komissiyasi tashkil etiladi. Idoralararo komissiyani shakllantirish va uning faoliyati tartibi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilanadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasida, viloyatlar va Toshkent shahrida korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha hududiy idoralararo komissiyalar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tashkil etildi.

Idoralararo komissiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat dasturlarining va boshqa dasturlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish;

- korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish va hamkorligini ta’minlash;

- aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murossasiz munosabatni shakllantirishga doir chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish;

- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olishga, ularni aniqlashga, ularga chek qo‘yishga, ularning oqibatlarini, shuningdek, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni

bartaraf etishga doir chora-tadbirlar samaradorligi oshirilishini ta'minlash;

- korrupsiyaning holati va tendensiyalari to'g'risidagi axborotni yig'ish hamda tahlil etish;

- korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi yuzasidan monitoringni amalga oshirish, ushbu sohadagi mavjud tashkiliy-amaliy va huquqiy mexanizmlarning samaradorligini baholash;

- korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish va ushbu sohadagi ishlarni yaxshilash yuzasidan takliflar tayyorlash;

- hududiy idoralararo komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish.

“Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonun-qoidalarining samarali ijrosini ta'minlash, jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish maqsadida 2017-2018-yillarga mo'ljallangan korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturi tasdiqlandi¹. Shunday qilib, O'zbekiston antikorrupsion siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish, shuningdek, korrupsiyaning oldini olish uchun institutsional bazani mustahkamlash maqsadida muhim qadam bo'ldi. Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida:

- qonuniylik va huquq tartibotni ta'minlash;
- davlat xizmati organlirining faoliyatida oshkoralik va shaffoflikni ta'minlash;

- jamiyatda korrupsiyaga nisbatan mutlaq murossasizlik madaniyatiga erishish;

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 5-son, 62-modda.

- xalqning davlat hokimiyati organlariga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashga erishiladi.

Jamiyatda aholi huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasining yuksakligi – demokratik huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyatining muhim mezonlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Mamlakatimizning rivojlanishi va islohotlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan aholining huquqiy ongi hamda huquqiy madaniyati darajasiga bog‘liqdir. Shaxsning siyosiy-huquqiy faolligi, uning chinakam fuqaroviy munosabati, demokratik islohotlarga nisbatan daxldorlik hissi davlatimiz o‘z oldiga qo‘ygan buyuk maqsadlarga erishishining muhim omilidir.

Huquqiy madaniyat saviyasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ushbu qonunlarning barcha darajalarda ijro etilishi bilan belgilanadi. Ushbu muhim ishda odamlarda qonunlarga va normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir.

Bunda g‘oyat muhim jihat – jamoatchilikka davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari faoliyati haqida ma’lumot berish, davlat hokimiyati organlari tomonidan qabul qilinadigan qarorlardan, birinchi navbatda, inson huquq va erkinliklari, fuqarolarning qonuniy manfaatlariga doir qarorlardan aholini keng xabardor qilib borish mexanizmlarini yanada takomillashtirish bilan bog‘liq.

2019-yil 27-may kuni O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risidagi Prezident farmoni qabul qilindi. Farmonda korrupsiyaga qarshi kurashish tizimi samaradorligini oshirish, eng yuqori darajadagi qulay

ishbilarmonlik muhitini yaratish, mamlakatning xalqaro maydondagi ijobiy obro‘-e‘tiborini oshirishga qaratilgan.

Farmonda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari o‘rta muddatli istiqbolda quyidagilardan iborat ekani belgilandi:

- sud hokimiyatining mustaqilligini yanada mustahkamlash, sudyalarga har qanday tarzda qonunga xilof ravishda ta‘sir o‘tkazish shart-sharoitlarini istisno etish;

- davlat xizmatchilarini tanlov asosida saralab olish, lavozimga tayinlash va yuqori lavozimlarga ko‘tarishning shaffof tartibiga asoslangan davlat xizmati tizimini shakllantirish, ular

Pora harakat yoki harakatsizlikka erishish uchun boshqa shaxsga pora taklif etgan shaxs pora beruvchi sifatida javobgarlikka tortiladi.

uchun cheklovlar, taqiqlashlar, rag‘batlantirish choralari hamda korrupsiyaning oldini olish boshqa mexanizmlarining aniq ro‘yxatini belgilash;

- davlat xizmatchilari daromadlarini deklaratsiya qilish tizimini bosqichma-

bosqich joriy etish va ularning ish haqi yetarli darajada bo‘lishini ta‘minlash, shuningdek, davlat xizmatini o‘tashda manfaatlar to‘qnashuvini hal etishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish;

- korrupsiya bilan bog‘liq huquqbuzarliklar to‘g‘risida xabar bergan shaxslarni himoya qilishning samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini joriy etish;

- aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yanada oshirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni kuchaytirish;

- davlat organlari va tashkilotlarining hisobdorligi va faoliyatining shaffofligini oshirish;

- fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari faoliyatining chinakam erkinligini ta'minlash va ularni korrupsiyaga qarshi choralarini tayyorlash, o'tkazishda va ijrosini monitoring qilishda ishtirok etishga jalb qilish.

2019-yil 1-iyuldan boshlab davlat organlari zimmaga yuklangan vazifa va funksiyalarni amalga oshirishda yuzaga keladigan korrupsiya xavf-xatarlarini vaqti-vaqti bilan majburiy baholab boradi, uning yakunlari bo'yicha:

- korrupsiya xavf-xatariga eng ko'p duch keladigan davlat xizmatchilarining faoliyat sohalari va lavozimlari, shuningdek, ularning funksiyalari (vakolatlari)ning ro'yxatini shakllantiradi;

- idoraviy korrupsiyaga qarshi kurashish dasturlari ijrosining har choraklik monitoringini amalga oshiradi va korrupsiyaviy xavf-xatarlarni minimum darajaga tushirish choralarini ko'radi;

- Idoralararo komissiya bilan kelishgan holda har yilgi idoraviy korrupsiyaga qarshi kurashish dasturlarini tasdiqlaydi;

- har yili idoralararo komissiyaga tegishli organlar va tashkilotlar faoliyatida, shu jumladan, qonunchilikni va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish orqali korrupsiya xavf-xatarlariga barham berish bo'yicha takliflarni kiritadi.

Davlat boshqaruvi organlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari rahbarlari korrupsiya xavf-xatarlarini o'z vaqtida aniqlamaganliklari va tegishli baho bermaganliklari, shuningdek, korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni takroran sodir etish holatlariga yo'l qo'yganliklari yuzasidan shaxsan javobgar bo'ladi.

Qabul qilinishi ko'zda tutilayotgan hujjatlar va chora-tadbirlar, avvalambor, oldimizda turgan buyuk maqsadlarimizga

bosqichma-bosqich erishish, bu yoʻlda duch keladigan barcha gʻov va toʻsiqlarni yengish jarayonida har bir oʻzbekistonlik uchun eng taʻsirchan qurolga aylanadigan kuch – bu xalqimizning huquqiy ongini, tafakkurini tarbiyalash, huquqiy madaniyatini oshirish, odamlar qalbida erkinlik va masʼuliyat tuygʻularini qaror toptirishga xizmat qiladi. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish bosh maqsadimiz ekan, huquqiy savodxonlikning mukammal zamonaviy tizimini yaratish birinchi darajali vazifalarimizdan biri boʻlmogʻi lozim. Darhaqiqat ushbu tadbirlar pirovard natijada, jamoat tartibi va intizomini mustahkamlashga, milliy huquqiy davlatchilikni, yuqori darajadagi huquqiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi muqarrar. Umuman olganda, ushbu davlat dasturi mamlakatimizdagi barcha davlat organlari va jamoat birlashmalarining jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishni yanada takomillashtirish, aholi oʻrtasida huquqiy bilimlar targʻibotini kuchaytirish borasidagi ishlarini yanada jadal, keng miqyosda va tartibli tashkil etishlari uchun asos boʻladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Korrupsiya jamiyat rivojiga gʻov boʻlayotgan illat – bu korrupsiya balosidir”. Davlatimiz rahbarining ushbu soʻzlarining mohiyatini tushuntirib bering.

2. Jamiyatda korrupsiyani keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar nimalardan iborat?

3. Oʻzbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning qonuniy va meʼyoriy asoslari toʻgʻrisida qisqacha soʻzlab bering.

4. Korrupsiyaning namoyon boʻlish shakllari nima?

5. Korrupsiyaga qarshi kurashning dunyo mamlakatlari tajribasi haqida gapirib bering.

6. Jamiyatda korrupsiyani butunlay yoʻq qilish mumkinmi?

7.Korrupsiya davlat va jamiyat hayotida qanday salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi?

8.Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini aytib bering.

9.Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha hududiy idoralararo komissiyaning asosiy vazifalarini aytib bering.

10. O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning qonuniy va me‘yoriy asoslari nima?

XVIII BOB. HUDUDLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

18.1-§. Davlatning hududiy siyosati va mintaqalashtirish muammolari

Samarali mintaqaviy siyosatni o'tkazish mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini chuqur tahlil qilish va tashxislashni talab qiladi. Mintaqalashtirish muammosi – bu O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy makonining yagonaligini saqlab qolishdir. Shu boisdan mintaqaviy darajadagi iqtisodiyotda iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalar markaz bilan muvofiqlashtirgan holda hal etiladi.

Mintaqaviy siyosat - hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim.

Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xalaqit beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o'rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;

- mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi;
- mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarining ko‘payishi, mahsulot narxlarining ortishi. Bu esa, o‘z navbatida, bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi;
- u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta’sir etuvchi texnologik rivojlanish bosqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar);

- mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.;

- ishlab chiqarish infratuzilmasi: aeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlari va h.k. bilan ta’minlanishi;

- ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlashuv darajasi, aholining ma’lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirish dastaklari. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko‘pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo‘yilmalarni qayta taqsimlanishni ta’minlashga xizmat qiladigan quyidagi uch yo‘nalishda olib borilmoqda:

Birinchi yo‘nalish – kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infratuzilma obyektlarini barpo etish va ularning boshqa tumanlar bilan aloqalarini yaxshilashdan iborat. Ma’lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita

ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo‘llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi. Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi punktlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta‘minlash bo‘yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ikkinchi yo‘nalish – yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga nisbatan cheklash usullarini qo‘llash (ma‘muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo‘yish orqali hududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomeratsiya markazlariga nisbatan keng qo‘llaniladi. O‘zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Uchinchi yo‘nalish – muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy sarmoyalarni jalb etishni rag‘batlantirish. Mazkur yo‘nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub korxonalarni joylashtirishda davlat tomonidan muhim e‘tibor beriladigan asosiy yo‘nalish hisoblanadi.

Davlat mintaqaviy siyosatining asosiy maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- mamlakatda hududiy siyosatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish;

- hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'ii nazar, yagona minimal ijtimoiy standartlar va teng ijtimoiy himoyani ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash;
- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tenglashtirish;
- atrof-muhit ifloslanishini to'xtatish hamda uning salbiy oqibatlarini yo'qotish, hududlarni kompleks ekologik himoya qilish;
- o'ta muhim strategik ahamiyatga ega hududlarni ustuvor rivojlantirish;
- hududlarning tabiiy-iqlim xususiyatlaridan to'liq foydalanish;
- o'zini-o'zi boshqarish kafolatlanishini ta'minlash.

Yuqoridagi maqsadlardan kelib chiqqan holda mintaqaviy siyosatning vazifalari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, mintaqalarda ko'p ukladli iqtisodiyot, shu jumladan, kichik tadbirkorlikni shakllantirish, tovar, mehnat va kapitalning umumdavlat va hududiy bozorlari hamda institutsional va bozor infratuzilmasi shakllanishiga ko'maklashish;
- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonidagi katta farqlarni kamaytirish, ularda aholi farovonligini oshirishning o'z iqtisodiy bazalarini mustahkamlovchi sharoitlarni bosqichma-bosqich o'tish;
- hududlar iqtisodiy tuzilmasining ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydigan darajasiga erishish, bozor sharoitida ularning raqobatbardoshligini oshirish; hududlararo infratuzilmaviy tizimlarni (transport, aloqa axborot va boshqalar) rivojlantirish;

- ekologik va favqulodda holatlarga uchragan, ishsizlik darajasi yuqori boʻlgan, demografik va migratsion muammolar mavjud hududlarga davlat tomonidan yordam koʻrsatish.

Davlatning mintaqa iqtisodiyotini tartibga solishi bevosita, toʻgʻridan-toʻgʻri aralashishi maʼmuriy vositalardan foydalanish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Bu usullar davlat hokimiyati kuchiga tayanish, ruxsat berish, man qilish, majburlash choralarini oʻz ichiga oladi.

Bilvosita tartiblash turli iqtisodiy chora-tadbirlar, vosita va dastaklar orqali amalga oshiriladi. Hududiy takror ishlab chiqarish jarayonlarini maʼmuriy uslublar orqali tartibga solish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- hududiy takror ishlab chiqarish subyektariga davlat boshqaruvining yuqori organlari tomonidan mavjud holat, vaziyatga taʼsir koʻrsatuvchi maʼmuriy farmoyishlar va qarorlar qabul qilish;

- hududdagi korxonalar va tashkilotlar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalarni ishlab chiqish;

- tavsiyalar, taftish, masalan, moliyaviy-byudjet tekshirishlar, nazorat, masalan, sanitar-epidemiologik nazoratni amalga oshirish.

Maʼmuriy usullar oʻrnatilgan tartib-qoidalarni buzgan ayrim korxonalarga nisbatan majburlash imkoniyatlarini ham koʻzda tutadi. Maʼmuriy usullar yordamida mahalliy boshqaruv organlari davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish jarayonlarini tartibga soladi, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, hududiy tabiiy resurslaridan foydalanish hamda ijtimoiy jarayonlar bilan bogʻliq masalalarni hal qiladi (18.1-jadval).

18.1-jadval

Mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayonlarini tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullar

Ma'muriy usullar	Iqtisodiy usullar
Boshqarish qarorlarini tayyorlash va amalga oshirish uchun sharoit yaratishga yo'naltirilgan aniq manzilli topshiriqlar berishga asoslanadi	Umumiy iqtisodiy qonun-qoidalarga, tamoyillarga tayanadi
Boshqariladigan obyektlarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatishda, boshqarish organining manfaatini ustuvor ravishda ko'zlashda ifodalanadi	Boshqariladigan obyektlarga bilvosita ta'sir ko'rsatiladi, turli mulkchilik shakllardagi korxonalarining iqtisodiy manfaatlari hisobga olinadi
Qabul qilinadigan qarorlar uchun asosiy mas'uliyat boshqarish organi zimmasida bo'lib, boshqariladigan obyektning huquqlari cheklangan	Xo'jalik subyektari to'liq mustaqillikka ega bo'lishi, o'z faoliyati va uning oqibatlarini uchun yuqori mas'uliyatli bo'lishi taqozo etiladi
Ma'muriy farmoyishlar, rejalar direktiv xarakterga ega bo'lib, ularni bajarish majburiy hisoblanib, undan chetlanishga yo'l qo'yilmaydi	Xo'jalik subyektarini o'zining iqtisodiy manfaati nuqtayi nazaridan va iqtisodiy riskni e'tiborga olgan holda muqobil qarorlar tayyorlashga va oqilona yechimlar topishga undaydi

Mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayonlarini tartibga solishning iqtisodiy usullari xo'jalik subyektarining iqtisodiy manfaatlari orqali, soliq imtiyozlari, kreditlar va subvensiyalar hamda boshqa dastaklar yordamida qo'llaniladi. Yuqori boshqarish organlari belgilagan va tasdiqlagan qoidalar, nizomlar doirasida xo'jalik subyektari, mahalliy hokimiyat organlari faoliyatiga bilvosita ta'sir ko'rsatib, ularga keng vakolatlar beriladi.

Respublikamizning turli hududlari maydoni, aholi soni, tabiiy-iqlim sharoiti, infratuzilma obyektlari bilan ta'minlanishi, shaharlashuv darajasi, aholining turmush sharoiti va boshqalarga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladi. Jumladan, mamlakat ma'muriy-hududiy birliklari o'rtasidagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Toshkent viloyatining Toshkent tumaniga to'g'ri kelsa (1 km maydonda 767 kishi), aksincha, eng siyrak mintaqa Navoiy viloyatining Tomdi tumani (1 km maydonda 0,58 kishi) hisoblanadi.

Aholi tabiiy ko'payishida shahar va qishloq o'rtasidagi tafovutlar yaqqol sezilib turadi. Xususan, yirik, sanoatlashgan va mahalliy millat vakillari nisbatan kam istiqomat qiladigan shaharlarda aholi tabiiy ko'payishi qishloq joylariga nisbatan bir necha bor past ekanini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Toshkent viloyatidagi Olmaliq, Ohangaron, Chirchiq shaharlarida tabiiy o'sish respublika o'rtacha ko'rsatkichiga nisbatan 3-5 marta kamdir.

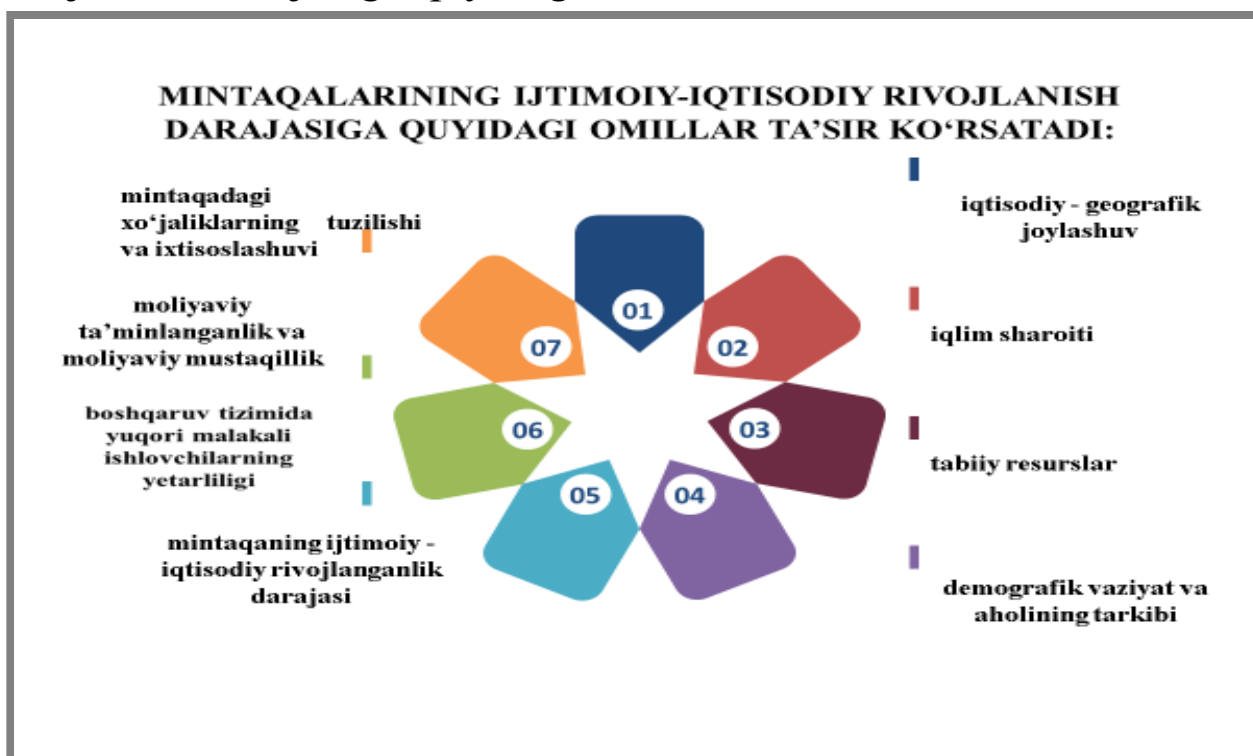
Samarqand viloyati Urgut tumani aholi soni bo'yicha mamlakat ma'muriy-hududiy birliklari orasida eng yuqori o'rinni egallaydi. U yerda 335 ming kishi istiqomat qiladi. Buxoro viloyati Qorovulbozor tumani esa, aksincha, aholisi eng kam hudud hisoblanadi. U yerda 13,6 ming kishi yashaydi. Umuman, har bir tuman yoki shaharning o'ziga xos xususiyatlari haqida bu kabi misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Mamlakatning mintaqaviy-iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda ularning ushbu jihatlari albatta hisobga olinishi lozim.

Mintaqaviy siyosatning muhim vazifalaridan yana biri – iqtisodiy kooperatsiya va mintaqalararo hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirishdan iborat. Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalardan biri – turli hududlar

aholisining turmush darajasi bo'yicha tafovutlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda rivojlanish darajasi past bo'lgan hududlarni rivojlantirish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiiy resurslarga boy mintaqalarda hududiy ishlab chiqarish mintaqalarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

18.2-§. Hududlarni ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha tabaqalanishi.

O'zbekiston Respublikasi mintaqalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

18.1-rasm. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi.

Milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishi uchun to'sqinlik qiladigan sharoitlar vujudga keladigan holatlarda iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar paydo bo'ladi. Iqtisodiy barqarorlikni baholash uchun mintaqalarning holatini va muammolarini

depressiv, inqirozli hamda istiqbolli mintaqalarni aniqlash zarur. Buning uchun mintaqalarning barqarorlik indikatorlarini aniqlash kerak. Xalqaro taraqqiyot va rekonstruksiyalash banki (XTRB) 26 ta, xalqaro valyuta fondi (XVF) 10 ta makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taklif etadi. Barcha indikatorlarni funksional guruhlariga bo'lib chiqish mumkin.

Byudjetga oid guruh:

- mintaqaning konsolidatsiyalashgan byudjet hajmi;
- soliq stavkasi;
- soliqlarning yig'iluvchanligi;
- transfertlar hajmi.

Moliyaviy ko'rsatkichlar guruhi:

- inflatsiya sur'atlari;
- mintaqalarga investitsiyalarning jalb qilinishi;
- mintaqalarning eksporti va importi saldosi;
- valyuta kursining xarid qobiliyatiga ta'siri;
- mintaqaning kreditorlik va debitorlik qarzlari.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar guruhi:

- mintaqaning yalpi hududiy mahsuloti;
- mintaqaning jon boshiga to'g'ri keladigan mahsuloti;
- mintaqaning yalpi hududiy mahsulotining o'sish sur'atlari;
- mehnat unumdorligi;
- narxlar darajasi.

Ijtimoiy ko'rsatkichlar guruhi

- uy-joy qurilishi;
- aholining jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarining o'rtacha qiymati;
- daromadlari yashash minimumidan past bo'lgan aholining ulushi;

- aholi daromadlari tengsizligi darajasi (detsil koeffitsiyenti);

- ishsizlik darajasi;
- uy-joy fondlarini obodonlashtirish darajasi;
- chaqaloqlar ulushi darajasi;
- umr ko‘rish darajasi.

Pul - kredit ko‘rsatkichlari guruhi:

- banklarning xususiy kapitallari hajmi;
- banklarning likvidlik darajasi;
- banklarning kredit layoqati darajasi;
- kredit stavkasi;
- bank sohasining tarkibi;
- mintaqaning monetizatsiya koeffitsiyenti (pul massasining YAHMga nisbati).

Real iqtisodiyot indikatorlari:

- mintaqalar iqtisodiy rivojining mustaqillik darajasi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlari va infratuzilmaning eskirish darajasi;
- texnik va texnologik innovatsiyalar miqdori.

Ekologik ko‘rsatkichlar guruhi:

- suv havzalarining ahvoli;
- chiqindilar darajasi va h.k.

Mintaqaning iqtisodiy barqarorligini baholash uchun umumiy va maxsus uslublardan foydalaniladi. Umumiy uslublarga tizimli, genetik, majmuaviy, muammoli uslublar kiradi. Maxsus uslublarga eng keng ommalashgani qiyosiy tahlil hisoblanadi. U tahlil qilinayotgan obyektlarning o‘xshashliklari va farqlarini topish imkonini beradi. Mintaqalarni tasniflash (tipologiyalash) uchun yetarlicha miqdordagi indikatorlar kerak, bunda

mintaqalarni bir nechta ko'rsatkichlar bo'yicha guruhlash mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining ishlab chiqaruvchi kuchlarni o'rganishda uchta indikator:

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning dinamikligi (bir tekis borishi);
- tabiiy-geografik sharoitlari (iqlimi, mamlakat markaziga nisbatan joylashuvi, jahon bozori resurslariga tortilishi va h.k. qo'llagan holda ishlab chiqilgan) qo'llanadigan uslubiyat.

Ushbu indikatorlar asosida uch turdagi muammoli mintaqalar ajratib ko'rsatiladi, ularga nisbatan alohida tartibga solish uslublarini: qoloq, depressiv va inqirozli uslublarni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini samarali boshqarish bo'yicha ishlab chiqilgan qat'iy metodik ko'rsatma bo'yicha hududning rivojlanishini yagona tizim asosida qurish, shuningdek, respublika va mahalliy byudjetlarning shakllanishida hududiy investitsiya siyosatini amalga oshirish, hududda yangi ish o'rinlarini yaratish orqali ishsizlikni pasaytirish, aholining daromad manbaini oshirish orqali tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni shakllantirish va hududiy imkoniyatlardan (hududning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati) samarali foydalanishda hamda boshqarishda muhim hisoblanadi.

Mamlakat YAIM hajmidagi hududning ulushi uning ushbu mahsulot yaratishdagi o'rnini, uning iqtisodiy o'sish sifatidagi o'zgarishlarni belgilovchi asosiy ko'rsatkichdir. O'zbekiston Respublikasi hududlarining yalpi hududiy mahsulot sifatidagi o'zgarishlarga va iqtisodiy o'sish darajasi bo'yicha, ya'ni YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish ko'rsatkichi bo'yicha 3 ta guruhga ajratish mumkin Birinchi guruhga aholi jon boshiga

YAIM ishlab chiqarishi bo'yicha respublika ko'rsatkichidan, (100%) dan yuqori bo'lgan, ikkinchi guruhga 81-100% gacha, uchinchi guruhga 80% dan kam ulushga ega bo'lgan hududlar kiritilgan.

O'zbekiston Respublikasi hududlari iqtisodiy rivojlanishi darajalari bo'yicha keskin farq qiladi. Aholi jon boshiga YAIM ishlab chiqarish ko'rsatkichi bo'yicha qiyoslanganda iqtisodiy o'sish sifatining eng yuqori va eng quyi darajada rivojlangan viloyatlar ko'rsatkichlari o'rtasida keskin farq mavjud. Jumladan, birinchi guruh hududlarda uchinchi guruh hududlarga nisbatan bu ko'rsatkich 3,0 marta yuqori.

Birinchi guruh eng yuqori iqtisodiy o'sish sifatiga ega bo'lgan viloyatlarda, respublika aholisining 19,3% yashaydi va respublika YAIMning 29,8% ishlab chiqariladi, uch guruh viloyatlarda esa, respublika aholisining 74,9% yashaydi va respublika YAIMni 54,1% ishlab chiqariladi. O'zbekiston Respublikasida YAIM ishlab chiqarish asosiy o'rinni yettita viloyat egallaydi. Bular Toshkent shahri, Farg'ona, Toshkent, Buxoro, Qashqadaryo, Samarqand va Andijon viloyatlaridir. Bu viloyatlarda 2020-yilda respublikamiz YAIMning 56,7% ishlab chiqarilgan.

18.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasi viloyatlarining aholi jon boshiga YaIM ishlab chiqarish bo‘yicha guruhlash (2020-yil joriy baholarda respublika ko‘rsatkichiga nisbatan)¹

Hududlarning aholi jon boshiga YaIM ishlab chiqarish ko‘rsatkichi bo‘yicha Respublika ko‘rsatkichiga nisbatan guruhlash	Respublika ko‘rsatkichiga nisbatan % hisobida		
	Aholi jon boshiga YaIM % da	YaIM hajmi % da	Aholisi % da
1-guruh.			
Respublika ko‘rsatkichiga nisbatan (100%) yuqori bo‘lgan	154,2	29,8	19,3
A) Navoiy viloyati	181,8	6,3	2,9
B) Toshkent sh	173,2	14,1	7,6
V) Toshkent viloyati	107,8	9,4	8,7
2-guruh			
81 dan-100% gacha	90,7	6,2	5,8
A) Buxoro viloyati	90,7	6,2	5,7
3-guruh			
80% gacha	65,6	54,1	74,9
A) Sirdaryo viloyati	80,6	2,9	2,5
B) Qashqadaryo viloyati	72,2	7,8	9,7
V) Andijon viloyati	72,2	7,3	9,2
G) Jizzax viloyati	71,4	3,9	4,1
D) Xorazm viloyati	67,3	3,2	5,5
J) Samarqand viloyati	67,0	7,9	11,4
Z) Qoraqalpog‘iston resp.	61,8	3,8	5,6
I) Farg‘ona viloyati	55,7	7,2	11,1
K) Surxondaryo viloyati	54,2	4,8	7,7
L) Namangan viloyati	53,8	5,3	8,3

¹ O‘zbekiston respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. – T.: 2020. – B.19.

Tahlil natijalariga ko'ra mintaqalarning yalpi hududiy mahsulot sifatidagi o'zgarishlar darajalari bo'yicha keskin farqlarning mavjudligiga quyidagilar sabab bo'lganligini ko'rsatadi:

- mintaqalarda industrial rivojlanishning turli xil darajadaliigi;
- mintaqaning jo'g'rofiy joylashuvi, tabiiy iqlimi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tarmoq tarkibining turli xilligi;
- iqtisodiyotda jami aholi soniga nisbatan bandlik darajasining turlicha ekanligi;
- mintaqalar mehnat salohiyatining sifati va undan foydalanish samaradorligidagi farqlar mavjudligi.

Mintaqalarning yalpi hududiy mahsulot sifatidagi o'zgarishlar darajasi bo'yicha keskin farqlarning eng asosiy sababi, ular industrial rivojlanish darajasining turlicha ekanligidir. 2005-2020-yillarda yalpi hududiy mahsulot sifatidagi o'zgarishlar aholi jon boshiga sanoat mahsuloti ishlab chiqarish darajasi past bo'lgan viloyatlarda nisbatan sezilarsiz darajada bo'lsa-da, industrial rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan guruhlar tomon siljish tamoyillari kuzatilmoqda. 2020-yilda industrial rivojlangan hududlarning YAIM dagi hissasi 2005-yilgi ko'rsatkichga nisbatan pasaygan. Bu yerda shuni ham ta'kidlash lozimki, alohida hududlarning industrial rivojlanish darajalardagi farqlarini kamaytirishga faqatgina ularning mavjud ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish orqali erishish mumkin.

Hududlar o'rtasida rivojlanish darajasida keskin farq mavjudligini me'yoridagi hol deb bo'lmasada, lekin ularning rivojlanish darajalarini tenglashtirishga asosiy maqsad sifatida

qarash ham kerak emas. Agar rivojlangan hududlarda industrial rivojlanish uchun barcha tabiiy-iqtisodiy sharoitlar mavjud bo‘lib, alohida hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajalaridagi farqlarni kamaytirish maqsadida mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan unumli foydalanilmaslik bu mamlakatning umumiy iqtisodiy taraqqiyot darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Jumladan, Toshkent shahri va Toshkent viloyatining jug‘rofiy joylashuvi, yer va suv resurslari, transport yo‘llari, yuqori malakali kadrlarning ko‘pligi, yuqori iqtisodiy o‘shish sifati uchun yaxshi tabiiy iqtisodiy sharoit hisoblanadi. Hududlar iqtisodiy rivojlanishi bo‘yicha farqlarning ortishida asosiy kapitalga kiritilgan yalpi investitsiyalarning ulushi ham o‘z o‘rniga ega. Masalan, 2020-yilda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan yalpi investitsiyalarning 19,0% Toshkent shahriga to‘g‘ri kelmoqda.

Tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan dolzarb masalalardan biri hududlarning iqtisodiy o‘shish sifati darajasi bo‘yicha tabaqalanishi dinamikasidir. Bu ko‘rsatkichni aniqlashning asosiy usuli bu variatsiya koeffitsiyentini hisoblashdir. Bunda miqdor o‘zgarishlarning o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbati foiz hisobida aniqlanadi. U yoki bu davrda ushbu koeffitsiyentning kamayishi hududlar iqtisodiy rivojlanish darajasining yaqinlashganligini bildiradi va aksincha, koeffitsiyentning o‘shishi farqlarning ortishini ko‘rsatadi.

Depressiv mintaqalar – so‘nggi yillarda “asosiy tarmoq”da ishlab chiqarishning pasayishi va mintaqadagi ishlovchilarning umumiy sonidan band bo‘lgan yoki mintaqaning yalpi mahsulotida shu tarmoqning ulushi kam bo‘lgan qismini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi notekislikni ularning respublika yalpi ichki

mahsulotini ishlab chiqarishdagi hissalaridagi farqlarni tahlil qilish orqali ifodalash mumkin. 2020-yilda Respublika bo'yicha YaIMning shakllanishida Toshkent shahri 14,6 % ulush bilan eng katta hissa qo'shdi. Toshkent viloyati 9,8 % va Samarqand viloyati 7,3 % ko'rsatkich bilan keyingi o'rinlarni egallab turibdi. Respublika YaIMni shakllantirishda eng kam ulush Sirdaryo (2,0 %), Jizzax (3,0 %), Xorazm viloyatlariga (3,7 %) hamda Qoraqalpog'iston Respublikasiga (3,7 %) to'g'ri kelmoqda (9.1-rasm).

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, YaIMni shakllantirishda YaIM ning ulushi Qoraqalpog'iston Respublikasining, Xorazm, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining eng past darajadadir. Bu hol mazkur hududlarning katta-kichikligi, ulardagi YaIM hajmi hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining boshqa hududlardagiga qaraganda birmuncha orqada qolayotganligi bilan izohlanadi.

Ammo bu ko'rsatkich ular o'rtasidagi farqlarni to'liq ifodalay olmaydi. O'zbekistonda hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi farqlanish darajasini YaHM, sanoat va boshqa tarmoqlarda aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmining o'rtacha respublika darajasiga nisbatan hisoblangan indeks bo'yicha tahlil qilish mumkin. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, aholi jon boshiga yalpi hududiy mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha respublika hududlari o'rtasidagi farqlanish variatsiyasi 2010-yildagi 5,1 martadan 2020-yilda 3,6 martaga kamaygan. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi eng yuqori darajada rivojlangan hudud bilan eng quyi pog'onadagi hudud o'rtasidagi farq .2010-yilda 16,5 martadan 2020-yilda 12,8 martaga, shu davrga mos ravishda aholi jon boshiga iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishdagi farq 12,6 martadan 11,8

martaga, pullik xizmat ko'rsatish bo'yicha 14,1 martadan 7,8 martaga kamaygan.

Mintaqalar rivojini majmuaviy baholash uchun ko'p o'lchamli qiyosiy tahlil uslubini qo'llash mumkin, uning yordamida har qanday mintaqa matritsa (a u) ko'rinishida yozilgan indikatorlar majmui asosida o'rganiladi. So'ng indikatorlarning eng yaxshi qiymatlari tanlab olinadi va eng yaxshi indikatorlar matritsasi (a i ymax) yaratiladi. Keyin esa ay ko'rsatkichlari ay max ga bo'linadi:

$$X_{ij} = \frac{a_{ij}}{a_{i_{max}}}$$

Mintaqaning reyting bahosi quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$R_i = \sqrt{K_1 X_{i1} + K_2 X_{i2} + \dots + K_n X_{in}}$$

Reyting baholarini hisoblab chiqish natijasida mintaqalarga boshqa mintaqalar orasida o'rin beriladi. Xorij amaliyotida mintaqalarni ranjirlash natijalarini qo'shib chiqish usulidan foydalaniladi, u avvalo, mintaqaning har bir indikator bo'yicha darajasini aniqlanishni ko'zda tutadi. Mintaqaning umumiy reytingi barcha indekatorlar bo'yicha o'rinlar yig'indisi bilan belgilanadi. Eng past natijaga erishgan mintaqa eng yuqori reytingga ega bo'ladi. Mintaqaning barqarorligini oshirish uchun quyidagilarni bajarish zarur:

1. Mintaqa iqtisodiyotining real sektorini innovatsion rivojlantirish uchun zarur moliyaviy sharoitlarni yaratish;
2. O'zbekiston Respublikasi subyektlarining markaz bilan iqtisodiy va moliyaviy muammolar bo'yicha hamkorlik qilishi;
3. Barcha faoliyat sohalarida xufyona iqtisodiyotni va korrupsiyani namoyon bo'lishiga barham berish.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi va uning mintaqalarida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning eng dolzarb muammolariga quyidagilar kiradi

18.2-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning dolzarb muammolari

Mintaqaning hayot kechirish qobiliyatini va iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash uchun iqtisodiyotning turli sohalarida o‘z vaqtida inqirozli muammolarning oldini olish kerak. Bular quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- demografik vaziyatdagi miqdor va sifat o‘zgarishlari;
- mintaqada ekologik vaziyatlarni yomonlashtiruvchi obyektlarni joylashtirish;

- mintaqa yalpi mahsulotini 50-60% dan ortiqqa pasaytirish;

- ishsizlar darajasining 15% dan yuqori bo'lishi;

- mintaqada ishlab chiqarish yo'nalishining tarkibiy ishsizlikka va kadrlarning ommaviy ravishda o'z mamlakatlarini taraqqiyotiga olib keluvchi o'zgarishlar;

- ishchi kuchi ortiqcha bo'lgan mintaqalarda millatlararo va ijtimoiy zo'riqishini keltirib chiqaruvchi migrantlarning paydo bo'lishi;

- mintaqa sanoatining markaz bilan aloqalarga haddan tashqari (60% va undan ortiq) bog'lanib qolishi;

- infratuzilma obyektlarini qurishda oqsash, mintaqaning tabiiy resurslaridan foydalanish natijasida ekologiyaning yomonlashuvi;

- moliyaviy resurslarning yetarlicha ta'minlanmaganligi;

- infratuzilma obyektlari bilan yetarlicha ta'minlanmaganlik.

- ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni o'tkazish tamoyillari:

- iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

- samaradorlik;

- ijtimoiy yo'naltirilganlik.

Yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari mintaqalarda quyidagi qo'shimchalar zarur:

- geosiyosiy xususiyatlar;

- aholi mentaliteti (o'ziga xosligi);

- tabiiy-geografik xususiyatlar.

Mintaqalar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar quyidagilarda namoyon bo'lishi mumkin:

- Tabiiy va iqtisodiy sharoitlarning tabaqalashuvida.

- Milliy muammolar.

Mintaqalarni isloh qilishda eng muhimi mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda barqaror va xavfsiz rivojlantirish uchun normal sharoitlarni yaratish, investitsiyalarni rag‘batlantirish, “markaz–mintaqa ” tizimida tartibga solishni yo‘lga qo‘yishdan iborat. O‘zbekiston Respublikasida moddiylashgan iqtisodiy tamoyillarini hisobga olgan holdagi islohotlar quyidagilarni o‘z ichiga olishi lozim:

- investitsion va ijtimoiy siyosatda mintaqalarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;
- islohotlarning investitsiyalarni jalb qilish, tadbirkorlik, ijtimoiy ta‘minot, ekologiya kabi yo‘nalishlarni mintaqaviy darajaga ko‘chirish;
- mintaqalarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish.

Barqaror va xavfsiz rivojlanish uchun iqtisodiyotni integratsiyalash vazifasi quyidagi muammolarning hal etilishini talab qiladi:

- mintaqa iqtisodiyoti va respublika tovar va xizmatlar bozorining o‘zaro ta‘sirlashuv mexanizmini yaratish;
- hududiy mehnat taqsimotini qo‘llash;
- mintaqalararo aloqalar buzilishining oldini olish;
- separatizm bilan kurash olib borish.

Samarali tartibga solish uchun mintaqalarning moliyaviy resurslarini hisobga olish zarur. U ikki turga bo‘linishi mumkin:

- ichki moliyaviy resurslar – foyda, soliqlar (mintaqaviy, mahalliy), valyuta mablag‘lari, garov – sug‘urta fondlari (ko‘chmas mulk, qazilma boyliklar zaxirasi, o‘rmonlar, yer), tovar-moddiy qiymatliklar, mahalliy zayomlar;
- tashqi moliyaviy resurslar – byudjet kreditlari, korxonalarni maqsadli dotatsiyalash, subsidiyalar, subvensiyalar,

transfertlar, imtiyozli soliqqa tortish mablagʻlari, mintaqalararo dasturlarning mablagʻlari, xalqaro zayomlar, xorijiy investitsiyalarning mablagʻlari.

Ijtimoiy xavfsizlik – har bir fuqaroning hayot kechirish sharoitlarini, uning huquq va erkinliklariga tahdidlardan himoya qilishni taʼminlash. Ijtimoiy xavfsizlikning muhim komponenti oziq-ovqat, ekologik, shaxsiy, iqtisodiy (oʻz ehtiyojlarini qondirish nuqtayi nazaridan) va jamiyatning xavfsizligi hisoblanadi.

Ijtimoiy xavfsizlikni taʼminlashning maqsadlari:

- ijtimoiy portlash vaziyatlarining oldini olish;
- barqaror ijtimoiy tuzilmani taʼminlash;
- qadriyatlar tizimini, ijtimoiy xulq-atvor madaniyatini saqlab turish.

Ijtimoiy tuzilmaning degradatsiyalashuvi ikki holatda yuz beradi:

1. Tizimni inqilobiy larzalar vaqtida tenglashtirish. Koʻpgina avlodlarning anʼanalarida vorisiylik yoʻqoladi, mehnatni ragʻbatlantirish va unga boʻlgan tashabbus yemiriladi. Sekin-asta yangi tizim shakllanadi. Xavf-xatar shundaki, aktiv faoliyatdagi elitaning eng yaxshi vakillari ketib, oʻrniga ijtimoiy pillapoyadan quyi tizimning eng yomon vakillari koʻtarila boshlaydi;

2. Ijtimoiy tuzilmaning qutblashuvi yoki elitar tuzum bilan aholining asosiy massasi oʻrtasida uzilish. Bunday tuzum ijtimoiy zoʻriqish va ijtimoiy portlashlar bilan xavflidir.

18.3-§. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida tahdidlarni tizimlashtirish va baholash

Oʻzbekiston Respublikasida mintaqalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish boʻyicha olib borilayotgan islohotlaridan

kelib chiqadigan bo'lsak, davlat ichida paydo bo'layotgan iqtisodiy makon hududlarning mustaqil iqtisodiy subyektlarga aylanib borayotganligi bilan belgilanadi. Bunday sharoitda hududiy siyosat tobora ko'proq kamchiliklarni bartaraf etishning bir usuli sifatida emas, balki raqobat siyosati va keng qamrovli rivojlanish siyosati sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi bu - yalpi holatda mintaqa darajasida iqtisodiyotni samarali boshqaruv asosida barqaror iqtisodiy o'sish, ta'minlash boshqa mintaqalarga va butun davlatga nisbatan tahdidlarni vujudga keltirmagan holda mintaqa aholisi uchun munosib turmush darajasi ta'minlash va ichki va tashqi tahdidlarning ta'siriga mintaqani qarshi tura olish qobiliyatidir.

Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi va o'zini o'zi ta'minlashi ko'p jihatdan uning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatiga bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida raqobat ustunliklari va barqaror rivojlanish imkoniyatlarini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi mintaqalarining o'ziga xos xususiyatlari, tabiiy va moddiy-texnik resurslarning sezilarli xilma-xilligi, aloqa tizimi, kommunikatsiya, infratuzilmani tizimini rivojlanganligi, innovatsion, sanoat salohiyatining rivojlanish darajasi va boshqalar bilan bog'liq. Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi murakkab tizimli tushuncha sifatida, bizning fikrimizcha, bir qator muhim elementlarni o'z ichiga oladi:

- shartli ravishda iqtisodiy avtonomiya, ya'ni mintaqaviy ishlab chiqarish va mahsulot sifatining shunday samaradorligi darajasiga erishish lozimki, bu mintaqa iqtisodiy

raqobatbardoshligini ta'minlasin va bozor ishtirokchilariga kooperatsiya munosabatlarida, xalqaro va mintaqaviy ayirboshlashlarda tenglar qatorida ishtirok etishga imkoniyat bersin;

- O'zbekiston Respublikasi subyektlarida tadbirkorlik va innovatsion faoliyat uchun qulay shart-sharoitlar mavjudligi, shuningdek, salbiy omillarni hamda iqtisodiyot va jamiyatdagi vaziyatni beqarorlashtirishi mumkin bo'lgan to'siqlarni bartaraf etishni kafolatlovchi mintaqaviy iqtisodiy tizimning strategik barqarorligini ta'minlash;

- mintaqaviy iqtisodiyotning o'z-o'zini rivojlantirish va taraqqiyotga, qulay investitsiya va innovatsiya muhitini yaratishga, sanoat va qishloq xo'jaligini modernizatsiyalashga va mehnat unumdorligini oshirishga qodirligi.

Boshqacha qilib aytganda, mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi bir qator tarkibiy qismlardan iborat, ya'ni: moliyaviy, ijtimoiy, kadrlar, resurs, sanoat, innovatsion xavfsizlik va boshqalarni o'z ichiga oladi. Mintaqa iqtisodiyotning o'zi asosiy tizimli xususiyatlarga ega va ko'plab o'zaro bog'liq kichik tizimlar va ular o'rtasida tobora murakkab aloqalardan tashkil topgan, ochiq, nohiziq tizim bo'lib, ierarxik tuzilma va dinamik elementlar bilan tavsiflanadi. Bu quyidagi rasmda ifoda etilgan.

Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi tarkibi

18.3-rasm. Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligi tarkibi¹

O‘zbekiston Respublikasida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlaridan kelib chiqadigan bo‘lsak, davlat ichida paydo bo‘layotgan iqtisodiy makon hududlarning mustaqil iqtisodiy subyektlarga aylanib borayotganligi bilan belgilanadi. Bunday sharoitda hududiy siyosat tobora ko‘proq kamchiliklarni bartaraf etishning bir usuli sifatida emas, balki raqobat siyosati va kengroq qamrovli rivojlanish siyosati sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishi har doim ham aholi yashash sharoitlari va ijtimoiy soha rivojlanish ko‘rsatkichlari yaxshilanishi bilan birga bo‘lmaydi. Amalda xo‘jalik yurituvchi

¹ Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan

subyektlar iqtisodiy manfaatlari, moddiy ishlab chiqarishning turli tarmoqlari, hududlar aholisi va umuman, jamiyatning ijtimoiy manfaatlari ko‘pincha bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Bu borada hududlarda keng tarqalgan ishlab chiqarishning zaif ilmiy-texnik darajasi muammolar, cheklangan moliyaviy, mehnat va moddiy-texnika resurslari, ulardan foydalanish samaradorligi pastligi hamda mehnatni tashkil etishning past darajasi, boshqaruvning nomukammalligi va iqtisodiy qonun me‘yorlari kabi muammolarni keltirish mumkin. Ushbu muammolarning natijasi, o‘z navbatida, tabiiy muhit holati yomonlashuvi, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati pasayishiga olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiyotini isloh qilish va kutilmagan favquloddagi vaziyatlar davrida aholining real daromadlari keskin pasayishi va qashshoqlikning o‘shishi turli xil iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish nuqtayi nazaridan hududlararo farqlanishning o‘shishi kabi omilga ta‘sir ko‘rsatdi. Shunga asoslanib, muhim konseptual asos - bu mintaqaning rivojlanish jarayonini murakkab mintaqaviy tizimga o‘tish, uning evolyusiyasi jarayonida bir beqaror holatdan ikkinchisiga o‘tish jarayoni sifatida tushunish bo‘lib hisoblanadi.

Mintaqaning iqtisodiy xavfsizligini boshqarish tizimining samaradorligi uning rivojlanishidagi tasodifiy og‘ishlarga javob berish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lgan konstruktiv va halokatli tavsifda bo‘lishi mumkin. Bu tizimni samarali amalga oshirish uchun buzg‘unchi salbiy jarayonlarga tez va egiluvchan javob berishga o‘tishda oldindan tayyorlangan muqobil samarali qarorlarni amalga oshirishi lozim.

Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida tahdidlar quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Obyektiv tahdidlar – bu biror-bir jarayonning rivojlanishi natijasida ro‘y beradigan yoki obyektiv holda vujudga

keladigan tahdidlardir. Bu tahdidlarning manbai tabiat kuchlari yoki ijtimoiy-iqtisodiy omillar bo'lishi mumkin.

2. Subyektiv tahdidlar – biror-bir ta'sir oqibatida vujudga kelgan tahdid. Tahdidning manbai jismoniy shaxslar (masalan, ijtimoiy xizmat ishlovchisi), yuridik shaxslar, uyushgan jinoyatchilik bo'lishi mumkin.

3. Potensial (salohiyatli) tahdidlar – tabiiy, ekologik, antropogen, siyosiy tavsifga ega bo'ladi.

4. Dolzarb tahdidlar – ichki yoki tashqi muhitning inqirozli holati natijasida vujudga keladigan tahdidlar.

5. Ichki tahdidlar – kambag'allik, sog'liqni saqlash, uy-joy, ta'lim sohasidagi xavfsikning buzilishi, narkomaniya.

6. Tashqi tahdidlar – tashqi omillarning, iqtisodiy va siyosiy vaziyatlarning, migratsion oqimlarning ta'siri.

Ijtimoiy indikatorlar (II) – statistik ma'lumotlar yoki maxsus ma'lumotlar asosida hisoblab chiqiladi. BMT ning turmush darajasini aniqlash bo'yicha tavsiyalarida (1961-y) 12 ta ko'rsatkich, jumladan, sog'liqni saqlashning holati, mehnat sharoitlari; sport va aloqa, hayot kechirish uchun mablag'lar, bandlik, kiyim-kechaklar, sotish (sog'lomlashtirish tadbirlari majmui) va h.k hisoblab chiqiladi.

Ijtimoiy innovatsiya bu aholini ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlarini, ekologiyani, gigiyenani, mehnat xavfsizligini ta'minlash, madaniyat va dam olishni yaxshilashga qaratilgan innovatsiyalar tushuniladi. Ijtimoiy indikatorlar orasida. Daromadlardagi tengsizlik darajasini aniqlash uchun uning koeffitsiyenti hisoblab chiqiladi. U to'liq tenglikda 0 ga va to'liq tengsizlikda 1 ga teng bo'lgan oraliqda bo'lishi mumkin. Hozirgi vaqtda ijtimoiy xavfsizlik kafolatlari ijtimoiy siyosatni siyosat o'tkazishni, milliy siyosat va iqtisodiy o'sishni o'z ichiga olinadi.

Iqtisodiy o‘rinishning asosi innovatsiyalarga, importning o‘rnini bosishga va o‘z kuchiga tayangan holda o‘rinish modeli bo‘lishi mumkin. O‘rinish modeli mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy-texnikaviy salohiyatini, tabiiy resurslarini va ulardan samarali foydalanishni saqlab qolish kiradi.

O‘zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida quyidagilar ijtimoiy rivojlantirishning asosiy sifat maqsadli yo‘nalishlari sifatida belgilangan:

- 2030-yilgacha aholi tarkibida kam ta‘minlanganlar darajasini 2 baravarga qisqartirish;

- umr ko‘rish darajasini 78-80 yoshgacha oshirish; onalar o‘limi ko‘rsatkichini uchdan bir qismga va endi tug‘ilgan chaqaloqlar o‘limini ikki baravar kamaytirish, bemavrid o‘limni 30 foizga kamaytirish hamda mamlakat hukumati tomonidan tasdiqlangan barqaror rivojlanishga doir milliy maqsadlar va vazifalardan kelib chiqadigan boshqa sifatli qadamlar;

- aholining turar joyga (bir kishiga 20 kv.m.), toza ichimlik suvga (100%), elektr energiyasiga (100%) bo‘lgan ehtiyojini to‘liq qondirish;

- ta‘lim va tibbiy xizmatlarda xalqaro sifat darajasi standartlarini taqdim etishga erishish;

- shahar aholisi ulushini 60 foizga yetkazish, bu esa uni kompleks rivojlantirish imkonini beradi va aholi farovonligini jiddiy oshiradi;

- barcha fuqarolarning faol dam olishini ta‘minlash, turistlar, shu jumladan, ichki turistlar sonini 30 mln. kishiga yetkazish;

- fuqarolar yashash joyidan, shu jumladan, qishloq joylarda yashayotganligidan qat’i nazar ishlab chiqilgan eng

kichik ijtimoiy standartlarni inobatga olgan holda davlat ijtimoiy kafolatlarini ta'minlash (iste'mol byudjeti, ish haqi va pensiyaning eng kam darajasi, ta'lim, sog'liqni saqlash xizmatlari bilan ta'minlanganlik va hokazo).

Umuman olganda, aholi farovonligini oshirishning belgilangan sifatli maqsadli yo'nalishlari O'zbekistonga ijtimoiy yutuqning jahon tizimida munosib o'rin egallash imkonini beradi va ularni monitoring qilishning doimiy tizimini yaratishni nazarda tutadi. Ishsizlik yoki o'ta qashshoqlik davrida ijtimoiy himoya dasturlari qator muammoli masalalarni samarali hal etishda aholining muayyan guruhlari uchun iqtisodiy islohotning salbiy oqibatlarini yumshatishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Oqilona hududiy mutanosibliklarni qo'llab-quvvatlash va hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi asossiz katta tafovutga yo'l qo'ymaslik aholi turmush darajasini oshirishning va kam ta'minlanganlikni kamaytirishning muhim omili hisoblanadi. Har bir hududning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanishni hisobga olgan holda aholining hayot faoliyati, farovonligi oshishi uchun nisbatan teng imkoniyatlar yaratish, mintaqani rivojlantirishning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar, xarajatlar tarkibi o'zgarishi, uzoq foydalaniladigan tovarlar bilan ta'minlanganlik va zamonaviy texnologiyalar asosida bilim olish va sog'liqni saqlash tizimidan qoniqish ko'rsatkichlari bilan bir qatorda aholi turmush darajasini baholash uchun aholining farovon va zamonaviy uy-joy bilan ta'minlanganligi, aholi yashash muhiti rivojlantirilganligi va obodligi, zarur infratuzilma mavjudligi va uning samaradorligi kabi turmush shart-sharoitlari va standartlarini ifodalovchi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi.

Iqtisodiyot o'sib borgani sayin aholining bazaviy ijtimoiy xizmatlardan, shu jumladan, sifatli ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirish barqaror o'sishning muhim xususiyati hisoblanadi. Davlat-xususiy sheriklikni rag'batlantirish doirasida nodavlat tashkilotlarni bu sohaga jalb etish hisobiga ijtimoiy xizmatlar ko'lami va hajmini kengaytirish.

Respublika viloyatlari va tumanlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish darajasi indeksi ijro etuvchi organlar, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, vazirliklar, tashkilotlar bilan o'zaro bog'liqlikda shakllantiriladigan va respublikaning hududiy birliklarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonlarini baholashning yagona tizimini joriy etishga yo'naltirilgan milliy kompleks, tarkibli indikatorlar hisoblanadi.

Baholash ko'rsatkichlarining eng muhim yo'nalishlari sifatida aholi bandligini ta'minlash, mehnat resurslarining raqobatbardoshligini shakllantirish va inson kapitalini rivojlantirish, hayot darajasini va aholi hayot sifatini yaxshilash, aholi sog'lig'ini muhofaza qilishni va sog'lom turmush tarzini ta'minlash, aholining murojaatlari bilan mahalliy davlat hokimiyati organlarining ish olib borishi samaradorligi tanlangan.

Bunda, qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish; mintaqaviy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini va industrilashtirilganligini oshirish, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish va xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash, xizmatlar sohasi va servisni rivojlantirish; oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va qishloq xo'jaligini diversifikatsiyalash; bank-moliya sohasini rivojlantirish, davriy so'rovlar o'tkazish va monitoring olib borish muhim natijalarga erishishini ta'minlash uchun asos hisoblanadi.

O‘zbekiston hududlarida iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, mahalliy resurslar va salohiyatni hisobga olib, yangi quvvatlar yaratish, investitsiya faoliyati va tadbirkorlik salohiyatini faollashtirish uchun barqaror baza yaratish, aholi turmush sifati va shart-sharoitlarini oshirish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Iqtisodiy rivojlangan hududlardan tashqari asosiy e‘tibor tadbirkorlik faoliyatini faollashtirishga va iqtisodiyot agrar sohaga yo‘naltirilgan uncha rivojlanmagan hududlarning mahalliy xomashyo resurslarini ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilishga qaratiladi.

Yuqorida bayon etilgan muammolarni bartaraf etish uchun infratuzilmani rivojlantirish, ayniqsa, qishloq joylarida rivojlantirish, investitsiyalar jalb etuvchanlikni va hududlarning mahalliy tashabbuskorligini oshirish, mahalliy xomashyo va resurslar chuqur qayta ishlanishini tashkil etish, ishlab chiqarishlarni tashkil etishning yangi samarali shakllarini, jumladan, klasterlar, texnoparklar, sanoat zonalari yaratish bilan bog‘liq masalalarni hal qilish zarur.

Hududlarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash, shuningdek, ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish, hududlarning mavjud tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan va raqobat ustunliklaridan imkon qadar foydalanish hisobiga hudud aholisi turmush sifati va darajasini oshirish hududlarni rivojlantirishdan ko‘zlangan maqsad hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2017-yil 8- avgust, PQ-3182-sonli Qaroriga binoan hududlar sektorlarga bo‘linib, ularga rahbarlar belgilandi, sektorlar rahbarlariga hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish vazifalarini tashkil etish va hal qilish, shu

jumladan, aholining eng muhim muammolarini yechish yuzasidan javobgarlik yuklandi hamda vakolatlar berildi. Bunda respublika hukumati va joylardagi mahalliy hokimiyat organlarining maqsadli hududiy dasturlarni ishlab chiqish, amalga oshirishdagi vakolatlari va vazifalari aniq belgilanishi lozim bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-martdagi “Obod qishloq” dasturi to‘g‘risida”gi PF-5386-sonli, 2018-yil 27-iyundagi “Obod mahalla” dasturi to‘g‘risida”gi PF-5467-sonli Farmonlariga muvofiq so‘nggi ikki yilda “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida respublikaning 159 ta tuman, 30 ta shahar va Toshkent shahrining 11 tumanlaridagi jami 1116 ta qishloq va mahallalarida istiqomat qiluvchi aholi farovonligi va turmush darajasini oshirish bo‘yicha aniq maqsadga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlarini 2020-2022-yillarda amalga oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2019-yil 29-noyabrdagi qaroriga muvofiq 2020-2022-yillarda “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida qishloq aholi punktlarining me‘moriy qiyofasini tubdan yangilash, hududlarni kompleks rivojlantirish, yo‘l-transport infratuzilmasi, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari va ijtimoiy soha obyektlarini barpo etish hamda shu asosda aholining turmush madaniyatini yuksaltirish maqsadi va vazifalari belgilandi.

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 33-maqsadi: Hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni 1,4-1,6 baravarga oshirishdan iborat etib belgilangan. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

- 14 ta hudud bo'yicha tuman va shaharlar kesimida ishlab chiqilgan besh yillik hududiy dasturlarni amalga oshirish. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish reyting ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" bo'lgan shahar va tumanlar bo'yicha amaliy chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- hududlarda aholining yashash sharoitini yaxshilash uchun urbanizatsiya siyosatini yanada takomillashtirish. Samarqand va Namangan shaharlarini istiqbolda "millionlik shaharlar"ga aylantirish bo'yicha choralar ko'rish. 450 ming aholiga mo'ljallangan Yangi Andijon shahrining dastlabki bir nechta mavzellarini qurib, foydalanishga topshirish. Qashqadaryo viloyatining urbanizatsiya darajasini 50 foizga yetkazish;

- shaharlardagi aholining turmush tarzi qulayligini baholovchi "Shaharlar qulayligi" indeksini joriy etish;

- shaharlarni raqamlashtirish, qurilish va loyihalashtirish ishlari sifatini oshirish va "Aqlli shahar" konsepsiyasiga muvofiq rivojlantirish;

- Toshkent shahrida barpo etilgan "INNO" innovatsion o'quv-ishlab chiqarish texnoparkini 4 ta hududda tashkil etish. Innovatsion hududga aylantirilayotgan tumanlarda yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyalarini o'zlashtirish;

- oliy ta'lim muassasalarida arxitektura-qurilish sohasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish;

- qurilish sohasini texnik tartibga solish. Aholi punktlarining shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish tizimini tubdan takomillashtirish va shaharsozlik hujjatlari bilan ta'minlash dasturini ishlab chiqib, amalga oshirish;

- aholini joylashtirishning bosh sxemasini ishlab chiqish. Renovatsiya va uy-joylar dasturlari asosida shaharlarda eskirgan uylar oʻrniga 19 million kvadrat metrdan ortiq zamonaviy uy-joylarni barpo etish, 275 mingdan ziyod oilaning yangi massivlarga koʻchib oʻtishi uchun sharoit yaratish.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy xavfsizligini taʼminlashda territorial-tarmoq klasterlar muhim rol oʻynaydi. Klasterlarda baʼzi hududlarda ayrim tovarlar, butlovchi qismlarni, xomashyolarni ishlab chiqarish tashkil etiladi. Bunga Asakadagi yengil avtomobillar, ularning butlovchi qismlarini ishlab chiqarishning tashkil etilganligi hamda hozirgi vaqtda mamlakatimiz hududlarida tashkil etilayotgan paxtachilik-tekstil klasterlari misol boʻladi.

Klaster hudud manfaatini korxonalar manfaati bilan uygʻunlashtiradi. Klaster territorial-ishlab chiqarish ichida raqobat muhitini yaratib, ichki va jahon bozorlariga mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etadi hamda mazkur hudud aholisini ish bilan taʼminlashni yaxshilaydi, hududni har tomonlama rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. Klaster ishtirokchisi boʻlgan xoʻjalik subyektarining oʻzaro aloqadorligini, birgalikda ilmiy tadqiqot, yangi texnologiyani joriy etish ishlarini birgalikda amalga oshirish, tajriba, bilim va asosiy fondlardan birgalikda foydalanish, risklarni kamaytirishda, jahon bozorlariga chiqishda, hududni rivojlantirish va obodanlashtirishda oʻzaro hamkorlik qilishi kuchayadi.

Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- yetarli darajada rivojlanmagan, umumrespublika darajasidan orqada qolayotgan hududlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning yagona metodikasini tasdiqlash;
- respublika shahar va qishloq tumanlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy ahvolni monitoring qilish, ularning rivojlanish darajalariga ko‘ra tipologiyasini ishlab chiqish;
- hududiy dasturlarni, orqada qolgan tuman va shaharlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlarining loyihalarini ekspertizadan o‘tkazishni tashkil etish.

Raqamli texnologiyalardan ommaviy foydalanishga o‘tish oqibatida yuzaga kelgan chuqur o‘zgarishlar mintaqaning iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashdagi muammolar ko‘lamini sezilarli darajada kengaytiradi. Shuning uchun, bu mintaqaviy iqtisodiyotga tahdid va muammolarga mintaqaviy xavfsizlik tizimining faoliyat yuritishi asosida qarshi kurashadi, uning barqaror rivojlanishini rag‘batlantiradi, O‘zbekiston Respublikasi subyektlari va butun bir davlatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish imkoniyatlari va istiqbollari belgilaydi.

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasining **33-maqsadi: Hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyotni 1,4-1,6 baravarga oshirishdan iborat etib belgilangan.** Mazkur maqsalni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

-14 ta hudud bo‘yicha tuman va shaharlar kesimida ishlab chiqilgan besh yillik hududiy dasturlarni amalga oshirish. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish reyting ko‘rsatkichlari “qoniqarsiz” bo‘lgan shahar va tumanlar bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish;

-hududlarda aholining yashash sharoitini yaxshilash uchun urbanizatsiya siyosatini yanada takomillashtirish. Samarqand va

Namangan shaharlarini istiqbolda “millionlik shaharlar”ga aylantirish bo‘yicha choralar ko‘rish. 450 ming aholiga mo‘ljallangan Yangi Andijon shahrining dastlabki bir nechta mavzellarini qurib, foydalanishga topshirish. Qashqadaryo viloyatining urbanizatsiya darajasini 50 foizga yetkazish;

-shaharlardagi aholining turmush tarzi qulayligini baholovchi “Shaharlar qulayligi” indeksini joriy etish;

- shaharlarni raqamlashtirish, qurilish va loyihalashtirish ishlari sifatini oshirish va “Aqlli shahar” kontsepsiyasiga muvofiq rivojlantirish;

- Toshkent shahrida barpo etilgan “INNO” innovatsion o‘quv-ishlab chiqarish texnoparkini 4 ta hududda tashkil etish. Innovatsion hududga aylantirilayotgan tumanlarda yuqori qo‘shilgan qiymat yaratadigan innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyalarini o‘zlashtirish;

- oliy ta’lim muassasalarida arxitektura-qurilish sohasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish;

- qurilish sohasini texnik tartibga solish. Aholi punktlarining shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish tizimini tubdan takomillashtirish va shaharsozlik hujjatlari bilan ta’minlash dasturini ishlab chiqib, amalga oshirish;

- aholini joylashtirishning bosh sxemasini ishlab chiqish. Renovatsiya va uy-joylar dasturlari asosida shaharlarda eskirgan uylar o‘rniga 19 million kvadrat metrdan ortiq zamonaviy uy-joylarni barpo etish, 275 mingdan ziyod oilaning yangi massivlarga ko‘chib o‘tishi uchun sharoit yaratish.

Strategiyaning 34-maqsadi hududlarning muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tizimini hamda xizmat ko‘rsatish va servis sohalarini rivojlantirishdan iborat. Bunda “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida

hududlarning “o‘shish nuqtalari”dan kelib chiqib, muhandislikkommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma obyektlarini qurishga alohida e’tibor qaratish.muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga qanday omillar ta’sir etadi?
2. Davlatning mintaqaviy siyosatining mohiyati va mazmunini aytib bering.
3. Mintaqaning iqtisodiy barqarorlik indikatorlarini sanab o‘ting.
4. Mintaqaning iqtisodiy barqarorligini oshirish uchun nimalar qilish kerak?
5. Siz yashayotgan mintaqaning bugungi kundagi eng dolzarb muammolarini sanab o‘ting.
6. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo‘yicha tabaqalanishini tushuntirib bering.
7. Mintaqaning ijtimoiy barqarorligi komponentlarni sanab o‘ting.
8. Mintaqaga xavf solayotgan ijtimoiy tahdidlarni sanab o‘ting.
9. BMT tavsiyalariga ko‘ra aholining turmush sifati qanday aniqlanadi?
10. Ijtimoiy innovatsiya qanday ma’noni anglatadi?
11. Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi tahdidlarni sanab o‘ting.
12. Mintaqaviy tahdidlarni tizimlashtirish va baholash ko‘rsatkichlarini tushuntiring.

XIX BOB. MAMLAKATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

19.1-§. Jahon iqtisodiy tizimida milliy iqtisodiyotning tutgan o'рни. Milliy manfaatlarga tahdidlar

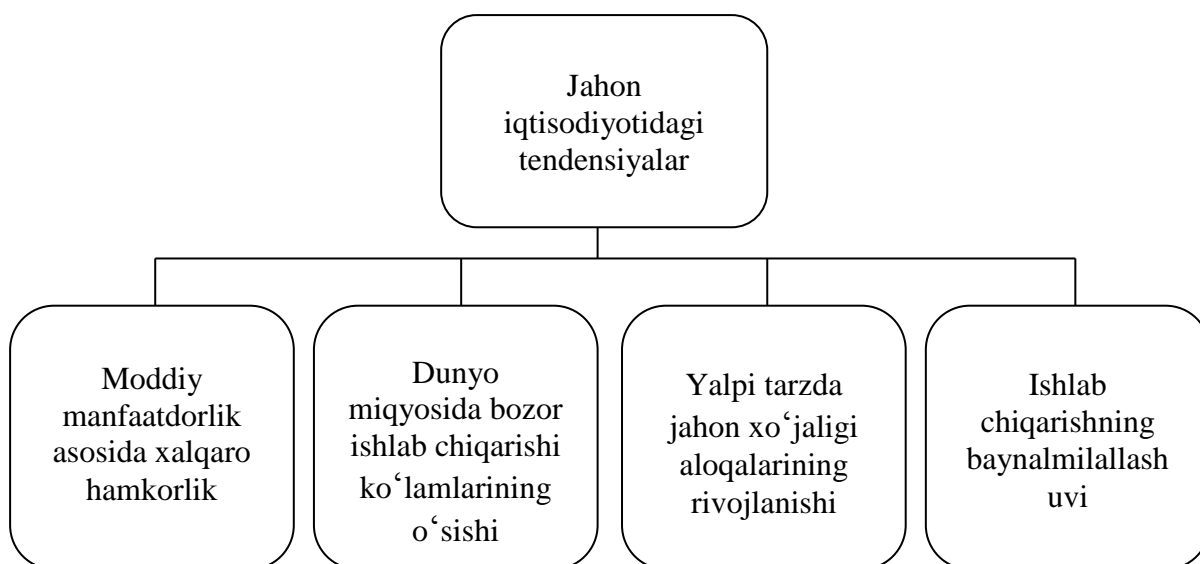
XX asrning oxirgi choragida jahon hamjamiyatining iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalaridagi rivojlanishi globallasuv jarayonlari ta'sirida amalga oshdi. Globallasuvning iqtisodiy mazmuni va mohiyati, birinchi navbatda, xo'jalik taraqqiyotining manbalari, omillari va shakllari bilan bog'liqdir. Bu yerda gap sarmoyalar, texnologiyalar, ishchi kuchi, intellektual va moliyaviy resurslar, boshqaruv va boshqalar to'g'risida ketmoqda. Ushbu jarayonlar xalqaro savdo va investitsiya hajmlarining o'sishi, jahon moliya bozorlari va ishchi kuchi bozorlarining misli ko'rilmagan tarzdagi diversifikatsiyasi, jahon xo'jalik aloqalarida transmilliy korporatsiyalar rolining oshishi, global raqobatning keskinlashuvida namoyon bo'lmoqda.

Globallasuv iqtisodiy taraqqiyotning industrial bosqichidan postindustrial bosqichiga o'tish davrining mahsuli bo'lib hisoblanadi. Demak, globallasuv jahon hamjamiyatining bugungi kundagi taraqqiyoti bosqichini ifodalovchi jarayondir. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 1995-yilda dunyo aholisining 90 foizi globallasuv jarayonlariga tortilgan edi.

Globallasuv – baynalmilallasuvning eng yangi bosqichi bo'lib, unda dunyo xo'jaligi yagona iqtisodiy organizmga aylana boshlaydi. Mamlakatlararo tovar va xizmatlar, kapital va axborot oqimlarining, xalqaro miqyosda mehnat resurslari harakatchanligining keskin o'sib borishi globallasuvning xarakterli xususiyatlaridan biridir. Keyingi davrlarda ishlab chiqarishning milliy bozorlarga emas, ko'proq dunyo bozorlariga

yo'naltirilganligi dunyo iqtisodiyoti globallashtiruvining hozirgi bosqichini harakatlantiruvchi kuchi bo'lib hisoblanadi. Globallashtiruv jarayonlarining mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri masalalarini o'rganishda "iqtisodiy globallashtiruv" muammosiga ko'proq ahamiyat berish kerak bo'ladi.

Transmilliy korporatsiyalarning o'sib borishi, ya'ni ishlab chiqarishning integratsiyalashuvi, xalqaro miqyoslarda pul ko'rinishidagi kapitalning turli shakllarda harakat qilishi "iqtisodiy globallashtiruv" tushunchasiga sifat jihatdan yangi mazmun baxsh etdi.

19.1-rasm. Dunyo iqtisodiyotida kuzatilayotgan tendensiyalar.

Ayni paytda jahon bozori, xalqaro xo'jalik munosabatlari va institutlari milliy xo'jalik tizimlarining oddiy davomi, ularning yig'indisi emas, balki ulardan tubdan farq qiluvchi tashkiliy tuzilma bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy globallashtiruv bir qator xususiyatlarga ega:

birinchidan, keyingi yillarda dunyoda sodir bo'lgan siyosiy o'zgarishlar natijasida jahon xo'jaligining universallashtiruv, bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan iqtisodiy makonning kengayishi.

Ikkinchidan, kapital harakatining erkinlashuvi hamda moliya tizimlari va valyuta nazoratini tartibga solishning qiyinlashuvi. Ushbu jarayonlarning ta'siri natijasida xalqaro savdo hajmlari, mamlakatlarda o'rtasida moliyaviy va sarmoya oqimlari bir necha barobar oshib bormoqda.

Uchinchidan, milliy xo'jaliklarning iqtisodiy jihatdan ochiqligining ortib borishi. Bunday holat dunyoda iste'mol qilinayotgan tovar va xizmatlarning o'rta hisobda deyarli yarmi to'la yoki qisman iste'mol qilinayotgan mamlakatlardan tashqarida ishlab chiqarilishini ifoda etadi.

To'rtinchidan, ishsizlikka va mamlakatlarning ish bilan

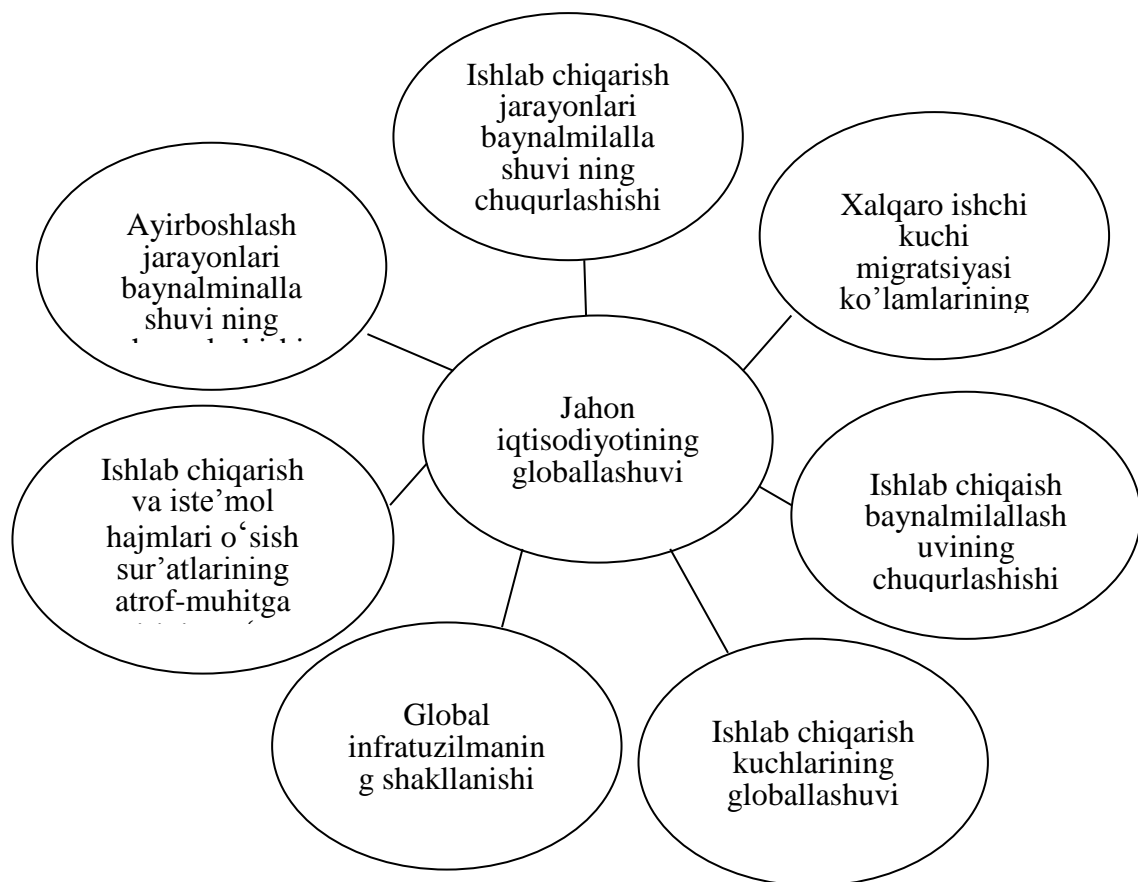
bandlikning barqaror yuqori darajasini ta'minlash qobiliyatiga ta'siri bilan bog'liqdir. Hozirgi kunda ilm talab qiladigan va yuqori texnologiyali tarmoqlar yuqori malakali, lekin kam miqdorda ishchi kuchi talab etadi. Keyingi yillarda mehnat, material

va energiya talab etadigan tarmoqlarda band bo'lgan past va o'rtacha malakaga ega bo'lgan xodimlar soni qisqarib bormoqda. Ularning bir qismi xizmat ko'rsatish sektorlariga o'tmoqda, lekin katta qismi ishsizlar qatoridan joy olmoqda.

Beshinchidan, iqtisodiy jarayonlarning global muammolar, jumladan, resurslarning cheklanganligi, demografik vaziyatning va oziq-ovqat muammolarining keskinlashuvi, rivojlangan mamlakatlarda qoloq mamlakatlarda o'rtasidagi texnologik va intellektual salohiyatdagi tafovutning chuqurlashuvi, daromadlar bo'yicha tabaqalashuvning kuchayishi, ekologik muammolarning keskinlashuvi bilan bog'liqligidir.

Oltinchidan, jahonda siyosatni iqtisodiy lashuv jarayoni kuchayib bormoqda. Siyosatni iqtisodiy lashuvi bu: a) siyosiy maqsadlarga yoki siyosiy vazifalarni hal etish iqtisodiy metodlar orqali amalga oshiriladi. b) strategik rivojlanish strategiyasi **vektori**, siyosiy, ma'naviy, kuch ishlatishdan iqtisodiy tomon siljimoqda. Natijada siyosatni iqtisodiy lashuvi jarayoni jahonda geoiqtisodiy manfaatlarni geosiyosiy va geostrategik manfaatlardan ustunligi ko'rinmoqda.

Global lashuv tarafdorlari ushbu jarayonda ishtirok etadigan barcha mamlakatlar undan foyda ko'radi, degan fikrni bildiradilar. Biroq real hayotda global munosabatlarning ustunliklaridan asosan rivojlangan mamlakatlar manfaat ko'rmoqda. Global lashuv ma'lum ma'noda iqtisodiyotning qutblashuvini kuchaytiradi.

19.2-rasm. Dunyo iqtisodiyotining globallashuvi.

Globalashuv sharoitida mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, hozircha uning yagona talqini qabul qilinmagan. Taraqqiyotning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish va tashqi iqtisodiy aloqalar jadallik bilan chuqurlashib, milliy iqtisodiyotlarning baynalmilallashuvi kuchayib bormoqda. Bunday sharoitda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash nafaqat mamlakat darajasida, balki mintaqa darajasida ham eng muhim masalalardan biriga aylanib boradi. Globalashuv dunyo hamjamiyati ishtirokchilari uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan bir vaqtda, milliy iqtisodiyotlar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan xavf-xatar va tahdidlarni ham vujudga keltiradi. Globalashuv jarayonlari kuchayib borgan sari bunday tahdidlar miqyosi kengayib, ularni bashorat qilish va bartaraf etish qiyinlashib boradi. Bir paytning o'zida ham dunyo hamjamiyatiga, ham alohida olingan bir mamlakatga tahdid soladigan yangi global xavf-xatarlar vujudga keladi.

Shuning uchun ham mamlakat iqtisodiy xavfsizligini keng xalqaro hamkorliksiz ta'minlash mumkin emas. Chunki yuzaga kelayotgan muammolarni faqat milliy vosita va mexanizmlar yordamida hal etib bo'lmaydi. Shu bois "milliy iqtisodiy xavfsizlik" va "xalqaro iqtisodiy xavfsizlik" kabi tushunchalar o'rtasida aloqadorlik kuchayib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash milliy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti sifatida qaraladi.

Globalashuv mamlakatlar iqtisodiyotini tashqi omillar ta'siriga ochiq qilib qo'yadi. Masalan, XX asr 70-yillarining o'rtalarida OPEK a'zolarining xatti-harakatlari natijasida neft mahsulotlariga jahon narxlari oshib ketdi. Jahon miqyosida energiya iste'molining muntazam o'sib borganligi va energiya resurslarining cheklanganligi sharoitida ko'p mamlakatlar oldida

energetika xavfsizligini ta'minlash muammosi dolzarb bo'lib qoldi.

XX asr 70-yillarining boshlarida Bretton - Vud xalqaro valyuta tizimining parokandalikka yuz tutganligi va 1976-yilda Yamayka kelishuvlari asosida "suzuvchi" valyuta kurslariga o'tilganligi, rivojlangan mamlakatlar tomonidan kapital harakatlari ustidan nazoratni sekin-asta susaytirilganligidan dalolat beradi.

O'tgan asrning 80-90-yillarida Lotin Amerikasi va Janubiy-sharqiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida sodir bo'lgan hamda jahon moliya bozorlarida halokatga olib kelgan inqirozlar natijasida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash zaruriyati paydo bo'ldi.

Yer yuzi aholisi sonining ko'payib borishi, buning natijasida xomashyo va mahsulotlarga bo'lgan talabning oshishi va natijada chiqindilarning katta miqdorda to'planib borishi atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Bu jarayonlar global xarakterga ega bo'lganligi bois, dunyo miqyosida tahdidga aylanib, ekologik xavfsizlikni ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqardi.

Tadqiq etilayotgan davrda jahon iqtisodiyotida rivojlangan davlatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayishi va aksincha, rivojlanayotgan davlatlarda, ayniqsa, Hindiston va Xitoyda o'sish sur'atlarini yuqori darajada ekanligi bilan tavsiflanadi. Natijada Hindiston YAIM 2020-yilga kelib, 2000-yilga nisbatan 303,1% ga, Xitoy YAIM 412,3% ga o'sdi. Buning asosiy omili bo'lib tadqiq etilayotgan davrda globalizatsiyaning ta'siri natijasida jahon mamlakatlari guruhlarida bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni taqsimlanishida rivojlangan davlatlar ulushi 2005-2007-yillarda 66%dan 2019-yilga kelib 41% ga tushib qolganligi

va aksincha rivojlanayotgan davlatlarning ulushi 30%dan 55%gacha¹ o‘sganligi bilan baholash mumkin.

Tadqiq etilayotgan davrda jahon iqtisodiyotining muhim mintaqaviy guruhlari bo‘lgan rivojlangan, rivojlanayotgan va MDH davlatlarining iqtisodiy ko‘rsatkichlariga nisbatan O‘zbekiston Respublikasi YAIM hajmini yuqori sur‘atlarda o‘shirish tendensiyasiga ega ekanligi bilan tavsiflanadi.

O‘zbekiston Respublikasini 2030-yilgacha kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasi uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini cheklaydigan mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni, xavf-xatar va tahdidlarni hal etish, shuningdek, iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning hozirgi holatidan barqaror rivojlanishga o‘tishning maqsadlari va ustuvorliklarini belgilash va aholi hayot darajasini oshirish bilan bog‘liqdir.

Konsepsiyada istiqbolda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan potensial xavf-xatar va tahdidlar tahlil qilingan. Xavf-xatarlarni tahlil qilishning asosiy xulosalari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, jahon iqtisodiyotining rivojlanishi ishlab chiqarish omillari samaradorligini oshirishga, shu jumladan, inson kapitalini jamlash va rivojlantirishga qa‘tiy talablar qo‘yadigan global bozorlarda raqobatning kuchayishi bilan birga kechadi.

Ikkinchidan, O‘zbekistonda mehnat resurslari tez o‘shishi sharoitlarida bandlikni ta‘minlash muammosi yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishni talab qiladi. Ayni vaqtda asosiy tarmoqlarning texnologik bazasi qo‘lqo‘lqiligi, eksportning xomashyoviy

¹<https://www.vedomosti.ru/economics/articles>

yoʻnaltirilganligi va yalpi qoʻshilgan qiymatda qishloq xoʻjaligining yuqori ulushi, xufyona iqtisodiyot koʻlami yuqoriligi, mehnat unumdorligining pastligi, energiya va resurslar sarfining yuqoriligi bilan tavsiflanadigan mamlakat iqtisodiyotining tuzilmaviy deformatsiyasi mavjud muammolarni hal etishning uzoq muddatli xususiyatini taqozo etadi.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti amal qilishini taʼminlashning samarali vositalarini joriy etish, shu jumladan, xususiy mulkni himoya qilish va yer munosabatlarini tartibga solish, davlat organlari ishi samaradorligini oshirish,

korrupsiyaga barham berish va moliya bozori rivojlanishini taʼminlashning samarali mexanizmlarini joriy etish.

Toʻrtinchidan, mamlakat iqtisodiyoti inson kapitalining sifati yuqori emasligi, yaratilgan daromadlar taqsimlanishidagi tengsizlik, zaif ijtimoiy himoya va ilmiy-texnik salohiyat, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish va ularning kamayishi bilan birga kechayotgan inklyuzivlikning past darajasi bilan tavsiflanadi.

Beshinchidan, mavjud muammolar taʼlim tizimining zarur moddiy-texnika bazasini taʼminlashdagi kamchiliklar bilan birgalikda tayyorlanayotgan kadrlarning darajasi pastligida va har xil ixtisoslikdagi kadrlarga talabning hududiy muvozanatli emasligida oʻz aksini topmoqda. Ilmiy muassasalar bilan iqtisodiyotning real sektori oʻrtasidagi

o‘zaro aloqaning zaifligi innovatsiyalarni joriy etish va yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish imkoniyatlariga to‘sqinlik qilmoqda.

Mamlakatning ayrim mintaqalarida mutaxassislar, ayniqsa, shifokorlar va o‘qituvchilar yetishmasligi kuzatilmoqda, bu ta’lim muassasalari bitiruvchilari boshqa mutaxassislik bo‘yicha ishga joylashtirilishiga olib keladi. Ayni vaqtda ish kuchi taklifining yuqori darajasi mehnat resurslari ortiqcha bo‘lgan mintaqalarda ishsizlikning o‘shishida aks etadi, norasmiy bandlikning yuqori ulushi esa (40%) mamlakat Davlat byudjetiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Oltinchidan, global iqtisodiy tahdidlar va industrilashtirishning o‘shishi, atmosferaga chiqarib tashlanadigan tashlamalarning ko‘payishi, tabiiy xomashyoning yangi konlari o‘zlashtirilishi natijasida noxush uzoq muddatli iqlim o‘zgarishlari, shuningdek, tabiiy muhit va suv resurslarining kamayishi (shu jumladan, ekin maydonlarining qisqarishi va yer maydonlari unumdorligining tushib ketishi) iqlim o‘zgarishlarining noxush trendi namoyon bo‘lishida aks etadi. Bu kasalliklar darajasi o‘shishiga, suv ta’minotiga va umuman O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo‘jalik aloqalarida ishtirok etishning asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ko‘p davlat bilan diplomatiya munosabatlarini o‘rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatiya elchixonalarini ochdi, ko‘pgina xalqaro tashkilotlar - BMT iqtisodiy muassasalari, jahon banki, xalqaro bank, xalqaro valyuta fondi, xalqaro moliya korporatsiyasi,

iqtisodiy taraqqiyotga ko‘maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a‘zo bo‘lib kirdi. Respublika a‘zo bo‘lib kirgan dastlabki ittifoq - Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi (1991-yil tuzilgan) hamda Markaziy Osiyo davlatlari bilan birgalikda Turkiya, Eron va Pokiston tomonidan tuzilgan Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) dir.

O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo‘shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanishi zarur bo‘lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalgacha bo‘lgan xo‘jalik subyektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo‘limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Respublika hududida xorijiy sarmoya ishtirokidagi faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarining eksporti hajmi mamlakat umumiy eksportining 2020-yilda 18,1 foizini tashkil qilgan (2002-yil 14,8%). Bunday korxonalarining asosiy qismi sanoat tarmoqlari (45%) savdo va umumiy ovqatlanish (23,8%) sohalarida to‘plangan.

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ikki yo‘nalish bo‘yicha: MDH mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

2020-yil respublikamiz tashqi savdo aylanmasi 42,2 mlrd. AQSH dollarining tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 26,2%ga oshdi, uning 34,6 foizi MDH mamlakatlari, 65,4 foizi uzoq xorijiy mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatbardosh tayyor mahsulot salmog'ining barqaror o'sish tendensiyasi va xomashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2019-yilda umumiy eksport hajmida xomashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 80%dan ziyodni tashkil etdi. Ayni vaqtda O'zbekiston uchun an'anaviy eksport xomashyosi bo'lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003-yildagi 20% dan, 2019-yilda 1,6% ga tushdi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko'p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga

birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dastur ishlab chiqildi.

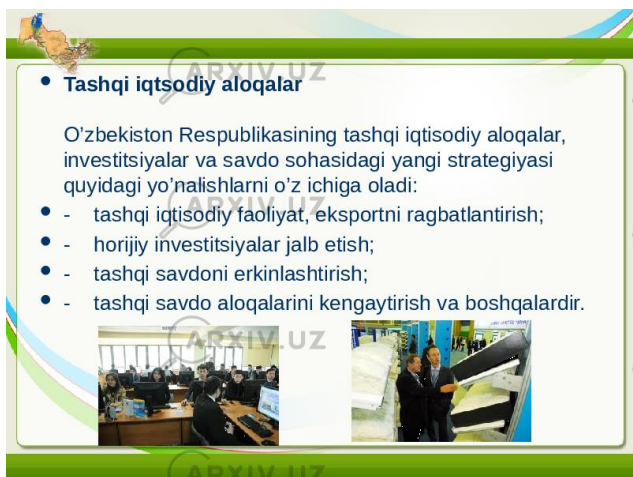
MDH mamlakatlari bilan bevosita va ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamdo'stlik davlatlari muassasalari – Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etishda faol qatnashmoqda. MDHdagi mamlakatlar (Rossiya, Ukraina, Belorus, Moldova va boshqalar) bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va

boshqa shartnoma hamda bitimlar imzolanib, ular kuchga kirmoqda.

O‘zbekistonning Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo‘nalishdir. Bu yo‘nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag‘ bilan ta‘minlash, tizimli va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash Dasturlari ma‘qullangan.

Jahon bank tashkilotlari Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XRTB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro

agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, XRRB yo‘li bilan O‘zbekistonga paxta yetishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga

ko‘maklashish va unumdorlikni oshirish uchun asos yaratish maqsadida salmoqli mablag‘ ajratilgan. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) ham O‘zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda. O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida Osiyo rivojlanishi Banki (ORB) hamda jahon savdo tashkiloti (JST) bilan hamkorlik istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi.

19.2-§. Mamlakat ichki iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash

Xalqaro maydondagi vaziyat, tashqi iqtisodiy ayirboshlash aloqalarining samaradorligi, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va uning natijalaridan iqtisodiyot soha va tarmoqlarida foydalanish darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar holati va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi mamlakat iqtisodiy xavfsizligini belgilab beradi. Har qanday mamlakat iqtisodiy xavfsizligining moddiy asosini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'min eta oluvchi rivojlangan ishlab chiqarish kuchlari tashkil etadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga ta'sir etuvchi ichki tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- monetar siyosatni olib borishda suverenitetning past darajasi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlarining yuqori ma'naviy va jismoniy eskirishi;
- ishlab chiqarishni deformatsiyalashgan tarkibiy tuzilmasi hamda ilmiy asoslangan institutsional tuzilmaning mavjud emasligi;
- ishlab chiqarilgan milliy tovarlarning yuqori darajada energiya sig'imiga, material sarfi va mehnat sig'imiga ega ekanligi;
- Qator tarmoqlarda eski ishlab chiqarish texnologiyalarni saqlanib qolganligi;
- Strategik muhim tarmoqlarda ishlab chiqarishni to'la tugallangan yopiq siklga ega emasligi;
- Ijtimoiy ishlab chiqarishda xufiyona iqtisodiyot rolining yuqoriligi va korrupsiyaning kuchli ekanligi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning mos mexanizmi va uni amalga

oshirish borasida tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqilishi lozim. Zamonaviy iqtisodiyot umum siyosiy, iqtisodiy, madaniy va qadriyatlarni ishlab chiqishda ifodalanuvchi dunyo mamlakatlari va xalqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning va bog'liqlikning tobora kuchayib borishi bilan tavsiflanadi. Shu bois globallashtirish sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmi iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etishga qaratilgan tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy chora-tadbirlar tizimi sifatida ko'rib chiqishimiz mumkin. Mazkur mexanizm quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- mamlakat ichki va tashqi xavfsizligiga tahdidlarni aniqlash va bashoratlash maqsadida iqtisodiyot va jamiyat hayotini har tomonlama obyektiv monitoring qilish;
- beqarorlik va ijtimoiy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan qiymatlarini belgilash;
- iqtisodiyotning ichki va tashqi tahdidlarini aniqlash va ularni bartaraf etish borasida davlatning faoliyati.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash mexanizmlari tarkibida ichki iqtisodiy va tashqi iqtisodiy mexanizmlarni ajratish mumkin. Ichki iqtisodiy mexanizmlarga quyidagilar kiradi:

- 1) mamlakat iqtisodiyotida bozor o'zgarishlarini amalga oshirish;
- 2) iqtisodiyotni boshqarishda markaziy muassasalar bilan bozor instrumentlarining o'zaro uyg'unligini ta'minlash;
- 3) strategik zaxiralarni jamg'arish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ichki iqtisodiy mexanizmining samarali amal qilishi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- milliy iqtisodiyotning ishlab chiqarish va iste'mol hajmlarini sifat va miqdor jihatidan oshirish borasidagi imkoniyatlari;

- mamlakat ichida muhim mahsulot turlarini ishlab chiqarish darajasi. Mazkur ko'rsatkich mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasini tavsiflaydi va mamlakatning asosiy mahsulot turlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish imkoniyatlari to'g'risida xulosa qilish imkonini beradi;

- davlat strategiyalarini yetarlicha ko'lam va sifatda amalga oshirilishini ta'min etuvchi asosiy iqtisodiy resurslar ustidan davlat nazoratining o'rnatilganligi;

- turli indikatorlar va mezonlar orqali baholanuvchi moliya tizimining barqarorligi. Moliya tizimi barqarorligini baholash borasidagi mavjud indikatorlar nuqtayi nazaridan mamlakat moliya tizimi bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarning moliya tizimiga nisbatan birmuncha barqaror hisoblanadi. Moliya tizimi barqarorligining asosiy muammolari mezo va makrodarajada mavjud bo'lgani holda, moliya institutlarining rivojlanganlik darajasiga ko'p jihatdan bog'liqdir;

- ilmiy va innovatsion potensialni qo'llab-quvvatlash. Ilmiy salohiyatni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi: YAIMning fan sig'imliligi; fan sohasi xodimlarining o'rtacha yillik soni; iqtisodiyotda band bo'lganlarning umumiy sonida ilmiy xodimlarning ulushi; ilmiy muassasalar soni;

- mamlakatda yagona iqtisodiy makonni barpo etish va uni talab darajasida ushlab turish;

- bozor iqtisodiyotining me'yorda faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan iqtisodiy jarayonlarni zarur me'yor darajasida tartibga solish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash vositalari – bu mamlakat iqtisodiyotining turli tahdidlardan ko'rish mumkin bo'lgan yo'qotishlarini bartaraf qilish maqsadida foydalanilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy va yetuk xulq-atvor, mafkuraviy, diniy, diplomatik, huquqiy va shu kabi normalar shuningdek, iqtisodiyotni boshqarishning turli: xalqaro, mintaqaviy, jamiyat va davlat boshqaruvi kabi darajalaridagi boshqaruv idoralari va tuzilmalarining umumiyligidir.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni aniqlashtirish imkonini beruvchi omillarni monitoring qilish va bashoratlash mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash mexanizmining muhim elementi hisoblanadi. Monitoring iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari dinamikasini kuzatib borishning tezkor axborot-tahliliy tizimini ifoda etadi. U iqtisodiy xavfsizlik indikatorlarining aniq miqdoriy ko'rsatkichlari asosida amalga oshirilishi lozim bo'lgani holda, ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarning beqarorligi va tez o'zgaruvchanligi, tarmoqlar o'rtasida nomutanosibliklarning mavjudligi va birinchi navbatda, moliyaviy resurslarning yetishmasligi sharoitida iqtisodiyotning ayni damdagi holatini baholashda katta ahamiyat kasb etadi. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda davlatning o'rnini muhim bo'lib uning faoliyatining asosiy yo'nalishlari va ularning tavsifi quyidagi jadvalda keltirilgan.

19.1-jadval

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda davlat faoliyatining asosiy yo'nalishlari va ularning tavsifi

Yo'nalishlar	Tavsifi
Iqtisodiy xavfsizlikning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegaraviy ko'rsatkichlaridan iqtisodiy rivojlanishning amaldagi yoki bashorat qilinayotgan qiymatlarining chetga chiqishini aniqlash	Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tahlil qilish va ilmiy asoslangan bashoratlar asosida mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha chora-tadbir va mexanizmlar ishlab chiqish. O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy
Milliy iqtisodiyotga tahdidlardan mamlakatni olib chiqishga qaratilgan davlat dasturlarni ishlab chiqish	jiyatdan rivojlantirish dasturlarini, uning yo'riqnoma, mezon va ko'rsatkichlarini ishlab chiqish.
Milliy iqtisodiyotga nisbatan tahdidlarning vujudga kelishiga to'sqinlik qilish yoki ularning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiquvchi davlat boshqaruv organlari faoliyatini tashkil qilish	Xavfsizlik kengashi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan davlat byudjeti konsepsiyasini muhokama qiladi. O'zbekiston Respublikasi hukumati iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha davlat idoralari va muassasalarining ish faoliyatini muvofiqlashtiradi
Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash nuqtayi nazaridan moliya va xo'jalik masalalari bo'yicha qabul qilinayotgan qarorlarni ekspert o'rganish	Mamlakat iqtisodiyotiga xavf soluvchi tahdidlarni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish va ularning ijrosini ta'minlash yuzasidan samarali nazorat o'rnatish

O'zbekistonda mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida amalga oshiriluvchi davlat siyosatining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Tuzilmaviy siyosat sohasida:

• Makroiqtisodiy darajada:

- yalpi talabni oshirish;

- jamgʻarmalar normasini oshirish va jamgʻarmalarning investitsiyalarga aylanishiga imkon beruvchi qulay investitsion muhitni yaratish;

- eksport koʻlami va geografiyasini kengaytirish;
- mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida import operatsiyalarini tartibga solish.

- **Mikroiqtisodiy darajada:**

- 1) iqtisodiy jihatdan samarali korxonalarni qoʻllab-quvvatlash va ularni ragʻbatlantirish borasida zaruriy meʼyoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va ijrosini taʼminlash. Bunday faoliyat turlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: hududlarda xalq isteʼmoli tovarlari va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, aholiga uy-joy va kommunal xizmatlar koʻrsatish, iqtisodiyotning ustuvor soha va tarmoqlarida innovatsion faoliyatni jadallashtirish, dori-darmon va tibbiyot asbob-uskunalarini ishlab chiqarish, qishloq xoʻjaligi mahsulotlari yetishtirish va uni qayta ishlash, atrof-muhit muhofazasi borasida turli faoliyatlarni amalga oshirish;

- 2) samarasiz iqtisodiy tuzilmalarni tugatish yoki qaytadan tashkil qilish;

- 3) narxlarning oʻsishini cheklash maqsadida kelishuv jarayonlarini tashkil qilish;

- 4) iqtisodiy subyektlarning xulq-atvorlariga bozor qoidalarini singdirib borish.

2. Ijtimoiy siyosat sohasida:

- 1) kelgusi avlodlarning ehtiyoj va istaklarining qondirilishini shubha ostiga qoʻymagan holda, jamiyat aʼzolarining bugungi kundagi ehtiyojlarining toʻlaqonli qondirilishiga imkon beruvchi mamlakatni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish asosida jamiyat birdamligini kuchaytirish;

2) transfert to'lovlari ko'inishida aholiga ijtimoiy ko'mak ko'rsatishni kengaytirish hisobiga aholi daromadlari o'rtasidagi farqni qisqartirish. Bugungi kunda jahon banki bergan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda qashshoqlik chegarasida kun kechirayotgan aholi soni umumiy aholi sonining 11,9 foizini tashkil etmoqda.

3. Ilmiy-texnik siyosat sohasida:

2019-2021-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini innovatsion jihatdan rivojlantirish konsepsiyasida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish maqsadida mamlakat ilmiy-texnik salohiyatini dunyoning ilg'or mamlakatlari darajasiga olib chiqish ko'zda tutilgan. Buning uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish talab etiladi:

- 1) mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish;
- 2) mamlakatning texnologik jihatdan mustaqilligi va uning harbiy sohada xavfsizligini ta'min etuvchi turli hayot faoliyati sohalarida ilmiy-texnik ishlanmalar bazasini yaratish;
- 3) ilmiy-texnik mahsulotlar va texnologiyalarning dunyo bozorlariga chiqish.

4. Investitsion siyosat sohasida:

Iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi davrida ma'lum bir obyektiv shart-sharoitlar ta'siri ostida milliy iqtisodiyotni tubdan modernizatsiya qilish asoslarini ta'min etuvchi mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning investitsion omillari oldingi o'ringa chiqadi. Milliy xo'jalikning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash nuqtayi nazaridan xususiy investitsiyalarning jalb qilinishiga, investitsion faollikning oshishiga zamin yaratuvchi, qulay investitsion muhit yaratishni ko'zda tutuvchi investitsion

jarayonlarni boshqarishning aniq mexanizmini ishlab chiqish talab etiladi.

5. Hududiy siyosat sohasida:

1) sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga katta ustuvorlik bergan holda, hududlar iqtisodiyotini qayta tashkil etish;

2) hududlarning mavjud imkoniyat va salohiyatlaridan to'laqonli foydalanish maqsadida hududiy dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish;

3) noqulay shart-sharoitlarga ega bo'lgan (Orolbo'yi mintaqasi) hududlarni iqtisodiy qoloqlikdan olib chiqish;

4) hududlararo infratuzilma tizimlarini (transport, aloqa) rivojlantirish.

6. Moliya tizimi sohasida:

1) soliq tizimi samaradorligini oshirish;

2) byudjet tanqisligini moliyalashtirishning noinflatsion usullaridan keng foydalanishni yo'lga qo'yish;

3) umumdavlat manfaatlari va ustuvorliklaridan kelib chiqqan holda moliyaviy resurslarni samarali qayta taqsimlash;

4) dotatsiya va subsidiyalarni qisqartirish, byudjetda eng zarur bo'lgan dotatsiyalarni saqlab qolish;

5) milliy mudofaa xarajatlarini maqbullashtirish.

7. Pul-kredit munosabatlari sohasida:

1) milliy valyuta-so'mning barqarorligini ta'minlash;

2) kassa xizmatlari ko'rsatish va o'zaro hisob-kitoblarning ishonchli tizimini yo'lga qo'yish;

3) bank omonatchilarining manfaatlarini o'z vaqtida va samarali himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish;

4) joriy valyuta va kapital operatsiyalarni davlat nazorat organlari tomonidan nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish;

5) mamlakat oltin-valyuta zaxiralarining kamayib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik.

8. Xomashyo resurslari bilan ta‘minlash sohasida:

- milliy manfaatlarga ustuvorlik bergan holda, foydali qazilma konlarini sanoat usulida o‘zlashtirish va foydali qazilma konlarini razvedka qilish uchun investitsiyalarni ko‘paytirish.

- Iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida: iqtisodiy faoliyat sohasida inson huquq va erkinliklarining buzilishida namoyon bo‘luvchi, uyushgan va iqtisodiy jinoyatchilikka faol qarshi kurashish.

19.2-jadval

Iqtisodiy xavfsizlikni boshqaruvchi davlat organlari

Boshqaruv organlari	Boshqaruv organlarining funksiyalari
O‘zbekiston Respublikasining Xavfsizlik kengashi (xavfsizlik kengashi apparati, idoralararo komissiyalar va Xavfsizlik kengashi huzuridagi ilmiy kengash)	<p>- davlat ichki va tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilash, davlat hokimiyati idoralarining o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatini amalga oshirishga ko‘maklashish, davlatning yaxlitligini va uning suverinitetini asrash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish borasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining konstitutsion vakolatlarini ta‘minlash bo‘yicha zaruriy shart-sharoitlar yaratish;</p> <p>- milliy xavfsizlikni ta‘minlashning asosiy obyektlari sifatida davlat va jamiyat, shaxslarning hayotiy muhim manfaatlarini belgilash;</p> <p>-mamlakat raqobatbardoshligi va milliy xavfsizlikni ta‘minlash, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish strategiyasining asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqish;</p> <p>-milliy xavfsizlikni ta‘minlash sohasida mamlakatning ichki va tashqi siyosati masalalari bo‘yicha davlat rahbari tomonidan qarorlar qabul qilish uchun Prezidentga takliflar tayyorlash;</p> <p>-davlat va jamiyat, shaxsga tahdid soluvchi ichki va</p>

	<p>tashqi xavf-xatarlarni bartaraf etish bo'yicha qarorlar tayyorlash;</p> <p>-favqulodda holatlarning oqibatlarini bartaraf qilishni tashkil etish bo'yicha qarorlar qabul qilish, ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy va boshqa salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan favqulodda holatlarning oldini olish bo'yicha tezkor chora-tadbirlarni amalga oshirish;</p> <p>-milliy xavfsizlikni ta'minlash va bu boradagi tadbirlar samaradorligini oshirish maqsadida ijro etuvchi hokimiyat idora va tashkilotlari faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirish;</p> <p>-davlat rahbariga milliy xavfsizlikni ta'minlash borasida mavjud tuzilmalar faoliyatini takomillashtirish yoki yangi organlar tashkil etish;</p> <p>-milliy xavfsizlikni ta'minlash sohasida boshqa masalalarni hal etish</p>
<p>O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi</p>	<p>-dunyo bozorlari konyunkturasi, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni, xorijiy dalatlarning iqtisodiy va savdo siyosatlarini monitoring qilish va bashoratlash, mamlakatning jamlanma moliyaviy balansini ishlab chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tahlil va monitoring qilish;</p> <p>-milliy hisoblar tizimining umumiqtisodiy prognoz ko'rsatkichlarini hisob-kitob qilish, qisqa, o'rta va uzoq muddatli istiqbol uchun iqtisodiyot tarmoq va sektorlari, hududiy tuzilmalar va yaxlit mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini bashoratlash;</p> <p>-savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnik sohalarda mamlakatning boshqa xorijiy davlatlar bilan o'zaro hamkorligini yo'lga qo'yish va uning samaradorligini oshirish;</p> <p>-iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, iqtisodiy siyosatni amalga oshirish borasida xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlarning mintaqaviy tuzilmalari bilan hamkorlik qilish bo'yicha ijro etuvchi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish;</p> <p>- O'zbekiston Respublikasining "Erkin iqtisodiy</p>

	zonalar to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasining Qonunida ko'zda tutilgan tartib va qoidalar asosida alohida iqtisodiy hududlarni boshqarish;
Ijro etuvchi hokimiyat organlari (IIV, Prokuratura, Davlat soliqliq qo'mitasi)	- Iqtisodiyot va sanoat vazirligining bevosita uslubiy rahbarligida iqtisodiyot sohasida milliy manfaatlarni himoya qilish va tegishli soha va tarmoqlar bo'yicha iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha tahdidlarni baholash; mahalliy davlat hokimiyati organlari ishtirokida hududiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ichki iqtisodiy mexanizmlari o'z ichiga uni tashxislash va monitoring qilishning tashkiliy jihatlarini qamrab oladi. Monitoringni tashkil qilish uchun, birinchi navbatda, ijro etuvchi hokimiyat organlarining funktsiya va majburiyatlarini aniqlashtirish; ijro etuvchi hokimiyat idoralarining o'zaro hamkorligini yo'lga qo'yish mexanizmlarini ishlab chiqish; ma'lumotlarni jamlash, kuzatish, qayd qilish, tahlil qilish va ularni saqlash bilan shug'ullanuvchi idoralar ro'yxatini shakllantirish; iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlarida iqtisodiy xavfsizlik borasidagi tahdidlarga qarshi kurashish hamda monitoring qilish borasida hokimiyat idora va tashkilotlarining funktsiyalarini va ularni amalga oshirish borasidagi majburiyatlarini aniqlashtirish talab etiladi.

19.3-§. Mamlakatning harbiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik sof iqtisodiy metodlar orqali va shu bilan birga, noiqtisodiy tavsifdagi: siyosiy, harbiy, ilmiy-texnik va boshqa usullar orqali ta'minlanishi mumkin. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda, ya'ni davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash bilan bog'liq qismi harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash sifatida qaraladi. Harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni

ta'minlashni kengaytirilgan va tor ma'nodagi talqini mavjud. Harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashni kengaytirilgan talqini bu – davlatni tinchlik davrida hayotiy muhim manfaatlarini ishonchli himoya kafolatlarini beradigan harbiy va milliy xavfsizlikni iqtisodiy asoslari o'rtasida optimal samarali nisbatni ta'minlashga hamda iqtisodiy va harbiy agressiya sharoitida xalq xo'jaligini barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlanishiga aytiladi. Harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tor ma'nodagi talqini bu – mamlakat mudofaa xo'jaligi kompleksining shunday rivojlanish holati darajasiki (xalq xo'jaligining ba'zaviy va mudofaa tarmoqlari) unda harbiy-iqtisodiy qarama-qarshilik sharoitida uning mustaqil va barqaror faoliyat olib borishini kafolatlaydi hamda mamlakatni yetarli darajada mudofaa ta'minotining harbiy-iqtisodiy talablarini qondiradi.

Davlatning harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bir-biriga bog'liq bo'lgan ikki: himoyalanganlik va hujumkorlik jihatini o'zida mujassamlashi lozim. Harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning himoyalanganlik jhati nisbatan importni xalq xo'jaligining (birinchi navbatda, mudofaa) tarmoqlarida mahalliy ishlab chiqarish vositalari bilan almashtirishni va shu bilan birga, xorijiy ta'minotga qaramlik darajasini pasaytirish bilan bog'liq.

Harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning hujumkorlik jhati bu mamlakatni eksport salohiyatini sifat jihatdan oshirish va rivojlantirish asosida, mamlakat hisobidan ishlab chiqarish va uni ta'minlashga boshqa davlatlarning alohida tarmoqlarining iqtisodiy qaramligini kuchaytirish bilan bog'liq. Boshqa davlatlar bilan o'zaro teng iqtisodiy hamkorlikni ta'minlash, tashqi iqtisodiy aloqalarda ularni mamlakatga bosim o'tkazishda o'ziga xos ta'sir vositasi sifatida foydalanish bo'yicha harakatlarini to'xtatuvchi omil sifatida xizmat qiladi. Himoyalanganlik va

hujumkorlik o'rtasida optimal samarali to'g'ri nisbatni saqlash, davlatning harbiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasini shakllantirishning asosiy sifat jihatlari bo'lib hisoblanadi.

Harbiy-iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash davlatning tashqi va ichki siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Umumiy milliy xavfsizlikni ta'minlash muammosining eng muhim qismi bo'lib harbiy xavfsizlikni ta'minlash hisoblanadi. Harbiy xavfsizlik bu davlatning mamlakatni harbiy tahdidlardan himoya qila oladigan holati tushuniladi. Harbiy xavfsizlikka mamlakatning shunday mudofaa qobiliyati va davlatlararo munosabatlar darajasiga aytiladiki, unda urush bo'lish xavfi minimumga tushiriladi. Biror-bir davlatda boshqa bir davlatga nisbatan harbiy harakatlarni boshlashga undovchi motivlar hamda o'zi uchun noqulay sharoitdan chiqish maqsadida keskin darajada harbiy qurollanish dasturlarini qabul qilishga majburlovchi shart-sharoitlar bo'lmaydi. Harbiy xavfsizlik muammosi to'g'ridan-to'g'ri harbiy tahdidlarni bartaraf etish bilan bog'liq.

Harbiy xavfsizlikning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, harbiy kuch ishlatish vositalari orqali milliy xavfsizlik manfaatlari himoya qilinadi. Harbiy xavfsizlik ichki va tashqi jihatlarga ega. Harbiy xavfsizlikning tashqi jihati bu millatni xorijdan kelayotgan harbiy kuchlarni to'xtatish yoki unga nisbatan aks ta'sir eta olish qobiliyatini ifoda etadi.

Bugungi zamon urushi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning umumiy tizimida, iqtisodiyotni barqarorligini ta'minlash davlatning iqtisodiy faoliyatining muhim yo'nalishi sifatida baholanadi. Davlatning iqtisodiyotni barqarorligini ta'minlashdagi faoliyatining muhim yo'llari sifatida sanoat ishlab chiqarishni mamlakat mintaqalari bo'yicha to'g'ri joylashtirish; mintaqalar bo'yicha muhim sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishni tashkil

etish yoki bir-biriga bog‘liq va profili bo‘yicha yaqin korxonalarda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishni tashkil etish; kooperatsiyadan samarali foydalanish; mintaqalarning sanoat korxonalarini kompleks rivojlantirish; mamlakat mintaqalari bo‘yicha moddiy zaxiralar yaratish va ularni samarali joylashtirish; moddiy zaxiralarni ishonchli saqlashni ta‘minlash; fuqaro mudofaasi bo‘yicha tadbirlarni o‘tkazish va nisbatan ta‘sirchan va o‘zaro bog‘liq bo‘lgan iqtisodiyotning muhim elektroenergetika, neft-gaz, ximiya, mashinasozlik, transport hamda aloqa va shu bilan birga oziq-ovqat sanoati) tarmoqlarini barqaror rivojlanishini ta‘minlash; jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi sifatida aholini himoya qilish (aholini evakuatsiya qilish va xavfsiz joylarga ko‘chirish); urush davrida talofat ko‘rgan sanoat korxonalarini tiklash; urush sharoitida iqtisodiyotni ishonchli va samarali boshqarishni ta‘minlash.

Xulosa sifatida iqtisodiy xavfsiz sifatida aholisi yuqori turmush darajasiga ega bo‘lgan va mamlakat miqyosida va jahon arenasida yuqori ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta‘minlay olgan; davlatning ichki va tashqi dunyodagi har qanday o‘zgarishlarga qaramay o‘z manfaatlarini barqaror amalga oshira olish imkoniyati; jahonning boshqa davlatlari iqtisodiyotiga nisbatan mustaqilligi; davlatning iqtisodiy boshqaruv qarorlarini qabul qilishda mustaqilligi; iqtisodiy ziddiyatlarni hal etishda yuqori madaniyatga ega bo‘lgan mamlakatga aytiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1.O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga asosiy tahdidlarni aytib bering.

2.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashda davlat faoliyatining asosiy yo‘nalishlari qanday?

3.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ichki iqtisodiy mexanizmlariga nimalar kiradi?

4.Mamlakatning ilmiy-texnik siyosat sohasidagi asosiy tahdidlarni sanab o'ting.

5.Mamlakatning pul-kredit munosabatlari sohasidagi asosiy tahdidlariga nimalar kiradi?

6.O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni boshqaruvchi davlat organlari va ularning vazifalarini sanab o'ting.

7.Mamlakat ichki va tashqi xavfsizligiga tahdidlarni aniqlash va bashoratlardan maqsad nima?

8.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmlariga nimalar kiradi?

9.Xalqaro savdoning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rnini qanday?

10. Mamlakatning harbiy-iqtisodiy xavfsizligi nima?

11. Qanday mamlakatni harbiy-iqtisodiy xavfsizligi ta'minlangan deb hisoblasa bo'ladi?

12. Iqtisodiy xavfsizligi ta'minlangan davlatlar deb qanday mamlakatlarga aytiladi?

XX BOB. TASHQI IQTISODIY XAVFSIZLIK VA MAMLAKAT RAQOBATBARDOSHLIGINI TA'MINLASH

20.1-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat va milliy manfaatlarga tahdidlar

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari Respublika davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan qaror topa boshladi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o'ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish borasida qoida va tamoyillarni ishlab chiqish, respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini belgilash taqozo etiladi.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishning asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli, respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ko'p davlat bilan diplomatiya munosabatlarini o'rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatiya elchixonalarini ochdi, 50 dan ortiq xalqaro tashkilotlar - BMT iqtisodiy muassasalari, jahon banki, xalqaro bank, xalqaro valyuta fondi, xalqaro moliya korporatsiyasi, iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan barcha muassasalar (Investitsiya va tashqi savdo vazirligi va uning hududiy boshqarmalari, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalarigacha bo'lgan xo'jalik subyektlarida tegishli

tashqi iqtisodiy bo‘limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarda savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Respublika hududida xorijiy sarmoya ishtirokidagi faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarining eksporti hajmi mamlakat umumiy eksportining 2019-yilda 18,1 foizini tashkil qilgan (2002-yil 14,8%). Bunday korxonalarining asosiy qismi sanoat tarmoqlari (45%) savdo va umumiy ovqatlanish (23,8%) sohalarida to‘plangan.

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ikki

yo‘nalish bo‘yicha: MDH mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatbardosh tayyor mahsulot salmog‘ining barqaror o‘shish tendensiyasi va xomashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. Ayni vaqtda O‘zbekiston uchun an’anaviy eksport xomashyosi bo‘lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003-yildagi 20% dan, 2019-yilda 1,6% ga tushdi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko‘p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. O‘zbekiston, Qozog‘iston va

Qirg'iziston o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dastur ishlab chiqildi. Mamlakat tashqi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda xalqaro savdoning o'rni quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- xalqaro savdo yordamida barcha xo'jalik aloqalarining natijalari ro'yobga chiqadi, bu o'z navbatida, kapital va ishchi kuchini olib kirish yoki olib chiqish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi, ilmiy-texnik hamkorlik aloqalarining kengayishida aks etadi;

- jahon bozorida savdo operatsiyalarini amalga oshirishning faollashuvi mamlakat iqtisodiyoti o'sish sur'atlarini belgilab beradi;

- xalqaro savdoning rivojlanishi mintaqaviy integratsiyani ta'min etishning muhim asosi bo'lib hisoblanadi, bu esa kelgusida xalqaro mehnat taqsimotining yanada chuqurlashishiga zamin yaratib beradi;

- xorijiy kredit va qarz mablag'larini jalb qilgan holda, milliy iqtisodiyotda investitsiyalash jarayonlari faol amalga oshiriladi.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida tariflar bo'yicha bosh kelishuv, Jahon savdo tashkiloti, turli xizmatlar savdosi bo'yicha bosh kelishuv kabi institutlar doirasida amal qiluvchi ko'p tomonlama kelishuvlar xalqaro savdoni tartibga solishda muhim o'rin tutadi.

Xalqaro savdo bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o'rtasi o'zidagiga qaraganda ancha past bo'ladi. Masalan, ishchilar mamlakatning o'zida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o'tishi mumkin. Mamlakatlar o'rtasidagi til va madaniy to'siqlari haqida gapirmaganda ham, immigratsion qonunlar ishchi

kuchining mamlakatlar o'rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo'yadi.

2. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to'siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

3. Har bir mamlakat har xil valyutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

4. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan xarakteri va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o'zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, resurslar unumdorligini oshirishi va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko'paytirishi mumkin. Alohida davlatlar, eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o'zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo'lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi barcha mamlakatlarda eng yuqori korrupsiyalashgan va kriminogen soha bo'lib hisoblanadi. Bunga sohadagi qator ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va huquqiy tavsifdagi omillar ta'sir etadi. Ularga:

- Tashqi iqtisodiy faoliyat rejimining jadal liberallasuvi;
- Ichki va jahon bozorlarida baholar tuzilmasining keskin farq qilishi (ya'ni xomashyo va energiya tashuvchilarning ichki baholari, odatda, tashqi baholardan sezilarli darajada past va shu bilan birga, iste'mol mahsulotlari bahosi ularning jahon bozorlaridagi bahosidan sezilarli darajada yuqori bo'ladi. Bu

ushbu soha faoliyatini keskin serdaromadli sohaga aylantiradiki, natijada katta daromadlar sohada korrupsiya va iqtisodiy jinoyatchilikni keskin avj olishigi olib keladi);

- Investitsion muhitning yaxshi emasligi;
- Soliq siyosatining samarali emasligi va soliq yukining yuqoriligi (bojxona – tarif siyosati fiskal tavsifga ega bo‘lib, uning asosiy maqsadi byudjetning daromadlar qismini to‘ldirishga qaratilgan. Natijada soliq stavkalarining darajalari rivojlangan davlatlarning soliq stavkalari darajasidan ancha yuqori. Bu, o‘z navbatida, kontrabandaning shakllanishi va kuchayishiga sabab bo‘lmoqda);

- Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida iqtisodiy munosabatlarning kriminallasuvi, jinoyatchilik yo‘li orqali topilgan daromadlarni ligallashtirish omiliga aylanib bormoqda;

- Eksport va valyuta nazoratini yetarli darajada samarali emasligi;

- Bojxona organlarini malakali kadrlar bilan yetarli darajada ta‘minlanmaganligi;

- Bojxona va valyuta qonunchiligidagi qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar va muammolar;

- Biznes jinoyatchiligida tashqi iqtisodiy aloqa kanallaridan foydalanish (narkotiklar, xavfli mahsulotlar, qurolni noqonuniy sotish);

- Uyushgan jinoyatchi guruhlar faoliyatini kuchayishi (nazorat qilinmaydigan davlat foydasidan chegirmalar olish, soliqqa tortishdan daromadlarni yashirish, xorijiy banklarda valyuta chegirmalarini joylashtirish va ulardan xorijda shaxsiy manfaatlarda foydalanish.

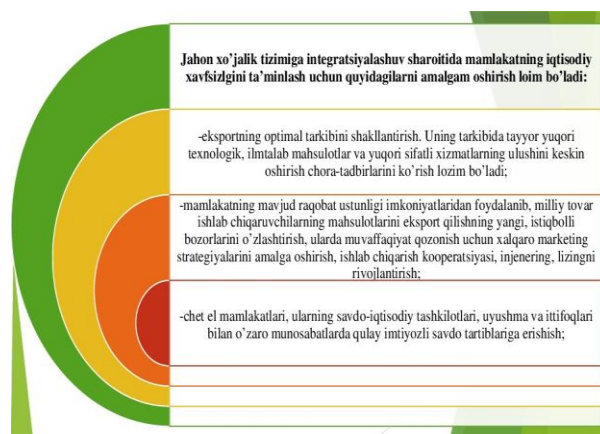
Bugungi kunda biznes kapitalni faol ravishda chetga investitsiya qilmoqda. Kapitalni chetga chiqarish zayomlar ko‘rinishida, kreditlar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalar, pul o‘tkazmalari moliyaviy resurslarni depozitlarga joylashtirish va h.k. shakllarda amalga oshmoqda. Kapitalni xorijga chiqib ketishi O‘zbekiston iqtisodiyotiga ikkiyoqlama ta’sir etadi.

Birinchidan, xorijda sotib olingan ishlab chiqarish aktivlari O‘zbekiston kompaniyalariga yangi sotish bozorlariga, texnologiyalar va resurs manbalariga, biznesni boshqarishning zamonaviy usullariga va xalqaro kooperatsiya hamda ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashning imkoniyatlaridan foydalanib, iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirishga ega bo‘ladi. Milliy kapitalni tashqi iqtisodiy ekspansiyasi mamlakatni jahon iqtisodiyotidagi geosiyosiy o‘rnini va pozitsiyasini mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, kapitalning chetga chiqishi, mamlakat

iqtisodiyotini modernizatsiyalashdagi resurs bazasini zaiflashtiradi. Kapitalni katta miqyosda chiqib ketishi esa mamlakat iqtisodiyotini investitsiyalar, soliq to‘lovlari va ijtimoiy dasturlar shaklida foydalanish mumkin bo‘lgan moliyaviy resurslardan cheklaydi.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilmoqda hamda zarur bo‘lgan infratuzilma tashkilotlari va muassasalarini tuzishga katta ahamiyat berilmoqda.

Investitsiya – bu takror ishlab chiqarish, iqtisodiy o‘shish sifatining moliyaviy manbai, ishlab chiqaruvchi kuchlar va iqtisodiy munosabatlar tizimi rivojlanishini belgilovchi omildir. Investitsiya fan va texnika taraqqiyoti yutuqlarini amaliyotga joriy etishni va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonini ta’minlaydi. Iqtisodiyotda jadallashgan iqtisodiy o‘shishni ta’minlash iqtisodiyotning ochiqligiga, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisobiga zamonaviy texnologik tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkoniyatlariga bog‘liq. Jahon amaliyotining ko‘rsatishicha, tashqi iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan xorijiy investitsiyalarni mamlakatda yig‘uvchi korxonalarni tashkil etishga yo‘naltirish bu ularni boshi berk ko‘chaga yo‘naltirish bilan mos keladi. Chunki bu sharoitda xorijiy investor yuqori texnologiyalarni o‘zida saqlab qolib korxonaga malakasiz texnologik operatsiyalarni yuklab qo‘yadi.

Iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan iqtisodiyotga investitsion loyihalarni joriy etishda loyihaning multiplikativ samarasiga, ya’ni ishlab chiqarishni va unga bog‘liq holda uning texnik-texnologik rivojlanishini, mahsulot raqobatbardoshligini o‘shishi kabi omillarni ham hisobga olish lozim. Multiplikativ samara yangi ish o‘rinlarini yaratadi, to‘lov qobiliyatini oshiradi, soliqlar shaklidagi davlat daromadlarini ko‘paytiradi va yakuniy hisobda iqtisodiyotda barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan investitsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi shakllarda amalga oshishi maqsadga muvofiq:

- Investitsion faoliyat to‘g‘risida qabul qilingan qonun va qarorlarda innovatsion jarayon ishtirokchilarining manfaatlarini himoya qilinishi lozim;

- iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarini va unda milliy va mintaqaviy ustuvorliklarni ta’minlagan holda istiqbolli investitsiya dasturlarini ishlab chiqish lozim;
- muhim mudofaa, ilmiy, iqtisodiy va ijtimoiy obyektlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya qilish;
- amortizatsion, soliq va boshqa siyosatlarni hisobga olgan holda bilvosita omillar orqali investitsion jarayonlarga ta’sir etish;

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmoni hamda “Raqamli O‘zbekiston - 2030” dasturi qabul qilindi. Dasturga ko‘ra 2030-yilgacha axborot-kommunikatsiya va internet texnologiyalariga asoslangan raqamli iqtisodiyot ulushini mamlakat yalpi ichki mahsulot tarkibida 10% ga ko‘tarish kelajakdagi strategik vazifalarimizdan biridir. Shu munosabat bilan davlatning investitsiya siyosatida ustuvor sohalar bo‘lib iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan iqtisodiyotda sanoatda raqamli iqtisodiyotga bog‘liq bo‘lgan yangi AKT, bio va nanotexnologiyalar, kimyo, farmatsevtika, mashinasozlik va metalni qayta ishlash, mikroelektronika, nozik kimyo texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya va lazer-optik texnologiyalar, tiklanadigan energetika yutuqlaridan foydalanish, yangi materiallar ishlab chiqarish kabi sanoat tarmoqlarini shakllantirish va faollashtirish asosida tarkibiy qayta o‘zgartirishlarni jadallashtirishga va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashga yo‘naltirish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

O‘zbekiston Respublikasining Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo‘nalishdir. Bu yo‘nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag‘ bilan ta‘minlash, tizimli va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash Dasturlari ma‘qullangan.

Jahon bank tashkilotlari – Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XRTB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xususan, XRRB yo‘li bilan O‘zbekistonga paxta yetishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga ko‘maklashish va unumdorlikni oshirish uchun asos yaratish maqsadida salmoqli mablag‘ ajratilgan.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) ham O‘zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda.

XVFning tavsifiga ko‘ra to‘lov balansi mamlakatning ma‘lum bir davrda jahonning boshqa davlatlar bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalari to‘g‘risidagi yalpi ma‘lumotlar tartiblashtirilgan statistik hisobot bo‘lib hisoblanadi. Boshqacha qilib aytilganda, to‘lov balansi – ushbu mamlakatning rezidentlarining boshqa dunyo bilan ma‘lum bir davrdagi jami iqtisodiy kelishuv va shartnomalarning tartiblashtirilgan yozuvi bo‘lib hisoblanadi. *To‘lov balansi* – mamlakat rezidentlari (uy

xo‘jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o‘rtasida ma’lum vaqt oralig‘ida (odatda, bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

To‘lov balansidagi barcha bitimlar o‘z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli u uchta tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi:

- joriy operatsiyalar hisobi;
- kapital harakati hisobi;
- rasmiy zaxiralarning o‘zgarishi.

Mamlakatning tashqi to‘lov balansi mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarining holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarni tartibga solishi uchun indikator bo‘lib xizmat qiladi.

To‘lov balansining taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy zaxiralarning asosiylari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFDagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy zaxiralar hisobiga moliyalashtirilganda, ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o‘sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta’sir ko‘rsatadi. Aksincha, to‘lov balansining aktiv qoldig‘i Markaziy bank rasmiy valyuta zaxiralarning o‘sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatadi.

Markaziy bank tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi rasmiy zaxiralar bilan operatsiyalar deyiladi. Rasmiy zaxiralar bilan operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zaxiralar miqdorining o'zgarishi «nol»ni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf etishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta ehtiyojlarini to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakat tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kreditlash imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

Iqtisodiyot subyektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu Markaziy bankning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta ehtiyojlari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning, «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

20.2-§. Davlatning tashqi qarzi va uni tartibga solish metodlari

Bugun keng ko'lamda rivojlanib borayotgan jahon moliyaviy inqirozining asosiy sabablaridan biri tashqi qarz va uning to'lovi muammolari bilan bog'liq. Ko'plab davlatlarning tashqi qarz masalasidagi puxta o'ylanmagan siyosati ularning iqtisodiyotini zaif, tashqi omillarga qaram, xatarli vaziyatlar oldida himoyasiz

va nochor ahvolga solib qo'yganini kuzatish qiyin emas. O'zbekiston o'zining mustaqil taraqqiyoti davrida qisqa muddatli spekulativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelmoqda.

Tashqi qarz muammosini hal etish bo'yicha umumiy strategiyani ishlab chiqishda, jahon amaliyotida mashhur bo'lgan hamda noan'anaviy usullardan foydalanish mumkin. Tashqi qarz muammosini xorijiy mamlakatlarni sobiq SSSRga nisbatan debitor qarzdorligidan foydalanish tajribasi orqali hal etish mumkin. Hal etish yo'llaridan biri bu o'zaro hisob-kitob qilish sxemasi bo'lishi mumkin. Muammoni hal etishning ushbu yo'li jahonning yetakchi davlatlari tomonidan qo'llab-quvvatlanganda samarali bo'lishi mumkin. Tashqi qarzning ma'lum qismini O'zbekiston Respublikasi sanoat kompaniyalarining aksiyalariga investitsiyalash, ya'ni konversiya qilish va shu bilan birga, respublika tashqarisidagi davlat mulklari, bino va inshootlarini hisobga o'tkazish orqali ham muammoni hal etish mumkin.

Tashqi qarz inqirozi sharoitida muammoni hal etish va boshqarishning eng tez va og'riqsiz metodlarini tanlash muhim hisoblanadi. Tashqi qarzni boshqarish metodlari va uning shartlari kreditorlar va qarzdorlar o'rtasidagi keskin va ba'zi hollarda siyosiy tus oladigan kurash obyekti bo'lib hisoblanadi, chunki bu inqiroziy holat ikki tomon uchun salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Tashqi qarzini davlat tomonidan tartibga solish va boshqarishning moliyaviy va ma'muriy metodlari mavjud. Odatda, ushbu muammoni hal etishda har ikkala moliyaviy va ma'muriy metodlar termasidan foydalaniladi. Mumkin qadar ma'muriy uslublardan kam foydalanish maqsadga muvofiq.

Davlatning tashqi qarzini boshqarishning ma'muriy metodlariga, yuqoridan tushirilgan buyruq, ko'rsatmalarga asoslangan ma'muriy taqsimot uslubidir. Ma'muriy metodning samaradorlik mezoni bo'lib iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqlikni hisobga olmagan holda har qanday mumkin bo'lgan yo'l bilan buyruq va ko'rsatmalarni tezkor ravishda ijrosini ta'minlashdir.

Davlatning tashqi qarzni tartibga solish va boshqarishning asosiy ma'muriy uslublariga quyidagilar kiradi:

- qayta moliyalash;
- qarzlarni bekor qilish (qarzni to'lashdan voz kechish);
- qarzni hisobdan chiqarish;
- Qarzni restrukturizatsiya qilish.

Qayta moliyalash g'oyasining mohiyati shundaki, qarzdorga yangi turdagi investitsiyalarni moliyalashtirish to'g'risida va'dalar berib uni qarzni to'lashga nisbatan rag'batlantirish bo'lib hisoblanadi. Shunga muvofiq ravishda yangi zayomlarni qarzdor mamlakatlarga taqdim etish orqali ularda oldingi qarzlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish uchun yetarli darajada moliyaviy mablag'lar va rag'batlarga ega bo'ladi.

Qarzlarni bekor qilish ikki sababga ko'ra amalga oshiriladi: davlatni moliyaviy to'lovga qobiliyatsizligi, ya'ni uni bankrotligi; yoki davlat tepasiga yangi hokimiyatni kelishi sababli noma'lum sabablarga ko'ra ular o'zlaridan oldingi hokimiyatning moliyaviy javobgarligini tan olgisi kelmaydi. To'lovlarni to'xtatish iqtisodiyotdagi qiyinchiliklar, ishlab chiqarishning pasayishi, savdo sharoitlarini yomonlashuvi, tabiiy ofatlar va urushlar sababli to'lovga imkoniyatni yo'qligini taqdim etishi mumkin.

Qarzdor davlat iqtisodiyoti uchun qarzlarni bekor qilish quyidagi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin:

- Xalqaro moliyaviy bozorlarga kirishga potensial darajada chek qo'yiladi, ya'ni bundan keyingi davrlarda qarz olish imkoniyatlarini yo'qqa chiqaradi hamda import hajmi qisqarishi mumkin;

- Boshqa davlatlardagi moliyaviy va real aktivlarni potensial darajada ekspropriatsiya qilinishi mumkin.

Qarzni restrukturizatsiya qilish bu qarzdor uchun kredit munosabatlaridagi qarzlarni to'lashning original sxemasiga nisbatan samarali yangi rejasini ishlab chiqishdir. Bu bilan asosiy qarz summa o'zgarmagan holda kredit foizlarini to'lash davrida uning imtiyozli davri uzaytiriladi. Qarzdorlik bo'yicha to'lovlar qisqa davr uchun to'lovlar odatda bir yil, nisbatan uzoq 10 va undan ortiq davrlarga uzaytiriladi. Bu qarzdor mamlakat uchun qisqa muddatli yengillik beradi, biroq umumiy qarz summasi qisqarmaydi balki berilgan qo'shimcha muddat uchun foiz to'lovlari hisobiga o'sishi mumkin.

Qarzni restrukturizatsiya qilish bu mamlakat uchun estafetadagi qisqa bir dam olishni, iqtisodiyotni jonlantirish, iqtisodiy o'sish va investitsiya uchun, istiqbolda tashqi qarzga xizmat ko'rsatish qobiliyatini kuchaytirish uchun ma'lum bir vaqt beradi. Uzoq istiqbolda qarz baribir o'sadi, chunki qarzni restrukturizatsiya qilish o'zida uni hisobdan chiqarish yoki barcha qarzlarni bekor qilishni olmagan. Faqatgina qarzga xizmat ko'rsatish shartariga o'zgartirish: ya'ni qarzni qoplash muddati, uni uzaytirish va foiz stavkalari kiradi.

Davlatning tashqi qarzni tartibga solishning moliyaviy metodlarining asosiy mezonlari bo'lib moliyaviy ko'rsatkichlar va hisobotlar hisoblanadi.

Moliyaviy metodlarga quyidagilar kiradi:

- konversiya;

- xususiy ssuda va investitsiyalarni jalb etish orqali qarzga to‘liq xizmat ko‘rsatish;
- rivojlanishni moliyalashtirishda foiz to‘lovlaridan qarzga xizmat ko‘rsatishda foydalanish.

Tashqi qarzni konversiyasi bu tashqi qarzni boshqa turdagi majburiyatlar bilan almashtirishni ta‘minlovchi hamda qarzdor davlatlar iqtisodiyotiga nisbatan sezilarsiz bo‘lgan barcha mexanizmlar tushuniladi. Ularga qarzni investitsiyaga konversiyalash, tovarlar taklifi orqali qarzni o‘zaro hisob-kitob qilish, o‘ziga xos shartlar asosda qarzni kreditor tomonidan qayta sotib olish, qarzni uchinchi mamlakatlarning qarz majburiyatlariga almashtirish, qarzni mulk, obligatsiya va infratuzilmaning qimmatbaho qog‘ozlari hisobiga o‘zaro hisob-kitob qilish.

Tashqi qarzni boshqarish kredit va qarzdorlik turiga qarab (xususiy va ofitsial) boshqariladi. Turli kreditorlarga taklif etiladigan bir nechta variantlar turi ishlab chiqilgan. Ulardan biri bu – davlatlararo kafolatlangan zayomlarni restruktrizatsiya qilish. Bunday restruktrizatsiya qilish bu qarzni kamaytirish yoki unga xizmat ko‘rsatish muddatini qisqartirish yo‘nalishlarini tanlashga qaratilgan bo‘ladi.

Boshqa variantlarga – tijorat qarzni restruktrizatsiya qilish. Tijoratchi kreditordan qarzni qayta rasmiylashtirish ikki yo‘l orqali amalga oshadi: qarzdorlikni kamaytirish, ya‘ni qarzdorlik majburiyatlarini diskonti bilan past daromad darajasida mamlakatning ikkilamchi bozoridan hamda xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasining qarzdorlikni kamaytirish fondi orqali sotib olish mumkin.

Keyingi paytlarda boshqa metodlardan ham foydalanilmoqda. Ularga:

- Qarzdorlikni sotib olish. Qarzdor mamlakatga ikkilamchi qimmatbaho qogʻozlar bozoridan qarzdorlikni sotib olishga imkoniyat yaratiladi;

- Qarzdorlikni aksiyalarga almashtirish. Xususiy kreditor tomonidan qarzdor mamlakat kompaniyalarining aksiyalariga konvertatsiya qilish. Investorlar ikkilamchi qimmatbaho qogʻozlar bozoridan qarzdorlikni sotib oladi, keyin uni mamlakat markaziy banki tomonidan mos instrumentlar orqali, yaʼni qoʻshimcha aksiyalar sotib olish uchun milliy valyutaga transformatsiya qilinadi;

- Asosiy qarz boʻyicha qarzdorlik majburiyatlarini va uning foizlarini mamlakatga qarzdorlik yuklamasini kamaytirish maqsadida maxsus diskontlangan yoki tenglashtirilgan obligatsiyalarga almashtirish;

- Qarzdorlik majburiyatlarining bir qismini qarzdor mamlakatning milliy valyutasiga mamlakatda turli ekologik, onalik va balalikni himoya qilish, tarixiy obidalarni saqlash kabi fondlarni vujudga keltirish maqsadida almashtirish.

Turli xildagi tashqi qarzni aholi jon boshiga past va oʻrta daromadli davlatlar uchun turli xildagi restrukturizatsiya qilishni boshqarish konsepsiyalari mavjud. Rasmiy kreditorlarga qarzdorlikni Parij klubi doirasi asosida qayta rasmiylashtirish amalga oshirilmoqda. Har oʻn yilda qarzdorlik qoplanmasa, uning summasini ikki baravarga oʻsishi yuz berishi mumkin. Yirik miqdordagi qarzdorlik agar kreditor mamlakatlar manfaatiga mos kelmasa, mamlakatning mustaqilligini namoyon boʻlishi imkoniyatlarini cheklaydi.

Davlat qarzini boshqarishning u yoki boshqa metodlaridan tanlashda ularning bugungi kunda va istiqbolda mamlakatning

iqtisodiy va milliy xavfsizligida qanday ifodalanishini chuqur tahlil qilish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

20.3-§. Tashqi iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda bojxona

organlarining o‘rni

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda davlatning bojxona organlari muhim o‘rin tutadi. Bojxona organlari mamlakatdan chetga ruxsatsiz noqonuniy ravishda kapital, milliy va madaniy boyliklar, intellektual boyliklarni olib ketilishi, noqonuniy valyuta operatsiyalari, qurol-yarog‘, strategik material va narkotik moddalar kontrabandasining oldini olishga qaratilgan faoliyat olib boradi.

Bojxona siyosati davlat tashqi savdo faoliyatining bir qismi bo‘lib, tovarlarni eksport va import qilishning shart-sharoitlari, hajmi va tarkibini tartibga solib turadi. Bojxona siyosatining mohiyati bojxona -

tarif qonunchiligida, bojxona ittifoqlari va konvensiyalari, erkin iqtisodiy zonalar, ta’rif blokadalari va boshqalarni tashkil etishda namoyon bo‘ladi. Tovarlarni olib kirish va olib chiqishning davlat tomonidan rag‘batlantirilishi yoki chegaralanishiga bog‘liq holda iqtisodiy va bojxona siyosatining quyidagi to‘rt asosiy turini ajratish mumkin.

1. Qisman cheklash siyosati. Bu siyosat ichki bozorga ba’zi tovarlarni, masalan, mamlakat milliy mafkurasiga hamda aholi turmush tarziga va ma’naviyatiga salbiy ta’sir qiladigan kino-video mahsulotlari va turli nashrlarni kiritmaslik maqsadida qo‘llaniladi.

2. Proteksionizm siyosati. Bu ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoyalashdir.

3. Erkin savdo siyosati-“fritrederlik”. Bu tashqi savdodagi cheklashlarni eng minimumiga tushirishdir. Odatda, u o‘z tovarlarining raqobatbardoshligi yuqori bo‘lgan va bozorlarda yetakchi mavqega ega mamlakatlar tomonidan qo‘llaniladi.

4. Taqchil bozorni to‘yintirish – “teskari proteksionizm” siyosati. Bu faqat milliy bozorda chuqur taqchilik sharoiti yuz berganda va unda hammaga o‘rin topiladigan sharoitdagina samarali hisoblanadi.

Bojxona organlari tomonidan tashqi savdoni tartibga solish metodlari bo‘lib quyidagilar kiradi:

- **proteksionizm, ya’ni erkin savdo yo‘lidagi to‘siqlar** xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo‘qqa chiqaradi.

- **erkin savdo yo‘lida** juda ko‘p to‘siqlar mavjud bo‘ladi.

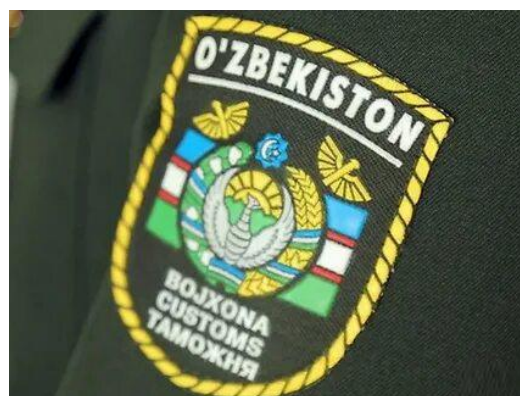
Ularning asosiylari quyidagilar:

- **boj to‘lovlari** import tovarlarga aksiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;

- **import kvotalari** yordamida ma’lum bir vaqt oralig‘ida import qilinishi mumkin bo‘lgan tovarlarning eng yuqori hajmi o‘rnatiladi;

- **ta’rifsiz to‘siqlar** deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo‘yish yoki oddiy ma’muriy taqiqlashlar tushuniladi;

- **eksportni ixtiyoriy cheklashlar** savdo to‘siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o‘zlarining ma’lum mamlakatga eksportini «ixtiyoriy» cheklaydi.

Bojxona siyosatining asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- 1) tashqi savdoni rivojlanishiga ko‘mak berish;
- 2) davlatning iqtisodiy o‘rishini tezlashtirish;
- 3) xalqaro mehnat taqsimotida qatnashishdan foyda olish;
- 4) mamlakat savdo va to‘lov balansining ijobiy saldosi ta‘minlash;
- 5) davlat byudjeti daromadlarini o‘stirish;
- 6) xorijiy davlatlar va ular ittifoqliklarining diskriminatsion chora-tadbirlariga qarshi harakat olib borish;
- 7) davlatning savdo siyosiy pozitsiyasini mustahkamlash;
- 8) korxonalar, tashkilotlar va tadbirkorlarning tashqi bozorga chiqishini ta‘minlash;
- 9) milliy iqtisodiyotning tarkibiy qayta qurilishiga ko‘mak berish;
- 10) mamlakat xalq xo‘jaligining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;
- 11) bozor faoliyatiga shart-sharoit yaratish.

O‘zbekiston Respublikasi bojxona siyosatining asosiy tamoyillari Jahon savdo tashkiloti (JST) hujjatlarida qayd etilgan bojxona siyosatining xalqaro tajribalariga hamda O‘zbekistonning tashqi va ichki siyosati tamoyillariga asoslangan bo‘lib, quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro huquq normalarining ichki davlat normalari oldida ustunligini tan olish tamoyili. Uning mohiyati shundaki, o‘z milliy huquq tizimini yaratayotgan milliy davlatimiz xalqaro huquq normalarining ichki davlat normalari oldida ustun turishini tan oladi. O‘zbekiston Respublikasining BMT, JST va boshqa xalqaro tashkilotlariga a‘zo bo‘lishi bojxona ishi sohasidagi umumjahon muammolarni hal etishda faol ishtirok etishiga keng imkoniyatlar

ochib berdi va respublika zimmasiga bir qator majburiyatlarni ham yukladi.

2. O‘zbekistonda amalga oshiriladigan bojxona siyosatining yagonaligi tamoyili. Bu O‘zbekiston Respublikasining bojxona hududida yagona bojxona siyosatining olib borilishini anglatadi.

3. Ichki va ko‘p tomonlama aloqalarni o‘rnatish va rivojlantirish tamoyili. Bu tamoyil O‘zbekiston Respublikasining bojxona ishi sohasida xalqaro hamkorlik olib borishga faol intilishi orqali amalga oshiriladi.

4. Milliy davlat manfaatlari ustunligini hisobga olgan holda o‘zaro savdo kelishuvlarida yon berishlik tamoyili. Bojxona siyosati hamkor mamlakatlarning joriy manfaatlarini hisobga olsa hamda o‘zaro munosabatlarda ma‘lum bir kelishuvlarni qabul qilsa, uning samaradorligi yanada oshadi. Ammo, bunda davlatning milliy xavfsizligi xavf ostiga qo‘yilishi mumkin emas.

5. O‘zaro kamsitmaslik tamoyili. Davlat o‘z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida bojxona siyosati dastaklari orqali u yoki bu milliy bozorda chegaralash chora-tadbirlarini qo‘llaydi. Ularni qo‘llash diskriminatsion (kamsitish) ko‘rinishida bo‘lmasligi, ya’ni ba’zi mamlakatlarga nisbatan emas, balki barcha qatnashuvchi mamlakatlarga nisbatan birdek qo‘llanilishi lozim.

6. Bir tomonlama harakatlarga yo‘l qo‘ymaslik. Milliy bozorni himoya qilish bo‘yicha qarorlar ko‘p tomonlama maslahatlashuvlardan so‘ng qabul qilinishi kerak.

7. Demokratizm tamoyili. Demokratizm tamoyili bojxona siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga qo‘llashda xo‘jalik yurituvchi subyektlar hamda fuqorolarning bojxona ishi sohasidagi huquqlarining himoyalaniishini talab qiladi.

Davlat bojxona organlari nazorati vazifalarini bajarish uchun xalqaro tajribada ko'p qo'llaniladigan quyidagi usullardan qo'llaniladi:

- bojxona yig'implarining miqdorini tartibga solish orqali mamlakatga kirib kelayotgan tovarlar tarkibiga ta'sir ko'rsatish. Bunda tovarlarning mamlakat hayot faoliyati uchun qay darajada muhimligi e'tiborga olinadi. Aholi va mamlakat ehtiyojlari uchun muhim bo'lgan import mahsulotlariga boj to'lovlari kamaytiriladi yoki bekor qilinadi. Boshqa tovarlarga esa boj to'lovlari yuqori darajada belgilanadi;

- mamlakatning hisob va to'lov balansining holatini hisobga olgan holda ta'rif qoidalarini tartibga solish;

- milliy iqtisodiyotni jahon bozoridagi mahsulotlar sifat ko'rsatkichlari, ishlab chiqarish xarajatlaridagi farqlar hamda ichki va tashqi bozorlardagi narx qaychisi tufayli yuzaga keladigan salbiy

omillar ta'siridan himoya qilish. Ichki va jahon bozorlari narxlarini muvofiqlashtirish uchun bojxona dastaklari va vositalaridan foydalaniladi.

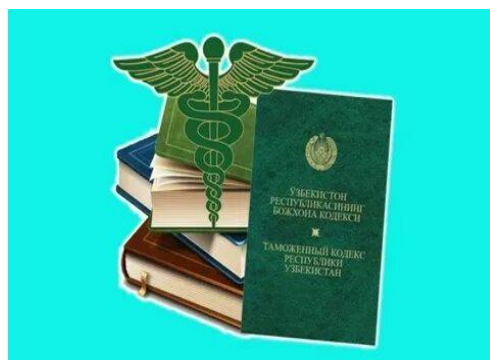
Bojxona organlarining maqsadi quyidagilardan iborat:

- bojxona bojlari shaklidagi to'lovlarni nazorat qilish;
- bojxona nazorati va rasmiylashtirish xarajatlarini kamaytirish;

- mamlakatga noqonuniy kontrabanda tovarlarini olib kirish va man etilgan tovar va moddiy qiymatlarni olib chiqib ketishining oldini olish.

Bojxona organlarining muhim vazifalaridan biri strategik xomashyolarni, valyutalarni noqonuniy tarzda chetga olib chiqib ketilishiga yoki eksport va barter operatsiyalari tufayli olingan valyuta tushumlarining qaytmasligiga hamda kontrabandaga yo‘l qo‘ymaslik hisoblanadi.

Iqtisodiy kontrabandaga qarshi kurash muhim ahamiyatga ega. Tashkiliy jinoiy guruhlar va ayrim tadbirkorlar tomonidan mamlakatga noqonuniy tarzda tovarlarini olib kelinishi ichki bozorlardagi tovarlarning raqobatbardoshligiga ta’sir ko‘rsatadi. Chunki kontrabanda tovarlari bojxona to‘lovlarini, soliqlarni to‘lamasdan olib kirilgani uchun ichki bozordagi milliy tovarlarga nisbatan arzon bo‘ladi. Natijada ular milliy tovarlar bozorini kasod qilib tovar ishlab chiqaruvchilarni xonavayron bo‘lishiga olib keladi. Kontrabandistlarning maqsadi qisqa muddatda tovarlarni sotib, foyda olishdan iborat. Iqtisodiy kontrbandaga qarshi kurashning asosiy yo‘llari quyidagilardan iborat:

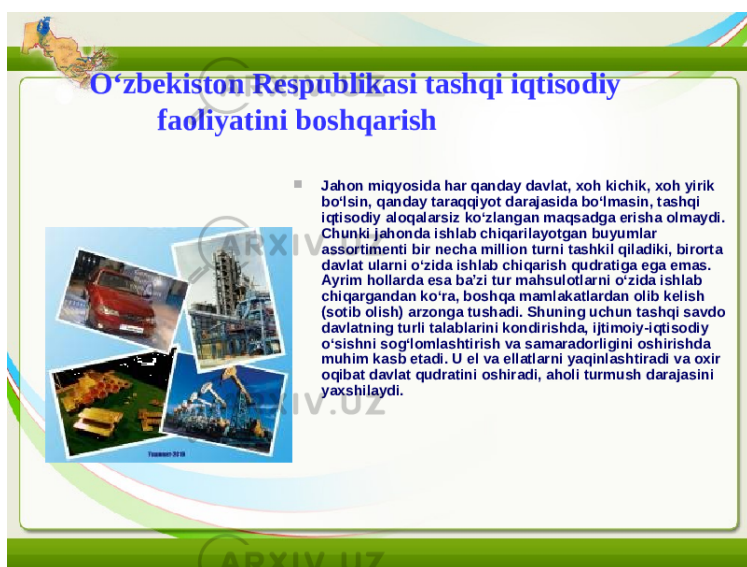
- barcha transport vositalaridan foydalanib, bojxona nazoratidan yashirincha bojxona chegaralari orqali tovar boyliklar va buyumlarni olib o‘tishga bo‘lgan urinishlarni aniqlash va ularning oldini olish;
- kontrabanda buyumlarini o‘z vaqtida aniqlash va ularni musodara qilishning texnologik sxemalarini ishlab texnika va texnologiyalar bilan jihozlash, yuqori malakali bojxona xodimlarini tayyorlash va ularni vatanparvar qilib tarbiyalash lozim bo‘ladi. Shuningdek, kontrabanda bilan shug‘ullanuvchi shaxslarning javobgarligini, ularni jazoga tortishning qonuniy-me’yoriy asoslarini kuchaytirish kerak;

- tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari o‘rtasida profilaktika ishlarini olib borish;
- davlat bojxona organlarinig xavsizlik va huquq-tartibot organlari hamda jamoatchilik bilan hamkorlikda faoliyat olib borishlarini ta’minlash;
- kontrabandaga qarshi kurash bo‘yicha chora-tadbirlarni tartibga soluvchi, ularning qonuniyligini ta’minlovchi hujjatlarni ishlab chiqish.

20.4-§. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmlari

Globalashuv sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash mexanizmi O‘zbekistonning milliy manfaatlari va strategik ustuvorliklarini hisobga olishi taraqqiyotni ta’minlash mafkurasi bo‘lishi lozim bo‘lgan davlat strategiyasi orqali amalga oshiriladi. O‘zbekistonning milliy manfaatlarini ro‘yobga chiqarish maqsadida ishlab chiqilgan va ayni paytda strategik rejalashtirishning muhim hujjati bo‘lgan mazkur huquqiy hujjatda mamlakat iqtisodiyotining xavfsizligini ta’minlash borasida davlat siyosatining asosiy vazifalari va yo‘nalishlari belgilab berilgan. Strategiyada resurs xomashyo, ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy, moliyaviy va ijtimoiy sohalarda mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash borasidagi tahdidlar va xavf-xatarlar ko‘rsatib o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining “Mudofaa to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasi, O‘zbekiston milliy xavfsizligini ta’minlash strategiyasi, O‘zbekistonni 2030-yilgacha bo‘lgan muddatda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish konsepsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmon va Qarorlari, shuningdek, hukumat Qaror va Farmoyishlari

Harakatlar strategiyasini ishlab chiqish borasidagi muhim huquqiy hujjatlar hisoblanadi. O‘zbekistonning milliy manfaatlarini himoya qilish va strategik milliy ustuvorliklarni amalga oshirish barcha bo‘g‘indagi davlat boshqaruvi idora va tashkilotlari, shu jumladan, Markaziy bank, mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari faoliyatini muvofiqlashtirishni talab etadi. Davlat siyosati mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash mexanizmining muhim elementi hisoblanadi. Mazkur siyosatning asosiy maqsadlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

1) mamlakat iqtisodiy suverenitetini mustahkamlash;

2) tashqi va ichki muhitning tahdid va xavf-xatarlariga nisbatan iqtisodiyotning barqarorligini oshirish;

3) barqaror iqtisodiy o‘‘sish;

4) mamlakat raqobatbardoshligini ta‘minlash maqsadida ilmiy-texnikaviy salohiyatni rivojlantirish va uni taraqqiy etgan dunyo mamlakatlari darajasida bo‘lishini ta‘minlash;

5) mamlakat mudofaa qobiliyatini ta‘min etuvchi mudofaa sanoati kompleksini rivojlantirish va uning salohiyatini mustahkamlash;

6) aholi turmush farovonligi darajasi va sifatini yaxshilash.

Harakatlar strategiyasi va mamlakatni 2030-yilgacha bo‘lgan muddatda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish konsepsiyasida mamlakatning tashqi iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash va uni

baholash borasida ma'lum ko'rsatkichlar nazarda tutilgan. Xususan, tashqi iqtisodiy xavfsizlikni baholash borasida quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- 1) dunyo yalpi ichki mahsulotida O'zbekiston YAIMning ulushi;
- 2) mamlakatning, shu jumladan, davlatning tashqi qarzi;
- 3) kapitalning sof olib kirilishi yoki olib chiqib ketilishi;
- 4) mamlakat hududlarining iqtisodiy integratsiyalashuv darajasi;
- 5) import operatsiyalariga nisbatan mamlakat oltin-valyuta zaxiralarining nisbati;
- 6) eksport va importning fizik hajmi indeksi;
- 7) savdo balansi saldosi;
- 8) importning tovar resurslari hajmida iste'mol tovarlarining ulushi va shu kabilar.

Mamlakat va dunyo miqyosida davlatning samarali siyosatini amalga oshirish orqali mazkur ko'rsatkichlarga erishishni ta'min etish mumkin. Shu sababli ham mazkur ko'rsatkichlarga mamlakat va dunyo miqyosida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash darajasiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi.

Tashqi iqtisodiy xavfsizlik holatini baholash mamlakat iqtisodiyotini ichki va tashqi muhitini monitoring qilish, rasmiy statistik ma'lumotlarni kuzatish va shu bilan bir qatorda, tashqi iqtisodiy xavfsizlikka tahdid va xavf-xatarlarni baholash borasida ekspertlarning xulosalarini hisobga olgan holda, turli davlat va nodavlat tashkilot-idoralari, markaziy bank, mahalliy o'z-o'zini boshqarish kengashlari tomonidan o'zlarining vakolatlari doirasida taqdim etgan ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni bashoratlash va tahlil qilish borasida normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va davlat

siyosatini amalga oshirish borasida ma'lum bir funksiyalarni amalga oshiruvchi ijro hokimiyati organlari iqtisodiy xavfsizlik holatini baholash va monitoring qilishni amalga oshiradilar.

Iqtisodiy xavfsizlik holatini tahlil va monitoring qilishning axborot-tahliliy ta'minoti o'zini-o'zi boshqarish organlari, davlat tashkilotlarining axborot resurslari, mamlakat milliy xavfsizligi holati ko'rsatkichlarini monitoring qilishning axborot-tahlil tizimi, davlat miqyosida strategik rejalashtirishning axborot tizimi resurslari bazasi orqali ham ta'min etiladi.

Iqtisodiy xavfsizlik tizimini samarali boshqarishdan maqsad barcha davlat institutlari rejalarini amalga oshirish natijasida erishiladigan yutuqlar, mavjud vakolatlar doirasidagi xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ishlar va uning nazorati bo'lib hisoblanadi. Ushbu maqsadlar quyidagilardan iborat:

- mamlakat iqtisodiyotiga bo'ladigan tahdidlarning oldini olish;
- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida xalqaro hamkorlik;
- O'zbekiston fuqorolarining himoyalanganligi;
- O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy mustaqilligi;
- jamiyatning ijtimoiy barqarorligi;
- aholining iqtisodiy va mulkiy notengsizligini qisqartirish;
- demografik vaziyatni yaxshilash;
- iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini modernizatsiyalash;
- yangi qazilma boyliklar konlarini o'zlashtirish;
- bank sohasini rivojlantirish;

- ilmiy tadqiqot tashkilotlari va milliy innovatsion tizimni rivojlantirish;

- ta'limning raqobatbardoshligi.

Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha quyidagi shartlarga amal qilish kerak:

- barcha tadbirlarni huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy jihatdan kompleks hal qilish lozim;

- qabul qilinadigan qarorlarning qonuniyligi;

- barcha hokimiyat organlarining o'zaro hamkorligi;

- fuqorolarning

huquqlarini himoya qilish.

Yuqorida keltirilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun davlat iqtisodiyotiga bo'ladigan tahdidlarni o'z vaqtida aniqlash, davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash,

ijtimoiy choralarni qabul qilish, innovatsion faoliyatni investitsiyalashni moliyalash, eksport uchun yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish, maqsadli xarajatlarni hamda barcha bo'g'inlarning faoliyatini nazorat qilish kerak. Faoliyatning huquqiy asosi bo'lib O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga tashqi tahdidlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- Jahon iqtisodiy tizimida o'sib borayotgan nobarqarorliklar va miqdor jihatdan tez o'sib boruvchi turli xil ziddiyatlar, tavakkalchilik va tahdidlar, global hamda mintaqaviy tavsifdagi xavf-xatarlar;

- Mustaqil O‘zbekiston taraqqiyotini, iqtisodiy qudratining o‘shishini, buyuk davlat sifatida jahon geosiyosiy, geoiqtisodiy va mintaqaviy jihatdan rolini oshishini ko‘ra olmaydigan G‘arb davlatlarining ta’siri;

- O‘zbekiston Respublikasiga nisbatan formal va noformal shaklda olib borilayotgan axborot, moliyaviy va iqtisodiy urushlarni kuchayishi;

- O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga tormoz bo‘luvchi, inqirozga olib boruvchi turli iqtisodiy konsepsiyalarni, modellarni, taklif va tavsiyalarni taqdim etilishi;

- HVF va boshqa xalqaro tashkilotlar, ularning ekspertlari, mutaxassislari va maslahatchilari orqali mamlakat milliy boyligini tashkil etuvchi intellektual kadrlarni, g‘oyalarani, innovatsiyalarni va boshqa potensial resurslarni, mamlakatdan chiqib ketishini tashkil etish maqsadida mamlakat iqtisodiyotiga ta’sir etish;

- Xalqaro mehnat taqsimotida va xalqaro savdo-iqtisodiy munosabatlarda noekvivalent tovar ayirboshlashuvi;

- Rivojlanishning iqtisodiy-xomashyo modeliga va tashqi iqtisodiy konyunkturaga nisbatan yuqori darajada qaramlikni saqlanib qolishi;

- Boshqarib bo‘lmaydigan darajada xorijga yuqori intellektual, malakali mehnat resurslarining chiqib ketishi;

- Xorijiy tovarlar bozorlardan milliy tovarlarni siqib chiqarishi;

- O‘zbekistonda faoliyat yurituvchi xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarining maqsadlarini milliy manfaatlarga mos tushmasligi;

- AQSH dollari kursining mustahkamlanishi;

- Xorijiy mamlakatlardagi xalqaro savdo-iqtisodiy tashkilotlarda O‘zbekistonga nisbatan diskriminatsiya siyosatining olib borilishi;

- Transport infratuzilmasini eksport-import operatsiyalarda yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Bugungi kunda qator ekspertlar O‘zbekiston uchun eng katta tahdidlar sifatida tashqi tahdidlarni ta’kidlab o‘tishadi. Biroq tashqi tahdidlarni tizimli tavsifi va G‘arb davlatlarning O‘zbekistonga nisbatan bosimini kuchayishi sharoitida ba’zi bir turdagi ichki tahdidlarning roli ham oshib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash va boshqarish organlari va uning mas’ullari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti;
- O‘zbekiston Respublikasining xavfsizlik kengashi;
- O‘zbekiston Respublikasi Parlamenti (Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Oliy Majlis Senati);
- O‘zbekiston Respublikasi hukumati;
- O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi;
- O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi;
- O‘zbekiston Respublikasi Prokuraturasi;
- O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati;
- Qoraqalpog‘iston vazirlar Kengashi;
- Viloyatlar, Toshkent shahar va tuman hokimliklari.

Har bir organlarning iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashdagi faoliyat doirasi, mas’uliyat chegaralari va vazifalariga ega.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmi asosiy e’tiborni global iqlim o‘zgarishlari, global tabiiy ofatlar, global yuqumli kasalliklar (koronavirus), jahon iqtisodiyoti, global raqobat, global moliya, jahon tovar va moliya

bozorlaridagi konyunkturaviy tebranishlarning kuchayishi, axborot xavfsizligi kabi sohalarda vujudga kelishi mumkin boʻlgan xavflarga qaratadi.

S&P Global Reyting xalqaro reyting agentligi ham global retsessiyani 2020-yilning asosiy ssenariysi deb hisoblaydi. Mazkur agentlikning hisobotida aytilishicha: “Koronavirus pandemiyasi va moliyaviy bozorlardagi oʻzgaruvchanlik taʼsirida iqtisodiy oʻsish surʼatlarining pasayishi sababli, biz joriy yilda global retsessiyani prognoz qilmoqdamiz. 2020-yilda jahon iqtisodiyotining oʻsishi 1-1.5% ni tashkil qiladi. Xususan, Xitoy hukumati tomonidan 16-mart kuni eʼlon qilingan statistik maʼlumotlarga koʻra mamlakatda 2020-yilning dastlabki ikki oyida sanoat ishlab chiqarishining pasayishi soʻnggi 30 yil davomida kuzatilgan eng salbiy koʻrsatkich boʻldi. Yanvar-fevral oylarida sanoat ishlab chiqarishi oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 13,5 foizga pasaygan. Taqqoslash uchun, dekabr oyida – mamlakatda koronavirus hali aniqlanmagan paytda, bu koʻrsatkich 6,9 foizga oshgan. Ushbu iqtisodiy koʻrsatkichlarning pasayishi kutilganidan ham yomon boʻldi, jumladan, savdo sohasida 20,5 foizga, asosiy kapitalga investitsiyalar esa 24,5 foizga pasaygan. Shuningdek, Xitoydan eksport qilish hajmi yanvar-fevral oylarida 17,2 foizga kamaygan. Xitoyda koronavirus bilan zararlanishning avj pallasini yengib oʻtilgani hisobga olinganda, ekspertlar fikriga koʻra ushbu mamlakat iqtisodiyoti kamida bir necha oydan keyingina normal holatga qaytishi mumkin.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini taʼminlash koʻp jihatdan tashqi bozorlarda milliy manfaatlarni himoya qilishga qodir boʻlgan vositalarning samaradorligiga bogʻliq. Monopolistlarga qarshi kurashish, soliq imtiyozlari, qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari eksportini imtiyozli kreditlash; ishlab chiqarishning

turli sohalarida faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash; resurs tejamkor texnologiyalarni izchil joriy etish kabilarni ko'zda tutuvchi va tashqi, ichki bozorlarda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning milliy manfaatlarini himoya qiluvchi oqilona proteksionistik siyosatni amalga oshirish bu boradagi samarali mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiyotni innovatsion yangilash, ijtimoiy muammolarni hal etish, umuman olganda, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda tashqi savdo siyosatining o'rnini va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bularning barchasi umumiy tarzda mamlakatning tashqi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Mamlakat eksporti va uni diversifikatsiyalash darajasining yil sayin o'sib borishi, importning intellektuallashuvi, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro kapital harakatining turli jarayon va ko'rinishlarida ishtirok etishlari asnosida tashqi savdo siyosati yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoniga tobora singib bormoqda. Aytish joizki, bugungi kunda mamlakat iqtisodiy xavfsizligining ichki va tashqi tahdidlari o'zaro chirmashib, bir butunlikni tashkil etmoqda, shu bois, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmida ichki va tashqi tahdidlarni birdek baholash talab etiladi.

Bugungi kunda mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat yaqin istiqbolda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashni, sanoat ishlab chiqarishini mahalliyashtirishni ko'zda tutadi. Bularning barchasi mamlakat tashqi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasida quyidagilar

tashqi iqtisodiy siyosat maqsadiga erishishning asosiy indikatorlari hisoblanadi:

1. YaIM yiliga o'rtacha 6-7 % atrofida barqaror o'sganda va jahonning o'rtacha narxlari yiliga 2-3 % o'sganda 2018-yilda tovarlar eksportini 14 mlrd. AQSH dollaridan 2023-yilda 26 mlrd. AQSH dollarigacha va 2030-yilda 38 mlrd. AQSH dollarigacha oshirish.

2. Mashinasozlik mahsulotlari eksportini 2023-yilda 1,2 mlrd. AQSH dollarigacha va 2030-yilda 2,8 mlrd. AQSH dollarigacha, ya'ni 2017-yilga nisbatan 7 baravardan ortiqqa oshirish.

Ishlab chiqarish hajmlarini 19,5 mlrd. so'mga (5,5 baravar o'sish), eksport hajmlarini 10 mlrd. AQSH dollariga yetkazish (7 baravar o'sish), tashqi bozorlarda xalqaro standartlarga javob beradigan yuqori texnologik, raqobatbardosh mahsulotlar keng nomenklaturasi chiqarilishini ta'minlash, respublikani Markaziy Osiyodagi yetakchi to'qimachilik ishlab chiqaruvchi mamlakatga aylantirish, xorijiy hamkorlarga qaramlikni imkon qadar kamaytirish. To'qimachilik hamda tikuvchilik va trikotaj buyumlari eksporti hajmi 2030-yilgacha 2020-yilga nisbatan 5-6 baravar o'sadi va teri mahsulotlari eksporti hajmi 2030-yilgacha 2020-yilga nisbatan 3,5-4,0 baravar o'sadi.

3. 2025-yilda turizm eksportini 951 mln. AQSH dollaridan 2 mlrd. AQSH dollarigacha o'sishini ta'minlash.

4. 2030-yilga kelib transport xizmatlari eksportini 2017-yilga nisbatan 3 baravardan ortiqqa (4,5 mlrd. AQSH dollarigacha) oshirish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida 2021-yilda quyidagi vazifalarni belgilab berdi:

- Jahon savdo tashkilotiga a‘zolik masalasi hamda Yevropa Ittifoqi bilan keng qamrovli hamkorlik bo‘yicha ishlarni faollashtirish;

- “GSPQ” tizimi doirasidagi imtiyozlarni mamlakatimizda samarali qo‘llash uchun alohida dastur ishlab chiqish ;

- Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqiga a‘zo bo‘lgan davlatlar bozorlarida to‘laqonli ishtirok etish uchun milliy texnik tartibga solish me‘yorlarini ularning talablariga moslashtirish bo‘yicha ishlarni jadallashtirish;

- korxonalariga xomashyo sotib olish va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish uchun Eksportni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasidan 100 million dollar ajratish;

- eksport qiluvchilarga chet elda savdo uylari va do‘konlar ochish hamda reklama xarajatlarining 50 foizi qoplab berish;

- tovar va xizmatlar eksportini kamida 20 foizga oshirish¹.

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan 28-maqсад respublikaning eksport salohiyatini oshirish orqali 2026-yilda respublika eksport hajmlarini 30 milliard AQSh dollariga yetkazishdan iboratdir. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar belgilangan:

- eksportchi korxonalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash tizimini faol davom ettirish orqali respublika eksport salohiyatini oshirish;

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr//Xalq so‘zi, 2020 yil 30 dekabr

- mavjud imkoniyatlarni to‘liq ishga solgan holda mahalliy sanoat tarmoqlari eksport salohiyatini yanada rivojlantirish;
- tashqi bozor va xalqaro talablarga javob beradigan standartlarni joriy etish va mashhur brendlarni jalb qilish;
- xususiy sektorning eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish;
 - avtotransport vositalari eksportini 3 baravarga oshirish va 1 milliard AQSh dollariga yetkazish;
- turizm, transport, axborot-kommunikatsiya, jumladan, dasturiy ta’minotlar va boshqa xizmatlar eksportini 1,7 baravarga oshirish yoki 4,3 milliard AQSh dollariga yetkazish;
- eksportchi korxonalariga ko‘rsatilayotgan tashkiliy va moliyaviy yordam berish tizimini takomillashtirish;
- eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 baravar ko‘paytirib, Yevropa davlatlariga GSPQ tizimi doirasida tayyor mahsulotlar eksportini kengaytirish;
- mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xorijiy davlatlarga chiqarishda ko‘maklashish tizimini takomillashtirish hisobiga eksportchi korxonalar sonini hozirgi 6500 tadan 15 000 taga, tovarlarning eksport geografiyasini 115 tadan 150 taga yetkazish;
- “Yangi O‘zbekiston – raqobatbardosh mahsulotlar yurti” g‘oyasi asosida 200 ta eksportchini ochiq tanlov asosida saralab, ularni yetakchi eksportnyorlarga aylantirish va har tomonlama qo‘llab-quvvatlash;
- qo‘shni davlatlar bilan chegara hududlarda erkin savdo zonalari faoliyatini yo‘lga qo‘yish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1 O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligiga asosiy tahdidlarni aytib bering.

2.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda davlat faoliyatining asosiy yo‘nalishlari qanday?

3.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmlariga nimalar kiradi?

4.Mamlakatning ilmiy-texnik siyosat sohasidagi asosiy tahdidlarini sanab o‘ting.

5.Mamlakatning pul-kredit munosabatlari sohasidagi asosiy tahdidlariga nimalar kiradi?

6.O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni boshqaruvchi davlat organlari va ularning vazifalarini sanab o‘ting.

7.Mamlakat ichki va tashqi xavfsizligiga tahdidlarni aniqlash va bashoratlashdan maqsad nima?

8.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmlariga nimalar kiradi?

9.Xalqaro savdoning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni qanday?

10. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligida tashqi qarzning o‘rni va uning darajasi haqida gapiring.

“IQTISODIY XAVFSIZLIK” FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. Quyidagi ta’riflardan qaysi biri “iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasini to’laroq tavsiflab beradi?

A) iqtisodiy xavfsizlik – bu iqtisodiyotning ijtimoiy ehtiyojlarni samarali qondirishga qodirligidir

B) iqtisodiy xavfsizlik – bu shaxs, jamiyat va davlatning mavjudligi va ularning talab-ehtiyojlarining qondirilishidir

S) iqtisodiy xavfsizlik – bu milliy iqtisodiyot mustaqilligining, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va takomillashib borishga qodirligini ta’minlovchi shart-sharoit va omillar yig’indisidir

D) iqtisodiy xavfsizlik – bu turli beqarorlikni, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta’siridan himoya qiluvchi ichki imkoniyatlar yig’indisidir

2. Iqtisodiy xavfsizlikning umumiy ko‘rsakichlari quyidagilardan iborat:

A) turmush darajasi va sifati, inflatsiya sur’ati, iqtisodiy o‘shish, byudjet defitsiti, davlat qarzi

B) mulk tarkibi, soliq tizimi, “xufyona iqtisodiyot” faoliyati, inflatsiya

S) inflatsiya, jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi, turmush darajasi va sifati, iqtisodiy o‘shish

D) A va B javoblar

3. _____ anglangan ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarning namoyon bo‘lish shaklidir.

A) iqtisodiy manfaat

B) davlat manfaati

S) jamiyat manfaati

D) shaxsiy manfaat

4. Iqtisodiy tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo‘ladi?

- A) global ekologik tahdidlar
- B) geosiyosiy va tashqi iqtisodiy tahdidlar
- S) mamlakat ichidagi tahdidlar
- D) ichki va tashqi tahdidlar

5. Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash konsepsiyasi

_____ asoslangan holda ishlab chiqiladi.

- A) iqtisodiy holatni obyektiv baholashga
- B) iqtisodiy holatni obyektiv baholashga hamda iqtisodiy holatning rivojlanish tamoyili va tendensiyalarini bashorat qilishga
- S) iqtisodiy holatning rivojlanish tendensiyalarini bashorat qilishga
- D) iqtisodiy holatni obyektiv baholashga hamda iqtisodiy holatning rivojlanish tendensiyalarini bashorat qilishga

6. Iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan quyidagi sohalardan qaysi biri eng muhim tarmoqlar qatoriga kiradi?

- A) yoqilg‘i-energetika, oziq-ovqat sanoati, transport va aloqa
- B) yoqilg‘i-energetika, harbiy soha, ilmiy- texnika salohiyati
- S) transport va aloqa, ilmiy- texnika salohiyati, harbiy soha
- D) oziq-ovqat sanoati, yoqilg‘i-energetika, ilmiy- texnika salohiyati

7. Shaxs xavfsizligi deganda _____ tushuniladi.

- A) insonning ehtiyojlari, manfaatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillardan himoyalanganligi
- B) insonning iqtisodiy faoliyatiga bo‘ladigan salbiy ta’sirlardan

himoyalanganligi

S) inson hayotiga, salomatligiga, mol-mulki va kapitaliga boʻlgan tahdidlardan himoyalanganligi

D) toʻgʻri javob yoʻq.

8. Bozor munosabatlari sharoitida insonning imkoniyatlari qaysi omil yoki omillar bilan belgilanadi?

A) shaxsiy mol-mulki, boyligining miqdori

B) shaxs boshqaradigan kapital miqdori

S) shaxsga maʼmuriy, ixtiyoriy yoki majburiy ravishda boʻysunuvchi yoki unga qaram jismoniy shaxslar soni

D) barcha javoblar toʻgʻri

9. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi - maʼmuriyat va personal tomonidan amalga oshirilgan _____ chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarining ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holatidir.

A) huquqiy, ijtimoiy, muhandislik-texnik

B) tashkiliy-iqtisodiy, muhandislik-texnik

S) huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, muhandislik-texnik

D) huquqiy, ijtimoiy, tashkiliy-iqtisodiy, muhandislik-texnik

10. Quyida keltirilgan omillardan qaysi biri korxonaning tijorat sirlari va axborotlarini himoyalash choralariga kirmaydi?

A) axborotni patentlashtirish

B) bozor konyunkturasini bilish

S) muallif huquqini olish

D) tijorat axborotini hisobga olish.

11. Mamlakat xavfsizligini ta'minlashni boshqarish tizimi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

A) ichki va tashqi bozorlarni himoyalash, kommunikatsiya va o'zaro aloqa tizimi

B) axborotlar, tahliliy tuzilmalar, ichki va tashqi bozorlarni himoyalash

S) tashkiliy tuzilmalar, kommunikatsiya va o'zaro aloqa tizimi, axborotlar

D) har tomonlama tayyorlangan kadrlar, tashkiliy tuzilmalar

12. Xufyona iqtisodiyotga qarshi qanday chora- tadbirlar qo'llanilishi mumkin?

I. Korxonalar xo'jalik moliyaviy faoliyati to'g'risida haqqoniy ma'lumotlarni to'plash;

II. Jismoniy shaxslarning daromad olishi va xarajatlari to'g'risida haqqoniy ma'lumotlarni to'plash;

III. Tahlil qilish asosida iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni keng qamrovli nazorat qilish tizimini shakllantirish;

A) I, II

B) II, III

S) I, II, III

D) I, III

13. Soliq yukining og'irligi qanday natijalarga olib keladi?

A) iqtisodiy xavfsizlikning ta'minlanishiga

B) soliq obyektlarining kamayishiga

S) byudjet daromadlarining oshishiga

D) turli huquqbuzarliklarning kelib chiqishiga

14. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ijtimoiy muammolarning keskinlashuvi sabablarini nima bilan izohlash mumkin?

A) aholining kambag'al va boyligida

B) ikki tabaqa o'rtasidagi haddan tashqari katta farqning yuzaga kelishi

S) amaldorlarning islohotlarning mohiyatini tushunib yetmasligida

D) norasmiy yashirin ishsizlik darajasining o'sib borishida

15. O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lib kirishi qanday ijobiy oqibatlarga olib keladi?

I. JSTning boshqa a'zolari bilan savdo qilishda mumkin qadar qulay rejimga ega mamlakat maqomini olishi;

II. Eksport, import xorijiy va mahalliy sarmoyalar salmog'ining ortishi natijasida davlatning fiskal daromadlari oshadi;

III. Iqtisodiyotning ayrim strategik tarmoqlarini to'g'ridan-to'g'ri qo'llab-quvvatlash bo'yicha hukumat imkoniyatlarining kamayishi;

IV. Ichki bozor narxlari, monopoliya tariflari, texnik normalari va standartlar, intellektual mulkdan foydalanish qoidalari kabi amaliyotda mavjud bo'lgan tartibga solish usullarini o'zgarmagan holda saqlab qolish imkoniyati kamayadi;

V. Xorijiy sarmoyadorlarning ishonchi mustahkamlanadi, respublika iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarning oqimi ortadi.

A) I, II, V

B) I, II, III

S) II, III, IV, V

D) I, II, III, IV, V

16. Iqtisodiy xavfsizlik inshootlari - bu

A) mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqaruvchilari va sotuvchilari

B) o'zaro muvofiqlashgan iqtisodiy munosabatlar

S) xavfsizlik siyosatining asosiy mazmuni va strategik maqsadini tashkil etuvchi, real mavjud bo‘lgan hodisa, jarayon va munosabatlar

D) banklar, birjalar, jamg‘armalar va sug‘urta kompaniyalari

17. O‘zbekistonning harbiy doktrinasi Oliy Majlisning nechanchi sessiyasida ko‘rib chiqildi?

A) 1995-yil 14-sessiyasida

B) 1996-yil 14-sessiyasida

S) 1995-yil 11-sessiyasida

D) 1996-yil 11-sessiyasida

18. O‘zbekiston Respublikasi «Mudofaa to‘g‘risida»gi qonuni Oliy Majlisning nechanchi sessiyasida yangi tahrirda qabul qilindi?

A) 11-may 2001-yil 2-chaqiriq 7-sessiyasida

B) 12-may 2001-yil 3-chaqiriq 7-sessiyasida

S) 15-may 2000-yil 2-chaqiriq 8-sessiyasida

D) 11-may 2001-yil 2-chaqiriq 8-sessiyasida

19. _____ Qurolli Kuchlarning oliy boshqaruvini amalga oshiradi va Oliy Bosh qo‘mondoni hisoblanadi.

A) O‘zbekiston Respublikasi IIV vaziri

B) O‘zbekiston Respublikasi Moliya vaziri

S) O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vaziri

D) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

20. O‘zbekistonda qaysi organlar mamlakat mudofaasi va xavfsizligini ta’minlaydi?

A) Ichki Ishlar vazirligi

B) O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari

S) O‘zbekiston Respublikasi Milliy Xavfsizlik Kuchlari

D) O‘zbekiston Respublikasi Qurolli va Milliy Xavfsizlik Kuchlari

21. Quyidagilardan qaysi biri tashqi xavf tarkibiga kiradi?

A) iqtisodiyotga, ayniqsa, ba’zi regionlarda, yuqori demografik bosim

B) totalitar tuzumdan qolgan iqtisodiyotdagi chuqur qayta ishlash, soha va hududiy disproporsiyalar

S) O‘zbekistonni Jahon iqtisodiy tizimiga va Markaziy Osiyo mintaqasida iqtisodiy integratsiyasiga to‘sqinlik qilish

D) bozor infratuzilmasining rivojlanmaganligi

22. Iqtisodiy xavfsizlik mezonlari deganda nimani tushunasiz?

A) iqtisodiyotning raqobatbardoshligini baholash

B) iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi, muhim jarayonlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy holatni baholash

S) ijtimoiy ziddiyatlarning oldini olish va hal etish imkoniyatlarini baholash

D) resurs salohiyati va uni rivojlantirish imkoniyatlarini baholash

23. Iqtisodiy xavfsizlik obykti darajasi quyidagilarga ajratiladi:

A) makroiqtisodiy daraja, mezo daraja, mikro daraja, oila va shaxs darajasi

B) makroiqtisodiy daraja, mezo daraja, mikro daraja

S) mezo daraja, mikro daraja, oila va shaxs darajasi

D) makroiqtisodiy daraja, mikro daraja

24. Aholining hayot darajasi va sifati ko‘rsatkichlari ichida eng muhimlaridan biri – bu:

A) mehnatga haq to'lash darajasi va ish bilan ta'minlash ko'rsatkichidir

B) mehnatga haq to'lash darajasi va aholining pul daromadlari ko'rsatkichidir

S) mehnatga haq to'lash darajasi ko'rsatkichidir

D) ish bilan ta'minlash ko'rsatkichidir

25. Barqarorlik – bu _____ dir.

A) jamiyatning favqulodda holatlarda o'z manfaatlarini qoniqtirish qobiliyati

B) jamiyatning favqulodda holatlarda ham o'z manfaatlarini qoniqtirish qobiliyati, holatni tiklash imkoniyati

S) jamiyatning iqtisodiy beqaror holatlarida o'z manfaatlarini qoniqtirish qobiliyati, holatni tiklash imkoniyati

D) jamiyatning ijtimoiy beqaror holatlarida o'z manfaatlarini qoniqtirish qobiliyati, holatni tiklash imkoniyati

26. Quyidagi omillardan qaysi biri ichki xavf tarkibiga kiradi?

A) tashqi transport, axborot va ilmiy-texnika kommunikatsiyalar tizimining rivojlanmaganligi

B) O'zbekiston Respublikasini xomashyo bazasi va past sifatli, raqobatbardosh bo'lmagan mahsulot o'tkazish bozori sifatida saqlab qolish

S) O'zbekistonning Jahon iqtisodiy tizimiga va Markaziy Osiyo hududida iqtisodiy integratsiyasiga to'sqinlik qilish

D) iqtisodiy sohada jinoyatning tarqalishi, xo'jalik subyektlarini huquqiy himoya qilish mexanizmining mukammal emasligi

27. Qaysi organlar iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda faol ishtirok etadi?

A) qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat

- B) qonun chiqaruvchi va sud hokimiyati
- S) qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati
- D) ijro etuvchi va sud hokimiyati

28. Milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish shakl va vositalarni tanlash davlatning siyosati strategiyasi va _____ asosida amalga oshiriladi.

- A) iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi
- B) iqtisodiy xavfsizlik dasturi
- S) konstitutsion qonun
- D) hukumat qarorlari

29. Iqtisodiy xavfsizlik omillari tizimi deganda nimani tushunasiz?

A) iqtisodiy xavfsizlik omillari tizimi –bu iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ekologik, ilmiy, texnik, informatsion shart-sharoitlardir.

B) iqtisodiy xavfsizlik omillari tizimi –bu davlatning iqtisodiy, ijtimoiy shart-sharoitlaridir.

S) iqtisodiy xavfsizlik omillari tizimi– bu ichki va tashqi xavflarning oldini olish uchun ko‘rilgan chora-tadbirlardir.

D) iqtisodiy xavfsizlik omillari tizimi– bu siyosiy, ekologik, ilmiy, texnik, informatsion shart-sharoitlardir.

30. Quyidagilardan qaysi biri xavfsizlikka ta’sir ko‘rsatuvchi iqtisodiy omillar qatoriga kiradi?

- A) milliy va madaniy masalalarni hal qilish
- B) aholining huquqiy va siyosiy madaniyati
- S) energetika resurslari va mahsulotlari
- D) ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma

31. Quyidagilardan qaysi biri xavfsizlikka ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy demografik omillar qatoriga kiradi?

- A) yoqilg‘i-energetika resurslari va mahsulotlari
- B) aholi yoshi, jinsiy bo‘linishi, bilim darajasi

S) ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma

D) milliy va madaniy masalalarni hal qilish

32. Quyidagilardan qaysi biri xavfsizlikka ta'sir ko'rsatuvchi siyosiy omillar qatoriga kiradi?

A) axborotni qayta ishlash tizimi

B) davlatning ravnaqi, siyosiy harakatlar va partiyalar

S) aholining milliy tarkibi

D) yoqilg'i-energetika resurslari va mahsulotlari

33. Quyidagilardan qaysi biri xavfsizlikka ta'sir ko'rsatuvchi etnografik va iqtisodiy omillar qatoriga kiradi?

A) davlatning ravnaqi, siyosiy harakatlar va partiyalar

B) tug'ilish va o'lim ko'rsatkichi

S) aholining milliy tarkibi

D) axborotni qayta ishlash tizimi

34. Quyidagilardan qaysi biri xavfsizlikka ta'sir ko'rsatuvchi informatsion va informatsion-psixologik omillar qatoriga kiradi?

A) tug'ilish va o'lim ko'rsatkichi

B) axborotni qayta ishlash tizimi

S) ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma

D) yoqilg'i-energetika resurslari va mahsulotlari

35. Quyidagilardan qaysi biri xavfsizlikka ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy va tabiiy sharoitlar ta'sirini sintezlovchi omillar qatoriga kiradi?

A) tabiiy resurslarni ishlab chiqarish va ulardan oqilona foydalanish

B) ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma

S) o'rmon, suv, yer, biologik resurslar

D) sog'liqni saqlash tizimi rivojlanishi darajasi

36. Iqtisodiy inqirozdan chiqish maqsadida 1934-yilda qaysi mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha maxsus Federal Qo'mita tashkil etilgan?

- A) Fransiya
- B) Shvetsiya
- S) AQSH
- D) Rossiya

37. Qaysi mamlakatning iqtisodiy modeli boshqa modellarga nisbatan insonparvarroq?

- A) Fransiya modeli
- B) AQSH modeli
- S) Yapon modeli
- D) Shvetsiya modeli

38. Kim geosiyosiy xavfsizlik subyekti bo'lib hisoblanadi?

- A) davlat
- B) jahon hamjamiyati
- S) xalq
- D) hukumat

39. O'zbekiston Respublikasi ishlab chiqarish xavfsizligi sohasidagi davlat boshqaruvini kim amalga oshiradi?

- A) Oliy Majlis
- B) Vazirlar Mahkamasi
- S) Iqtisodiyot va sanoat vazirligi
- D) Adliya vazirligi

40. AQSHda iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha Federal Qo'mita qachon tashkil topgan?

- A) 19-iyun 1924-yil
- B) 29-iyul 1934-yil
- S) 29-iyun 1934-yil
- D) 19-iyul 1934-yil

41. “Qachonki Fransiya birinchilar qatorida turar ekan, shundagina u haqiqiy Fransiya bo‘ladi” iborasi qaysi davlat arbobiga tegishli?

- A) Mitteran
- B) Sharl de Gol
- S) Jak Shirak
- D) Napoleon Bonapart

42. O‘zbekiston Respublikasi Senati “Xavfli sanoat obyektlarining ishlab chiqarish xavfsizligi to‘g‘risida”gi Qonunni qachon qabul qildi?

- A) 25-avgust 2006-yil
- B) 3-oktabr 2006-yil
- S) 3-oktabr 2005-yil
- D) 25-avgust 2005-yil

43. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ijtimoiy mehnat samaradorligining barqaror o‘shishi qanday bo‘lishi kerak?

- A) 5 %dan oshmasligi kerak
- B) 7%dan kam bo‘lmasligi kerak
- S) 5 %dan kam bo‘lmasligi kerak
- D) 11 %dan kam bo‘lmasligi kerak

44. Shvetsiya iqtisodiy modeli qanday maqsadga yo‘naltirilgan?

- A) daromadlarni nazorat qilish
- B) ijtimoiy maqsadlarga erishish
- S) kapitaldan foydalanish
- D) antimonopol qonunlar

45. Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash uchun ilmiy tadqiqot ishlariga ajratiladigan xarajatlar YAIMga nisbatan necha foizdan kam bo‘lmasligi kerak?

- A) 2 %
- B) 2,5 %
- S) 1,5 %
- D) 4 %

46. Xavfsizlik tushunchasi birinchi bor qachondan boshlab qo'llanila boshlandi?

- A) 1980-yildan
- B) 1288-yildan
- S) 1880-yildan
- D) 1190-yildan

47. YEVRAZES tashkilotini tashkil qilish bo'yicha shartnoma qachon va qayerda imzolangan?

- A) 17-iyun 2002-yil, Ostonada
- B) 10-noyabr 2000-yil, Toshkentda
- S) 10-oktabr 2000-yil, Ostonada
- D) 21-dekabr 1999-yil, Moskvada

48. 100 ming kishilik aholiga to'g'ri keladigan jinoyatlar soni qancha bo'lsa xavfsizlik chegarasi buziladi?

- A) 4000
- B) 5000
- S) 4500
- D) 3000

49. MDH mamlakatlarida iqtisodiy xavfsizlik g'oyalari va u bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy xavfsizlik tushunchalari to'g'risidagi kitob birinchi marta qachon chop etilgan?

- A) 1989
- B) 1988
- S) 1987
- D) 1986

50. 2017-yilda YAIMning o‘shish sur‘atlari necha foizni tashkil etdi?

- A) 107.4%
- B) 105.6%
- S) 108.1%
- D) 109,7.%

51. Aholi turmush darajasi qaysi mamlakatda eng yuqori?

- A) AQSH
- B) Yaponiya
- S) Xitoy
- D) Kanada

52. AQSHdagi Buyuk Depressiya qaysi yillarda sodir bo‘lgan?

- A) 1911-1913-yillarda
- B) 1925-1928-yillarda
- S) 1929-1933-yillarda
- D) 1941-1945-yillarda

53. Iqtisodiyotni tartibga solish va boshqarish samaradorligi uchun qaysi omil mavjud bo‘lishi kerak?

- A) maqsadga yo‘naltirilgan omil
- B) boshqaruvchanlik omili
- S) samaradorlik omili
- D) maqsadga yo‘naltirilgan boshqaruvchanlik va samaradorlik omillari

54. Mamlakatni iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy omillarni belgilang?

- A) moddiy va tashkiliy tavsifdagi omillar
- B) moddiy, ma’naviy, iqtisodiy omillar
- S) iqtisodiy va ijtimoiy omillar

D) talab va taklif omillari

55. Aholining turmush darajasi qaysi mamlakatda eng yuqori ko'rsatkichni tashkil etadi?

A) AQSH

B) Kanada

S) Yaponiya

D) Xitoy

56. 1990-yillarda ro'yxatga olingan patentlarning soni bo'yicha dunyoda yetakchi bo'lgan davlatni aniqlang?

A) AQSH

B) Yaponiya

S) Germaniya

D) Buyuk Britaniya

57. Eng ko'p energiya sarf qiladigan davlat?

A) AQSH

B) Xitoy

S) Kanada

D) Yaponiya

58. Fan-texnika siyosatining muhim yo'nalishi bu - ...

A) intellektual mulk huquqini himoya qilish;

B) milliy xavfsizlikni himoya qilish;

S) yangi texnologiya yaratish;

D) loyihalarni ishlab chiqish

59. 2000-yilda dunyo bo'yicha kishi boshiga o'rtacha energiya iste'moli necha tonna bo'lgan?

A) 5,74 tonna;

B) 8,32 tonna;

S) 1,62 tonna;

D) 6,82 tonna

60. Yaqin orada yana ish olishga umid qilayotgan odam:

- A) bandlar guruhiga kiradi
- B) ishsizlar guruhiga kiradi
- S) ishchi kuchi tarkibiga kirmaydi
- D) to'liq bo'lmagan band hisoblanadi

61. Agar iqtisodiyot muvozanat holatida turgan bo'lsa, ta'kidlash mumkinki:

- A) iste'mol xarajatlari investitsiyalarga teng bo'lishi lozim
- B) davlat byudjeti balanslashgan
- S) iste'mol xarajatlarini har qanday oshirish inflatsion uzilishga olib keladi
- D) barcha keltirilgan javoblar noto'g'ri.

62. Davlat xarajatlarining o'sishi real YAIMni ko'payishiga olib keladi, qachonki:

- A) davlat xarajatlari va pul taklifi bir vaqtda o'ssa
- B) davlat xarajatlarining ortishi nodavlat sektorining shunga teng miqdordagi xarajatlari kamayishiga olib kelmasa
- S) bu xarajatlari davlat xizmatchilari ish haqi oshirilishiga emas, balki tovarlar va xizmatlar sotib olishga sarflansa
- D) bu xarajatlar davlat obligatsiyalari chiqarilishi hisobiga moliyalashtirilsa (70-test bilan bir xil)

63. Quyida sanab o'tilganlarning qaysisi potensial YAIM o'sishining omili hisoblanadi?

- A) ishchi kuchi sonining o'sishi
- B) iqtisodiyotda kapital zaxiralarining ko'payishi
- S) iqtisodiyotda mehnat unumdorligining o'sishi
- D) keltirilgan barcha javoblar to'g'ri

64. To'liq bandlikka erishgan iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari ta'minlanishi uchun:

- A) jamg'arish va investitsiya me'yorlari kichik bo'lishi lozim

B) jamg'arish me'yorlari katta va investitsiya me'yorlari kichik bo'lishi lozim

S) jamg'arish va investitsiya me'yorlari katta bo'lishi lozim

D) jamg'arish me'yorlari kichik, investitsiya me'yorlari esa katta bo'lishi lozim

65. Tarixan ishchi kuchining qishloq xo'jaligidan sanoatga ko'chib o'tishi:

A) inflatsiya holatlarini yuzaga keltiradi

B) o'rtacha mehnat unumdorligining pasayishiga olib keladi

S) aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM hajmining pasayishiga olib keladi

D) o'rtacha mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi

66. Eksport bojlarining kiritilishi quyidagilarning qaysi biriga olib kelmaydi?

A) ishlab chiqaruvchilar daromadlarining kamayishiga

B) mamlakat iste'molchilar baholarining pasayishi hamda ushbu tovarni iste'mol qilish qisqarishi natijasida yo'qotishlariga

S) ushbu tovar ichki baholarining pasayishiga

D) (boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan holatda) davlat daromadlarining o'sishiga

67. Import tariflarining kiritilishi olib kelishi mumkin:

A) davlat byudjetiga tushumlarning va iste'mol hajmining ortishiga

B) ichki resurslardan oqilona (ratsional) foydalanishga

S) importiga ta'rif kiritilgan tovarni mamlakatda ishlab chiqarish hajmi o'sishiga, bu tovar importining va ichki iste'molining qisqarishiga

D) mamlakatda importiga ta'rif kiritilgan tovarni ishlab chiqarish qisqarishiga va uning import bilan almashtirilishiga

68. Markaziy bank pul taklifini kamaytirishga qaror qilsa, u holda:

- A) depozitlarni majburiy zaxiralash normasini pasaytiradi
- B) ochiq bozorda obligatsiyalarni sotadi
- S) qayta moliyalash stavkasini ko‘taradi
- D) pul-kredit siyosatini yumshatadi

69. Quyidagilarning qaysi biri yalpi ichki mahsulot tarkibiga kiradi?

- A) uy bekasining xizmatlari
- B) qo‘shnidan sotib olingan eski mashina bahosi
- S) brokerdan sotib olingan yangi aksiya qiymati
- D) kondagi yangi kitoblarning narxi

70. Tariflar qisqarsa, unda...

- A) eksport sohasida ishlaydiganlar uchun ish joyini yo‘qotish xavfi kuchayadi
- B) import mahsulotlarining narxi oshadi
- S) yashash darajasi mamlakatda pasayadi
- D) import muhofazasiga doir sohalarda ishlaydigan ishchilarning bir qismi ishsiz qolishi mumkin

71. Xalqaro mehnat taqsimoti dastlab qaysi omillar ta‘sirida shakllangan ?

- A) tabiiy omillar
- B) demografik omillar
- S) geosiyosiy omillar
- D) ijtimoiy siyosiy omillar

72. Jahon xo‘jaligi uchun mulkchilikning qaysi turi xos?

- A) xususiy
- B) aralash
- S) davlat mulki
- D) aksionerlik mulki

73. Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimoti qaysi omillar ta'sirida shakllanadi ?

- A) demografik omil
- B) fan-texnik taraqqiyoti
- S) ijtimoiy-siyosiy omil
- D) geosiyosiy omil

74. Tashqi iqtisodiy hamkorlikning zamonaviy shakllari:

- A) tashqi savdo
- B) qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalar
- S) xizmatlar eksporti va importi
- D) tashqi savdo, qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalar, xizmatlar eksporti va importi

75. Dunyodagi energiya resurslarining asosiy qismini qaysi mamlakatlar iste'mol qiladi:

- A) rivojlangan mamlakatlar
- B) rivojlanayotgan mamlakatlar
- S) past daromadli mamlakatlar
- D) barcha mamlakatlar

76. Qaysi javobda iqtisodiyot binosining tarkibiy qavati to'g'ri keltirilgan?

- A) mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, uy xo'jaligi, global iqtisodiyot
- B) uy xo'jaligi, mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, global iqtisodiyot
- S) mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, global iqtisodiyot, uy xo'jaligi,
- D) mikroiqtisodiyot, global iqtisodiyot, makroiqtisodiyot, uy xo'jaligi

77. AQSHning tashqi siyosati uchta nahang ustida turishi kerak, degan ibora qaysi davlat arbobiga tegishli?

- A) J.Bush;
- B) U.Kristofer;
- S) M.Olbrayt;
- D) R.Reygan

78. Ishsizlik darajasining necha foizi iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko‘rsatkichi bo‘lib hisoblanadi?

- A) 2-3%
- B) 10-11%
- S) 6-7%
- D) 5-6%

79. Qaysi mamlakatlar NAFTA a‘zosi bo‘lib hisoblanadi?

- A) Germaniya, AQSH, Buyuk Britaniya
- B) Kanada, Meksika, Avstraliya
- S) AQSH, Kanada, Meksika
- D) Kanada, Germaniya, Angliya

80. O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish Jamg‘armasi Prezidentning qaysi Farmoni asosida tashkil etildi?

A) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-maydagi “O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish Jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni asosida

B) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 11-maydagi “O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish Jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni asosida

S) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yil 18-maydagi “O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish Jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni asosida

D) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 20-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish Jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni asosida

81. Qaysi yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi taraqqiyot va tiklanish Jam‘armasinining aktivlari shakllantiriladi?

- A) 2006-2009-yillar davomida
- B) 2007-yil davomida
- S) 2008-yil davomida
- D) 2006-2010-yillar davomida

82. Jahon Savdo tashkiloti qaysi yili tashkil etilgan?

- A) 1990-y.
- B) 1995-y.
- S) 2000-y.
- D) 1993-y.

83. Mamlakatdan tovarlar olib chiqish(eksport) va olib kirish (import)dan iborat bo‘lgan aloqalar nima deb ataladi?

- A) erkin savdo zonasi
- B) valyuta bozori
- S) tashqi savdo
- D) integratsiya

84. Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga qachon asos solingan?

- A) 1948-yil 16-aprel
- B) 1946-yil 21-aprel
- S) 1945-yil 5-may
- D) 1951-yil 27-iyun

85. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash uchun qayta ishlash sanoatining sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi necha foizdan kam bo‘lmasligi kerak?

- A) 50%dan
- B) 70%dan
- S) 60%dan

D) 30%dan

86. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun mashinasozlikning mashina ishlab chiqarishdagi ulushi necha foizdan kam bo'lmasligi kerak?

A) 20 % dan

B) 25 % dan

S) 40 % dan

D) 15 % dan

87. Inflatsiya darajasi necha foizdan oshmaganda mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid bo'lmaydi?

A) 10 %

B) 20%

S) 30%

D) 15%

88. Yashash minimumi bo'yicha mamlakat mintaqalarining differentsiatsiyasi necha martadan oshganda xavfsizlik chegarasi buziladi?

A) 2 martadan

B) 3 martadan

S) 1,5 martadan

D) 5martadan

89. Mamlakat rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari ?

A) aholi jon boshiga o'rtacha daromad

B) aholi jon boshiga YAIM hajmi

S) mamlakat YAMD hajmi

D) sof mahsulot

91. O'zbekiston iqtisodiy siyosati nechta tamoyilga asoslanadi?

A) uchta

B) beshta

- S) ikkita
- D) to'rtta

92. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida sanoatning qaysi tarmoqlari ustunlik qiladi?

- A) energetika
- B) gaz sanoati
- S) neft
- D) tog'-kon sanoati

93. Qaysi ko'rsatkich umr ko'rish uzunligi bo'yicha xavfsizlik chegarasini bildiradi?

- A) 60 yil
- B) 50 yil
- S) 70 yil
- D) 75 yil

94. Integratsiya subyektlari:

- A) davlat
- B) jismoniy shaxslar
- S) yuridik shaxslar
- D) barcha javoblar to'g'ri

95. Xavfsizlik chegarasi saqlanishi uchun ichki iste'molda import ulushi necha foizni tashkil qilishi kerak?

- A) 20% dan oshmasligi kerak
- B) 40%
- S) 30% dan oshmasligi kerak
- D) 10%

96. Yashirin iqtisodiyot—bu?

- A) soliqlarning ko'payishi yoki taqchilikning ortishi
- B) daromadlarning yashirin ko'rinishi yoki soliqlarni to'lamaslik
- S) jamg'arilgan mablag'lar yoki investitsiya

D) korxonalar ixtiyoridagi daromad yoki mulklar

97 Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik chegarasi saqlanishi uchun byudjet tanqisligi necha foizdan oshmasligi kerak?

A) 7% dan

B) 3% dan

S) 4% dan

D) 5% dan

98. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmida mahsulotlarning yangi turlarining ulushi necha foizdan kam bo'lmaganda xavfsizlik chegarasi buzilmaydi?

A) 3 % dan

B)10 % dan

S) 6 % dan

D) 5 % dan

99. Milliy valyutaning pariteti va kursi o'rtasida yuzaga kelgan farqni bartaraf etishda qo'llaniladigan vositani ko'rsating.

A) devalvatsiya

B) denominatsiya

S) stagflatsiya

D) nullifikatsiya

100. Valyuta intervensiyasi nima maqsadda o'tkaziladi?

A) milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash maqsadida

B) milliy valyuta kursining keskin tebranishiga barham berish maqsadida

S) milliy valyutaning pariteti va kursi o'rtasida yuzaga kelgan farqni bartaraf etishda

D) xorijiy valyutalar taklifini barqarorlashtirish maqsadida

101. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi (yangi tahrir) qonuni qachon qabul qilingan?

- A) 1993-yil 7-may
- B) 2003-yil 11-dekabr
- S) 2003-yil 8-oktabr
- D) 2007-yil 6-may

102. Markaziy bankning hisob stavkasi:

A) Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan berilgan kreditning foiz stavkasi

B) Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan berilgan kreditlarning foiz stavkasi

S) Markaziy bankning overnayt kreditlarining foiz stavkasi

D) Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga xorijiy valyutani garovga olish yo‘li bilan berilgan kreditlarning foiz stavkasi

103. O‘zbekistonda milliy valyutani xorijiy valyutalarga erkin konvertatsiya qilishni to‘liq ta‘minlash qachondan boshlab joriy qilindi?

- A) 2003-yil 8-oktabr
- B) 2003-yil 11-dekabr
- S) 2017-yil 1-yanvar
- D) 2017-yil 5-sentabr

104. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» Farmoni qachon qabul qilingan?

- A) 2016-yil 26-oktabrdagi (PF-4853-sonli)
- B) 2014-yil 26-oktabrdagi (PF-4550-sonli)

S) 2001-yil 5-noyabrdagi (PF-43-sonli)

D) 2015-yil 12-martdagi (PF-1253-sonli)

105. Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki (ETTB) qachon va nima maqsadda tashkil etilgan?

A) 1982-yilda Londonda tashkil qilingan bo‘lib – Markaziy va Sharqiy Yevropaning sobiq sotsialistik tuzumda bo‘lgan mamlakatlarni bozor iqtisodiyotiga o‘tishiga yordam berishdan iborat

B) 1990-yilda Londonda tashkil qilingan bo‘lib – Markaziy va Sharqiy Yevropaning sobiq sotsialistik tuzumda bo‘lgan mamlakatlarni bozor iqtisodiyotiga o‘tishiga yordam berishdan iborat

S) 1992-yilda Parijda tashkil qilingan bo‘lib – Markaziy Yevropaning sobiq sotsialistik tuzumda bo‘lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirishga kreditlar ajratishdan iborat

D) 1995-yilda Italiyada tashkil qilingan bo‘lib – Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotini rivojlantirishga yordam berishdan iborat

106. Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot bankining funksiyalari nimalardan iborat?

A) Yevropa mamlakatlari valyuta tizimining barqarorligini ta’minlash

B) Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti barqarorligini ta’minlash

S) rivojlanayotgan mamlakatlar valyuta tizimi barqarorligini ta’minlash

D) o‘tish davri mamlakatlari iqtisodiyoti barqarorligini ta’minlashga ko‘maklashish

107. 2017-yil “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”ning asosiy maqsadi nimadan iborat?

A) inson, uning hayoti, ozodligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa ajralmas huquq hamda erkinliklarini muqaddas sanalishi

B) erkin demokratik davlat barpo etilishi

S) fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirish masalalari

D) fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirish

108. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi nechanchi yillarni o‘z ichiga qamrab oladi?

A) 2017-2021-yillar

B) 2017-2019-yillar

S) 2017-2020-yillar

D) 2018-2021-yillar

109. Strategiya — bu

A) yangilanish jarayonlarining haqiqiy harakatlar dasturidir

B) iqtisodiy rivojlanish dasturi

S) informatsion texnologiyalarga asoslangan dastur

D) oldindan rejalashtirilgan istiqbolli chora-tadbirlar dasturi

110. Har bir inson o‘zining hamda oilasining salomatligi va farovonligini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan turmush darajasiga ega bo‘lishi, jumladan, turar-joyiga ega bo‘lish huquqiga egadir. Ushbu modda qaysi qonun hujjatida aks etgan?

A) Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi

B) O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;

S) Mehnat kodeksi

D) BMT rezolyutsiyalari

111. “Islohot-islohot uchun emas, inson manfaatlari uchun” tamoyili asosida qanday davlat siyosati amalga oshiriladi?

A) fuqarolarni ijtimoiy muhofaza qilish

B) jamiyatning himoyaga muhtoj qatlamlarini, yetim bolalar va ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni qoʻllab-quvvatlash

S) imkoniyati cheklangan shaxslarni qoʻllab-quvvatlash

D) barcha javoblar toʻgʻri

112. World Happiness Index” (“Dunyoning eng baxtli mamlakatlari”) yangi reytingida Oʻzbekiston nechanchi pogʻonani egallagan?

A) 158 ta mamlakat orasida 44-pogʻonani

B) 158 ta mamlakat orasida 43-pogʻonani

S) 158 ta mamlakat orasida 46-pogʻonani

D) 158 ta mamlakat orasida 47-pogʻonani

113. Harakatlar strategiyasining 3.4-bandi qanday nomlanadi?

A) iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqayini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini ragʻbatlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish

B) mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirish, har tomonlama qoʻllab-quvvatlash, qulay ishbilarmonlik muhiti yaratishning huquqiy asoslarini muntazam takomillashtirish

S) ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish

D) tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish va davlat xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq tartibotlarni yanada takomillashtirish

114. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi tadbirkorlik subyektlari huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakili (biznes ombudsman)ning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

A) tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sohasida davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda ishtirok etish

B) tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlari normalari va talablarining amalda ro'yobga chiqarilayotganligini o'rganish

S) davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat qiluvchi organlar, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishi yuzasidan nazoratni amalga oshirish

D) barcha javoblar to'g'ri

115. Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi bugungi kunda necha foizni tashkil etadi?

A) 66 foizni

B) 56 foizni

S) 52 foizni

D) 47 foizni

116. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan yurtimizda tadbirkorlik subyektlariga yanada kengroq

imkoniyatlar yaratish maqsadida 2016-yil 5-oktabrda qanday Farmon qabul qilindi?

A) “Ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”

B) “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya iqlimi va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”

S) “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta‘minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”

D) “Ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”

117. Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida ish bilan band aholini necha foizi mehnat qilmoqda?

A) 67foizi

B) 70 foizi

S) 74 foizi

D) 77 foizi

118. O‘zbekistonda milliy valyutani xorijiy valyutalarga erkin konvertatsiya qilishni to‘liq ta‘minlash qachondan boshlab joriy qilindi?

A) 2003-yil 8-oktabr

B) 2003-yil 11-dekabr

S) 2017-yil 1-yanvar

D) 2017-yil 5-sentabr

119. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha

Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoniga asosan mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash bo‘yicha nechta investitsiya loyihalar amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan?

A) umumiy qiymati qariyb 40 mlrd. dollarga teng bo‘lgan 649 ta

B) umumiy qiymati qariyb 50 mlrd. dollarga teng bo‘lgan 150 ta

S) umumiy qiymati qariyb 60 mlrd. dollarga teng bo‘lgan 180 ta

D) umumiy qiymati qariyb 70 mlrd. dollarga teng bo‘lgan 359 ta

120. Doing Business reyting agentligining indikatorlariga asosan 2016-yilda O‘zbekiston “yangi biznesni qo‘llab-quvvatlash” bo‘yicha 189 ta davlat ichida nechanchi o‘rinni band etgan?

A) 42-o‘rinni

B) 55-o‘rinni

S) 82-o‘rinni

D) 5-o‘rinni

121. Mintaqaviy mojaro - ...

A) ikki mamlakat o‘rtasidagi yechilmagan muammolar

B) bu ikki va undan ortiq chegaradosh davlatlar o‘rtasidagi siyosiy qarama-qarshilik

S) alohida olingan davlat ichidagi mojaro

D) bir necha mamlakatlar o‘rtasidagi va darajasidagi tarixiy, siyosiy, etnik muammolar

122. Geosiyosat nima?

A) jamiyatdagi barcha kuch va harakatlar

B) mamlakatning istiqbolli intilishlari

S) davlatning imkoniyatlarini hisobga olib yuritilayotgan faoliyat

D) mamlakat yoki mintaqaning geografik joylashuvi

123. Xalq hokimiyatidagi siyosiy tuzum shakli:

A) demokratiya

B) anarxiya

S) monarxiya

D) oligarxiya

124. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining asosiy g‘oyasi...

A) insonni va uning hayotini erkinlik bilan ta‘minlash bozor munosabatlariga keng yo‘l ochib, savdo munosabatlarini rivojlantirish va mustahkamlashdir

B) insonni, uning hayotini, erkinligi, sha‘n-shavkati va qadr-qimmatini hammadan yuqori qo‘yadigan umuminsoniy tamoyillarga tarafdorlikdir

S) inson huquqlarini himoya qiluvchi huquq organlarining jamiyatdagi ahamiyatini yanada oshirish va umuminsoniy tamoyillarga tarafdorlikdir

D) o‘tish tajribalaridan foydalanib, ijtimoiy-iqtisodiy hayotni isloh qilish va unga tub o‘zgarishlar kiritishdir

125. Millatlararo totuvlik – bu ...

A) iqtisodiy hodisa

B) siyosiy voqelik

S) ma‘naviy- axloqiy hodisa

D) falsafiy qoida

126. Mamlakat uchun asosiy tahdid, bu ...

A) xalqaro terrorizm tahdidi

B) diniy ekstremizm tahdidi

S) korrupsiya tahdidi

D) ichki tahdid

127. O‘zbekiston tashqi siyosatida qanday amaliy prinsiplariga asoslanadi?

A) boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, kuch ishlatmaslik yoki tahdid qilmaslik

B) teng huquqlilik va o‘zaro manfaatdorlik, tenglar orasida teng bo‘lish, mafkuraviy qarashlardan qat’i nazar ochiq-oydinlik, barcha davlatlar bilan keng tashqi aloqani o‘rnatish, ichki milliy qonunlardan xalqaro huquq normalarining ustuvorligini tan olish, o‘zaro manfaatdorlik, umumbashariy qadriyatlarining ustuvorligi

S) chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, davlatlarning suvereniteti, tengligi

D) faqat A va S javoblar to‘g‘ri

128. 2012-yil 10-sentabrdagi O‘RQ-330-sonli “O‘zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasi”da belgilab berilgan mintaqaviy va xalqaro siyosati, bu ...

A) Afg‘onistonda tinchlik va barqarorlikka erishishga ko‘maklashish, Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hudud yaratish

B) MDHga a‘zo mamlakatlar, AQSH, Rossiya va Yevropa, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalarni yo‘lga qo‘yish

S) transchegaraviy daryolarning suv resurslaridan samarali va oqilona foydalanish

D) A va S javoblar to‘g‘ri

129. Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik va barqarorlikka eng katta xavf-xatar - bu ...

A) Afg‘onistonda o‘ttiz yildan ziyod davom etayotgan urushdir

B) ekologik muammolar

S) buyuk davlatchilik shovinizm va agressiv millatchilik

D) etnik va millatlararo ziddiyatlar va terrorizm

130. Transchegaraviy suv obyektlaridan foydalanish bo'yicha xalqaro Konvensiyalarni ko'rsating.

A) transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi Konvensiya, Xelsinki, 1992-yil 17-mart, Xalqaro suv oqimlaridan kema qatnovisiz foydalanish huquqlari to'g'risidagi Konvensiya, Nyu-York, 1997-yil 21-may

B) atrof-muhitning muhofazasi bo'yicha xalqaro konferensiya. Rio-de-Jeneyro 1992-yil. Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi Konvensiya, Xelsinki, 1992-yil 17-martda

S) ekologik axborotlarni yetkazish va undan jamoatchilikni qaror qabul qilish jarayonida ishtiroki to'g'risida Konvensiya

D) transchegaradosh havo atmosferasini ifloslanish to'g'risidagi Konvensiya. Xalqaro suv oqimlaridan kema qatnovisiz foydalanish huquqlari to'g'risidagi Konvensiya , Nyu-York, 1997-yil 21-mart

131. Suv resurslaridan samarali foydalanishni qanday tushunasiz?

A) tabiat muhofazasi to'g'risidagi barcha qonun va qoidalarga to'la rioya qilgan holda ulardan jamiyatga faqat hozirgi kunda emas, balki tasavvur qilish mumkin bo'lgan uzoq kelajakda ham eng yuqori samara olishni ta'minlovchi foydalanishni tushunaman

B) suv resurslaridan navbatma-navbat tartibda foydalanishni tushunaman

S) suv resurslaridan limit asosida foydalanishni tushunaman

D) suv resurslaridan dastlab eng katta iqtisodiy samara beruvchi ekinlarni keyin qolgan ekinlarni sug'orish uchun foydalanish tartibini tushunaman

132. O'zbekiston Prezidenti SH.M.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-chi sessiyasida qilgan ma'ruzasida:

A) afg'on fojiasiga insonparvarlik nuqtayi nazaridan munosabatda bo'lishga chaqiradi

B) iqtisodiy, madaniy aloqada bo'lishga chaqiradi

S) Tolibonlarni rasmiy hukumat bilan o'zaro kelishuvga chaqiradi

D) jamiyatda tinchlik va barqarorlikni mustahkam o'rnatishga chaqiradi

133. Afg'onistondagi qurolli mojarolar, qonli to'qnashuvlar qariyb necha yildan buyon davom etmoqda?

A) 40 yil

B) 50 yil

S) 20 yil

D) 100 yil

134. Dunyo aholisining qancha qismini yoshlar tashkil etadi?

A) 1,5 milliarddan ortiq

B) 4 milliarddan ortiq

S) 2 milliarddan ortiq

D) 3 milliarddan ortiq

135. Bola deganda kim tushuniladi?

A) maktabda o'qiyotgan shaxs

B) ota-ona uchun har qanday yoshdagi farzand boladir

S) 18 yoshga yetmagan shaxslar

D) 30 yoshga yetmagan shaxslar

136. Yoshlar deganda kimlar tushuniladi?

- A) 14 yoshdan 30 yoshgacha bo‘lgan shaxslar
- B) bolalik davridan boshlab 30 yoshgacha bo‘lganlar
- C) oila qurmagan, biroq 30 yoshdan oshmaganlar
- S) barcha turdagi ta’lim muassasalarida tahsil olayotganlar

137. Nima uchun O‘zbekiston Prezidenti Yoshlar huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro shartnomani qabul qilish lozimligini aynan BMT minbaridan turib taklif etdi?

A) chunki kimning qayerda taklif kiritishi uning o‘z xohish-irodasiga bog‘liqdir

B) chunki xalqaro miqyosda kiritiladigan takliflar faqat BMT minbaridan turib aytiladi

S) chunki boshqa tashkilotlarda bunday taklifni kiritishning imkoni mavjud emas

D) chunki BMT sayyoramizning deyarli barcha davlatlarini qamrab olgan yirik xalqaro tashkilot sanaladi

138. “O‘zbekiston xalqini, millatidan qat’i nazar, O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi”. Ushbu qoida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddasida o‘z aksini topgan.

- A) 7-moddasida
- B) 8-moddasida
- S) 17-moddasida
- D) 28-moddasida

139. O‘zbekiston Republikasi Prezidentining 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasida investitsiyalarga qanday ta’rif berildi?

- A) investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri
- B) investitsiya – bu kelajak poydevori
- S) investitsiya – bu taraqqiyot asosi

D) investitsiya – bu faol pul mablag‘laridir

140. “Yurtimizda yashayotgan har qaysi inson millati, tili va dinidan qat’i nazar, erkin, tinch va badavlat umr kechirishi, bugun hayotdan rozi bo‘lib yashashi – bizning bosh maqsadimizdir”- degan Prezident Sh. Mirziyoyevning qaysi ma’ruzasida tilga olib o‘tilgan?

A) 2017-yil 22-dekabrda Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasida

B) 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasida

S) qishloq xo‘jaligi xodimlari bilan o‘tkazilgan uchrashuvda

D) BMT bosh assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan ma’ruzasida

141. O‘rta muddatli byudjetlashtirish nima?

A) odatda, uch yil muddatga rejalashtiriladigan byudjet jarayoni

B) byudjetning amal qilish rejasini bir necha yilga (asosan 3-5 yil) mo‘ljallangan davlat xarajatlarini amalga oshirish uchun mavjud resurslarni hisoblash, o‘zidan oldingi moliya yilidagi byudjetning vorisi bo‘lgan holda kelgusi moliya yillariga zamin yaratuvchi byudjet amaliyoti

S) davlatning muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lgan moliyaviy hujjati

D) byudjetning amal qilish rejasini bir necha yilga (asosan, 3-5 yil) mo‘ljallangan davlat xarajatlarini amalga oshirish uchun mavjud resurslarni hisoblash, amaldagi va yangi strategik loyihalarning qiymatini hisob-kitob qilish, shuningdek, xarajatlarga oid majburiyatlarni ko‘zlangan natijalar bilan qonuniy bog‘lashga yo‘naltirilgan o‘zidan oldingi moliya yilidagi

byudjetning vorisi bo'lgan holda kelgusi moliya yillariga zamin yaratuvchi byudjet amaliyoti

142. 2018-yilda mamlakatimizda YAIMning o'sish sur'atlari necha foizni tashkil etdi?

- A) 7,3%
- B) 5,2%
- S) 6,3%
- D) 7,0 %

143. 2019-yilda mamlakatimizda YAIMning o'sish sur'atlari necha foizni tashkil etishi prognoz qilinmoqda?

- A) 5,4%
- B) 5,2%
- S) 6,3%
- D) 5,7 %

144. 2019-yilda mamlakatimizga qancha miqdorda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etish ko'zda tutilgan?

- A) 1,6 milliard dollar
- B) 3,1 milliard dollar
- S) 2,7 milliard dollar
- D) 2,2 milliard dollar

145. 2018-yil yakunlariga ko'ra mamlakatimizda inflatsiya sur'atlari necha foizni tashkil qildi?

- A) 22 %
- B) 16,7 %
- S) 15,5 %
- D) 16,8 %

146. Raqamli iqtisodiyot nima?

A) ishlab chiqarish, davlat va boshqaruv jarayonlariga raqamli axborot texnologiyalarini doimiy joriy etib borish asosida shakllangan iqtisodiy faoliyat

B) raqamli texnologiyalarga asoslangan va raqamli makonda amalga oshiriluvchi iqtisodiy faoliyat

S) A va V javoblar to'g'ri

D) internet texnologiyalaridan keng foydalaniluvchi internet banking xizmatlari

147. Raqamli iqtisodiyot mahsulotlari keltirilgan qatorni toping.

A) elektron pochta, bulutli xizmatlar, elektron imzo

B) **internet banking**, internet orqali chakana savdo, internet-reklama, kriptovalyutalar

S) kriptovalyutalar

D) internet-o'yinlar, elektron to'lovlar

148. 2018-yilning yakunlari bo'yicha O'zbekiston Innovatsiyalarning global indeksi reytingida dunyoning 126 ta mamlakati orasida nechanchi o'rinni egalladi?

A) 76-o'rinni

B) 152-o'rinni

S) 98-o'rinni

D) O'zbekiston bunday reytingga kiritilmagan

149. 2018-yilning yakunlari bo'yicha O'zbekiston Iqtisodiy erkinlik indeksi reytingida dunyoning 180 ta mamlakati orasida ___ o'rinni egalladi?

A) 76

B) 152

S) 98

D) 105

150. “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili” Davlat dasturi doirasida 21 trillion so‘m va 1 milliard dollarga teng bo‘lgan qancha loyiha amalga oshirildi?

- A) 8130 ta loyiha
- B) 131 mingta loyiha
- S) 76 mingta loyiha
- D) 105 mingta loyiha

151. 2019-yilda davlat byudjeti defitsiti ____ trillion so‘m atrofida bo‘lishi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan ___ foiz bo‘lishi rejalashtirilmoqda.

- A) 4,5 va 1,1
- B) 3,7 va 1,1
- S) 5,4 va 2,1
- D) 4,3 va 1,1

152. 2019-yilda barcha manbalar hisobidan qariyb ____ trillion so‘mlik yoki 2018-yilga nisbatan ____ foiz ko‘p investitsiyalarni o‘zlashtirish mo‘ljallanmoqda.

- A) 123 va 16
- B) 138 va 16
- S) 134 va 16
- D) 136 va 16

GLOSSARIY

Axborot xuruji– jamiyat a'zolarining ruhiyatiga, xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish.

Aholi bandligi — mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy mehnatda qatnashish darajasi, qonunchilikka zid bo'lmagan tarzda fuqaroning shaxsiy va ijtimoiy talablarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyati.

Aholi bandligi sohasidagi davlat siyosati — davlat tomonidan fuqarolarning mehnatga, to'liq, samarali va erkin tanlangan bandlikka bo'lgan huquqlarini ta'minlash bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyat.

Aholining umumiy daromadi — pul daromadlari va natura shaklidagi daromadlar hamda doimiy asosda, takrorlanuvchi xususiyatga ega bo'lgan, yillik yoki undan kam vaqt oralig'idagi davrda uy xo'jaligi yoki uning alohida a'zolariga tushadigan tushumlardan tarkib topadi.

Barqaqorlik – tinchlik-osoyishtalik va ijodiy mehnat muhiti qat'iy, uzil-kesil mustahkam o'rnatilgan muhim sharoit. Barqarorlik har qanday bunyodkorlik faoliyatining zamini va zaruriy sharti hisoblanadi.

Bitim – fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlar. Bitimlar bir taraflama, ikki taraflama yoki ko'p taraflama (shartnomalar) bo'lishi mumkin. Bitim tuzish uchun qonun hujjatlariga yoki taraflarning kelishuviga muvofiq bir tarafning xohishi zarur va yetarli bo'lsa, bunday bitim bir taraflama bitim hisoblanadi. Shartnoma tuzish uchun ikki taraf (ikki taraflama bitim) yoki uch yoxud undan ko'p taraf (ko'p taraflama bitim) kelishib xohish bildirgan bo'lishi kerak.

Valyuta birjasi – xorijiy valyutalar oldi-sotdi qilinadigan birja bozori.

Valyuta zaxirasi – biror-bir mamlakatning xorijiy valyutalardagi mablagʻlari.

Valyuta intervensiyasi – Markaziy bank tomonidan milliy valyutaning favqulodda yuzaga keladigan keskin tebranishlariga barham berish maqsadida xorijiy valyutani sotib olinishi yoki sotilishi. Odatda, bitta xorijiy valyuta intervensiya vositasi hisoblanadi. Oʻzbekistonda AQSH dollari valyuta intervensiyasi vositasi hisoblanadi.

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir.

Valyuta siyosati valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish tadbirlarining yigʻindisi.

Globalashuv – iqtisodiy taraqqiyotning industrial bosqichidan postindustrial bosqichiga oʻtish davrining mahsuli boʻlib, jahon hamjamiyatining bugungi kundagi taraqqiyoti bosqichini ifodalovchi jarayon.

Geosiyosiy muvozanat – maʼlum bir hududdagi mavjud siyosiy vaziyatni barqarorlashtirish.

Giperinflatsiya – tovarlar bahosi va pul massasining yuqori surʼatlarda oshib ketishi. Giperinflatsiyada baholarning oylik oʻsish surʼati 50 foiz va undan yuqori boʻladi.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari oʻrtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xoʻjalik tarzida amal qilishga asoslangan munosabatlar.

Davlat qarzi – davlatning toʻlanmagan zayomlar va ularning berilmagan foizlarini aks ettirgan barcha qarzlarning umumiy summasi. Davlat qarzi ikki xil boʻladi: ichki va tashqi qarz.

Davlat suvereniteti – davlatning boshqa davlatdan, uning ichki va tashqi ishlari hamda tashqi munosabatlarida to‘la mustaqilligi. Suverenitet davlat hokimiyatining muhim belgisi sanaladi.

Devalvatsiya– milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan qadrsizlanishi.

Demarkatsiya (fransuzcha chegaralarni o‘rnatish) – u yoki bu mulohazaning ilmiy yoki noilmiyligini aniqlash mezon.

Demokratiya – konstitutsiyaviy tuzumning xalq hokimiyatchiligi va siyosiy plyuralizm, fuqarolarning erkinligi va tengligi, inson huquqlarining daxlsizligi kabilarini e’tirof etishga asoslangan davlatning siyosiy rejimi.

Denominatsiya – yangi pul birligini ma’lum nisbatda eski pul birligiga almashtirilishi. O‘zbekistonda milliy valyuta 1994-yilning 1-iyulidan boshlab muomalaga kiritilganda yangi valyuta so‘m eski valyuta-so‘m - kuponga 1 ga 1000 nisbatda almashtirilgan edi.

Denonsatsiya (fr. Denouncer - bekor qilmoq) – xalqaro shartnomaning bir tomonlama bekor qilinishi. Denonsatsiya shartnomaning o‘ziga muvofiq yoki xalqaro huquqning boshqa normalariga ko‘ra amalga oshiriladi. Denonsatsiya shartnomaning buzilishi hisoblanmaydi, balki shartnomaning huquqiy bekor qilinishi hisoblanadi.

Deflatsiya – tovarlar va xizmatlar bahosining pasayishi.

Diversifikatsiya – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyati sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Diniy bag‘rikenglik – turli din vakillari e’tiqodidagi mavjud aqidaviy farqlardan qat’i nazar, ularning yonma-yon va o‘zaro

tinch-totuv yashashi hamda har bir diniy ta'limotga hurmat bilan qarash.

Diniy ekstremizm – jamiyat uchun an'anaviy bo'lgan diniy qadriyatlar va aqidalarni rad etish, ularga zid bo'lgan g'oyalarni aldov va zo'rlik bilan targ'ib qilishga asoslangan nazariya va amaliyot; diniy tashkilotlardagi o'ta mutaassib guruhlarining ashaddiy reaksiya, dinni niqob qilib olgan, uning qonun-qoidalariga mafkuraviy tus berib, undan o'zlarining strategik geosiyosiy maqsadlariga erishish yo'lida foydalanishga qaratilgan diniy-siyosiy hodisa.

Davlat-xususiy sheriklik – davlat organlarining nodavlat-notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini, shu jumladan, tarmoq, hududiy dasturlarni, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarni hamda fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor bo'lgan boshqa qarorlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish borasidagi hamkorligi.

Diskont siyosati – mamlakat to'lov balansi va valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida Markaziy bankning diskont stavkasini o'zgartirish siyosati.

Diversifikatsiya (lotincha *diversus* - har xil, *facere* - qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish. Diversifikatsiya jarayoni iqtisodiyot tarmoqlarida olib borilayotgan modernizatsiya va tarkibiy o'zgarishlar bilan bevosita uyg'unlashgan.

Diversifikatsiya strategiyasi – korxonalar faoliyatini mavjud mahsulotlar va bozorlar turini kengaytirish orqali rivojlanish strategiyasi. Diversifikatsiya strategiyasi korxonalarining ishlab

chiqarish va tijorat faoliyatini rivojlantirishning eng yetakchi zamonaviy tendensiyalaridan biri hisoblanib, u orqali korxonalarining bozor sharoitida vujudga keladigan turli qaltisliklarga bo'lgan raqobatdoshligini oshiradi. Diversifikatsiya strategiyasi – korxonalarda yangi mahsulotlar liniyalarini ishga tushirish, qo'shma korxonalar tuzish, boshqa korxonalarni sotib olish va boshqa turli uslublarda amalga oshirilishi mumkin.

Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki (YTTB) bsh bo'limi Londonda joylashgan bo'lib, 1990-yil 29-maydagi kelishuvga asosan Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarini bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan xalqaro moliyaviy tashkilot.

Yoshlarga oid davlat siyosati – davlat tomonidan amalga oshiriladigan hamda yoshlarni ijtimoiy jihatdan shakllantirish va ularning intellektual, ijodiy va boshqa yo'nalishdagi salohiyatini kamol toptirish uchun shart-sharoitlar yaratilishini nazarda tutadigan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy chora-tadbirlar tizmi.

Yoshlar (yosh fuqarolar) – o'n to'rt yoshga to'lgan va o'ttiz yoshdan oshmagan shaxslar.

Yosh oila–er-xotinning ikkisi ham o'ttiz yoshdan oshmagan oila yoxud farzand (bola) tarbiyalab voyaga yetkazayotgan o'ttiz yoshdan oshmagan yolg'iz otadan yoki yolg'iz onadan iborat bo'lgan oila, shu jumladan, nikohdan ajralgan beva erkak (beva ayol).

Yosh mutaxassis — oliy yoki o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasasini bitirgan, ta'lim muassasasini bitirganidan so'ng olgan ixtisosligi bo'yicha uch yil ichida ishga kirgan va ma'lumoti to'g'risidagi hujjatda ko'rsatilgan ixtisosligi bo'yicha

ishlayotganiga uch yildan ko'p bo'lmagan o'ttiz yoshdan oshmagan xodim.

Yoshlar tadbirkorligi — yuridik shaxs tashkil etmagan holda yosh fuqarolar tomonidan, shuningdek, ta'sisчилari yosh fuqarolar bo'lgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyati.

Yoshlar va bandlik — ijtimoiy yetuklikka erishish davrini boshdan kechirayotgan o'n besh yoshdan o'ttiz yoshgacha bo'lgan ijtimoiy demografik guruhlarining ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilganlik muammosi.

Jahon banki guruhi – Birlashgan millatlar tashkilotining ixtisoslashgan moliya instituti hisoblanib, asosiy maqsadi ishlab chiqarish kapital qo'yilmalari uchun qulay sharoitlar yaratish, xalqaro uzoq muddatli investitsiyalar oqimini rag'batlantirishdan iborat.

Iqtisodiy xavfsizlik— iqtisodiy kategoriya bo'lib, iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarining himoyalangan holatini ifodalaydi.

Iqtisodiy sohadagi terrorizm – terrorchilarning iqtisodiy manfaatga erishish maqsadida raqiblariga, aholining turli qatlamlari va guruhlariga, davlatlar va ularning boshliqlariga ta'sir o'tkazishi.

Ijtimoiy terrorizm – jinoyatchilik miqyoslarining kengayishi, kriminal vaziyatning keskinlashuvi, umumiy ijtimoiy beqarorlikning vujudga kelishi.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezoni – iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy holatni baholash.

Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko‘rsatkichlari – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarning miqdor jihatdan ifodalanishi.

Ijtimoiy investitsiyalarga inson salohiyatini, ko‘nikmalarini va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek, nomoddiy ne‘matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar kiradi.

Investitsiyalar – iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne‘matlar hamda ularga doir huquqlar;

Investitsiyalarni kafolatlash bo‘yicha ko‘p tomonlama agentlik (MIGA)–investor va kreditorlarga siyosiy risklarning sug‘urtasi va rivojlanayotgan mamlakatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishda yordam berish maqsadida kreditlar sifatini oshirish xizmatlarini ko‘rsatadi.

Investitsion bahslarni tartibga solishning xalqaro markazi (ICSID)–investitsion bahslarni arbitrajda ko‘rib chiqilishi va tartibga solishning xalqaro mexanizmlarini ta‘minlaydi.

Investitsion muhit – muayyan mamlakatga (yoki hududga) investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini belgilaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, siyosiy va boshqa shart-sharoitlar mavjudligining ijobiy yoki salbiy tomonlarini anglatadi.

Investitsiya faoliyati – investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq harakatlari majmui.

Investitsiya faoliyati ishtirokchisi investorning buyurtmalarni bajaruvchi sifatida investitsiya faoliyatini ta‘minlovchi investitsiya faoliyati subyekti.

Investor – o‘z mablag‘larini, qarzga olingan va jalb etilgan mablag‘larni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek, intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga investitsiyalashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti;

Innovatsiya investitsiyalariga – yangi yoki takomillashtirilgan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni), ishlab chiqarish jarayonini, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda yangi marketing uslubini yoki tashkiliy uslubni ishlab chiqish va o‘zlashtirishga kiritiladigan investitsiyalar kiradi.

Ichki tahdidlar – mamlakat ichida vujudga keladigan tahdidlar.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash taktikasi – tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash borasida aniq bir chora-tadbirlarni qo‘llash.

Iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi – uzoq muddatli istiqbolda tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash borasidagi maqsad va vazifalar yig‘indisi.

Inflatsiya – tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi natijasida muomalada ortiqcha pul massasining paydo bo‘lishi va shuning asosida pulning qadrsizlanishi.

Islom – so‘zi arabcha bo‘lib, «xudoga o‘zini topshirish», «itoat», «bo‘ysunish» ma‘nosini anglatadi .

Islom taraqqiyot banki (ITB) 1973-yilda tashkil etilib, asosiy maqsadi a‘zo mamlakatlar va musulmon uyushmalarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga yordam berishdan iborat.

Iqtisodiy samara – qo‘yilgan kapitalning investitsiyalash natijasida olingan natijasi bo‘lsa, iqtisodiy samaradorlik esa olingan iqtisodiy samara yoki investitsiya natijasida olingan foyda bilan investitsiya miqdori o‘rtasidagi munosabatni bildiradi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa tarmoqlarini oladi.

Iqtisodiy o'sish – real yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning o'sishi.

Korxonalar (firma)ning iqtisodiy xavfsizligi – ma'muriyat va personal tomonidan amalga oshiriladigan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy va injener-texnik chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarning ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holati.

Kapital investitsiyalarga asosiy fondlarni vujudga keltirish va takror ishlab chiqarishga, shu jumladan, yangi qurilishga, modernizatsiyalashga, rekonstruksiya qilishga, texnik jihatdan qayta jihozlashga, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar kiradi.

“Korrupsiya” – lotincha (corruptio) so'zidan olingan bo'lib, buzilish degan ma'noni anglatadi. Korrupsiya – xavfsizlikka tahdid soluvchi hodisa va xufyona iqtisodiyotning ko'rinishidir.

Korrupsiyaga qarshi kurashish – korrupsiyaga oid holatlarni aniqlash, ularga barham berish, shuningdek, korrupsion jinoyatlarning sodir etilishi sabablarini va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, bartaraf etish maqsadida chora-tadbirlar amalga oshirish.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi — korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish komissiyasi.

Milliy xavfsizlik – manfaatlarni himoyalashning umumiy shakli sifatida manfaat va ehtiyojlarni qondirish, moddiy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lish va farovonlikka intilish to'g'risidagi barcha tasavvurlarni ifodalaydi.

Manfaatlar to'qnashuvi – shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta'sir ko'rsatayotgan yoxud ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelayotgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyat.

Mafkuraviy xavfsizlik – shaxs, millat, jamiyat, davlatning xilma-xil shakllarida namoyon bo'ladigan mafkuraviy tajovuzlar turli mafkuraviy markazlarning buzg'unchilik ta'siridan himoyalanganlik darajasi.

Moliyaviy piramida sxemasi – Internet - texnologiyalardan foydalangan holdagi odatiy moliyaviy piramida. Mazkur sxemada investorlar iqtisodiy jarayonga yangi ishtirokchilarni jalb qilgan holda daromad oladilar.

Ma'rifat – (arabcha -“orif”, “orifa” - “bilmoq”, “tanimoq” so'zidan), ko'pligi “maorif” - ta'lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, falsafiy, diniy g'oyalar majmui asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini o'stirishga qaratilgan faoliyat. “ma'rifat” tushunchasi “ma'naviyat” va “madaniyat” tushunchalari bilan

chambarchas bog‘langan; ma‘rifat tarixi jamiyat tarixining ajralmas qismidir.

Ma‘naviy meros – qadim zamonlardan beri ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan ma‘naviy boyliklar - siyosiy, falsaviy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me‘yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san‘at asarlari majmuidir

Ma‘naviyat – arabcha “ma‘nolar majmui”. Kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur va tushunchalari majmui. Ma‘naviyat “mafкура”, “tafakkur” tushunchalariga yaqin va ular bir-birini taqozo etadi. Ma‘naviyat insonning butun umri davomida uning kuchiga kuch qo‘shadigan, idrok va aql-zakovatini kengaytiradigan va mustahkamlaydigan vosita sanaladi. Ma‘naviyat ma‘naviy boyliklar, qadriyatlar davlat, xalq, millat, jamiyat, ayrim shaxslarning bebaho xazinasini va taraqqiyot manbaidir. Mustaqillik tufayli o‘zbek xalqining ko‘p asrlik boy tarixiy, ilmiy, madaniy va diniy merosini o‘rganish, undan xalqning umumiy va bebaho mulki sifatida foydalanishga keng yo‘l ochildi.

Millatlararo totuvlik – milliy istiqlol mafkurasining asosiy g‘oyalaridan biri bo‘lib, u muayyan hudud, davlatda turli millat vakillarining hamjihat yashashi, hamkorlikda faoliyat yuritishini ifodalovchi tushuncha.

Millatchilik – millatlarning tengligini inkor etib, o‘z millatini boshqa millatlardan yuqori qo‘yish, unga imtiyozlar yaratishga intilish, uning manfaatlarini boshqa millatlar manfaatlaridan afzal ko‘rish.

Milliy valyuta tizimi – bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Milliy ma‘naviyat – muayyan elat, millatga, uning ajdodlariga xos bo‘lgan g‘oyat qimmatli ma‘naviy boyliklardir

Milliy xavfsizlik – shaxs, jamiyat va davlatlarning hayotiy muhim manfaatlarini tashqi va ichki xavfdan qonun bilan kafolatlangan himoyasi.

Milliy o‘zlikni anglash – milliy o‘z-o‘zini anglash har millatning o‘zini real mavjud subyekt, muayyan moddiy va ma’naviy boyliklarni ifodalovchi yagona til, urf-odatlar, an’analar, qadriyatlar va davlatga mansubligini, manfaatlar va ehtiyojlar umumiyligini tushunib yetishidir. Milliy o‘z-o‘zini anglash, millat shakllanishi muayyan, nisbiy, yuqori bosqichining mezoni hisoblanadi.

Milliy g‘oya – muayyan millat hayotiga mazmun baxsh etadigan, uni ezgu maqsad sari yetaklaydigan fikrlar majmui. U millatning o‘tmishi, buguni va istiqbolini o‘zida mujassamlashtiradi, uning tub manfaatlarini, maqsadlarini ifodalaydi. Milliy g‘oya o‘z mohiyatiga ko‘ra, xalq, millat taqdiriga daxldor bo‘lgan, qisqa yoki uzoq muddatda hal etilishi kerak bo‘lgan vazifalar va mo‘ljallarni ham aks ettiradi.

Mintaqaviy xavfsizlik – ma’lum bir mintaqaga oid xavfsizlik. Masalan, markaziy osiyoda xavfsizlik, yaqin sharq xavfsizligi.

Mehnat resurslari – mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi ishlayotgan shaxslar.

Millat –(arab - *xalq*) kishilarning yagona tilda so‘zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatga ega bo‘lishi asosida tarixan tashkil topgan barqaror birligi.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB)– 1966-yilda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarini ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirishga yordam berish maqsadida tashkil etilgan.

Oziq-ovqat xavfsizligi – davlatning mamlakat va uning mintaqalarini oziq-ovqat bilan ta'minlash tizimida turli tabiiy ofatlar va favqulodda holatlar natijasida yuzaga keladigan buzilishlarni oldini olishga bo'lgan qodirligini ko'zda tutadi. "Xufyona iqtisodiyot"– bu jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar moddiy boyliklar va xizmatlarning xarajati. Alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi davlat boshqaruv organlaridan yashirinadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

Pragmatik – ish, harakat, faollik xususiyati.

Preventiv qo'llab-quvvatlash va likvidlik liniyasi–iqtisodiy siyosati asoslangan va ishonchli iqtisodiy determinatlarga ega bo'lgan mamlakatlar uchun instrument bo'lib, bozor, shu jumladan, moliya sektorining barqarorligi, mustahkam asosdagi tashqi iqtisodiy pozitsiya va iqtisodiy siyosatga kredit berish shartidir.

Ratifikatsiya – O'zbekiston konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekistonning xalqaro shartnomalari Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilinadi. O'zbekistonning xalqaro shartnomasini ratifikatsiya qilish to'g'risidagi Oliy Majlisning to'xtami — qaror shaklida qabul qilinadi. O'zbekistonning hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomalari; davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekistonning mudofaa qobiliyatiga daxldor masalalar bo'yicha shartnomalar; kuch ishlatishdan yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan o'zaro voz kechish to'g'risidagi shartnomalar; tinchlik shartnomalari va jamoa xavfsizlik to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekistonning boshqa davlatlar bilan hududiy chegaralanishi to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekistonning davlatlararo ittifoqlarda, xalqaro tashkilotlarda va boshqa birlashmalarda ishtiroki to'g'risidagi

shartnomalar; ijrosi amaldagi qonunlarning o'zgartirilishini yoki yangi qonunlar qabul qilinishini taqozo etadigan, shuningdek, O'zbekistonning qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan xalqaro shartnomalar ratifikatsiya qilinadi.

Ratsionalist – aqllilik xususiyati, oqilona yondashuv.

Referendum – qonunlarni va boshqa qarorlarni qabul qilish maqsadlarida jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari yuzasidan fuqarolarning umumxalq ovoz berishidir. Referendum saylovlar bilan bir qatorda xalq irodasining bevosita ifodasidir. Referendumda qabul qilingan qarorlar oliy yuridik kuchga ega bo'ladi va faqat referendum yo'li bilan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Referendum O'zbekistonning butun hududida o'tkaziladi. O'zbekistonning butun hududida joriy etilgan harbiy vaqt yoki favqulodda holat sharoitlarida, shuningdek, harbiy vaqt tugagan yoki favqulodda holat bekor qilingandan keyin uch oy davomida referendum o'tkazilmaydi. Referendum natijalari rasman e'lon qilingandan keyin bir yil davomida mazmun yoki ma'nosiga ko'ra xuddi shunday savol qo'yilgan referendum o'tkazilmaydi. Referendum fuqarolarning o'z xohish-irodasini umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri bildirishi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkaziladi. Qonunlar belgilangan tartibda o'zrning referendumini o'tkazish yo'li bilan qabul qilinishi mumkin.

RYInvestitsiyalar – investorning faoliyati natijasida olingan foydani (daromadni) muomalaga kiritish.

Rasmiy iqtisodiyot – bu davlat tomonidan kuzatiladigan va nazorat qilinishi mumkin bo'lgan iqtisodiyot.

Raqamli iqtisodiyot– raqamli makonda o'z faoliyatini amalga oshiruvchi raqamli obyektlar o'rtasidagi raqamli

munosabatlarning yig'indisi; ishlab chiqarish, davlat va boshqaruv jarayonlariga raqamli/axborot texnologiyalarini doimiy joriy etib borish asosida shakllangan iqtisodiy faoliyat.

Siyosiy barqarorlik – ma'lum bir davlat yoki mintaqada tinchlikni ta'minlashga qaratilgan izchil siyosat.

Siyosiy jarayonlar – davlat, mintaqa yoki jahon miqyosidagi siyosiy faoliyat harakati.

Siyosiy terrorizm – siyosiy arboblarga, ular o'tkazayotgan siyosatga, hukumatlarga ta'sir o'tkazish maqsadida amalga oshiriladigan harakatlar.

Separatizm – (lotin. - *ajralib chiqishga, alohida bo'lishga intilish*) hokimiyatni konstitutsiyaga zid yo'llar bilan qo'lga kiritishga intiluvchi kuchlarning siyosatga aralashishlari.

Tahdid – jamiyat, davlat va ularning subyektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladigan, ziyon-zahmat keltiradigan, xavf-xatar tug'diradigan omillar va shart-sharoitlar.

Terror – (lotincha “terror”) “qo'rqinch”, “dahshat” ma'nosini anglatadi.

Terrorchi – terrorchilik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etayotgan, shuningdek, terrorchilik faoliyatida ishtirok etish uchun xorijga chiqib ketishni yoxud O'zbekiston Respublikasi hududi orqali harakatlanishni amalga oshirgan shaxs.

Terrorizmni moliyalashtirish – terrorchilik tashkilotining mavjud bo'lishini, faoliyat ko'rsatishini, moliyalashtirilishini, terrorchilik faoliyatida ishtirok etish uchun xorijga chiqib ketishni yoki O'zbekiston Respublikasi hududi orqali harakatlanishni ta'minlashga, terrorchilik harakatini tayyorlash va sodir etishga, terrorchilik tashkilotlariga yoxud terrorchilik faoliyatiga ko'maklashayotgan yoki bunday faoliyatda ishtirok etayotgan

shaxslarga bevosita yoki bilvosita har qanday mablag‘-vositalarni, resurslarni berishga yoki yig‘ishga, boshqa xizmatlar ko‘rsatishga qaratilgan faoliyat.

Terrorchilik faoliyati – terrorchilik harakatini uyushtirish, rejalashtirish, tayyorlash va amalga oshirishdan, terrorchilik harakatiga undashdan, terrorchilik tashkilotini tuzishdan, terrorchilarni yollash, tayyorlash va qurollantirishdan, ularni moliyalashtirish va moddiy-texnika jihatidan ta‘minlashdan iborat bo‘lgan faoliyat.

Terrorchilik harakati – garovda ushlab turish uchun shaxslarni qo‘lga olish yoki ushlab turish, davlat yoki jamoat arbobining, aholining milliy, etnik, diniy, boshqa guruhlari, chet el davlatlari va xalqaro tashkilotlar vakillarining hayotiga tajovuz qilish, davlat yoki jamoat ahamiyatiga molik obyektlarni, shu jumladan, kontinental shelfda joylashgan statsionar platformalarni bosib olish, shikastlantirish, yo‘q qilish, portlatishlar, o‘t qo‘yishlar, portlatish qurilmalarini, radioaktiv, biologik, portlovchi, kimyoviy, boshqa zaharlovchi moddalarni ishlatish yoki ishlatish bilan qo‘rqitish, yer usti, suv va havo transporti vositalarini qo‘lga olish, olib qochish, shikastlantirish, yo‘q qilish, aholi gavjum joylarda va ommaviy tadbirlar o‘tkazilayotganda vahima ko‘tarish va tartibsizliklar keltirib chiqarish, aholi hayotiga, sog‘lig‘iga, jismoniy yoki yuridik shaxslar mol-mulkiga avariya, texnogen xususiyatli halokatlar sodir etish yo‘li bilan zarar yetkazish yoki xavf tug‘dirish, tahdidni har qanday vositalar va usullar bilan yoyish tarzida terrorchilik tusidagi jinoyatlarni, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida va xalqaro huquqning umum e‘tirof etilgan normalarida belgilangan terrorchilik tusidagi boshqa harakatlarni sodir etish.

Texnopark – materialshunoslik, elektron asbob va kontrolyorlar, ozuqa va biologik faol qo‘shimchalar, dori vositalari sohasida tadqiqotlar o‘tkazish va kichik innovatsion ishlab chiqarishlar tashkil etish maqsadida barpo etiladi. Texnopark faoliyati metallarni qayta ishlash texnologiyasi, energiya tejamkorligi, muqobil energiya manbalari va elektron o‘lchov asboblari, robototexnika, mashinasozlik va elektronikani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Uyushgan jinoyatchilik – jamiyatning barcha asosiy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzilmalariga kirishib ketgan jinoiy faoliyatga ixtisoslashgan maxsus va universal yo‘nalishda o‘z faoliyatini diversifikatsiyalashtirib, bir necha yo‘nalish bo‘yicha jinoyatlarni sodir etishga mo‘ljallangan jinoyatchilik turi.

Fundamentalizm – (lotin. - asos) ma’lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va bu yo‘l bilan zamonning barcha muammolarini hal qilish mumkin degan fikrni ilgari surish.

Xavfsizlik – shaxs, jamiyat, davlat manfaatlarini uyg‘unlashtiruvchi, barqarorlik, tinchlik, bunyodkorlik, yaratuvchanlik omillarining majmuini ifoda etuvchi tushuncha.

Xavfsizlik kengashi – davlatdagi oliy mansabdor shaxslarning maslahat organi.

Hamkorlik – turli millat, irq va dinga mansub kishilar va guruhlarining umumiy maqsad yo‘lidagi ma’nan birlashuvini ifodalovchi tushuncha.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik – har bir davlat, ya’ni dunyo hamjamiyati a’zosining o‘z ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini erkin tanlash va amalga oshirish imkoniyatlarining ta’minlangandagi holati.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) – birlashgan millatlar tashkilotining ixtisoslashgan muassasasi bo‘lib, a’zo-davlatlar

valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish va to'lov balansidagi defitsit tufayli yuzaga keladigan valyuta qiyinchiliklarini xorijiy valyutada qisqa va o'rta muddatli kreditlar berish orqali ularga moliyaviy yordam ko'rsatadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) – qarzlar beradi, korxonalar aksionerlik kapitali va rivojlanayotgan malakatlar xususiy sektori korxonalariga investitsiyalarni rag'batlantirish maqsadlarida maslahat xizmatlari ko'rsatadi.

Xalqaro rezerv valyutalar– dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to'lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) – kambag'al mamlakatlar hukumatlariga foizsiz qarzlar (kreditlar) va grantlar beradi.

Xalqaro terrorizm – davlatlar, xalqaro tashkilotlar, siyosiy partiya va harakatlarni beqarorlashtirishga qaratilgan siyosiy qo'poruvchilik faoliyatini ifodalaydi. U eng og'ir jinoyat bo'lib, uzoq vaqt davom etgan jarayonlarning hosilasi hisoblanadi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – past darajadagi daromadli mamlakatlarning to'lovga qodir hukumatlariga va o'rta darajadagi daromadli mamlakat hukumatlarga kredit resurslari taqdim etadi.

Xususiy mulk huquqi – shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi.

Xalqaro shartnoma – xalqaro huquq subyektlarining huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuv bo'lib, ular ishtirok etuvchi subyektlarning soniga qarab ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarga bo'linadi. Xalqaro shartnomalar mazmuniga qarab

iqtisodiy, siyosiy, huquqiy shartnomalar bo‘lishi, shuningdek boshqa masalalar bo‘yicha tuzilishi mumkin. Muddatiga qarab shartnomalar muddatli va muddatsiz bo‘ladi. Xalqaro shartnomalar boshqa turlarda ham tuzilishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi — respublikaning bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvidir. O‘zbekistonning xalqaro shartnomalari xalqaro huquqning umum e’tirof etilgan prinsiplari va normalariga, O‘zbekiston Konstitutsiyasiga, “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida”gi Qonunga, shartnomaning o‘z qoidalariga muvofiq tuziladi, bajariladi, to‘xtatiladi, to‘xtatib turiladi va denonsatsiya qilinadi. Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko‘rinishda tuzilishi, shuningdek, boshqacha nomlanishi mumkin. Xalqaro shartnomalar qoida tariqasida yozma shaklda tuziladi. O‘zRning xalqaro shartnomalarini tuzish huquqi davlatga tegishlidir. O‘zbekistonning Prezidenti davlat boshlig‘i sifatida xalqaro munosabatlarda O‘zbekiston nomidan ish ko‘radi va xalqaro huquqiy normalar hamda O‘zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiq maxsus vakolatlarsiz muzokaralar olib boradi va O‘zbekistonning xalqaro shartnomalarini imzolaydi.

Harakat strategiyasi – davlatning ma’lum muddatga yoki uzoq yillarga mo‘ljallangan rivojlanish dasturi.

Harbiy-siyosiy bloklar – bir necha davlatlarning birlashgan harbiy uyushmasi. Masalan, NATO.

Shartnoma – ikki yoki undan ortiq shaxsning huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o‘zgartirish yoki bekor qilish

haqidagi kelishuv. Fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Shartnoma tuzishga majbur qilishga yo‘l qo‘yilmaydi. Taraflar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomani ham tuzishlari mumkin. Shartnoma tuzilgan paytidan boshlab kuchga kiradi va taraflar uchun majburiy bo‘lib qoladi.

Ekstremizm – (lotin. - aql bovar qilmas darajada, haddan oshish) o‘z maqsadi yo‘lida turli haddan ortiq keskin tadbir-choralar ko‘rishga tarafdorlik, jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalarga zid bo‘lgan keskin radikal qarashlar.

Erkin iqtisodiy hudud – bu ma’lum hududda chet el investitsiyalari erkin kirib kelishi va ularga nisbatan qator imtiyozlar belgilangan hududdir;

Erkin ishlatiladigan valyuta – to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limida valyutaviy cheklashlar bo‘lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.

Eksport – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog‘ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish.

Eksport salohiyati – milliy iqtisodiyotning jahon bozorlarida raqobatdosh bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda ularni jahon narxlari bo‘yicha yetarli hajmlarda eksport qilish qobiliyati.

Ekologik xavfsiz muhit — inson hayoti va salomatligiga salbiy ta’sir etuvchi zararliklardan xoli bo‘lgan hudud (kenglik).

Yashirin yoki norasmiy iqtisodiyot – rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xo‘jalik munosabatlari yig‘indisi.

Yumshoq valyuta – xalqaro miqyosda to‘lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya’ni tashqi konvertirlikka ega bo‘lmagan valyutalar.

Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan falsafiy-sotsiologik va aksiologik tushuncha. Jamiyat, inson va inson uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsa, hodisa va voqealar: erkinlik, ezgulik, tenglik, tinchlik, haqiqat, ma'rifat, madaniyat, moddiy va ma'naviy boyliklar, obida-yodgorliklar, go'zallik, axloqiy xislat hamda fazilatlar, an'ana, urf-odat, udum va boshqalar hisoblanadi.

Qattiq valyuta – iqtisodiy va siyosiy jihatdan barqaror hisoblangan mamlakatlarning almashuv kursi barqaror bo'lgan valyutalari.

Qonun – eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda O'zR Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o'tkazish orqali qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjat. O'zRning Konstitutsiyasi, O'zRning qonunlari, O'zR Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonunlar hisoblanadi.

ILOVALAR

1-ilova

Korrupsiyaga tortilganlik ideksi 2020*

O‘r in	Mamlakat	Bal-lar	O‘rin	Mamlakat	Bal-lar
1	Daniya	87	41	Kabo-Verde	58
2	Yangi Zelandiya	87	42	Kipr	58
3	Finlandiya	86	43	Polsha	58
4	Singapur	85	44	Kosta-Rika	56
5	Shvetsiya	85	45	Chexiya Kolumbiya	56
6	Shveysariya	85	46	Gruziya	56
7	Norvegiya	84	47	Latviya	56
8	Gollandiya	82	48	Dominikan Respublikasi	55
9	Germaniya	80	49	Sent luyis	55
10	Lyuksemburg	80	50	Mal'ta	54
11	Islandiya	78	51	Grenada	53
12	Avstraliya	77	52	Italiya	53
13	Avstriya	77	53	Malayziya	53
14	Kanada	77	54	Ruanda	53
15	Buyuk Britaniya	77	55	Saudiya Arabistoni	53
16	Gonkong	76	56	Mavrikiy	52
17	Belgiya	75	57	Namibiya	52
18	Estoniya	74	58	Omon	52
19	Irlandiya	74	59	Slovakiya	50
20	Yaponiya	73	60	Kuba	48
21	BAA	71	61	Gretsiya	48
22	Urugvay	71	62	Iordaniya	48
23	Fransiya	69	63	Xorvatiya	47
24	AQSH	69	64	San-Tome va Prinsipi	46
25	Butan	68	65	Vanuatu	46
26	Chili	67	66	Argentina	45
27	Seyshel orollari	66	67	Belorussiya	45
28	Tayvan	65	68	Chernogoriya	45
29	Bogam orollari	64	69	Sinegal	45
30	Barbados	62	70	Vengriya	44
31	Portugaliya	62	71	Ruminiya	44
32	Qatar	62	72	JAR	44

33	Ispaniya	62
34	Botsvana	61
35	Bruney darussalam	60
36	Isroil	60
37	Litva	60
38	Sloveniya	60
39	Janubiy Koreya	59
40	Sent vinsent va Grenadin	59
81	Xitoy	41
82	Gana	41
83	Hindiston	41
84	Marokash	41
85	Burkino-Faso	40
86	Gayana	40
87	Indoneziya	40
88	Quvayt	40
89	Lesoto	40
90	Trinidad tabakko	40
91	Serbiya	39
92	Turkiya	39
93	Ekvador	38
94	Shri-lanka	38
95	Sharqiy Timor	38
96	Kolumbiya	37
97	Efiopiya	37
98	Gambiya	37
99	Tanzaniya	37
100	Vetnam	37
101	Bosniya-Gersogoviniya	36
102	Kosovo	36
103	Panama	36
104	Peru	36
105	Tayland	36
106	Albaniya	35
107	Aljir	35
109	Braziliya	35
110	Kot-divuar	35

73	Surinam	44
74	Bolgariya	43
75	Yamayka	43
76	Tunis	43
77	Armaniston	42
78	Baxrayn	42
79	Salomon orollari	42
80	Benin	41
127	Azarbajan	30
128	Jibutiya	30
129	Qirg'iziston	30
130	Ukraina	30
131	Gvineya	29
132	Laos	29
133	Moldiviya	29
134	Mali	29
135	Meksika	29
136	Myanma	29
137	Togo	29
138	Dominikan Respublikasi	28
139	Keniya	28
140	Livan	28
141	Liberiya	28
142	Mavritaniya	28
143	Papua - Yangi Gvineya	28
144	Paragvay	28
145	Rossiya	28
146	Uganda	28
147	Angola	26
148	Bangladesh	26
149	Gvatemala	26
150	Gonduras	26
150	Eron	26
150	Mozambik	26
150	Nigeriya	26

111	Misr	35
112	Makedoniya	35
113	Mug‘iliston	35
114	Salvador	34
115	Qozog‘iston	34
116	Nepal	34
117	Filippin	34
118	Esvatin	34
119	Zambiya	34
120	Serra Leone	33
121	Moldaviya	32
122	Nigeriya	32
123	Pokiston	32
124	Boliviya	31
125	Gabon	31
126	Malavi	31
169	Gvineya Bissau	18
170	Gaiti	18
171	Liviya	18
172	Shimoliy Koreya	17
173	Afg‘oniston	16
174	Ekvador Gvineya	16

153	Kamerun	25
154	Markaziy Afrika respublikasi	25
155	Komor orollari	25
156	Tojikiston	25
157	O‘zbekiston	25
158	Madagaskar	24
159	Zimbabve	24
160	Eritreya	23
161	Nikaragua	22
162	Kambodja	20
163	Chad	20
164	Iroq	20
165	Burundi	19
166	Kongo	19
167	Turkmaniston	19
168	Kongo demokratik Respublikasi	18
175	Sudan	16
176	Venesuella	16
177	Yaman	15
178	Suriya	13
179	Janubiya Sudan	12
180	Samali	9

* Mazkur reytingga biror bir mamlakat to‘g‘risidagi ma’lumotlarning kiritilmasdan qolishi ushbu mamlakatda korrupsiyaning yo‘qligini ko‘rsatmaydi. Tahliliy ma’lumotlarning yetishmasligi oqibatida ayrim mamlakatlar mazkur ro‘yxatga kiritilmasdan qolgan. 2019-yilda 180 ta mamlakat va hududlar ushbu reytingga kiritilgan bo‘lsa, 2015-yilda ularning soni 168 ta bo‘lgan.

**Dunyoning ayrim mamlakatlarida xufyona iqtisodiyot
ko‘lamlarini qisqartirish maqsadida ko‘riladigan chora -
tadbirlar**

	Chora -tadbirlar	Mamlakatlar
Soliqqa tortish		
1. Soliq yukini qisqartirish	Yangi ish o‘rinlarini yaratish uchun soliq imtiyozlari berish.	Niderlandiya, Buyuk Britaniya
	Yangi xodimlar uchun soliq imtiyozlari berish.	Chernogoriya
	Ijtimoiy muhofazaga muhtoj aholi qatlamlarini soliqlardan ozod etish	Vengriya
	Soliqqa tortilmaydigan daromad chegarasini oshirish.	Bolgariya, Belgiya
	YAIMda yalpi soliq yukini qisqartirish (%).	YIning ko‘plab mamlakatlarida
	Individual daromad solig‘ini pasaytirish.	Estoniya, Slovakiya
	RYInvestitsiya qilingan daromadlarni soliqdan ozod qilish.	Estoniya
	Mehnat sig‘imli xizmatlar uchun QQSni pasaytirish.	Gollandiya, Boliviya
	Korporativ daromad solig‘ini pasaytirish.	Vengriya, Polsha, Slovakiya
	Ro‘yxatga olinmagan xodimlar ulushi yuqori bo‘lgan tarmoqlar uchun soliq imtiyozlari berish.	Shvetsiya, Belgiya, Fransiya
Norezidentlar uchun yagona soliq stavkasini belgilash.	Chernogoriya	
2. Qonuniylikni rag‘batlantirish. Soliq tizimini	Soliq tizimining shaffofligini oshirish.	Avstriya, Gretsiya, Niderlandiya,

soddalashtirish		Fransiya, Portugaliya, Daniya
	Kichik va oʻrta biznes uchun soliq tizimini soddalashtirish. Braziliya kichik va oʻrta biznes uchun soliq va toʻlovlarning integratsiyalashgan tizimi (SIMPLES)ni amaliyotga joriy etishi natijasida firmalarning roʻyxatdan oʻtishi 10-30%gacha oʻsdi. Xuddi shuningdek, mehnat shartnomasiz xodimlarni yollash darajasi ham qisqardi. Argentina ham oʻz navbatida kichik biznes uchun soddalashtirilgan soliq tizimini joriy etdi va bu esa soliq tushumlarining koʻpayishiga olib keldi. Biroq Boliviya va Chilida soddalashtirish borasida koʻrilgan chora-tadbirlar aksariyat hollarda oʻz ijobiy natijasini bermaganligini ham aytib oʻtish lozim.	Keniya, Tanzaniya, Urugvay, Braziliya, Argentina
	Roʻyxatga olish va toʻlovlarni amalga oshirishning onlayn tizimining joriy etilishi.	Estoniya
	Norezidentlar uchun yagona soliq stvakasining belgilanishi.	Chernogoriya
QQS/daromad soligʻi/ning yagona soliqqa almashtirilishi. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bunday chora -tadbirlar oʻz ijobiy natijasini berganligini kuzatishimiz mumkin, bunday chora-tadbirlarning qoʻllanilishi natijasida koʻplab firmalar oʻz faoliyatlarini legallashtirishgan.	Argentina, Boliviya, Braziliya, Chili, Kosta- Rika, Dominikan Respublikasi, Gvatemala, Gonduras,	

		Meksika, Nikaragua, Paragvay, Peru
Ijtimoiy ta'minot		
3. Yangi xodimlarni ro'yxatga olishni rag'batlantirish	Shaxsiy badallar va daromad solig'iga mutanosib ravishda ijtimoiy to'lovlarni to'lash.	Estoniya va bir qator YI mamlakatlari
	Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlari uchun badallarni qisqartirish.	Vengriya
	Yangi xodimlar uchun badallarni qisqartirish.	Polsha
	Pudratchi buyurtmachi - kompaniyaning ijtimoiy ta'minoti bo'yicha ham javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.	Germaniya, Niderlandiya, Buyuk Britaniya
	Ijtimoiy ta'minot badallarini pasaytirish.	Bolgariya

Mehnat faoliyatini tartibga solish		
4. Xodimlarni yollashdagi egiluvchanlik	Ro'yxatga olingan ishsizlar to'liqsiz ish kuni ishlashlari va daromad olishlari mumkin.	Chexiya
	To'liqsiz ish kunini ko'rsatgan holda mehnat shartnomalarining tuzilishi.	Slovakiya
	Vaqtinchalik shartnomalarning egiluvchanligini oshirish orqali vaqtinchalik shartnomalarni joriy etish. Bunday tadbirlarning joriy etilishi Ispaniyada ro'yxatdan o'tmagan ishsizlar sonining qisqarishiga olib keldi.	Ispaniya, Slovakiya, Argentina, Boliviya, Braziliya, Chili, Kolumbiya, Peru
5. Mehnatga haq to'lashdagi egiluvchanlik	Yosh, hudud va shu kabi belgilar bo'yicha tabaqalashgan minimal ish haqini joriy etish, narx indeksidan kelib chiqan holda minimal ish haqini eng yuqori darajagacha ko'tarish.	Polsha
6. Xodimlarni ro'yxatga olishni rag'batlantirish	Ro'yxatga olinmagan xodimlarni legallashtirish.	AQSH, Ispaniya, Italiya
	Ishsizlar uchun "vaqtinchalik ish o'rinlari"ni joriy etish.	Germaniya
	Ishsiz/mehnatga layoqatsiz insonlarning ijtimoiy ko'makka muhtojlik darajasini qisqartirish va ularga ish izlashda ko'maklashish.	Bolgariya, Vengriya, Litva, Slovakiya, Buyuk Britaniya
Mehnat qonunchiligiga rioya etish		
	Kasaba uyushmalari va ish beruvchilar o'rtasidagi nohalol raqobatni namoyish etishni rag'batlantirish.	YIning 15 dan ortiq davlatlari
	Ijtimoiy ko'mak berishga ixtisolmlashagan muassasalarda	Bolgariya, Fransiya

	yangi xodimlarni ro'yxatga olish bo'yicha majburiyatlarni bajarishga majburlash.	
	Muassasalar o'rtasida aloqalarni mustahkamlash.	YIning 15 dan ortiq davlatlari
	Ro'yxatga olinmagan xodimlarning monitoringini yuritish bilan shug'ullanuvchi agentliklarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash.	YIning 15 dan ortiq davlatlari
	Ro'yxatga olinmagan ishchi kuchi ortiqcha bo'lgan tarmoqlarda (qishloq xo'jaligi, uy ishlarini bajarish va boshq.) maqsadli dasturlarni amalga oshirish.	Niderlandiya, Avstriya, Ispaniya, Shvetsiya, Daniya
	Xodimlarni ro'yxatga qo'ymagan ish beruvchilar ustidan monitoring yuritish, bu esa ishchilarga ijtimoiy nafaqalar to'lab berilishini talab qilish imkonini beradi.	Yaponiya
Tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish		
7. Tadbirkorlarni ro'yxatga olish borasida qulay muhit yaratish	Xususiy mulkni ro'yxatga olish borasida qo'shimcha rag'batlar yaratish. Boliviya qishloq xo'jaligi xodimlarining yerga bo'lgan mulk huquqining kengaytirilishiga qaratilgan chora-tadbirlar biznesni ro'yxatga olish tizimining haddan tashqari murakkabligi va kichik biznes korxonalarini va mikrofirmalarni qo'llab-quvvatlash tizimining mavjud emasligi hisobiga o'zining ijobiy natijalarini bermadi. Peruda 1996-va 2000-yillar oralig'ida 512000 oila yerga bo'lgan mulk huquqini	Boliviya, Xorvatiya, Peru

	qo'lg'a kiritishgan.	
	Mulk huquqiga tegishli qonunlar va ularning ijrosini takomillashtirish	Xorvatiya
	Biznesni ro'yxatga olish kunlari, jarayonlari va qiymatini qisqartirish. "Biznesni tezkor ro'yxatdan o'tkazish" tizimining joriy etilishi natijasida 2002-yilda Meksikada kichik va o'rta biznesni ro'yxatdan o'tkazish ikki kungacha, ro'yxatga olish bosqichlari esa 8dan 2 tagacha qisqardi. Buning natijasida ro'yxatga olingan kompaniyalar 4 foizdan 8 foizgacha o'sdi.	Meksika, Portugaliya, Polsha, Buyuk Britaniya
	Ro'yxatga olishning "yagona darcha" tizimini barpo etish. Bunday chora -tadbirlar natijasida ro'yxatdan o'tkazilgan firmalar ulushi Kolumbiyada 5,2% ga o'sdi.	Avstraliya, Belgiya, Ukraina, Estoniya, Litva, Kolumbiya, Uganda
	Biznesning yagona umumiy ID (pasport)ini yuritish.	Finlandiya
	O'z biznesini rasmiylashtirish istagida bo'lgan tadbirkorlar uchun vaqtinchalik amnistiylar qo'llash.	Italiya
	Biznesni ro'yxatga olishning ramiy tasdiqlash maqsadida sudlar uchun vaqtinchalik cheklovlar joriy etish.	Bosniya
8. Litsenziyalash tizimini soddalashtirish	Litsenziyalash tizimini soddalashtirish, avtomatik litsenziyalashni joriy etish.	Gruziya
	Litsenziyalash va uning muddatlarini avtomatik uzaytirish jarayonlarini soddalashtirish. Bunday loyiha doirasida	Uganda, Tanzaniya

	Ugandada litsenziya berish muddati ikki kundan 30 daqiqagacha qisqardi, ma'muriy xarajatlar 10 %gacha pasayib, ish kuni samaradorligi 2%ga oshdi.	
9. Xarajatlarni qisqartirish	Biznesni tugatish jarayonlarini soddalashtirish.	Makedoniya
10. Talablarni kuchaytirish	Korrupsiyaga qarshi kurashish borasida qonunlar qabul qilish; davlat va xususiy sektor uchun axloq kodeksining ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy etilishi.	YIning 15 dan ortiq davlatlari
	Agentliklar va inspeksiyalar (aholini ijtimoiy himoyalash organlari, soliq byurolari va shu kabilar) o'rtasida muttasil tarzda axborot almashinuvining yo'lga qo'yilishi. Qat'iy ko'rilgan choralar natijasida Ispaniyada soliq tushumlarining sezilarli darajada oshishi va norasmiy bandlikning qisqarishi kuzatildi.	YIning 15 dan ortiq davlatlari
	Xodimlar ijtimoiy ta'minot borasida o'ziga xos identifikatsion raqamga ega bo'lishlari, inspektorlarga istalgan paytda ma'lumotlarni tezkor tekshirib ko'rish imkonini beradi.	YIning 15 dan ortiq davlatlari
	Tekshiruvlar chastotasining oshirilishi. Braziliyada tekshirishlar sonining 1 %ga oshirilishi norasmiy bandlikning 1,5%ga qisqarishiga olib keldi va ayni paytda xodimlarning ish haqidan byudjetga soliq tushumi ham ko'paydi.Argentinada har 100 ming kishiga to'g'ri keluvchi	YIning 15 dan ortiq davlatlari

	mehnat inspektorlari sonining ko'paytirilishi xususiy sektorda ishchi kuchi rasmiy bandligining 1,4% ga o'sishiga sabab bo'ldi.	
	Davlat inspeksiyasi organlari vakolatlarining kengaytirilishi.	Litva, Germaniya
	Norasmiy bandlik borasida qonunchilikda ko'zda tutilgan jazo choralarini kuchaytirish. Bunday chora-tadbirlar natijasida Ispaniyada YAIMda soliq tushumlarining ulushi ikki barobarga ortdi.	Avstriya, Belgiya, Daniya, Germaniya, Irlandiya, Sloveniya, Ispaniya
	Nazorat qiluvchi organlar xodimlarining vakolatlarining kengaytirilishi.	Avstriya, Germaniya
	Milliy darajada xodimlarni ro'yxatga oluvchi firmalarni tashkil etish.	Polsha
	Kommunikatsion strategiyani yaxshilash, jamiyatni xabardor qilish tizimi samaradorligini oshirish.	Daniya, Shvetsiya, Fransiya, Buyuk Britaniya,Litva, Estoniya, Ruminiya
	Ro'yxatdan o'tmagan xodimlarni kuzatish maqsadida xususiy detektivlar yollash.	Germaniya
	Qonun buzilishiga yo'l qo'ygan shaxslarning nomini ommaga oshkor qilish.	Irlandiya
	Ro'yxatga olish tartib-taomillari kechikkan paytda korxonalariga tovon to'lab berish.	Hindiston

BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari va Harakatlar strategiyasida ko‘zda tutilgan maqsad va vazifalarning o‘zaro uyg‘unligi

BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari	2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida ko‘zda tutilgan maqsad va vazifalar
Qashshoqliksiz dunyo sari	4.2. Aholini ijtimoiy himoyaya qilish va sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish. 4.3. Arzon uy-joylar qurish bo‘yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta‘minlovchi yo‘l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish
Ochliksiz dunyo sari	3.3. Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish
Sog‘lom hayot va taraqqiyot	4.2. Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish
Sifatli ta‘lim olish	4.4. Ta‘lim va fan sohasini rivojlantirish
Gender tengligi	4. 2.Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish 4.5. Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish
Toza ichimlik suvi va yaxshi sanitariya holati	4.3. Arzon uy-joylar qurish bo‘yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta‘minlovchi yo‘l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda

	modernizatsiya qilish
Arzon, ishonchli va barqaror energiya manbalari bilan ta'minlash	3.2. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va difersifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish
Munosib ish o'rni va iqtisodiy o'sish	3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash 3.2. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va difersifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish
Innovatsiyalar va infratuzilma	3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash 3.5. Viloyatlar, tumanlar va shaharlarning kompleks va muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning salohiyatidan samarali va optimal foydalanish:
Tengsizlikka barham berish	4.1. Aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish
Shaharlar xavfsizligi va uy - joy bilan ta'minlash	4.3. Arzon uy-joylar barpo etish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta'minlovchi yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish
Iste'mol va ishlab chiqarishning o'zaro mutanosibligi	3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash 3.2. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va difersifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish
Iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashish	5.1. Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash

	sohasidagi ustuvor yoʻnalishlar:
Dengiz ekotizimlarini asrab -avaylash	5.1. Xavfsizlik, diniy bagʻrikenglik va millatlararo totuvlikni taʻminlash sohasidagi ustuvor yoʻnalishlar:
Quruqlik ekotizimlarini muhofaza qilish	5.1. Xavfsizlik, diniy bagʻrikenglik va millatlararo totuvlikni taʻminlash sohasidagi ustuvor yoʻnalishlar:
Odil sudlov va samarali institutlar	1.1. Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish 1.2. Davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish 1.3. Jamoatchilik boshqaruvi tizimini takomillashtirish 2.3. Maʼmuriy, jinoyat, fuqarolik va xoʻjalik qonunchiligini takomillashtirish
Barqaror rivojlanish maqsadida hamkorlik	5.1. Xavfsizlik, diniy bagʻrikenglik va millatlararo totuvlikni taʻminlash sohasidagi ustuvor yoʻnalishlar

**TERRORIZM DARAJASI BO‘YICHA DUNYO
MAMLAKATLARI REYTINGI**

University of Maryland, Institute for Economics and Peace: Global
Terrorism Index 2020.

REYTING	MAMLAKAT	INDEKS
1	<u>Afg‘oniston</u>	9.60
2	<u>Iroq</u>	9.24
3	<u>Nigeriya</u>	8.60
4	<u>Suriya</u>	8.01
5	<u>Pokistan</u>	7.89
6	<u>Somali</u>	7.80
7	Hindiston	7.52
8	<u>Yaman</u>	7.26
9	<u>Filippin</u>	7.14
10	Kongo Demokratik Respublikasi	7.04
11	Misr	6.79
12	<u>Liviya</u>	6.77
13	<u>Mali</u>	6.65
14	Markaziy Afrika Respublikasi	6.62
15	<u>Kamerun</u>	6.62
16	<u>Turkiya</u>	6.53
17	Janubiy Sudan	6.32
18	<u>Tailand</u>	6.03
19	<u>Kolumbiya</u>	5.91
20	<u>Sudan</u>	5.81
21	<u>Keniya</u>	5.76
22	Amerika Qo‘shma Shtatlari	5.69
23	<u>Niger</u>	5.60
24	<u>Ukraina</u>	5.55
25	<u>Mozambik</u>	5.54
26	<u>Myanma</u>	5.51
27	<u>Burkina Faso</u>	5.42
28	Buyuk Britaniya	5.41
29	<u>Efiopiya</u>	5.35

30	<u>Saudiya Arabistoni</u>	5.24
31	<u>Bangladesh</u>	5.21
32	<u>Falastin</u>	5.18
33	<u>Burundi</u>	5.10
34	<u>Nepal</u>	5.09
35	<u>Indoneziya</u>	5.07
36	<u>Fransiya Isroil</u>	5.01
37	<u>Rossiya</u>	4.90
38	<u>Chad</u>	4.76
39	<u>Eron</u>	4.72
40	<u>Jazoir</u>	4.53
41	<u>Janubiy Afrika</u>	4.51
42	<u>Xitoy</u>	4.47
43	<u>Livan Burkina Faso</u>	4.39
44	<u>Germaniya</u>	4.25
45	<u>Gretsiya</u>	4.17
46	<u>Chili</u>	4.12
47	<u>Venesuella</u>	4.10
48	<u>Meksika</u>	4.08
49	<u>Uganda</u>	3.96
50	<u>Tojikiston</u>	3.95
51	<u>Tunis</u>	3.94
52	<u>Angola</u>	3.78
53	<u>Belgiya</u>	3.64
54	<u>Kanada</u>	3.59
55	<u>Shri-Lanka</u>	3.57
56	<u>Shvetsiya</u>	3.45
57	<u>Aljir</u>	3.41
58	<u>Boliviya</u>	3.39
59	<u>Ispaniya</u>	3.35
60	<u>Tanzaniya</u>	3.27
61	<u>Bahrayn</u>	3.20
62	<u>Paragvay</u>	3.12
63	<u>Italiya</u>	3.11
64	<u>Iordaniya</u>	3.09
65	<u>Nikaragua</u>	2.95
66	<u>Ruanda</u>	2.95
67	<u>Peru</u>	2.84

68	<u>Zimbabve</u>	2.83
69	<u>Irlandiya</u>	2.69
70	<u>Kongo</u>	2.69
71	<u>Avstraliya</u>	2.65
72	<u>Kot-d'Ivuar</u>	2.60
73	<u>Braziliya</u>	2.53
74	<u>Malayziya</u>	2.50
75	<u>Quvayt</u>	2.49
76	<u>Ekvador</u>	2.46
77	<u>Niderlandiya</u>	2.35
78	<u>Yaponiya</u>	2.29
79	<u>Kosovo</u>	2.26
80	<u>Gaiti</u>	2.18
81	<u>Finlyandiya</u>	2.03
82	<u>Madagaskar</u>	1.96
83	<u>Argentina</u>	1.68
84	<u>Avstriya</u>	1.66
85	<u>Qozog'iston</u>	1.57
86	<u>Gana</u>	1.56
87	<u>Qirg'iziston</u>	1.47
88	<u>Bosniya va Gersegovina</u>	1.39
89	<u>Papua — Yangi Gvineya</u>	1.36
90	<u>Gruziya</u>	1.34
91	<u>Gvatemala</u>	1.33
92	<u>Marokko</u>	1.22
93	<u>Senegal</u>	1.19
94	<u>Armaniston</u>	1.17
95	<u>Laos</u>	1.03
96	Tayvan	1.01
97	<u>V'etnam</u>	1.00
98	<u>Chernogoriya</u>	1.00
99	<u>Gonduras</u>	0.99
100	<u>Gvineya</u>	0.97
101	<u>Daniya</u>	0.96
102	<u>Chexiya</u>	0.87
103	<u>Ozarbayjon</u>	0.70
103	<u>Malavi</u>	0.66
105	<u>Gabon</u>	0.55

106	<u>Polsha</u>	0.48
107	<u>Yamayka</u>	0.47
108	<u>Serra-Leone</u>	0.46
109	<u>Litva</u>	0.46
109	<u>Kipr</u>	0.42
111	<u>Albaniya</u>	0.42
112	<u>Bolgariya</u>	0.37
113	<u>Djibuti</u>	0.32
114	<u>Zambiya</u>	0.31
115	<u>Makedoniya</u>	0.30
116	<u>Janubiy Koreya</u>	0.30
117	<u>Latviya</u>	0.23
118	<u>Shveysariya</u>	0.19
119	<u>Vengriya</u>	0.18
120	<u>Dominikan</u>	0.18
121	<u>Urugvay</u>	0.17
122	<u>Yangi Zelandiya</u>	0.14
123	<u>Serbiya</u>	0.12
124	<u>Moldova</u>	0.12
125	<u>Estoniya</u>	0.12
126	<u>Liberiya</u>	0.11
127	<u>Lesoto</u>	0.10
128	<u>Norvegiya</u>	0.08
129	<u>Slovakiya</u>	0.06
130	<u>Birlashgan Arab Amirliklari</u>	0.05
131	<u>Panama</u>	0.04
132	<u>Gayana</u>	0.04
133	<u>Qatar</u>	0.03
134	<u>Islandiya</u>	0.03
135	<u>O'zbekiston</u>	0.02
136	<u>Trinidad va Tobago</u>	0.02
137	<u>Butan</u>	0.01
138	<u>Timor-Leshti</u>	0.0
139	<u>Togo</u>	0.0
140	<u>Turkmaniston</u>	0.0
141	<u>Svazilend</u>	0.0
142	<u>Sloveniya</u>	0.0

143	<u>Salvador</u>	0.0
144	<u>Singapur</u>	0.0
145	<u>Ruminiya</u>	0.0
146	<u>Portugaliya</u>	0.0
147	<u>Shimoliy Koreya</u>	0.0
148	<u>Omon</u>	0.0
149	<u>Namibiya</u>	0.0
150	<u>Mavrikiy</u>	0.0
151	<u>Mavritaniya</u>	0.0
152	<u>Mongoliya</u>	0.0
153	<u>Kambodja</u>	0.0
154	<u>Xorvatiya</u>	0.0
155	<u>Ekvatorial Gvineya</u>	0.0
156	<u>Gvineya-Bisau</u>	0.0
157	<u>Gambiya</u>	0.0
158	<u>Eritreya</u>	0.0
159	<u>Kuba</u>	0.0
160	<u>Kosta-Rika</u>	0.0
161	<u>Botsvana</u>	0.0
162	Belarus	0.0
163	<u>Benin</u>	0.0

**DUNYO MAMLAKATLARIDA INSON TARAQQIYOTI
INDEKSI** United Nations Development Programme:
Human Development Index 2020.

**INSON TARAQQIYOTI INDEKSI ENG YUQORI
BO'LGAN MAMLAKATLAR**

O'RIN	MAMLAKAT	INSON TARAQQIYOTI INDEKSI
1	Norvegiya	0.954
2	Shveysariya	0.946
3	Irlandiya	0.942
4	Germaniya	0.939
5	Gonkong	0.939
6	Avstraliya	0.938
6	Islandiya	0.938
8	Shvetsiya	0.937
9	Singapur	0.935
9	Niderlandiya	0.933
11	Daniya	0.930
12	Finlandiya	0.925
13	Kanada	0.922
14	Yangi Zelandiya	0.921
14	Buyuk Britaniya	0.920
16	Amerika Qo'shma Shtatlari	0.920
17	Belgiya	0.919
18	Lixtenshteyn	0.917
19	Yaponiya	0.915
20	Avstriya	0.914
21	Lyuksemburg	0.909
22	Isroil	0.906
23	Janubiy Koreya	0.906
24	Sloveniya	0.902

25	Ispaniya	0.893
26	Chexiya	0.891
27	Fransiya	0.891
28	Malta	0.885
29	Italiya	0.883
30	Estoniya	0.882
31	Kipr	0.873
32	Gretsiya	0.872
32	Polsha	0.872
34	Litva	0.869
35	Birlashgan Arab Amirliklari	0.866
36	Andorra	0.857
37	Saudiya Arabistoni	0.857
37	Slovakiya	0.857
39	Latviya	0.854
40	Portugaliya	0.850
41	Qatar	0.848
42	Chili	0.847
43	Bruney	0.845
44	Vengriya	0.845
45	Baxrayn	0.838
46	Xorvatiya	0.837
47	Ummon	0.834
48	Argentina	0.830
49	Rossiya	0.824
50	Belarus	0.817
51	Qozog'iston	0.817
52	Bolgariya	0.816
53	Chernogoriya	0.816
54	Ruminiya	0.816
55	Palau	0.814
56	Barbados	0.813
57	Quvayt	0.808

58	Urugvay	0.808
59	Turkiya	0.806
60	Bagam orollari	0.805
61	Malayziya	0.804
62	Seyshel orollari	0.801

**INSON TARAQQIYOTI INDEKSI YUQORI
BO‘LGAN MAMLAKATLAR**

O‘RIN	MAMLAKAT	INSON TARAQQIYOTI INDEKSI
63	Serbiya	0.799
64	Trinidad va Tobago	0.799
65	Eron	0.797
66	Mavrikiy	0.795
67	Panama	0.795
68	Kosta-Rika	0.794
69	Albaniya	0.791
70	Gruziya	0.786
71	Shri-Lanka	0.780
72	Kuba	0.778
73	Sent-Kits va Nevis	0.777
74	Antigua va Barbuda	0.776
75	Bosniya va Gersegovina	0.769
76	Meksika	0.767
77	Tailand	0.765
78	Grenada	0.763
79	Braziliya	0.761
80	Kolumbiya	0.761
81	Armaniston	0.760
82	Jazoir	0.759
83	Makedoniya	0.759
84	Peru	0.759

85	Xitoy	0.758
86	Ekvador	0.758
87	Ozarbayjon	0.754
88	Ukraina	0.750
89	Dominikan	0.745
90	Sent-Lyusiya	0.745
91	Tunis	0.739
92	Mongoliya	0.735
93	Livan	0.730
94	Botsvana	0.728
95	Sent-Vinsent	0.728
96	Yamayka	0.726
97	Venesuella	0.726
98	Dominika	0.724
99	Fidji	0.724
100	Paragvay	0.724
101	Surinam	0.724
101	Iordaniya	0.723
103	Beliz	0.720
104	Maldiv	0.719
105	Tonga	0.717
106	Filippin	0.712
107	Moldova	0.711
108	Turkmaniston	0.710
109	O‘zbekiston	0.710
110	Liviya	0.708
111	Indoneziya	0.707
112	Samoa	0.707
113	Janubiy Afrika	0.705
114	Boliviya	0.703
115	Gabon	0.702
116	Misr	0.700

**INSON TARAQQIYOTI INDEKSI O‘RTACHA
BO‘LGAN MAMLAKATLAR**

O‘RIN	MAMLAKAT	INSON TARAQQIYOTI INDEKSI
106	Marshal orollari	0.698
107	Vetnam	0.693
108	Falastin	0.690
109	Iroq	0.689
110	Marokash	0.676
110	Qirg‘iziston	0.674
112	Gayana	0.670
113	Salvador	0.667
114	Tojikiston	0.656
115	Kabo-Verde	0.651
116	Gvatemala	0.651
116	Nikaragua	0.651
116	Hindiston	0.647
119	Namibiya	0.645
120	Timor-Leshti	0.626
121	Gonduras	0.623
122	Kiribati	0.623
123	Butan	0.617
124	Bangladesh	0.614
125	Mikroneziya	0.614
126	San-Tome va Prinsipi	0.609
127	Kongo	0.608
128	Svazilend	0.608
129	Laos	0.604
130	Vanuatu	0.597
131	Gana	0.596
132	Zambiya	0.591
133	Ekvatorial Gvineya	0.588

134	Myanma	0.584
134	Kambodja	0.581
136	Keniya	0.579
137	Nepal	0.579
138	Angola	0.574
139	Kamerun	0.563
140	Zimbabve	0.563
141	Pokiston	0.560
142	Solomon orollari	0.557

INSON TARAQQIYOTI INDEKSI PAST BO‘LGAN MAMLAKATLAR

O‘RIN	MAMLAKAT	INSON TARAQQIYOTI INDEKSI
143	Suriya	0.549
144	Papua — Yangi Gvineya	0.543
145	Komor orollari	0.538
146	Ruanda	0.536
147	Nigeriya	0.534
148	Tanzaniya	0.528
149	Uganda	0.528
150	Mavritaniya	0.527
152	Madagaskar	0.521
154	Benin	0.520
155	Lesoto	0.518
156	Kot-d’Ivuar	0.516
156	Senegal	0.514
158	Togo	0.513
159	Sudan	0.507
160	Gaiti	0.503
161	Afg‘oniston	0.496
162	Djibuti	0.495

163	Malavi	0.485
163	Efiopiya	0.470
163	Gambiya	0.466
166	Gvineya	0.466
167	Liberiya	0.465
168	Yaman	0.463
169	Gvineya-Bisau	0.461
170	Kongo Demokratik Respublikasi	0.459
171	Mozambik	0.446
172	Serra-Leone	0.438
173	Burkina Faso	0.434
174	Eritreya	0.434
175	Mali	0.427
176	Burundi	0.423
177	Janubiy Sudan	0.413
178	Chad	0.401
179	Markaziy Afrika Respublikasi	0.381
180	Nigeriya	0.377

GLOBAL RAQOBATBARDOSHLIK REYTINGI

World Economic Forum: The Global Competitiveness Report
2020.

REYTING	MAMLAKATLAR	INDEKS
1	<u>Singapur</u>	84.8
2	AQSH	83.7
3	<u>Gonkong</u>	83.1
4	<u>Niderlandiya</u>	82.4
5	<u>Shveysariya</u>	82.3
6	<u>Yaponiya</u>	82.3
7	<u>Germaniya</u>	81.8
8	<u>Shvetsiya</u>	81.2
9	Buyuk Britaniya	81.2
10	<u>Daniya</u>	81.2
11	<u>Finlandiya</u>	80.2
12	Tayvan	80.2
13	Janubiy Koreya	79.6
14	<u>Kanada</u>	79.6
15	<u>Fransiya</u>	78.8
16	<u>Avstraliya</u>	78.7
17	<u>Norvegiya</u>	78.1
18	<u>Lyuksemburg</u>	77.0
19	Yangi Zelandiya	76.7
20	<u>Isroil</u>	76.7
21	<u>Avstriya</u>	76.6
22	<u>Belgiya</u>	76.4
23	<u>Ispaniya</u>	75.3
24	<u>Irlandiya</u>	75.1
25	Birlashgan Arab Amirliklari	75.0
26	<u>Islandiya</u>	74.7
27	<u>Malayziya</u>	74.6
28	<u>Xitoy</u>	73.9
29	<u>Qatar</u>	72.9
30	<u>Italiya</u>	71.5
31	<u>Estoniya</u>	70.9
32	<u>Chexiya</u>	70.9
33	<u>Chili</u>	70.5

34	<u>Portugaliya</u>	70.4
35	<u>Sloveniya</u>	70.2
36	<u>Saudiya Arabistoni</u>	70.0
37	<u>Polsha</u>	68.9
38	<u>Malta</u>	68.5
39	<u>Litva</u>	68.4
40	<u>Tailand</u>	68.1
41	<u>Latviya</u>	67.0
42	<u>Slovakiya</u>	66.8
43	<u>Rossiya</u>	66.7
44	<u>Kipr</u>	66.4
45	<u>Bahrayn</u>	65.4
46	<u>Quvayt</u>	65.1
47	<u>Vengriya</u>	65.1
48	<u>Meksika</u>	64.9
49	<u>Bolgariya</u>	64.9
50	<u>Indoneziya</u>	64.6
51	<u>Ruminiya</u>	64.4
52	<u>Mavrikiy</u>	64.3
53	<u>Ummon</u>	63.6
54	<u>Urugvay</u>	63.5
55	<u>Qozog‘iston</u>	62.9
56	<u>Bruney</u>	62.8
57	<u>Kolumbiya</u>	62.7
58	<u>Ozarbayjon</u>	62.7
59	<u>Gretsiya</u>	62.6
60	<u>Janubiy Afrika</u>	62.4
61	<u>Turkiya</u>	62.1
62	<u>Kosta-Rika</u>	62.0
63	<u>Xorvatiya</u>	61.9
64	<u>Filippin</u>	61.9
65	<u>Peru</u>	61.7
66	<u>Panama</u>	61.6
67	<u>Vetnam</u>	61.5
68	<u>Hindiston</u>	61.4
69	<u>Armaniston</u>	61.3
70	<u>Iordaniya</u>	60.9
71	<u>Braziliya</u>	60.9

72	Serbiya	60.9
73	Chernogoriya	60.8
74	<u>Gruziya</u>	60.6
75	<u>Marokash</u>	60.0
76	Seyshel orollari	59.6
77	Barbados	58.9
78	Dominikana	58.3
79	<u>Trinidad va Tobago</u>	58.3
80	<u>Yamayka</u>	58.3
81	<u>Albaniya</u>	57.6
82	Makedoniya	57.3
83	<u>Argentina Butan</u>	57.2
84	<u>Shri-Lanka</u>	57.1
85	<u>Ukraina</u>	57.0
86	<u>Moldova</u>	56.7
87	<u>Tunis</u>	56.4
88	<u>Livan</u>	56.3
89	Jazoir	56.3
90	<u>Ekvador</u>	55.7
91	<u>Botsvana</u>	55.5
92	<u>Bosniya va Gersegovina</u>	54.7
93	Misr	54.5
94	<u>Namibiya</u>	54.5
95	<u>Keniya</u>	54.1
96	Qirg'iziston	54.0
97	<u>Paragvay</u>	53.6
98	<u>Gvatemala</u>	53.5
99	<u>Eron</u>	53.0
100	<u>Ruanda</u>	52.8
101	<u>Gonduras</u>	52.6
102	<u>Mongoliya</u>	52.6
103	<u>Salvador</u>	52.6
104	<u>Tojikiston</u>	52.4
105	<u>Bangladesh</u>	52.1
106	<u>Kambodja</u>	52.1
107	Boliviya	51.8
108	<u>Nepal</u>	51.6
109	<u>Nikaragua</u>	51.5

110	<u>Pokiston</u>	51.4
111	<u>Gana</u>	51.2
112	<u>Kabo-Verde</u>	50.8
113	<u>Laos</u>	50.1
114	<u>Senegal</u>	49.7
115	<u>Uganda</u>	48.9
116	<u>Nigeriya</u>	48.3
117	<u>Tanzaniya</u>	48.2
118	Kot-divuar	48.1
119	Gabon	47.5
120	<u>Zambiya</u>	46.5
121	<u>Svazilend</u>	46.4
122	<u>Gvineya</u>	46.1
123	<u>Kamerun</u>	46.0
124	<u>Gambiya</u>	45.9
125	<u>Benin</u>	45.8
126	<u>Efiopiya</u>	44.4
127	<u>Zimbabve</u>	44.2
128	<u>Malavi</u>	43.7
129	<u>Mali</u>	43.6
130	Burkino faso	43.4
131	<u>Lesoto</u>	42.9
132	<u>Madagaskar</u>	42.9
133	<u>Venesuela</u>	41.8
134	<u>Mavritaniya</u>	40.9
135	<u>Burundi</u>	40.3
136	Angola	38.1
137	<u>Mozambik</u>	38.1
138	<u>Gaiti</u>	36.3
139	<u>Kongo Demokratik Respublikasi</u>	36.1
140	Yaman	35.5
141	<u>Chad</u>	35.1

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. “O‘zbekiston” NMIU. 2017 y.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Mudofaa doktrinasi to‘g‘risida” Qonuni (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y.).
3. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdaqi №598-sonli “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni “Terrorizmga qarshi kurash to‘g‘risida” (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2001 y., 1-2-son, 15-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2004 y., 25-son, 287-modda; 2015-y., 32-son, 425-modda; 2016 y., 17-son, 173-modda)
5. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida”gi qonun 2017-yil 3-yanvar O‘RQ-419-son.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Mualliflik va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi Qonuni. 2006-yil.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining Intellektual mulk agentligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2016-yil 20-oktabrdagi PQ-26307-son Qarori.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yilning 5-oktabrida PF-4848 sonli “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta’minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatdan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora - tadbirlar to‘g‘risidagi” Farmoni.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi “Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning

huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4850-sonli Farmoni.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2016-yil 26-noyabrdagi PF-4853-sonli Farmoni.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi PF-5177-sonli “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni//O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. - Toshkent, 2017. -№36 (796). -945-modda

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2018-yil – Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab - quvvatlash yili davlat dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5308-sonli Farmoni.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-maydagi “Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora -tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-fevraldagi “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5349- sonli Farmoni.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-yanvardagi “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat

samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5614-son Farmoni.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-fevraldagi “Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-iyuldagi “Odam savdosiga va majburiy mehnatga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5775-son [Farmoni](#).

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-iyuldagi “Yoqilg‘i-energetika sohasida o‘zaro hisob-kitoblarni yanada takomillashtirish va moliyaviy barqarorlikni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5761-son [Farmoni](#).

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-avgustdagi “Xorijda vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari va ularning oila a‘zolarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish choralari to‘g‘risida”gi PF-5785-son [Farmoni](#).

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro iqtisodiy hamkorligini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5903-son Farmoni.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 31-yanvardagi “Davlat xizmatlari ko‘rsatish milliy tizimini jadal rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5930-son [Farmoni](#).

23. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasini «ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish

yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-5953-son [Farmoni](#).

24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-martdagi “Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta‘sirini yumshatish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-5969-son [Farmoni](#).

25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60 сонли Фармони.

26. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza, 2017-yil 14-yanvar// SH.M. Mirziyoyev, Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

27. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. Mazkur kitobdan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrga qadar Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o‘tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so‘zlagan nutqlari o‘rin olgan./ SH.M. Mirziyoyev. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.

28. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-ommabop risola. - T.: “Ma’naviyat” NMIU. - 2017.

29. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat

Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 22-dekabr 2017-yil. – Xalq so‘zi gazetasi.

30. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 28-dekabr 2018-yil. – Xalq so‘zi gazetasi.

31. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 24-yanvar 2020-yil. – Xalq so‘zi gazetasi.

32. Economic Security: Neglected Dimension of National Security? Edited by ShYlla R. Ronis. Published for the Center for Strategic Conferencing Institute for National Strategic Studies by National Defense University Press Washington, D.C. 2011.

33. Экономическая безопасность: учебник для вузов/ под общей редакции Л.П.Гончаренко, Ф.П.Акулинина. М.: издательство-Юрайт. 2018. 478 стр. Серия: Специалист.

34. Экономическая безопасность: учебное пособие / М.В. Кунсман. - М.: МАДИ, 2016. - 152 с.

35. Abulqosimov H.P. Iqtisodiy xavfsizlik. O‘quv qo‘llanma.- T.: Akademiya, 2006.-220 b.

36. Abulkasimov H.P. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi. O‘quv qo‘llanma. -T.: Akademiya, 2012.- 352b.

37. Абулкасимов Х.П., Абулкасимов М.Х., Саидахмедова Н.И. Экономическая безопасность предпринимательской деятельности. Учебное пособие.- Т.:Ilmiy-Texnika Axboroti-Press, 2016. – 168 с.

38. Abulqosimov H.P. O‘zbekistonda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash va kichik tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy xavfsizligini taminlash yo‘nalislari. Monografiya.- T.:Ilmiy-TexnikaAxboroti-Press, 2017. – 208 b.

39. Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H., Iqtisodiy xavfsizlik: nasariya va amaliyot. O‘quv qo‘llanma -T.: Noshirlik yogdusi, 2019.-620b.

40. Mamatov A.A. Iqtisodiy xavfsizlik.-T.: O‘quv qo‘llanma, MG Harbiy-texnik instituti, 2020 yil. 415-bet.

41. Axborot xavfsizligi asoslari: Darslik / I.M.Karimov, N.A.Turgunov.-T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016-yil – 98b.

42. БОГОМОЛОВ В.А. и др. Экономическая безопасность: учебное пособие для студентов экономических вузов, обучающихся по специальностям экономики и управления. - М. ЮНИТИ ДАНА, 2009.

43. Ziyodulla Muqimov. Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot). Ikkinchi to‘ldirilgan nashri. – Samarqand: SamDU, 2008. – 131-bet.

44. Левин М.И. Левина Е.А., Покатович Е.В. Лекции по экономике коррупции. Учебник. М.:Издательство высшей школы экономики. 2001.

45. Ortiqova D. Iqtisodiy xavfsizlik: (o‘kuv qo‘llanma). T.: Iqtisodiyot, 2011.

46. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекции. Учебно-методическое пособие / Д.В. Гордиенко. - М.: ИНФРА-М, Финансы и статистика, 2013. – 625 с.

47. Inson huquqlari umumiy nazariyasi Darslik. Mualliflar jamoasi. O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012-yil, 303-b.

48. Allayarov N.O‘. Transport vositalaridan foydalanish xavfsizligini ta’minlashda ma’muriy amaliyot. O‘quv qo‘llanma. N.O‘.Allayarov, M.P.Appakov.- T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2014-yil – 50-b.

49. F.Mo‘minov, Sh.Barotov va boshq. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik. Darslik. –T.: “Fan va texnologiya”, 2013, 208-bet.

50. Abulkasimov X.P. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi. O‘quv qo‘llanma. -T.: Akademiya, 2012.

51. A.Shamagdiev. «Iqtisodiy xavfsizlik va bojxona siyosati» fanidan ma’ruza matnlari. Toshkent-2012.

52. Ishmukammedov A.E., Djumaniyazov Sh.R. Iqtisodiy xavfsizlik (O‘quv qo‘llanma) -T.: TDIU, 2008 - 197 bet.

53. Edited by ShYila R. Ronis// Economic Security. Published for the Center for Strategic Conferencing Institute for National Strategic Studies by National Defense University Press Washington, D.C. 2011/ qo‘shimcha adabiyotlar

54. Abulkosimov H.,P., Rasulov T.S. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning nazariy jihatlar va yo‘nalishlari. Monografiya. - T.: “ Fan va texnologiya”, 2017. – 152-bet.

55. Abulqosimov H.,P., Rasulov T.S. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligi va raqobatbardoshligini ta’minlashning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya.- RUESSON PRESS, 2018. 156-bet.

56. Abalkin A. I. Ekonomicheskaya bezopasnost Rossii, ugrozo i ix otrajenie.// «Voprosi ekonomiki», 1994g. №12, s.4-13

57. B.A.Togaev. “Xufyona iqtisodiyot” iqtisodiy xavfsizlikka tahdid sifatida. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” jurnali №3. 2015-yil.

58. T.Matibayev “Ijtimoiy adolat – korrupsiyasiz jamiyat asosi. “Jamiyat va boshqaruv” jurnali №4. 2018-yil.

59. Burxonov A.U. Mamlakat moliyaviy xavfsizligining mohiyati va uni ta’minlashning ayrim dolzarb masalalari. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali №4. 2018-yil.

60. Abulqosimov X.P. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari. "XXI asr: fan va ta'lim masalalari" ilmiy elektron jurnali №3. 2018-yil.

61. Mintaqaviy xavfsizlik yaxlit va bo'linmasdir. Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlash. Xalqaro konferensiya.Samarqand. 10-11-noyabr 2018-yil.

62. Iqtisodiyotning tarmoqlarini innovatsion rivojlanishida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati. Respublika ilmiy-texnik anjumanining ma'ruzalar to'plami. Toshkent axborot texnologiyalar universiteti.14-15-mart 2019-yil.

63. "Davlat boshqaruvida raqamlashtirish: muammo va yechimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy- amaliy konferensiya. O'zbekiston Respublikasi Huzuridagi davlat boshqaruv akademiyasi.12-aprel 2019-yil.

64. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati.-T.: 2018.-333 b.

Internet saytlar:

65. <http://www.gov.uz>

66. <http://www.lex.uz>

67. <http://www.stat.uz>

68. <http://www.cbu.uz>

69. <http://www.digitalmetricsplaybook.com>

70. <http://www.marketo.com>

71. <http://www.bizneslab.uz>

72. <http://www.study.com>

73. <http://www.inderscience.com>

74. <http://www.free-management-ebooks.com>

75. <http://www.eksmo.ru>

76. http://www.ar_emelin.ru

77. <http://uz.cintech.ru>

78. <http://uz.cintech.ru>

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. “IQTISODIY XAVFSIZLIK” FANIGA KIRISH, UNING MOHIYATI VA TARKIBIY ELEMENTLARI	8
1.1-§. Iqtisodiy xavfsizlik fanining predmeti va vazifalari.....	8
1.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikning mazmuni, mohiyati va tarkibiy elementlari.....	15
1.3-§. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va iqtisodiy xavfsizlik masalalari	20
II BOB.O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI IQTISODIY XAVFSIZLIGINING KONSEPTUAL ASOSLARI	29
2.1-§. Mamlakat iqtisodiyotida milliy manfaatlarni ta’minlash	29
2.2-§. O‘zbekistonning iqtisodiy xavfsizlik omillari	36
2.3-§. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlik tizimi.....	51
2.4-§. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash mexanizmlari va uning strategik maqsadlari.....	59
III BOB. IQTISODIY XAVFSIZLIK SHAKLLARI VA ASOSIY KO‘RSATKICHLARI.....	66
3.1-§. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari. Shaxs, korxon va davlatning iqtisodiy xavfsizligi.....	66
3.2-§. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari.....	70
3.3-§. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarining tahlikali chegaralari.....	80

IV BOB. IQTISODIY XAVFSIZLIKKA TAHDIDLAR.....	91
4.1-§. Iqtisodiy manfaatlar va tahdidlar.....	91
4.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi tahdidlar	101
4.3-§. Globallashuv jarayonlarining mamlakatlar iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri.....	113
V BOB. MAMLAKATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MEXANIZMI	123
5.1-§. Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional mexanizmining mazmuni, tamoyillari va o'ziga xos jihatlari	123
5.2-§.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning shakllari.....	133
VI BOB. SHAXSNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI.....	144
6.1-§.Shaxsning erkinliklari va iqtisodiy mustaqilligi	144
6.2-§.Shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar	150
6.3-§. Shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari.....	158
VII BOB. KORXONA (FIRMA)NING VA TADBIRKORLIK FAOLIYATINING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH	173

7.1-§. Korxonaning iqtisodiy manfaatlari va uning iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi	173
7.2-§. Korxonada iqtisodiy xavfsizligiga tashqi va ichki tahdidlar	179
7.3-§. Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tamoyillari.	189

VIII BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI IQTISODIY XAVFSIZLIKNING IJTIMOIIY INDIKATORI SIFATIDA

8.1-§. Ijtimoiy sohadagi tahdidlarni tizimlashtirish va baholash.....	199
8.2-§. Demografik sohadagi tahdidlar. Demografik jarayonlarni baholash usullari va xavfsizlik ko'rsatkichlari tizimi	204
8.3-§. Aholi turmush darajasi va sifati.....	214
8.4-§. Qashshoqlik chegarasi va darajasi, aholi daromadlarining tabaqalanishini o'rganish usullari.....	219

IX BOB. XO'JALIK FAOLIYATINING PUL-MOLIYA SOHASIDAGI IQTISODIY XAVFSIZLIK

9.1-§. Moliya muassasalarining iqtisodiy manfaatlari. Moliyaviy oqimlarga tahdidlar	232
9.2-§. Pul muomalasi sohasidagi iqtisodiy tahdidlar	239
9.3-§. Moliya, pul-kredit tizimida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash dastaklari	246

X BOB. IQTISODIYOTNI INNOVATSION RIVOJLANISH YO‘LIGA O‘TISHDAGI XAVFSIZLIK SHARTLARI.....255

10.1-§. Ilmiy-texnik xavfsizlikning mohiyati va uning asosiy jihatlari255

10.2-§. Innovatsion xavfsizlik mohiyati va unda milliy innovatsion tizimni shakllantirish shartlari.....262

10.3-§. Innovatsion xavfsizlikning mezonlari va ko‘rsatkichlari.....278

10.4-§. O‘zbekistonning investitsion xavfsizligini ta‘minlash yo‘llari.....286

XI BOB. OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI301

11.1-§. Oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasining mohiyati va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati301

11.2-§. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi sohasidagi tarkibiy o‘zgarishlar oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash omili314

11.3-§. Qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirish va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish istiqbollari.....327

XII BOB. MAMLAKATNING TRANSPORT TIZIMIDA XAVFSIZLIKNI TA‘MINLASH MASALALARI.....344

12.1-§. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashda transport infratuzilmasining o‘rni344

12.2-§. Mamlakat transport xavfsizligini ta‘minlashning strategik yo‘nalishlari377

XIII BOB. MAMLAKATNING MINERAL-XOMASHYO VA ENERGETIKA TIZIMIDA XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MASALALARI387

13.1-§. O‘zbekistonning mineral-xomashyo majmuasi. Mineral-xomashyo majmuasida xavfsizlikka tahdidlar387

13.2-§. Energetika xavfsizligi. Energetika xavfsizligi borasida ichki va tashqi xavf-xatarlar398

XIV BOB. EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH - IQTISODIY RIVOJLANISHNING MUHIM OMILI.....417

14.1-§. O‘zbekistonda ekologik vaziyat va xavf-xatarlar417

14.2-§. Davlatning ekologik siyosati va tabiatdan foydalanish vazifalari.....420

14.3-§. O‘zbekistonda ekologik xavfsizlikni kuchaytirishning yo‘nalishlari.....426

XV BOB. AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....437

15.1-§. Axborot xavfsizligini ta'minlash mohiyati va uning xususiyatlari437

15.2-§. Axborot xavfsizligini ta'minlash mexanizmi448

15.3-§. O‘zbekistonda axborotni himoyalash davlat tizimi454

XVI BOB. XUFYONA IQTISODIYOT VA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASH462

16.1-§. Xufyona iqtisodiyotning mazmuni va vujudga kelish sabablari	462
16.2-§. Xufyona iqtisodiyotning tuzilmasi va uning ko‘lamlari	466
16.3-§. Xufyona iqtisodiyot va korrupsiyaga qarshi kurash usullari.....	481
16.4-§. O‘zbekistonda xufyona iqtisodiyot faoliyatining tarqalish omillari va salbiy oqibatlari.....	484
XVII BOB. O‘ZBEKISTONDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHNING ME’YORIY-HUQUQIY ASOSLARI	497
17.1-§. Korrupsiyaning vujudga kelish sabablari va iqtisodiy oqibatlari	497
17.2-§. Korrupsiyaning namoyon bo‘lish shakllari	508
17.3-§. O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning qonuniy va me’yoriy asoslari	514
XVIII BOB. HUDUDLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH	528
18.1-§. Davlatning hududiy siyosati va mintaqalashtirish muammolari	528
18.2-§. Hududlarni ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish darajasi bo‘yicha tabaqalanishi.....	535
18.3-§. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida tahdidlarni tizimlashtirish va baholash	548

XIX BOB. MAMLAKATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH	564
19.1-§. Jahon iqtisodiy tizimida milliy iqtisodiyotning tutgan o'ri. Milliy manfaatlarga tahdidlar	564
19.2-§. Mamlakat ichki iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash	576
19.3-§. Mamlakatning harbiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash.....	586
XX BOB. TASHQI IQTISODIY XAVFSIZLIK VA MAMLAKAT RAQOBATBARDOSHLIGINI TA'MINLASH	591
20.1-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat va milliy manfaatlarga tahdidlar	591
20.2-§. Davlatning tashqi qarzi va uni tartibga solish metodlari	601
20.3-§. Tashqi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda bojxona	607
20.4-§. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmlari	613
“IQTISODIY XAVFSIZLIK” FANIDAN TEST SAVOLLARI	626
GLOSSARIY	666
ILOVALAR	687
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	717

Mamatov Axmedjan Atajanovich,

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti Iqtisodiy
fanlar kafedrası professori,

iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Abulqosimov Xasan Pirnazarovich,

O‘zbekiston Milliy universiteti Iqtisodiyot fanlari kafedrası
professor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Mamatov Sardor Axmadjonovich,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti InstitutSIONAL iqtisodiyot
kafedrası o‘qituvchisi;

Saidgaziyeva Sakina Sherzodovna;

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti iqtisodiy
fanlar kafedrası o‘qituvchisi

IQTISODIY XAVFSIZLIK

Darslik

Muharrir: **Kuldashev I.X.**

Texnik muharrirlar: **Xo‘jamberdiyev F.K., Kurbanbayev D.J.**

Bosishga ruxsat berildi: 14.05.2022 y. Buyurtma № 39. Format 60x90/16
Times New Roman garniturası bilan raqamli bosma usulida bosildi.

Hajmi 45,75 sh.-b.t., 26,07 t.-h.t. Adadi 10 nusxa.

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti bosmaxonasi